ДЕЛО

ЛИСТ

ЗА

НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ЧЕТРДЕСЕТ ПРВА КЊИГА

ГОДИНА ЈЕДАНАЕСТА

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“ — ЧИКА-ЉУБИНА УЛ. БР. 8.

1906.

LIBRARY
APR 30 1969
UNIVERSITY OF TORONTO

САДРЖАЈ XLI. КЊИГЕ

I. Белетристика

СТРАНА

Виолета, песма од Дан. Јанковића 3
Из земље плача од Невесињског 4
Писма пријатељици од Јелене Ј. Димитријевић . . . 72, 194, 352
Пред плацкомандом, песма од Вељка Петровића 82
Шине, песма од Вељка Петровића 83
Етиролг, песма од Душана Малушева 94
Паде звезда од Rust Roest-a 96
Јака као смрт од Ги де Мопасана 112, 235, 385
Босанци, песма од Вељка Петровића 161
Комитске приче од Големијота 162
* * * песма од Јеле 207
Хетера, песма од Милосава Јелића 218
Загонетка од Вересаева 219
Васпитачеве забелешке. Саопштава их и намењује родитељима Сретен 224
Јесење руже („Из тренутака“) песма од Данице Марковић . 305
Кљусина, од Рикарда Николића 330
О здраво да сте... песма од Д. 376
Жан Марто, од Анатола Франса 377

II. Наука

Двадесет година политичке борбе на Приморју од D-r Александра Митровића 33, 172, 308
Пропаст аварске државе од Ст. Станојевића 85

Етнологија, етнографија и сродне им науке, уводно предавање од D-r Јована Ердељановића 101
Једна ретка књига, успомене с пута у манастир Девич од Б. Југовића 123, 224
О Минијатурама Мирослављевог Јеванђеља од Д-р Боже С. Николајевића 208
Едуард Хартман, од Др. Бранислава Петронијевића . . . 332
О железницама уског колосека, од М. Требињца 365

III. Књижевност

Немачка романтика од М. Ћурчина 53

IV. Хроника

Позоришна хроника од Бор. П. 129, 274
Књижевна хроника од Н. Црнојевића 282, 401

V. Критика и библиографија

Горштакиње. Књига I. Радован Тунгуз Петровић — Невесињски. Издање задужбине Илије М. Коларца. Београд 1906. Реферат од Мил. Л. Поповића. 137
Историја Српске Књижевности. Саставио Јован Грчић. Друго, поправљено и допуњено издање са 104 слике. Реферат од Гавр. Јовановића 287
Francesco Brandileone, **Saggi sulla storia della celebrazione del matrimonio in Italia** (Студије из историје брака у Италији) Реферат од Д-р Александра Митровића 295
Приповетка о девојци без руке од Павла Поповића, реферат од Др. С. Стевановића 408
Свет од Бранислава Ђ. Нушића, реферат од Бор. П. . . 425

VI. Белешке

Књижевност 430
Разно 143, 302
Нови листови 146
Читуља 148, 431

ДЕЛО

КЊИГА 41. Октобар 1906. год. СВЕСКА 1.

ВИОЛЕТА

Иви Поповићу

У нашега дужда на синоћном балу
Ти најлепша беше, драга Виолета,
Поворка младића из отменог света
Иђаше за тобом кроз пространу салу.

Тискаше се они око тебе младе
С букетима цвећа, хвале, комплимана,
Док је лаки осмех са твојих усана
У свакоме срцу пробудио наде.

Ја међутим бејах изван тога света,
Далеко од вреве, негде у дну сале,
Ал' све мисли моје као тице мале
Стрепеше за тебе, драга Виолета.

Венеција

Дан. Јанковић

ИЗ ЗЕМЉЕ ПЛАЧА

— НЕВЕСИЊСКИ —

(СВРШЕТАК)

VIII

На мостарској жељезничкој станици у чекаоници треће класе на дрвеној клупи близу келнераја сио Мујо Омер-агин Алијћ. Прекрстио ноге, изуо кундуре, запалио на сребрн цигарлук и дао се нешто у дубоке мисли. Да му није лако и да у њему све кључа од зора и дерта, види се најбоље по полуиспијеној литрењачи лозоваче, која се пред њим одмара, а чији драм вриједи дуката а сто око ни маријаша.

Чим престане да пуши, отпљуцне, дохити литрењачу, обзине јој грлић и гутне по добар душак, стави је поред себе, стресе се, отре се чефром, поглади и засуче брке, и погледа мрко по кафани — као крсташ орао с тимора по низини уоколо.

Наједном му неко спусти руку на раме с леђа. Он се осврну, хити очима и изненади се. Пред њим Јосо Латинин испод Романије. Мујо ђипи, рашири руке и пољуби се с њим брк у брк.

— Добро дош'о, пријатељу!...

— Боље те наш'о пријатељу!...

— Окле ти ту, по Богу брате?...

— Био нешто послом овди у Мостару, па сад кренуо кући. Но како си?...

— Шућур Алаху, рђаво! А баш ми је драго што се нађосмо, да бар идемо заједно...

— Шта, зар ћеш и ти на наш сенат?...

— Мислим, jä. Сједи! Хоћеш ли што пит'? Келнеру, дај још једну чашу! Здрав си! Ја ето кренуо и сам пут Сарајева, а отоле хоћаћу тамо до нашег Сокоца, да се виђу с побратимом Крстом још једном за живота, и да се халалимо. Ја, знаш, пртљам овијех дана пут Анадолије, па Бог зна видјет' ли се икад више својијем очима...

— Шта? Пртљаш?...

— Богме јес', пријатељу! Не море се више дајандисат'. Па се чешће мицат' из овог [illegible] свијета [illegible] и здравијех људи, но трунут' к'о [illegible] у ћубрету. Свршио сам све што сам им'о за себу, и садекана ми је још само остало да се поздравим с побром Крстом. А и ужелио сам га се више но да ми је рођени бураер. Ево треба година да се нијесмо виђали. Он нам се, брате, одметну у ту вашу Босну, па к'о да у море утону. И билај ми га је жалије оставит' но пола Босне и Херцеговине. Но, бога ти, како је он? Ама се бојим да се тамо у близини тога жуђелског Сарајева не поквари. Шта ради? Како живи? Јесте ли још у љубави?

— Ја како, брате! Он је здраво, живи доста лијепо, и добро може Бог дат'. Промијенио се, билај, није шала, него је још исти стари Крсто како га знаш. Но ми се чини е ти нијеси они стари Мујо...

— Како то?...

— Да си они прави Мујага, не би урнао о свој мал и куће и читлуке што су т' их стари кроз пет стотин' година стицали и ћордом бранили, нити сад био с главом по свијету а дидовину уступ'о и брез пушке и брез ножа Швабу и његовим при-реншима. Чини ми се, да си заборавио како смо с' оне године кад си додио код Крста мислимали један другоме: да прије сви погинемо на овом камену, но га уступимо душманима да по њему вршљају..

Мују би мучно. Подави брке у уста, стаде их чупкати и гристи зубима, и забечи се у цевру. Ћути — ћути, па ће:

— Немој, болан, Јосо, тако! Вјерајбог, ја сам они исти; и, [illegible] си ми оставио, су ћеш ме и таћ' наћи и у овом добу. Но ми не море друга бит'. К'о кад хоће да ме [illegible] по чутури, даньске ми године на кефу дана умрије и рахметли бабо, Омер, и мајка, Земина — једно за другијем. Осталох сам са сестром. Потхопаше ми се ове швапске погани и [illegible], и упропастих се, бива, гонећи се с њима и хр-

јући дан и ноћ. Па јаде ми ј' и омрцало и освитало — и мени с њима и њима са мном. Те тако ми се готово све, што ми иза оца остаде, измаче из рука. Дош'о цанум, вакат, да немам су чим ни осолит' ни дувана за што купит'. На моје коње други јаше; моји волови другом ору; моје овце други музе; моје луке други коси; моје њиве други ради; кроз моје чардаке мишеви коло воде; моје господство и бахт пропаде, а моје здравље и младост орону. А за највише ми је, бива, — а то теби, к'о доброме чо'јеку и пријатељу могу повјерит' — брига и страх за образ оне ђевојке, једине ми сестре, која нит' има оца да је кара ни мајке да је с'јетује; па се бојим свашта. А женско ти је данас, побратимковићу мој, к'о стакло — наври или само мало куцни у њ, пресе. А окопали се ови пексини Шокци, и ено се бојим да ми се хрза не докундише, — па проста смрт по сто пута при каквом белају с те банде. Па ми се љевше за раније измицат' но послије себи вадит' очи због кењчилука у невакат. И волији сам, билај, и го и бос и распас и незрелице час-прије бјежат' од овог кијамета, па било куд било и макар све чистио ћенифе ђе ме нико не познаје — но вољекана поред прије'стојника сиђет' у „концуларији“ и харчит' небројену „спензу“ од ћесара. А, ако Бог да те виђу свијетло лице цару у Стамболу, к'о што се надам, све ћу му танко по танко испричат' шта се 'вамо ради; па, или нека ћера ову губу између нас или да знамо да се немамо чему надат' — па да се све или латини или гине или у море скаче. Друге нам нема! Боље и лијепа смрт, но срамотно измећарство од себе горему. А ово вако, бели, неће остат' нити може дуго дурат'. А, кад рече они једини Сахибија — акт-алах, кудретен је он! — и кад честити надишах очита салте једну хаир-дову, излећеће Швабо из Босне и Херцеговине па се неће имат' кад ни освргнут' да види ђе су му женине нађве и стативе. А таде ћу с' и ја, валај-билај, вратит' амо да му вратим жао за срамоту, па макар се сада станио накрај бијелог свијета, и да бих знао да ћу погинути!...

— О, ђаволе — ђаволе, сам те Бог убио! шта с' учини с овим човиком!... завапи Јосо, крстећи се.

— Дај то ми, лијоте што за мезелук! заиска Мујо од келнера; и овај му донесе неколике филе сланине. Јосо се не мало изненади, кад виђе да Мујо збиља стаде јести крметину, па још уза њу наручи и боцу вина, коју обилимице сасу у гушу.

да јасно чујеш како му се, клокоћући у грлу, сасипа на жедне утробице. Не мога се уздржати а да му не примијети:

— Мујо, болан, зар и то?...

— Зашто не, Јосо брате! Валај, да девет ока сичана сручим у се, не би ми ништа било: и прије би се сичан отров'о од мене, но ја од њега. А, да је Светац Мухамед, хај'о за ме и етар'о се да му дин одржимо ђаћи, не би пушћ'о ову швапску губу да нас опекспши и заразп. Овако, какав ј' он био за нас, таки и ми за њ. Уосталом, пацум, није г' у јелу, но га ј' у дјелу!...

— А зар, болан, не би било боље и љепше, да си се лијепо скрасио и смирио, па наш'о себи жену, добра друга, и од соја и од сноја према себи, те кућу кућио и она не покорио — но што си обруо тим путем коме краја нема? Па и кад би дошло оно жељено стање — пашп, зар не би и боље и храбрије и поноситије, к'о свој човик и кућић и хоџаковић, мог'о стат' и на биљегу и на тисан кланац — но овако к'о бескућник и посмиташица данас? А коме си горе учинио но себи, што си неће некоме за инат а неће за туђи аферим и луп'о своје чело и бур'о свој џеп? Тим си Шваби учинио таман по ћефу,... и ти и сви наши што селе било у Анадол, било у Србију и Црну Гору, било у Америку. Он баш то и жели, да наше пустолине попуни својим милетом и својом виром. А ми му се сад никако боље не можемо одуприт' и осветит' но мудрим и поштеним радом. А, богме, већ кад пукне пушка, ондар и знаш шта нас чека и шта га чека!...

— Јок, валај, брат' Јосо! Би што би. А ја, кад је ријеч о женидби и кућењу, иза моје несуђене Сафире не бих, бива, другу мог'о назват' својом женом, па да ми наш свијетли султан најљепшу своју султанију на поклон понуди. Мерак ли је, кисмет ли је, таксират ли је, који ли је ђаво — тек тако ти је го! Мени Швабе отеше Сафиру, ама ни ја њима нисам, бого, ост'о дужан. Ене види ови протокол! Читај! Таман сам досл'о на једну Сафиру педесет Гизела, пет'ес Пепиција, десет Цилица, пети'ес' Ема, пет Елисабета, двије Жанике и једну Клеиру покарчио. И ако сам потрошио бабовину, бели сам им'о и што. Осветио сам се јуначки, па таман ће издере...

— О, црна ти освета а жалосан вик и са њом заједно! Што ти је боље, што ли ти је лашње, па да си потаманио и пребацио пр'о премља све од Бечке царице до шурњавке Ма-

рице, кад си свој пуни чанак преврнуо и своју кућу покопао, те' си спао на те гране да се потуцаш од немила до недрага? Али право кажеш: што је било — било; што протече, не поврати се. Но, збиља, кад мислиш са срећом пут Стамбола?...

— Одмаха; све сам скупаторио што ми треба. Једино још имам да се халалим с побратимом Кретом — па остај збогом земљо Херцеговино!...

— Да-бог-да ти био срећан пут и да ливше прођеш но с' и надаш!...

— И теб' останак! И, дај Боже, да се јопета у добром здрављу и бољем рахатлуку у слободној својој бабовини нађемо и видимо!... Но што то више не звоне, да се креће?... А сад де да искапимо још по једну за сретна пута и сретна останка! здрав си!...

— Бог ти дао и живот и здравље!...

Још Мујо и Јосо не цвркнули у дно својих чаша, а дотрча једно Туре, приђе усплахирено Мују, и пришапта му нешто на уво. Мујо пребљедјеће, као да у њему песта и потоње капи крви: зажмирка очима; задрхта; шкрипну зубима; јекну, и као луд, скочи и појури вратима. На њима позастаде, окрену се Јосу, и, јецајући, промуца:

— Збогом Јосо! Тамо ми се не иде. Поздрави побратима, и кажи му да ћемо се тек на оном свијету виђет'! Мјесто у Анадол, мој ће мухаџерлук бит' јали у Зеници јали на вјешалима. Збогом!...

Јосо се још не мога алавертити: шта то би одједном, а Мује нестаде из чекаонице као да се никад у њој ни појављивао није. Звонце зазвеча; кондуктер изређа станице до Сарајева; путници поврвјеше на перон, а међу њима и Јосо, и не слутећи шта ће се све с чудним побратимом његовога кума и комшије тих дана десити. Жељезница звизну, и с пуктањем и праском однесе у својој утроби стотинама душа и с Јосом заједно; а у исто вријеме преко њене шине у највећем галопу на свом још не продатом хату, једином му преосталом добру, пролеће Мујо пут Бележи к својој кући. —

Мујова сестра Дудија, јединица и мезимица, бјеше стасала за бијес ђевојка, и бејаше на гласу као она. А и бјеше врсна — кукала јој јатка! Висока као копље, једра као дуња, прилична као икона, здрава као [illegible], хитра као срна, чила као

стријела, ваљана као радин, вазда готова на поступ као запета пушка, има у неку руку вјетрењаста.

Та се мана пријави страна јаче уочи од онога доба откад аустријска влада насели по Подвележју до педесет швапских кућа и начини им цркву и школу. Откад се загледа у њу један од досељеника, неки Франц Јегер, и она у њега; а нарочито откад јој родитељи помријеше те не би никога да је пази и чува. Мујо пак, Мујо — по безазлену и лакому навику тако-тако, кућа сама. Дудија сама правила куће трошак толики да је попусто, а такође и угледало бјеловитко срце себи јарана. И случај је хтио да га нађе у дошљаку Швабу различитом и сојем и положају и вјери и предањима.

И баш оних дана кад је Мујо распродавао прошле своје осјевине, бавио се у Мостару око опсина и намјерно да хоће до Крста под Рошинију на заједн. Франц дође са неколико својих другова, узе Дудију и поведе својој кући, ђе је католички духовник покрсти и надједе јој име Роза, и вјенча за Франца.

Да се небо удрило не би му пало на главу, Мујо би лакше поднио од тога. Кад чу шта се збило, са је изгубио главу о томе на мостарској чаршији и како је погрешно напустио и Јоса и чекаоницу и намишљени пут. Чим је, као манит, дојурио на коњу под Вележ, сјаха своме опустјелом чардаку, зграби бијели ханџар и извади сакривени револвер из чекмеџета, те их заједе за силав, и као вјетар одјури у швапско насеље.

Прољетњи је дан био у најљепшем напону, око попасја, кад Мујо бану пред Францову кућу и промуклим гласом викну:

— О домаћине! јеси ли дома?..

Скочи му, нарођена под ... на шопаници ..., истрча да види ко је, и стукну с прага кад угледа брата.

— Зло јутро ти и са мном заједно, превјернице иједна!.. дрекну Мујо, па је пресијече црним погледом из закрвављених му од муке очију. Дудија — Роза и нехотице заклони лице рукама и, сва блијеђа као клак, не умједе ништа до што обори очи на земљу и прикова поглед за један чвор у јеловом дирегу на доњем прагу.

— Шта ти се збиће, црн ти образ био?! Што обрука свој ... свога, и живе и мртве, и мене отуда ... да не могу гледати међу дружину ...—а?! настави Мујо, бијесан

као холуј, а у њему само што се куха јед у чемеру и пријева му се преврћу од муке и јада.

Млада се превјерица заклони за довратник; не даде јој ђаво ћутати, но ће сусилно, безочно, и некуд из ината пркошљиво:

— Ако си дош'о у походе, ко што доликује брату у сестре, онда хај'де 'вамока! А, ако си дош'о да ми ту закливаш, ондар иди, џанум, окле с' и дош'о — тако ти јаки Бог помог'о! Ја што учињех — учињех, и драго ми је! Та нећу ваљда довијека чамињат' сама у оној бечалини и плести сиједе код брата а без брата! Ти си ћер'о твоје ђаволе, и ја те нијесам питала шта радиш; сад је дош'о ред на ме, и немаш права да се мијешаш у мој пос'о. Јаң, валаси! Дур, балије — дур! па сви цркните од дерта!!... А тако „јој" крижа и светог оца папе, и ви ћете сви данас - сјутра окренут' за мном и како вам се неће!..

Е, ту се Мујаги докундиса. Рикну као рањен мећед, и ништа не знаде шта се учиње од њега, до, тек кад се дубоко обре у шуми, обазре се за собом, и, као да му неко црну мараму смаче с очију, виђе свој крвав траг и како му саврх гола носка из десне руке каплье кап по кап свјеже крви, па се спрн о врућу, сунцем уплаћену, земљу и угријане плоче.

За њим се надала поћера и вика да одлијежу сва брда и долине унаоколо. Франц, по његовој несрећи, као онај коме је и за невољу, бјеше одмакао испред свију гопилана са сјекиром у руци. Мујо га спази, застаде, наслони се на један камен, управи револвер и нанишани га на зета. Пушка' пуче, и прије но се дим разиђе испред Муја, Франц се већ купао у својој крви, мртав у прашини. Поћера стукну, зграби Францову лешину, и повуче се натраг, а њену улогу преузе жандармерија.

Поред све одважности и отпора у погону с царским оружницима, Мујо је морао подлећи. Истрошивши сву џебану, сам, без друга и јатака, хоћеш-нећеш пао је шака јачој сили. Кроз нећељу дана већ је био у лацима у мостарској тавници, која му и иначе није била непозната. Ту нађе мноштво несретниковића, као и сам што је, из све Херцеговине: с многим се је и раније познавао, а с неким се јако упознаде. Усркос свој несрећи која га је задесила, у друштву тих ђаволана окрену и он закрлијати и то сатанско здање плача и ридања испуњавати шалом и смијехом. Уосталом, срце му га је знало.

Кроз неколико дана изведу га на испит пред суд.

— Дакле, ти си тај Мујо Омер-агин Алијћ, који си онај невјеројатни злочин на невјеројатни начин починио!... заће окружник, посматрајући га кроз наочаре.

— Погодио си, „сламни" већиле „пустоловнога" величанства ћесарева! Ја сам по рођењу и оцу Алијћ, а по хоџи и сунету Муј-ага од главе до пета и с једног рамена на друго овал и оспријела... ходе се Мујо шокати са швапском господом.

— А зашто закла своју рођену сестру и уби свога богоданога зета, зашто?... осијече се судија набусито на њ.

— За вјеру, образ и име, господине! Ето зашто!...

— Гризе ли те савјест због тога свирјепог учина? И зар не би било љепше да си сад у златној слободи, ко частан и исправан грађанин, под свијетлијем скутом његовог апостолског величајнства нашег узвишеног цара?...

— Оно, шта је то совјес', ваљало би да ти то мени прво протолкујеш, или се то једе или није, мој златобради господине! А што се јопета тиче слободе, баш ми је, бога ми, подједнако: то у Мостарском Пољу ја Подвележју, то у Мостарској Кули. Окова ми, и видовнијех и невидовнијех, не мањка ни ту ни ту — а све под свијетлијем скутом тога твога „пустоловнога" цара. А да ти још нешто кажем, бога ми ми је љепша кућа ће сам сад но ће сам ономадне био. Ово је, брате си мој драговићу, тврда кула од клака и тесаника камена — топ је не море пробит'. А оно стара чардачина с авлијом од сувомеђе. На ја и ми ј' удар'о рахметли ћаћа, крпећи је свакога љета и подупирући стрижевијем кољем сваке зиме — и то све одондар откад ви дођосте у ову земљу. А сад је така да би је сву рогом мог'о изразваљиват'. Ваш се цар постар'о — хвалимо га — те у Кулу ни вјетар ни окле не море напухнут', нити ће проточит' нити поточит'. А у ону моју пушару, кад шћаше салте ударит' мећава, нанеси ми и кишу на главу, и дим и прашину у очи, и наћерај ми воду јали снијег на огњиште. Још ме ни оно, кад би по ноћи лег'о да се ками одморим, могаше на сто шугари изнијет' вук за бацаке; а у овој ми се, бели, не треба бојат' ни вука ни хајдука: све је то лијепо уредио тај ваш „свијетли" цар — Боже га подржи онђе ђе му је мјесто и дај му што му ја желио!...

— Господин државни одвјетник нека прочита тужбу!... нареди окружни предстојник.

Државни тужилац диже нека акта са стола и отпоче читати:

— Славни Окружни Суде! Овдје имамо пред собом једног невјеројатног злочинца, који је једно невјеројатно злочинство починио тиме: што је на један дан заклао своју рођену сестру, Росу удату Јегер, и убио свога зета, Фрању Јегера, тежака испод Вележи. Пред нами стојећи осуђеник, Мујо Омер-агин Алић, није само велики злочинац, но и пијаница и дапаче бунтовник и хулитељ високијех царскијех власти — што је у небројено крати досад доказао својијем држањем и као грађанин и као војник. Али ипак, поред све склоности к алкохолу, оног дана кад је починио злочин није био пијан; јер је утврђено да је тога дана попио само кварат ракије на „дупак". Славни Суде! је даље констатовано по исказима сједока, бабе Аие и сусједе Хате, да је овај оптужени Мујо рек'о Хаџи-Салки Хокали: „Ићем ти покољем све Латине од Попова до под Вележ — цара им и папу им!..." све у једну чутуру. Јавно мнијење га осуђује на смрт на вјешалима, а ја предлажем казну по 13 § нашег кривичног законика за Босну и Херцеговину, точка с) и ф). Славном Окружном Суду остаје да се сагласи с овом оптужбом. —

Пошто одвјетник заврши, окружник се обрати Мују те ће му рећи:

— Починио си грдно злочинство, и зато те царски закон мора тешко осудити. Но милост је јако царева према божијој. Да би ти се коли-толи ублажила неденса, мнијем да ћеш бити мудар тер овдје пред свијема признати: да си згријешио што си учинио, и да се кајеш за свој злочин; к тому, да ћеш завршно рijети: да живи цар и царски суд!...

Мујо, као-но ти прави чафкун с опеченим очима, исчешна изнад кукова, па, направивши глупљи израз лица од опанка, раздрије се громко објешењачки:

— Живио ми цар, који ми је добру рад; и живио ми правосудни суд!! Ето ти, окружниче, јеси ли контен? А нека знаш и ти и твој цар и вас овај суд: да главу дајем а образ не дајем!... —

Иза тога окованог Муја опет врате у затвор у Кулу, а исљедна акта Окружни Суд упути Земаљској Влади у Сарајево. Отуда послије мјесец и по дана дође Мују пресуда на двадесет година робије, а по њој он и буде отправљен у Зеницу у тамошњи Централни Казнени Завод.

Мујо је осуду саслушао мирно. Кажу, да и хапс сасма тр-

[illegible] издржава. Огуглао човјек на несрећу, па и не мари ни за шта. Научио је [illegible]

У сну му се више пута појави [illegible] сестре с крвавом раном у срцу, која [illegible] изнад његове главе. Пријети му [illegible] и кори га пискавим гласом као у здухе, што јој при првом гутљају из пехара срце [illegible] и живот угаси.

А он?... За све то вријеме стоји као прикован за гвоздени ступ, уз који [illegible] бјесовито се грчи и превија, као змија у процијепу, и најзад му се отме с усана [illegible]: „Све за вјеру, [illegible] Све... све!...“

Од таког се повика тамница затресе, стража препане, он пробуди и [illegible].

И он осјећа — јер брат није шална ствар, — да, осјећа [illegible] гријеха; и он [illegible] посљедице тога гријеха, — али се никад не каје што је то учинио

IX

Оне године кад је Ламздорф долазио у Србију, неко утури [illegible] у Херцеговини, да је Ламздорфа послао руски цар код српскога краља, да се здоговоре: како [illegible] Босну и Херцеговину и све до Дубровника [illegible] од Аустрије. То се [illegible] Херцеговцима — као што веле: што човјек жели у оно највише и вјерује. Те Срби, [illegible] од Земаљске Владе пасоше за Србију: да се тамо нађу [illegible]

То [illegible] Шокцима, Чифутима и сваком [illegible] све послужило као гвозден ексер у тенећу или дренов клин у [illegible] су. У тој намјери [illegible] Херцеговини, а ови су се издавали за Србијанце и јавно обећавали Херцеговцима испред српске владе златна брда и добрета каква се ни у сну не виђају.

И диже се читава врзгара и калабалук широм све Херцеговине. Наврли задрти Хевцеговци, па само што сриjеташ по свим котарским уредима по читаве буљуке сељака који траже пасоше. Неки их добијају, а неки очекују да им дођу потврђени из Сарајева.

По варошким се пазарима скркао бијели свијет. Блеје и мијешају се читава стада и крдови стоке, ситне и крупне, коју они што остављају свој родни камен продају по што за што оним што по невољи остају и још који дан у земљи својих предака. Тако ми Бога, бивало је случајева, да сѐ тога пута у Херцеговини могао купити ован испод чапкара за форинту и по. Као кад људи окрену превртати свој чанак и вечеру у њему.

Један Невесињац из Површи, испред шта ће да отпртља, дођера у Касабу триста брава и све прода за триста форината. Један Србин варошанин посматрао то из прикрајка, смучило му се од туге, па ће боно запитати земљака: „Зашто, болан, ћрва толики мал ни за шта?!“...

Поврšанин га премјери оштро, па ће му оперо:

— Ако га бестрегавам, мој је — и драго ми је! Ту теби нема ни из ћесе ни у ћесу, па ти је вљеше о свом послу. А у здравље српскога краља — у Бога се уздам, да ћу под његовијем свијетлијем скутом до ово доба године имат' три пут' 'волико. Ма, бѐли, ни Швабо неће добијат' порезе за дуго. Краљ ће ми дат' пушку и нож, а за ово триста фијоринâ ја ћу сам по себи купит' триста теста̂ фишекâ, па пек' ме чека Калај о прољећу о'ђе, ако смије.

Узалуд су настојавали српски прваци и мудрији људи, да обезуме и разбију гракнули народ од непромишљена, несавремена и неумјесна подузећа. Ајбо; ништа им све љепоречје није помагало. Шта више, ко би ког од Невесињаца стао одвраћати да не напушта пријеклад својих ђедова, сматран је од ових за швапског шпијуна, па је и до сукоба долазило.

И из самог Невесиња отпртља седам стотина фамилија̂. Стоји плач и колеж оних који остају, а пјесма и весеље оних што одлазе — да ти се коса увис дигне а кожа најежи.

А и швапска је влада подешавала гајде, те гледала и настојавала да испуjда оне који су јој били сумњиви, док ни једном од млакоња̂ и купљених душа није давала дозволе за селидбу, ма да сѐ и таквих јављало за пасош. То је једна од

најочитијих свједоџаба њене намјере, — али то ускипјели и огорчени Херцеговци нити виђаху нити им шта бијаше стало да виде или да не виде. Њима је само било до тога да се како буди било курталишу ћесарскога господарства над собом и дочепају се независног комада слободне земље Србинове, ђе ће рахат презимити зиму, па о прољећу: здраво, горо — кућо и баштино! и амо, пушко — и отац и мајко!...

И, у највишем јеку те сеобе, чу се глас и одјекну као гром низа сву Херцеговину: да је српска влада за херцеговачке исељенике затворила границу на Земуну и Мокрој Гори. Ко је, веле, до Лучина-дне на подне прешао границу — добро је: и добио је земљу и намјешће и помоћ и сваку сатвар што му треба од владе и краља, да је кабил и сјеме од тикве и приплод од питуна; а ко је послије тога рока дошао, не пуштају га никако унутра, но га стражарно враћају назад. Један је од Невесињаца, који није никако хтио жив да се врати под Шваба, распорио сам себе на савској обали.

Као муња из ведра неба, тај глас порази Србе по Херцеговини. Тек тада виђеше ко је свему томе крив, и окрену мало и велико роптати на — Аустрију. Швабе су мислиле да једним метком улове два зеца, па погодише средину. Рачунали су да ће сад Срби осути дрвље и камење на Србију, што их, провиђајући швапску намисао и не хотећи да се прорећује и слаби српски живаљ у Херцеговини, не хтједе примити у се; и да ће сад имовно разурени исељеници сами пасти у крило ћесаревцима, као тичица под кљун и канџе буљооког ћука. Али се у првог преварише те на јако, а у другом у пола.

Утолико се одсељене фамилије у читавим поворкама сталоше враћати са српске границе. И заиста, то бијаше Богу плакати, гледајући како се они који се јако селе и они који се враћају у бездом у по пута сталоше срјетати: они који тек пртљају изненађано питати: шта је то?... а они што се врћу тужно одговарати: „А шта, браћо! Мука и несрећа за нас, невољнике, куд-гођ се окренемо! Поткупио, бива, бечки ћесар краљицу у Србији те, кријући од краља и министора, наредила да нас не пуштају у Србију.“

Оно робља што се враћало с Мокре Горе кроз неколико дана пало је опет на своју остављену постојбину било на терет себи или својим ближњим и пријатељима, било пак влади. А,

да би се умилила народу и доказала колико јој лежи на срцу његово добро, Земаљска Влада нареди да се пострадалим породицама преко цијеле године шаље што из државног хамбара на „лиферацију“ и новац на зајам по „милијун-оснике“, па да то идућих година уз порез и прирез отплаћују. Буд их коље, хоће и да их пече.

Многе пак од оних фамилија које су биле отишле жељезницом на Земун, потрошивши се и спосећи свој грдни терет као грдобиши свој дуги недуг, враћајући се, падале су и размјестијале по Сријему, Славонији и Босни на рад и зимницу преко цијеле зиме. А Србијанци, да би поправили своју омашку и подигли свој углед у очима своје браће преко Дрине, приреде по свим главнијим варошима у краљевини забаве у корист гладних и пострадалих Невесињаца.

Неколике од тих одсељених невесињских фамилија о прољећу шаћу једва живе и предеру до Сарајева. Ту се обрате српској општини, која им да неку јадо-помоћ, нејач им склони у „Црквени Хан“ о свом трошку, а људима им нађе рада.

Елем утолико стиже хабер у Босну, да су Шијани сасјекли свога краља и краљицу. Узјазбише се Срби по Босни на тај глас; жао им српскога краља, као кад не знаду ни зашто је ни како је било. А за највише се прибојаваху, да ту нијесу умијешани аустријски прсти. Швабе и Чивути похиташе с најраспричитијим лажима и настраховитијим вијестима, па само што иде бук и ћаћук од уста до уста: ово овако је било, оно онако се свило; ово овако ће бити, оно неће но онако. Зебу Срби — и невоља им је, а душмани се смију испод брка што се „власи“ кољу између себе.

Недеља. У „Црквеном Хану“ се искупило сијасет Срба Сарајлија, и старих и младих; пуше, пијуцкају беспослени, и разговарају о најновијим догађајима.

— Ама, ґадови једни, зашто ми убисте краља?... раздрије се полупијани, или боље рећи: никад тријезни, Митар Грбовић на једног од оних Невесињаца који су јесенас прођерани из Србије.

— Ко ти га је, болан, убио,... шта бестијаш? Зар ја?... разрогачи очи Невесињац.

— Ти, да ко? Ти и они што мисле и желе к'о и ти. Дигосте се, к'о манита хајка по пазару, јесенас и ходосте у Србију

[illegible]
[illegible]
[illegible] се чује ништа ни било! [illegible] сте, болни, бансуз ће гођ дође-те.
[illegible] вас дочекаше, да не може љепше; Аустрија наврије на Србију [illegible] да вама дâ лйке но да му изгори оно мало кућице што му је ђед подиг'о. На то се Шпјаци наљути, и ето ће плати главом сињи кукавац; а, да је због кога, ни по јада мога!...

— Или си, болан, пјан или сан или манит, те тако булазниш? Јер друкчије те не могу појмити шта хоћеш с тијем што тртљаш. Зар ја, просјак из Повриши, убио краља у Биограду, и зар је краљ толико био несретан да мојијем седепом погине? [illegible] ни та ракија у теби — не! Јеси чуо?!.. кресну му Невесињац.

Митар заплака као мало дијете:

— Куку мени, краљу, од Србије главо, ће ти не би суђено да погинеш ни на Косову ни на Требевићу — но у својој постељи код жене усред црне поноћи!... А видите, људи, дично [illegible] царевима и краљевима,... ето погледајте у то лѐнтро ту!.. А што не убисте султана оли ћесара, кад вет ризикасте с главом но м' убисте краља — онако вилу горску, рђа вам додијала — не?!... Куку краљу, од Србије главо!... загрца се Митар, скочи те скиде са зида слику с ликовима свих европских владалаца, и притиште љубити лик краља Александра.

Неки од присутних заједно плакаху с Митром, неки дубоко замишљени пушаху и ћутаху, а неки се гуркаху лактовима и [illegible] десило, а најгоре им: што не знају ништа ни како је било, ни како ће бити, — па све умрло од страха.

— Вина амо! И ракије, и бире... ко шта хоће!... дере се Митар на хаџију: — За душу покојнога српскога краља а пред главу турском цару и бечком ћесару! Ах, ђе си, Обилићу — рука ти се светила, и Краљевићу — топуз ти се позлатио: да видите шта се од нас ради?!..

Врата се на крчме отворише, и уђе — Крсто Шкоро; назва [illegible] чашу ракије. Кад разумједе зашто су се Срби закарили и о

чему воде разговор, искашља се и исхрка, па преко дугачког чибука отаврзе:

— Ама, брате, што гођ вам ко прича, ја, богами, знам љепше о свему томе но сви ви и триста 'вакијех (показа руком на Митра). Добио сам јуче писмо од једнога добра Србина из Земуна, и у њ ми пише о свему што је и како је било...

— Шта каже?... Шта пише?... загракташе Срби са свих страна, и начеташе се око Креста.

— Е, да вам причам. Сједите, па ћете чут'!.... нареди Кресто.

Све посједа, а Кресто испи још једну, и настави:

— И пише ми тај пријатељ из Сријема равна, да ј' ови погани ћесар свему јаду крив — о главу му се разбило, к'о што и хоће најпотље, ако-бог-да!... Он, к'о његова пасја цека и пријемка, некако обрлати краља Алексу, те му он, к'о анамија, кришом од министара и народа, мухурлехиса Босну и Херцеговину и даде му тапију на њу док-год траје свијета и вијека, са-те да му он приносио жену за краљицу над Шумадијом. А то ти некако прокопкај Шијаци те се здоговори и убиј и њега и краљицу а ћесару одмјери од шаке до лакта. Што тражили, то и нашли.

— Напући се, бива, на то од Беча сахибија. Криво му, да пукне од дерта — к'о кад му је за невољу љуту. Не жали он пријатеља краља ни краљице, но му десет и куку уврх перчина: што му Срби неће никакве праве његове над Босном и Херцеговином да признаду. Чак неће ништа ни да чују о томе, но му поручују: с киме си везо, с тијем и дријеши!... Кида с' од муке, ама му не фајди. Напријед не умије, а остраг неће с миром — к'о његова пасја бäгра.

— Те т' он — шта ће, како ли ће — нареди своме првом ћехаји до себе, Маџар-ђенералу, да хазура тајин и мујимат: и да покупи сву измунтрану 'устријску милитарију под пушкама и са топовима, па гледа како те је кралимице по пођи укрца у гвоздене вапоре и окрене низ тихо Дунаво право на Србију: неће ли је посвојит' и потхарачит'. К'о што је, болан, погано и губаво, па хесапи: ово су се саде Србијанци почупали ђ' нике унутра између себе, па их је згода сломит' и покорит' — сад ил' икад, и ћарит' с њихове коже баш како бит' може. Како да и није! А-ну, момче, још једну бочицу те препеченице!

— И јохну се шпанска сила и хордија низ тихо Дунаво —

хо-хо-хо, па како ће право на Биоград стојим. Ма не вели Швабо: ако Бог да, . . . као што му ни помоћи неће. Јер ни Срби не сједе залуду ни скрштенијех рука. У све бутум градове на свијету они имају своје људе и поуздане конзуле, који им свакога дана, да је кабил, јаве сваку ствар што се ће јавно и ненано деси — да знају и да се по томе владају.

— Тако им један конзуо из Беча а други из Будима удари тел: зврррр... ето Швабо!... А они ти тај-час истури војску и попне на биоградске бедеме и све поред Саве и Дунава, и утрпај их — баш к'о фишеке у фишеклију: да мимо њих унутра не море ни змија умиљет' ни пр'о њих ни тица прелећет' без њихова изума. А нови им краљ — син ли је, унук ли је Црнога Ђорђије, онога, ђиче, што је грмљавијем топовима разорио турску царевину, — и главни им ђенерали и јака и хрка запани насред града на највише мјесто — на Небојшу, пребијелу Јакшићеву кулу. Ту намјести два најјача топа, бомоја Крња и Зеленка, што по товар ждеру тучаника и по три вреће праха и олова. Још једну, дијете! Жедан сам нешто.

Шијаци ти, бога ми, потпушћај 'Устријанце да дођу таман донле ђе се стаче Сава у Дунаво; па т' им ондар истекар узму на нишан вапоре. И ништа но да опале па да их све дигну у лагум — да нас пасу прича за швапску погибију и грдило, како им је на Србији било. Бре, хаџијо, добра т' ова ракија: чисто подмлађује. Приспи-дер м' о'ђе мало из те боце! Тако.....

— Маџар-ђенер'о се томе јаду ни надао није. А, кад из вапора покупи на дурбин Биоград и виђе какав су му колач спремили Шумадинци, бога ми се жестоко препане. Немаде куд-и-камо, но успори вапоре, па понајлак — тек да се броји да ђоја иде. Нити, бива, смије напријед, ни може назад. Нити му више треба попово масло, ни хоџин лој, ни дреңо мој!... Охо-хо, баш да 'вако по ђегда не подмажем грло, промук'о бих а сад и опијемио!...

— „Хеј, комшијо!...“ зазваће га Србијанац са Небојше.

— „Ево м', ево; и добро јутро ти господине!...“ разврну лукави лацманин из вапора, а срце му од стра' дошло к'о у миша.

— „А-да куд си кренуо, куд?... запитаће га срдито Шијак с бедема.

— Ја, валај, ето... текем да се мало проходам...“

— „Шта, шта?! Зар се шета са толиком војском и са топетом, а?...

— „Ја... ето,... тако... Но добро уранио, и још како си ми, господине?!...“ подваљује му лукави Швабо.

— „Што ме ѳре, швапска погани, питаш како сам, кад ја тебе не питам нити ми је стало за-те више но за лањски снијег? А, хет кад баш хоћеш да знаш како сам, ја ево добро, никад боље,... па шта ћеш де! Је ли ти жао?!...

— „Валај није, но... ето! А немој се, бога ти, љутит' што ћу те нешто питат'! Чује се... а данас зли језици свашто причају... к'о да сте се ви између себе нешто побуцали, па и краља убили. А Јевропа каже, да се не смију краљеви убијат'“

— „Сиктер, губо! — тамо њему: — и с твојом Јевропом!...“ па да му и оца и мајку и њему и Јевропи и ономе ко га је посл'о. — Кад ти дођем на врата да ти што заиштем, не дај ми ни ти ни та твоја безобразна Јевропа! А, ако сам убио краља, свога сам убио — шта је јопета теби до тога? Јесам ли твог убио?...“ бректи му Србијанац.

— „Вала, јок...“

— „Је ли ти што дужна Србија?...“

— „Валај, не; била-је, па с' одужила...“

— „Па шта хоћеш ти са толиком сахиба̂ном ође јутрос, а? Натраг, или ће ти сад црни гавран на арбули закрактат'!...“ распомами се крвни Шијак па дохвати за фитиљ како ће да потпали Крња и Зеленка и три хиљаде осталије' топова, те сву ћесарију дигне у лагум и учини у комаде.

— А наш ти Маџар-ђенер'о, кад виђе: која је и шта од шта море изаћ', поткупи ли̂ке па у бестрв — к'о опарен и полипен од уши до пета̂. И, бе̂ли, му више никад неће напут' на ум да купи војску и креће на Србију. А нека се пољуби у длан што му с' и тада јефтино размицуло, да не заглави к'о нико и ниђе — и лијепо му је! Други пут, вјерајбог, неће тако олако проћ'!

— Но, ако не смије — к'о што и не смије, више ћесар на Србију, бе̂ли смије Србија на Ћесарију. И кад дође вакат да се залоса српска сила амо преко Дрине и Саве и Дунава, па се помијешна и загрли и изљуби брат Србин са Србином братом виђеће свијет што никад прије није видио, а Швабо ће хоћеш-нећеш неврелице ђисат' пут Тудешке и избеченог Беча — на

те ни тамо од нашега зо́ра неће моћ скрасит' ни колико зец у купусу кад га хртови заокупе.

— Још мало само, па ће Бог дат' да позна свијет, 'вако к'о што ми знамо и к'о што се надамо, шта је и ко је Србија. Србија је ли? Хм, хм!... Тешко ли ти, Турчо, а горе ти Швабо!.. Само полако!... Ко се гођ с њоме 'ват'о у кости, томе ребрима никад ништа од живота мелем није требов'о, па неће ни сада, богами!

— Јадно моје тридесет година с једва стотину преосталије' длака у глави! Све бих тридес' дао за двадес', па да се салте могу повратит' на бећарство и доживјет' оно што знам да ће доћ' посигурно. Али на̑д у Бога: ако ништа друго, а оно ћу бар пред очи ђеце своје или унучади своје из овога гроба ви-ђет': да заигра пос-тал слободно и златно српско сунце изнад Романије!... Дијете, дај још по једну свијем уоколо, па и мени да прочкаљам грло премукнуто!... Здрави, браћо, и да-бог-да да с' узалуд Богу не молимо!..

— Бог ти дао и живот и здравље! Амин, да-бог-да!... заори се из педесет грла,

— Господине, изволʼте са мном! Зове вас господин Заржицки преда се!... закрешта једна груба жандармска глава усред тога одушевљеног жагора, а пред Крстом се створи једна крупна војничка фигура с пушком у лијевој руци а десницом салутирајући.

Сви се забленуше и обечи једно на друго, мрко и срдито испитујући и очима се питајући: ко је тај бездушник чија су поткупљена уста потказала и Крста и Крстов диван и њих. Понијет с том мишљу да ће, докле год новац буде играо најзначајнију улогу у животу, дотле код фукаре и шпијунажа цвјетати и ропство ковати ланце, Крсто се покори грубој сили и пође са жандармом у градоначалство.

Ушавши у канцеларију код градоначалника, нити се поклони, нити Бога назва, нити капе скиде. Заржицки га опомену за оно посљедње, на што га Крсто дочека као сјечивицом с бруса.

— Аја-јок, богме, господине! Богу сам јемин учинио и заклео се пред иконом Светог Саве сву покојну ћесарину стопу, која никад управитељно сједнито писано, да Швабу никад капе скинути нећу ни жени и Турчину руке пољубит' — па то ти је!...

— А ти не престајеш бунити пук и пропагирати велесрпску замисал у нашој Босни?... зађе Заржицки преко цвикера.

— Право ти рећ', не разумијем шта ме питаш. А није, брате, ни чудо: окле ћеш ти да оваришеш, к'о јабанџија, за неколике године српски, кад ја, да хиљаду година узаживим никад више швапски не бих мог'о научит' но толико: „Сиктер, Швабо, окле с' и дош'о!" Толико и толико и то на то — и ништа више. Једино што те разумједох саде, то је да рече нешто „у нашој Босни." Е, брате, ту си га заљуштио — знаш како! Та како вашој — вашили се машити, Бог вам судио!... но нашој, нашкој, српској Босни — хеј, јеси чуо, заврзане и дри-демезе, â?!...

Заржицки зазвони, и жандарму који се појави нареди:

— Води га у казамат! Дако се тамо опаметиш, мој Кристифоре! А тамо ћеш бити потпуно свој и казамат само твој; не бој се да ти га ко преотме!...

— Хвала да је Богу и ђаволу с њиме!... подругну се Крсто: — То ми, вјеруј господине, није првина. А право да ти кажем, ја сам у тавници управо од онога дана откад ви дођосте у ову нашу жалосну земљу. Бог ће дати да с' икад курталишем, па ћемо с' онда бѐли питат': на чијој кући врана гракну!..

Заржицки обечи и намигну на жандарма, а овај шчепа Крста те с њим у ледне зиндане.

Кроз неколико дана „Црни Кабинет" донесе решење, по ком се Крсто, као „бунтовник" и нека врста „велеиздајника," пресуђује на двије године тешке тавнице у Зеници с тим да спава на даскама и да сваке неђеље по један дан гладује. Одмах иза пресуде, Крсто је и спроведен под јаком стражом и у ланцима око рука у централни казамат у Зеницу. Ту га затворише и оковаше, баш као лава у крлетку; и, да не би беспослен сидио, одредише му да учи — ткати. То му је било горе од самог тамновања. Зар он, горштак из крше Херцеговине, па да тке као жена! Али, кад се мора.

Једино што га је кријепило и давало му снаге за издржљивост било је друговање с побратимом Мујом. Спрва им се нијесу дали ни виђети, али, мало по мало, благодарећи пуној и издашној руци, Крсто стече некако наклоност главног кључара, те му допусти да сваког дана проведе по пола сата с Мујом.

Дирљив им је био први састанак. Грлили су се и љубили. Као да се за двадесет година нијесу виђали. Плакали су један другоме у наручју као ђеца. Пошто се изјадише на своју злу

срећу, расташе се сваки у своју каушу, да сјутра-дан опет наставе своје јадиковање.

Сједећи једнога празника заједно у авлији, Мујо је био нешто и сувише туробан и замишљен; непрестано је пушио и ћутао. Крсто га саљеће, да му каже: шта му је.

— А шта, бр'те!... збље Мујо: — И још питаш! А шта ми није? Паде ми на ум кад с' оно заклињасмо у Бечу, да тучемо овог швапског пескијана ђе нам гођ дође шака, — па види ти де како с' обрну!...

— Јами, бога ти, Мујо, шта ти пада на ум! Боже здравља, нијесмо ми још за пријеклада. Ако Бог да, још ће Швабо досга јада од нас виђети. Не знаш, која је? Ја сам нешто мјерк'о згоду, не би ли како могли утећ' из овога живога гроба. И све ми се чини да ће нам то испас' за руком, салте ако умједнемо...

— Батали, бога ти, побратиме, бош посла! Ломио сам ја главу о том, мислећи, ево вет читава година и по, па никаква хаира. Не бјежи се између овијех бедема, осим ако имаш крила, па ни перо ти не би меса изнијело, док су ове пранге на нама а толика војска и стража око нас. Најљевше, бива, и не мислит' о томе ишшта, кад никакве фајде нема — но трпи, орле, кад ти друге нема!...

— Е, баш си мећер, побратиме, малакс'о! А ја с' уздам у Бога јакога, да ја и ти ни пуна два мјесеца нећемо још о'ђе лежат'. Причекај само док ми о Митрову-дне, мом крсном имену, дође побратим Јосо из Сокоца, к'о што сам му поручио, па ћеш виђет'!...

— Богу на аманет и теби на старање — па чини како гођ знаш. Ја сам капл на све што речеш...

И дође Митров-дан. Крсто подранио к'о зора бијела. Иискао од стражара боцу воде, умио се и Богу помолио, па пробудио оба сужња из сусједних ћелија, од којих су га само гвоздене шипке, баш као звјерове у менажерији, растављале. Казао им да му је јутрос крсно име свето, па немајући их ничим друго частити, понуди им боцу с водом. Први је сужањ комшија узе, и стаде наздрављати.

— Ха, ти мени, а Бог теби, пријатељу! Светог се Димитрија сјећ'о и српску славу славио — а тебе се сјетио и Свети Димитрије и српска слава и јака ти Бог помог'о у славити твоја овеселио, како би сам желио — да-бог-да! У чи' смо дом, убио га Господ Бог; више куће му стог, а на њему Бог — некоме

дави шаком, некоме каном, а њему злом и наказанијем и рђом сваком — да-бог-да! Бог му судио, те пошʼо мамит њих босанске дугове, да купи од раје порез и дугове; ни дугова наплатио, ни се дома из Босне жив вратио, но усред ње за кастиг и калијем заглавио — да-бог-да! Здрави, браћо, с десна на лијево — да-бог-да нам најпотље окренуло на лијепо!...

— Здрав био!... Бог те чуо!... Амин, да-бог-да!... одазваше се сусједи, па и они наставише наздрављати и, ради обичаја, испијати по кап-двије. Оде боца од рука до рука кроз размак између гвоздених шипака, докле дође и до Муја. Овај је прихвати, и раздрије се што игда може:

— Здрав си, побратиме! Сретна ти слава! Да Бог да и Хазрети Алија, те је ове године дочекана и овако прославио, а до године наврх Романије у ади зеленој с џефердаром у десници руци — и са мном заједно!...

— Дај, Боже!... захори се из педесет грла одједном.

Тако је наш Крсто дочекао своје крсно име у Зеници.

Кад би око девет сати, зазва га кључар на капију. Крсто изађе, кад има шта виђети. Дошао Јосо и донио му једну плоску вина, једну свијећу да запали свећу, једну пршуту и једну погачу. Ни састати се нијесу могли. Виђели су се тек кроз један пенџерак, прорезан на вратима. Разговарати нијесу могли ништа што би било сумњиво, од шесторице стражара који их под оружјем надгледаху. Свега су се могли гледати три минута, и цио им се разговор свео на питања и распитивања о домаћим. Ту Крсто чу од Јоса, да му је и иначе обољела сестра Милица на самрти — и то га покоси. Јосо се врати откуд је и дошао, а Крсто с приносом у кружну. Ту разреза пршуту и изломи погачу, и, као што се и надао и поручио Јосу, нађе у њој челичну лимицу, и брже-боље је сакри у гаће — да нико не види. Вином, пршутом и комађем погаче угости неколика познатија тавничара, а свијећу запали „у славу божију.“

На одмору од пола сата се сашапта нешто с Мујом, и додаде му лимицу. Мујо је тих дана настао својски, нарочито ноћу, да прелома своја гвожђа на ногама — и најзад успије. Крсто такође, а шта више, пође им за руком да прелимају и демирлуке на оном једином јединитом прозорчету на ћенифи што гледа на отворена брда и долине с ону страну вароши.

Пошто буду готови са свим, учине се да су се разбољели — прво Мујо па Крсто за њим, и стану се што реће састајати:

[illegible] се стражари не би што осјетили. Пренемагање им испаде [illegible] руком како су сами хтјели.

И, једно вече, испред шта ће сужњи оставити свакодневни рад по радионицама и бити закључани сами у својој ћелији, Крсто и Мујо у пртеницама и кошуљама — да не би упали у очи, а заогрнути болничким ћебетима, нађу се оба у ћенифи. Ноћ је била бурна: громови нијесу дали један другом одушити. [illegible] је [illegible] као из кабла. Звекет [illegible] ланаца се разлијегао као навлаж одасвуда. Таман згода, да изврше што су накастили. Хä, помози Боже!

И Мујо и Крсто смакну препилате окове с нога и баце их кроз отвор на сандучету. Затим Мујо завије ћебе око главе; Крсто се полегути те се Мујо припне уз њ и провуче се главом и трупом окосимице кроз уски пенџерак. Крсто га још упре у ноге, и Мујо за трен од ока љосну колико је дуг и широк у коприву на грохтињи под бедемом. Да је Богом просто, само кад се нађе изван срамотних зидурина и животињских веза, у којима му је требало провести још осамнаест година — баш као хаси псу у жежељу, не било примијењено!

Но ево ти сад муке од Крста. Сам не може да се испење до [illegible], а стражар [illegible], па непрестано [illegible] упирати у врата и зивкарати час Крста час Муја да већ излазе. Види наш јунак ђе је дошло да се мре, па би готов те отвори врата. И, уколико се стражар појави преда њ, Крсто га шчепа једном руком за гушу — да не мога ни квекнути, а другом за пушку. Ову му оте, а њим тресну о патос као с гњилом крушчетином; гњëци га и поигра му ногама на прси — док му гризина грцну на нос и на уста. А, да му не би било од сметње — ни њему ни никоме више никад и нигђе, прободе га штилетом кроз лијеву сису и прикова за јелов под.

Па онда, што брже може, притрча те затвори и закључа врата; пушку упријечи испод пенџера, те се попе уз њу до на њ, и истим начином којим и Мујо излеће напоље стрмоглавце на исто мјесто ђе и Мујо. Овај се већ био постарао да му се побро не угрува, и зато подастро ћебе по камењу — те га нешто на ћебету а нешто на рукама дочекао и сачувао од повреде.

— Е, побро, ја вељах: е погибе, кад те не би за толико. Па не знавах: шта да чиним, сињи кукавац!... завје Мујо, грлећи побратима Крста.

— У мало, валај, Мујо! Но, фала Богу, кад си ти скапуо, да не трунеш цијелога вијека; а мене да су и уфатили — вјера страшнији: двије године те двије године ми се знају. Но сад — хи помози, Јаки, нејакоме! Бјеж' да бјежимо, намичимо што прије уз те странчине и шуму, па таман шта нам Бог да — нећемо ли скапулат', јадан!...

Још он и не довршио реченицу, а с бедема зациктаве трубе и диже се узбуна. Стегла ноћ као клијештима, а мрак као у гробу. Помрчина изједначила брда и долине, високе и ниске, и слила све уједно као кад дијете проспе бочицу мастила по каквој дивној слици дивнога пејзажа; и, рекао би, то је узбуркани и црни ваздушни океан ноћас потопио и заронио у се цио свијет једном за вазда. Опори и страшни сјевер мете, звижди и јадикује — као смрвљена душа на рушевинама својих идеала; и наноси кишу на сагапаке — као да њеним пљусковима хоће да спере све, и зло и добро, с лица земљиног. Бујовита ријека Босна неразговијетно хуји, бјесује и бучи — као гласови с онога свијета, и дере по вијугавој стази између пркосних и шумовитих босанских брда — као мрка змија између омеђина каквог прастарог светилишта. Пада киша из неба и из земље: грме громови — брда се проламају; сијевају муње и парају небо — да очи ослијепе; а циче борије — да ти душа заплаче. Ужас, каквоме мало има равна.

А погурени, полунаги, боси, у бјечвама као вампири, одоше измичу од дрвета до дрвета од камена до камена, од шумарка до шумарка, од брда к брду, из мрака у мрак, од нељуди међу звјерад, из тавнице у планину, а из ропства у слободу [illegible]

За њима се отиште у поћеру читава компанија солдата. На једноме мјесту, баш кад су хапсеници имали да пређу преко цесте и упану у прву шуму до вароши, солдати их и примјетише и нијесу даље били од њих но колико би зрном дотурио. Срећом, побратими се згодно стрпаше у један хендек; мрак им у том часу нити сијну нити их одаде; а зулумћарска рота прође као да је слијепа, ћерајући вјетар капом и ловећи маглу у шаку.

Крсто и Мујо предеру сретно у густе аде зеничких планина. Испред зоре се мало поразгали вријеме. Звијезде се на небу стадоше између црних облачних грдосија по ђе-ђе указивати, и, као стотине жедних вучјих очију, гледати на њих два, како цијелим трком и бијегом у дивљој вучјој постојбини дивљој слободи хрле. А двије се врло сјајне звијезде са сред

неба и омакоше са свога боравишта и прелећеше таман изнад мокрих глава побратимских. Срећом, нико нити их виђе нити им уречи пута. Добар знак за наше бјегунце.

X

Више ти се и не мили отићи кући Креста Богданова у Соноцу, а нарочито одонда откад оно пострада и би ухапшен. Ђеца му ситна, све једно другом до уха, па им се не зна никаква хаира. Жена му паде посрћући ћа по кући чинећи измет, ћа на раду на баштини, ћа око стоке, ћа за статињама, а ће на воду или у дрва. Стара Росна се једва већ и диже; сједи по постељи погурена као срп, у буџаку, и замаришава се с најмлађим унучетом. Освојио рад, потребе и инокоштина, на нереду и цртожнини краја нема. Као кад нема мушке главе у кући. А ђе мачке нема, ту и мишеви коло воде.

Али, сви јади на једној страни а сама Милица, сестра Крстова, на другој. Не смијеш јој ни повирити у ону, некад тако лијепо намјештену а сад запуштену, собу. Нема више теглица каранфила, кадифице, рузмарина, невена, калопера и ђулбехара да кити њене прозоре, ни хладолежа да јој се вије око врата и капије. Слике и иконе запрашњавиле, а око њих се сплетали увехли и засушени вијенци цвијетних сплетова и увелих дуња и наранџи; шилте и кревети неопремљени; јастуци, душеци и јоргани несашивени и несложени; ћилими непрострти и погужвани; подови неизметени; паучина по угловима и таваницама неочишћена, а зидови се улојавили као да су чађом навучени. А све то откако је пала логом на постељу обољела Милица ђевојка.

У једном буџаку, на тврдој сламњачи и у рутавим губерима, прегрђена и напуштена од свакога свога, лежи болесница. Не сибају јој се млијечне груди као лан, нити јој дрхте и играју замари под једром чемерастом кожом. Поглед јој дивљи, тужан, страшан, — као поглед оних несретника који у сну лутају по заборављеним развалинама прастарога града. И да је не издаје мутна луча сузних јој очи и кад-и-кад грч и јека у грудима, казао би е је ваздушна утвара или нека хавет с оног свијета. И мртав има лица, а она га нема, а и блиједа мртвог је лице руј и само виднија и милије од грдобе њених упаљених образа

Блиједо и трепетно сија воштаница више њене главе; пламен се повија час десно час лијево; пуцкара по - ђегда, и, као сузе, стаче течне капљице на Миличино узглавље.

Погрбљен, сијед као овца, свештеник часни отац и старина поп Тришо, стао поред ње — као какав осамљен нијеми камени кип поћу у храму. Нијемог праха нијеми стражар упро свој потуљени поглед неодређено у све и у ништа. О врату му епитрахиљ, у руци крст, а свијест му омрачена црном грозотом и црних и грозних мисли. А, брате, није ни чудо, па кад погледаш шта пред њим лежи.

Већ је четврти дан како се несретна ђевојка бори с душом, и никако да се растави. На стара Росна дозвала попа те јој очитао опроштајну молитву. Одмах јој било лакше и дошла себи. На, знајући да се то јадница освијестила и прибрала тек на који час испред смрти, поп се задржао да је исповиједи и причести.

— Часни оче!... простења изнемоглим гласом болесница предишући: понесправи се уз јастук, и, усиљавајући се, пољуби сребрни крст у свештениковој руци. — Питаш ме, имам ли шта што ми душу тишти, да ти кажем. Имам и те још како: имам оно што ме и довело до овог, што сам досле крила и од саме себе, а с чим не смијем нипошто у гроб отић' и заједно лећ'...

Ту јекну, зали се сузама и зајеца. Пошто се изгрца и покри лице наказним, мршавим и рањавим шакама, настави прибраније и одрешитије:

— А што да ти причам грдне јаде своје!... Знаш и сам каква сам назад три године била на бијес ђевојка. Мога лица и здравља није било од Требевића до Вележи. Јадна ме мајка чувала, да је кабил, и од урока; али ме — куку мени црној кукавици!.. не мога сачуват'.

— Једног јутра подраним прије по обично, и, по својој несрећи, изјавим млâд на пашу у Романију. Јутро лијепо. Прољеће. Ја понијела ђерђеф, па везем и пјевам: а са мном, чини ми се, пјева и гора и вода, и тица у гори и риба у води, и цвијет у мирису и 'чела на цвијету.

— Док у једна доба ето два жандара — батал на преда ме. Оба под пушкама и салтанетом, а оба отоле из касарне с Грдана. Један бијаше фирер. Ја усталох испред њих, а фир ће ми рећ':

— Хајде, цуро, да нам покажеш пут за Гласинац!...

— Не могу остављат' стоке саме, е ће ми похарат'; но

ако идете тамо, окрен'те на десно и кроз један черек од сахат бићете на друм!... одговорим им ја.

— Иди или ћеш сад добит' што ти нико неће узет!... брецнуше ми обојица у један глас, па грнуше [illegible] на ме.

— Бога ми се препадох — к'о сама у пустињи, те, шта ћу, немади куд-камо, но одби' млâд у халуге док се не вратим, па пред џандарима а они за мном сустопице. К'о кад ће да ми пукне срамота поганија мимо ђевству моју другу и врлину!

Ту се опет заплену од плача и јаука — да те на срце заболи. Пошто мало отпочину, и одушку јој пусти бола и јада, продужи:

— Чим зађосмо дубље у шуму, ђе да пукне пушка нико је изокле не би мог'о чут', ништа не знадох шта би, до што се у колико б' изројио три, обретох на трави наузнак у рукама џандарскијем. Којевитезала сам, кукала, отимала се, клала зубима, лупала главом о земљу: нећу ли сама себи просут' мозак — само да не доживим ту бруку и срамоту, — ама која фајда? Јача сила од воље.

— Малаксах, преврну ми се свијес', обнезнаних се. Шта је било са мном, не знам — тек у зла доба, кад се повратих и дођох себи, осјетих се у локви крви и сва изломљена и изгребена. А тамо-њих није ни од уклина. И би што би.

— Од стида и срамоте не смједох никоме ништа говорит'; му́чах, и шакетах се од муке и цркавице свакога дана по пет пута, — али не помаже. Потље боја копљем у трње. И отад ми се обнемиље и јес' и пит' и радит' и живјет' и све. Но све бјеше некуд друкчије, да не заковрнух неђе убрзо иза тога и чисто почисто због тога. Занемогох и обољех — ко што и знаш. Из дана у дан све горе и горе. Тако на откинутој грани вене цвијет; још је можда и зелен, али живота у њему нема па нема. Како да оживи цвијет и добије и мирис и блијесак и боју кад грана умире? Како да живи ђевојка кад невиност изгуби?!... Опрштих се и претворих у живе ране сва; опаде ми коса и грепавице, затворише ми се и бубрези, а нокти поотпадаше; [illegible] ми увенуше и на ногама и на рукама; ископњех и распадох се жива — к'о што и видиш. Још мало па да м' и трава кроз кости проникне.

— Крсто ме, још док бјеше о'ђе на слободној нози, поведе код шванскога доктора у Сарајево, и он, чим ме прегледа, ћушну ме и раздрије се: „Мичите ми с очи ову роспију! Ја јој

не могу помоћ', но нека је лијечи они што јој је ту болест и пред'о!...“

— Чу ли то, по ту, Крсто за пожић на пут мене. И, да му далоше људи, ишћаше ме заклат' на мјесту и огријешит' душе. — А мени би само боље учинио, јер би м' од оволикијех мука и срамоте отео и једном за навље избавио. И отад ме потури и опрену главу од мене и Крсто, и мајка, и снаша, и свак; одијелише ми обједак и занемарише ме — к'о да сам ствина. А ја се никад не могох накапит' да их разувјерим и кажем им шта је по сриједи.

— Дошло ми ј' и да се замакнем јали у воду скочим. И, бит' кад се тврдо ријеших да учиним крај себи и својијем мукама, ето ће падох тогом да се више никад не дигнем. И ево, к'о тако видиш. Бог се смиловао и на ме, грешницу, да ме једном прими себи. Тамо је, попо, под земљом сијасто боље но на овом свијету. Ако ништа друго, а оно сигурно тамо нема ћесара и његовијех џандара к'о-'во у нашој Босни.

— Бог ми је свједок да нијесам крива, и да другог гријеха немам нишу но да сам јутрос од мајке рођена. О, света Богородице, ти ми помози, да се што лашње опростим с овијем грдијем свијетом по моме правоме срцу и истини коју говорим!

— То је, часни оче, к'о што ти рекох, вас мој гријех; па сад дријеши ако знаш! И молим те, к'о божијег службеника, очити ми молитву раздрешницу, не би ли се што прије с душом раставила!...

Кроз неколико тренутака осјенчани попов епитрахиљ покрио је главу тешке болеснице. Под њим се чуло тешко дисање, стењање и уздисање, и час-по јецај и ропац; а по њему се капом кад-и-кад омакла по која суза из очију сједог пастира обесвећеног и закорављеног храма Србинова.

Грозну тишину запуштене собе Миличине пресјецао је груби глас и старачки пој светих молитава из ражалошћених груди свештеникових. Његова је молитва отворила небеса, — јер, чим је млада мученица примила причешће, одмах се ослободила земаљских окова, чиста јој се душа раставила од грешнога тијела и отишла у царство небесно — „гђе нема ни болести ни туге ни уздисања.“

Сјутра је дана био и погреб. Сав се Соколац био скркао на спровод. И стара је Росна, поштапајући се, испратила своју јединицу до вјечне куће. Није било чељадета које није запла-

кало за покојном Милицом, а опет није било никога да није рекао: „Богу милу хвала, кад се, мученица тешка, једном куртариса мука и ходе Богу на истину!...“

Таман свјештеник свршио опијело, прелио гроб вином, отпјевао треће „вјечнаја памјат!“, а сељани почели затрпавати мрцу земљом, кад из једне шумице поред цркве избише — Крсто и Мујо, оружани до зуба, под токама и у џоламама.

Већ се било рашчуло да су њих два утекли из хапса, да су се одметнули гори у хајдуке и да су пређе у Посавини обили сараје некога похрваћеног бега те му дигли и паре и одијело и оружје. Власти су на све стране разаслале расписе о њима и њихове слике и описе. Читане су се тајне депеше и по свој Босни — али бадава. Свуд се помињали и претресало, ал' их није ни један-пут [illegible] ће им [illegible] придоги. [illegible] угледа да их предусретне [illegible] и да се [illegible] с њима.

Чим је видио поред [illegible] још на шуме, Крсти је одмах нешто сјењало; а чим је пришао и видио мајку и жену у црно, тај-час се осјетио своме јаду.

— А кога то испраћате на пут с кога се не враћа, куме, кога?... запита Јоса, пошто се пољубише.

Јосо слеже раменима, па ће тужно кроз зубе:

— Да ти је здраво глава! Остатку на здравље! Ето видиш...

— Да није Милицу?..., прекину Крсто.

— Њу... потврди Јосо жалостиво.

Крсто се поднимн на пушку и заплака као мало дијете: прође оним и слеже на сестрин гроб, пољуби црну земљу у коју је спуштају и којој је предају; узе једну шаку црнице с раке, завије је у јаглук и остави у недра, па приступи матери и паде јој у наручје. Притрчаше дјеца и жена, и сви то обвише једно око другога, а наста колеж — да би камен пукао од жалости, а некмо ли срце у јунака.

Крсто се први прибра и оте из те гужве. Пита се још с попом и осталим сељацима. Захвали им на указаној им последњој почасти његовој покојници сестри а тим и њему и његову полупосеченом дому. Поп Тривко се осмјели, узе га за руку и изведе га на страну. Дуго су нешто шаптали, и наједанпут Крсто цикну, ко' да јелен рикну, одскочи у страну, дохвати пушку по средини, дозва Мују и повика:

— Збогом, браћо! Збогом, мајко! Збогом, жено! Збогом, дјецо!... Видите ли ово старо храшће, одсад су ми браћа и дру-

нини; планине ми и отац и мајка; забиница — кућа, пушка — сестра, фишеци — рођаци, а баштина све што се [illegible] зове од Језерина до [illegible] Бега! Стара мајко, благослови ме! Вјерна љубо чувај ми образ и ђецу! Куме Јосо, па аманет ти моја сиротиња, ако-бог-да, бога ми ти дужан остат' нећу! Браће, не бојте се! Док је муке, невоље и глади у Босни и Херцеговини, а оружја, војске, џебане, бомби и динамита у Србији и Црној Гори, и док је мушкије' срца у прсима и гусала у нашијем дубравама — бога ми нам ништа бити неће, а бели ћемо се, ако-бог-да, Швабу уврво ни једнога јада! Побратиме Мујо, на ноге! Ти пут Турске, ја ћу пут Србије — да тражимо оно што немамо, да гонимо из куће морију! Збогом, браћо — у здрављу да се видимо!...

— Срећан пут! Амин, дај Боже! ... [illegible] кана гомила.

А Кресто и Мујо, затурпвши се дугајлијама преко леђа, одјурише као плахи вјетар и изгубише се у густу шуму — као два прамена дима у облаке.

— — — — — — — — — — — — — — —

Сјутра-дан стиже хабер у Соколац, да су се тамап под касарном на Грдану о једном јавору нашла два објешена жандарма; након десетак дана чу се да је погинуо Али-ефендија Капа; а након мјесеца пуче глас, да су „некакви хајдуци“ поробили и запалили пола ново насељеног [illegible] села [illegible]cesthal-a.

— — — — — — — — — — — — — — —

А при првом сусрету Поп Тришо се осмјехну на Јосу, погладп браду па ће задовољно:

— Ето да се почело светит крс и подумјесец за српски образ и право баш како треба. Грми, а? Па не може ни спанут' док се не умрачи, ни се проведрит' док се не наоблачи. Шта велиш?...

Јосо му на то приће, ухвати га за руку па ће му весело:

— Здраво сам, хвала Богу — по како си ти? А и вријеме је [illegible]: да се и ми из земље плача гласнемо и [illegible]. Босна је проговорила!...

ДВАДЕСЕТ ГОДИНА

ПОЛИТИЧКЕ БОРБЕ НА ПРИМОРЈУ

(1880—1900 год.)

I

Унутрашњи и спољашњи утицаји

Вјековна владавина горде и моћне Венеције у Далмацији и у Боки Которској имала је јаког уплива на народ. Не спомињући вјерску католичку пропаганду, која је или милом или силом многе православне породице натјерала да промијене вјером, културна моћ Венеције у свим осталим правцима оставила је јаке посљедице. Прости народ остао је, какав је био. Интелигенција, напротив, са свим се однародила. Учећи, већином, и средње школе, а по готово велике школе у Италији, ученији људи мислили су, говорили су и осјећали су италијански. Бујна машта и ватрена природа италијанског народа; богата италијанска књижевност још из средњег и почетка новог вијека; богаство и сјај поносите Венеције, која је сваком знала да пркоси и да се отимље; многи урођеници из Италије, који су се били доселили и населили на наше Приморје — бијаху са свим занијели и одушевили наше људе, који су учили у Италији.

Интелигенција била је скроз италијанска. Школе, судови, општине, политичке власти, католички попови радили су само на италијанском језику. Народном, српском, језику није било мјеста нигдје, него у православним црквама и код православних свештеника. Италијански језик сматрао се, као нешто узвишеније. Он је био културни и господски језик. Српски го-

ворили су само тежаци и простији људи. Њима је интелигенција надјенула име morlacchi (дивљаци). Такву је титулу добивао сваки, који није знао савршено да говори италијански и који није презирао свој народ.

Кад је Аустрија почетком прошлога вијека добила Далмацију и Боку Которску, а с њима и Дубровник, није ништа урадила, да се то стање измијени у Далмацији и у Боки Которској. Није тада ни имала рашта. Народ, прости, није знао да подигне свој глас. У својој пропасти мислио је, да тако мора бити. Није имао, а нема ни данас никога, који би настојао да га пробуди из сна, у коме већ вековима спава. Ученији људи, рођени и одгајени у италијанском духу, нијесу осјећали никакве потребе, да буде друкчије.

Револуција од год. 1848. почела је по мало да баца своју свјетлост и на наше Приморје. Борба Срба и Хрвата у Хрватској и Славонији против Маџара; оружана помоћ Аустрији и Србима у Војводству из Србије и у опште цијели покрет од те године пробудио је и наш ученији свијет на Приморју. Први, који су се пробудили, били су православни Срби. По мало су се почели окупљати и католички Срби и Хрвати, који су на великим школама у Бечу имали прилике, да виде и науче, што до онда нијесу гледали и знали. Срби и нешто мало Хрвата удруженим снагама започеше борбу против италијанског система, који је био обухватио цијело Приморје.

Борба је била тешка и неравна. С једне стране био је сав чиновнички, административни апарат, са многим угледним и богатим грађанима. С друге стране била је голорука, млађа интелигенција, која се могла надати једино у прости народ. Прости народ знао је барем толико, да није једно са онима, који му говоре и који му заповиједају италијански. Пристајао је раће уз млађе људе, који су му говорили његовим језиком. Беч је, не познајући прилике, допуштао, да се ради свим средствима против нове, народне струје.

Буна у Боки Которској 1869. године учинила је, и да Беч друкчије мисли и ради на Приморју. Беч је у почетку олако схватио ту буну. Али, кад је видио, да шаку устаника на Кривошијама не могу да савладају регименте аустријске војске, тражио је да се устаници на лијепо умире. Увађање војничког закона у Боку Которску и недостајање подвале многих српских непријатеља изазваше буну у Боки. Ондашњи српски посланик

на царевинском вијећу у Бечу, знао је да употреби ту буну на корист нове народне струје. Док је у Боки помагао, колико је могао и знао, у Бечу је својом вјештином и одлучношћу приказивао друкчије сав догађај. За буну у Боки Которској Љубиша је кривио опште незадовољство и превласт италијанског елемента и духа. Обећавао је, да ће се Бока Которска одмах умирити, ако средишње власти одмах почну попуштати новом народном покрету.

Љубиши су, заиста, повјеровали у Бечу. Он је, и ако невјешт њемачком језику, својим тужбама против министарства, успио, да сруши ондашње мишљење о народном покрету на Приморју. Цар је именовао новог намјесника за Далмацију, Родића. Родић је био, истина, православни Србин из Лике, али је у првом реду био аустријски војник. Послан је у Боку Которску, куда га је пратио Љубиша, са неограниченим овлаштењима. Дана му је неограничена власт за управу покрајине Далмације. За своја дјела није требао да одговара министарству, него непосредно цару.

Љубиша и Родић умирише Боку Которску. Нови намјесник, на име царево, обећао је устаницима, да се војнички закони неће примијенити у Боки Которској, као и у осталим земљама. Дао је одштету устаницима за погорјеле им куће. Пристао је и на све остале њихове увјете. Изгледало је, као да мала Бока Которска диктира увјете мира великој Аустро-Угарској. Углављени мир на Кнезлацу у Боки Которској, почетком 1870. год подигао је у велике углед и снагу новој народној странци на Приморју.

То је био тек почетак. Лед је био пробијен. Није било тешко пловити. Нови намјесник, попуштајући новој струји, допустио је и помагао је народној странци, да сруши и скоро са земљом сравни политичку снагу италијанске странке. Народна странка, српска и хрватска, освајала је мало по мало, законитим и незаконитим путем, најјаче италијанске куле и градове. Смјер је оправдавао средства. Није се гледало ни на што, само да и у законитом представништву Далмације, у сабору, народна странка добије већину. Најпосле је дошла до те већине. Била је господар политике и народносне ситуације, у колико је могла да рјешава о њој. Италијанска странка, некада снажна и свемоћна на Приморју, имала је једва неколико својих представника, тек да се знаде да је жива.

Срби и Хрвати сложно су се борили против заједничког непријатеља. Тада није било ништа, што је могло помутити заједнички рад. Сложни рад трајао је ипак врло мало времена. Србе на Приморју, који су први устали и који су први тражили сједињење са Хрватском и Славонијом, почеше Хрвати мало по мало потискивати.

Том јаком и жалосном прелому допринијеше највише утицаји са стране. Кад се иза кулисе припремала окупација Босне и Херцеговине, о којој у јавности није нико ни снијевао, Беч је својом старом вјештином покушао да крваво зарати Србе и Хрвате у Хрватској, у Славонији и у Далмацији. У томе је на жалост и успио.

До тада Срби и Хрвати живјели су и радили су сложно не само у Далмацији, него и у Хрватској и Славонији. Није било ничега, што је могло да помути њихов заједнички рад. Сабор у Загребу више пута дао је најсвечанијих израза тим осјећајима.

Не спомињући шта је прије било, довољно је сјетити се год. 1886. Ондашњи спољашњи односи Аустрије много су утицали и на унутрашње прилике. Послије неуспјешног рата са Пруском, Мађари се у велико осилише. Осјетили су, да су они господари у Аустрији. Била им је прва брига, да уреде своје односе са Нијемцима. Хтјели су, да дијеле господство. Нијемци да заповједају у Аустрији. Мађари да буду неограничени господари у Угарској.

Несталан је био државно-правни положај Хрватске и Славоније. Ништа коначно није било углављено у том питању. Маја мјесеца 1867. сазван је сабор у Загреб. Дужност му је била да расправља о закључцима угарског сабора, који су се односили на положај Угарске према Хрватској и Славонији. Сабор није свршио ништа, јер није хтио да слуша ничије заповједи. С тога је мало касније распуштен. Прије распуста састављена је и проглашена изјава, којом „сабор троједне краљевине изјављује свечано, да троједна краљевина признаје народ српски, који у њој станује, као народ са хрватским народом истовјетан и равноправан.“

Јуна мјесеца исте године аустријски цар крунисан је у Пешти за краља угарскога. Заклео се на угарски устав. Тада је од Аустрије створена Аустро-Угарска. Кад су Мађари уредили своје односе са Аустријом, лакше им је било са Хрват-

ском и Славонијом. Порадили су, да за бана буде именован барон Раух, одани мађарски присташа. Новом бану био је први задатак, да по вољи Мађара састави нови изборни ред за хрватско-словенски сабор. Нови сабор имао је важну улогу, да углави нагодбу са Мађарима. О изборима неодвисна странка претрпила је јаки пораз. Неправилни изборни ред и насиља о изборима неодвисну странку дотле доведоше, да је осим у Сријему, имала само осам посланика. Српски Сријем извојевао је сјајну побједу. Послао је у сабор као посланике скоро све неодвисне људе.

Кад се у Загребу састао сабор, неодвисни посланици нијесу хтјели да имају никаквог удјела у саборском раду. Оставише саборске дворане пошто изјавише, да сабор није законит. У сабору остадоше сами чиновници. Уз њих је било још неколико чланова, који су били одано привржени Мађарима. Таквом сабору бан је диктовао нагодбу са Угарском. Нагодба је санкционисана 8. новембра 1868. год. она је уништавала самосталност Хрватске и Славоније. Већ у 1. § било је утврђено, да „Краљевина Угарска сједињена с Ерделом и краљевине Далмација, Хрватска и Славонија сачињавају једну те исту државну заједницу тако напрам осталим под владом Његовог Величанства стојећим земљам, но што и напрам иним државама.“

Било је природно, да је против такве нагодбе настала јака борба. Што је год јачи био притисак, борба је постајала све оштрија. У тој борби највише су се истицали Срби у Хрватској и Славонији. Неодвисна странка јачала је. Нови избори за сабор нијесу ништа помогли Мађарима. Сабор је два пута распуштен. Сваки пут било је још више посланика неодвисне странке. Угарско министарство увјерило се, да не може успјети својим плановима. Покушало је, не би ли се поравнало са неодвисном странком. Ова је странка у начелу примила нагодбу од 8. новембра 1868. Учињене су неке важније промјене. На тај начин настаде закон од 30. новембра 1873. „О преинаци дотично надопунидби некојих §§. закон. члану I. године 1868. међу државне законе уврштене нагоде“. Тај нови закон доведе и новога бана, Мажуранића.

Тада почеле су се осјећати посљедице онога, што се ваљало иза брда. Осјетиле су се у Хрватској и у Славонији, а и у Далмацији.

Наш свијет, барем у Далмацији, није знао за споразум

Рајхштату од год. 1873. Тада је између Аустро-Угарске и Русије било углављено, да ће Аустро-Угарска добити Босну и Херцеговину, ако Русија успије у евентуалном рату са Турском. У том рату Аустро-Угарска морала би бити неутрална. Али, ако није знао за тај споразум, знао је за негдашње намјере Аустро-Угарске о Босни и Херцеговини према Србији. Било се прочуло о понуди Аустро-Угарске Србији још од 1870. године. Том понудом Аустро-Угарска хтјела се обвезати, да ће Србији израдити придружење Босне, Херцеговине и Старе Србије, тако, да ове области, заједно са Србијом, образују једну државу. Увјет Аустро-Угарске био је, да Србија буде пријатељски неутрална према Аустро-Угарској, кад би ова заратила са каквом великом силом.

И ако Аустро-Угарска није била заратила ни са каквом великом силом, буна у Херцеговини год. 1875. доводила се у свезу са том понудом. Нико у Далмацији није ни сањао, да је путовање Аустријског цара по Далмацији те исте године у уској свези са херцеговачком буном, која је требала да букне. Нико није ни помишљао, да невесињска пушка није одјек тешког и потлаченог народног стања у Босни и Херцеговини. Мислило се и вјеровало се, да је буна у кршној и сусједној Херцеговини знак за уједињење великог дијела Српства. Према понуди Аустро-Угарске Србији од год. 1870., а не знајући за споразум у Рајхштату, вјеровало се, да Аустро-Угарска неће ометати то уједињење једног дијела Српства. Није се ни из далека мислило, да су Аустро-Угарска и Русија имале највише свог личног рачуна у буни Босне и Херцеговине.

Ради тога било је у Далмацији ријетко одушевљење за устанике у Босни и у Херцеговини. У сваком повећем мјесту по Далмацији били су основани нарочити одбори. Ти су одбори помагали устанике и морално и новчано. То су знале и гледале аустријске власти. Нијесу се ни најмање противиле.

Најзначајнија појава о том устанку била је, да је цијела Далмација била напојена највећим српским духом. Истицали су се у првом реду млади, научени, људи. И православни и католици, а међу католицима и многи фратри и попови, јавно су проповиједали Српство. Од Раба до Будве, као бура, био се раширио и утврдио српски дух. Српска мисао била је све освојила. За њу је радио свако. Нико се није бојао, да ријечју и дјелом прича и пјева о скором уједињењу Србије, Босне, Хер-

territorijeговине и Старе Србије. Вјеровало се, да ће Црна Гора ступити у то коло, сјећајући се ријечи и пјесама њеног господара. По нашим мањим и већим мјестима, гдје је било и мало наображенијих људи, ковали су се планови, очекујући тај велики догађај. Срећни успјеси херцеговачких и босанских устаника још више утврдише ту мисао код Далматинаца. Рат Србије и Црне Горе против Турске био је одушевио наш свијет до лудила. Наши ђаци на великим школама у Бечу и на другим универзитетима у Аустрији јурили су, као слијепи, у добровољце, да се боре за ослобођење и уједињење Српства.

Бечу то није било по вољи. Нашао је људе, који су то помутили и закрвавили Србе и Хрвате. Да није било тог прета, па да је велико српско питање и свршило онако жалосно, како је запечаћено на Берлинском Конгресу, данас би широм Далмације био сами Срби. Тај је прет све растурио. Негдањи ватрени српски омладинци постадоше љути Хрвати или још љући Талијани.

Да се схвати важност тог покрета, противна српској мисли, морамо се повратити за неколико година натраг.

О првим изборима за далматински сабор, послије буне у Боки Которској, народња странка, српска и хрватска, добила је огромну већину. То је била прва већина народне странке. У првим сједницама далматинског сабора расправљало се о адреси. 3. августа 1870. већина саборска гласовала је и примила је адресу, у којој се каже и ово:

„Државно, дакле, право ове Ваше краљевине, ако и неизведено, још онако опстоји, како га примише, признаше и опчуваше, иза осталих старих краљева прешасника, славни прадједови В. В., а и само Величанство Ваше. То државно право, које потпуно одговара и природном народном праву, свеједнако живи у чуству и савјести народа Краљевине Далмације, кога ми заступамо; он је свађер осјећао и осјећа себе чврсто привезана с отим правом уза Вашу свијетлу круну: те га сматра, уз непомичну своју поданичку вјерност В. В., главним стожером свега државнога опстанка. Сада би ово било, да ми заступници Ваше Краљевине Далмације, препонизно замолимо В. В., да изволи превести ову своју Краљевину на њезин старински темељ државнога права. Али и Хрватска и Славонија дођоше у такав положај, који свестрано по народу правну свијест не задовољава; а свакако је створен без судјеловања за-

ступника краљевине Ваше Далмације. С тога, не могавши се никако отети својој заступничкој дужности, а да не истакнемо ово животно питање, о повратку Далмације к својој старој државној заједници, нама заступницима те краљевине ино не остаје, него препонизно молити В. В., да би се удостојило свести положај државни с обје стране на таково становиште, на каквом би законити заступници Краљевине Ваше Далмације могли се сусрести са законитим заступницима Хрватске и Славоније, те заметнути **вез њихове државно-правне заједнице**".

Иста већина далматинског сабора, у сједници од 14. октобра 1871., гласовала је и примила је другу адресу на цара. У њој адреси има и ова тачка:

„Народ, кога ми заступамо на овом сабору Краљевине Ваше Далмације, у потпуној свијести свога права, које су му прађедови установили у овој земљи, а зајамчили светом присегом изабрани и окруњени краљи, којим је В. В. законити насљедник, као носилац старинске круне краљевине Далмације, Хрватске и Славоније, не може да својом жељом не претече сретни данак, када ће В. В. удостојити се то право дјелом остварити: с тога ми заступници народа Ваше Краљевине Далмације сакупљени у сабору понављамо молбу, да Ваше Величанство добростиво изволи позвати законите заступнике Хрватске и Славоније, нека се са законитим заступницима Далмације споразумно договара и уговоре начин и увјете, како би се, потпором В. В., обновила она државна јединица, у којој су са вјековима дијелиле згоде и незгоде, а на увеличање моћи и сјаја царевинске и краљевинске Ваше круне; на умирење и задовољство укупнога народа Тројedне Краљевинске под Вашим очинским жезлом живућега, — јер смо увјерени, да би се иначе залуду тражило за тај народ редовитога напретка и природнога развоја унутри, а тврдине и обезбједе с двора".

Од када је установљено законито представништво краљевине Далмације, ово бијаше први пут, да се у адресама тражи сједињење Далмације Хрватској и Славонији. Сложни Срби и Хрвати у Далмацији били су снага. Та снага могла је тражити оно, што је мислила да мора добити. Срби и Хрвати спајали су природно и народно право са историјским правом. Далмација је хтјела, да се сједини са Хрватском и Славонијом, како би Срби и Хрвати, с једне и с друге стране Велебита, били јачи и снажнији против туђинских насртаја.

Сложна радња Срба и Хрвата у Далмацији, па и у Хрватској и Славонији, мало је трајала. У Хрватској и Славонији, народни бан, по старијој заповједи, почео је прогонити Србе. Хрвати у Далмацији урадише то исто.

Бечу није било по вољи нови покрет у Далмацији. Српска мисао, која је била све обухватила, кварила је његове рачуне. Знао је Беч, да је Русија Аустро-Угарској намјенила Босну и Херцеговину. Бојао се ипак, да ће се том дару противити Маџари, који не трпе многе и јаке Словене у Аустро-Угарској. Ради тога је Беч покушао, да за своје планове о Босни и Херцеговини придобије барем Хрвате. Приказивао је Хрватима варљиву слику Велике Хрватске, у којој би, осим Далмације, Хрватске и Славоније, биле и Босна и Херцеговина. Хрватски прваци дадоше се навући на танак лед. Објавише рат Србима. Босну и Херцеговину прогласише хрватским земљама. Они исти листови и они исти људи код Хрвата, који су једнаком љубављу грлили и Хрвате и Србе, од једном окренуше са свим друкчије. Народни Лист у Задру, орган заједнички Срба и Хрвата, почео је да напада Србе. Ишао је тако далеко, да му у Далмацији није било више Срба. Новцима из Беча штампале су се у Задру, у штампарији Народног Листа, коју су купили и Срби, књиге и брошире, којима се нападало на Србе. О Србима у Далмацији писало се, као о издајницима Аустро-Угарске. Пријетило им се тамницама и вјешалима. Виђенији Срби у Далмацији бадава су протестовали против тога. Уображење о Великој Хрватској било је јаче од ичега.

Мјесеца новембра 1876. године били су поновљени избори за далматински сабор. Сабор се састао јануара 1877. године. У сабору се установио народни клуб, у који није хтео да уђе Љубиша. Остали су Срби ушли са Љубишом у сабор и надали су се да ће се Хрвати примирити. Прва тачка програма новог народног, хрватског, клуба била је: „Клуб промица оживотворење народнога начела и држи се државнога права хрватскога, те настаје да се изведе сједињењем Далмације са Хрватском и Славонијом.“

Свршетком истога мјесеца, 17. (29.) јануара 1877. Љубиша је поднео сабору важан предлог. Тим предлогом дан је први јаки ударац дооиндашњем сложном раду Срба и Хрвата у Далмацији. Ради историјске важности тог предлога доносимо га у цјелини, по стенографском записнику:

„Видјев последњу ставку трећег чланка царске Повеље 26. вељаче 1861., којом се Њ. В. Цар и Краљ удостојио издати устав цјелокупну Царству, а и свој Краљевини и земљи своје државе по један покрајински ред, која ставка гласи овако:

„„Но будући, да ми нијесмо коначно ријешили о односајима државно-правним наше Краљевине Далмације напрам наших краљевина Хрватске и Славоније, с тога неће ни моћи за сада ступити у поступну крјепост покрајински ред краљевине далматинске.“

„Уваживши, да тако придржање мораде се сматрати као престало већ од онда, кад је Њ. В. Краљ удостојило се године 1862. наредити, да покрајински ред, издан за Краљевину Далмацију, ступи у потпуну крјепост, и да је збиља од тога доба исти ред у потпуној и законитој дјелатности;

„Уваживши, да преинаком устава 26. вељаче 1861., која се збила усљед поновног закона 21. просинца 1867., краљевина Далмација остаде правно здружена с краљевинама и земљама, заступаним у царевинском вијећу, без никаквог придржавања и изнимке, и да је фактично Далмација свакад, па и данас заступана на царевинском вијећу;

„Уваживши, да царевинским законом 21. просинца 1867., посећим нагодбу међу краљевинама и земљама, заступаним у царевинском вијећу с једне стране, и оним круне Св. Стефана, којим последњим припадају краљевине Хрватска и Славонија, с друге стране, није се он из далека назначио о каквом државноправном односају међу краљевином Далмацијом и краљевинама Хрватске и Славоније, да од оног времена сједио је свакад у делегацији аустријској заступник далматински;

„Уваживши, да премда из свега наведенога јасно истиче, да је било укинуто придржање последње ставке, трећег чланка, Повеље 26. вељаче 1861., ипак ту скоро читасмо изјаву министра предсједника угарског у пештанској посланичкој кући, из које се изјаве види, да она влада, опозвавши се на нагодбу године 1872., склопљену међу краљевинама Хрватске и Славоније с једне стране, а краљевином Угарском с друге, држим, да краљевина Далмација само фактично припада вези краљевина и земаља, заступаних у царевинском вијећу, и коју су нагодбу утаначили дотични краљевински одбори земаља Стјепанове круне;

„Уважив, да у поменутим краљевинским одборима није ни била заступана краљевина далматинска, о судбини које се располагало и да дотична погодба није била никад предложена на одобрење ни сабора далматинског, ни царевинског вијећа, као интересованим странкама;

„Уважив, да и кад би могле краљевине Хрватска и Славонија опозивати на историчка права неколико вијека страга, свеће та права не би се могла протезати никако на земљишта дубровачко и которско, која нијесу никада припадала такој званој Тројединој Краљевини, но су дошла у власпитост Аустрије у сили чланака 93. и 94. европског уговора 1815., као особине повјесно-политичне неодвисне од краљевине Далмације, како што су укључиво и признали горепоменути краљевински одбори, кад уговорише утјеловљење данашње, а не старе Далмације, обухваћајући поменута два земљишта;

„Уважив, да је већ пала и да ће све више падати неизмјерна штета на Далмацију с те изјаве министра предсједника угарског, особито у питањима економско финансијалнима што тичу Далмацију и која се питања претресују у царевинском вијећу;

„Уважив, да већина пучанства краљевине Далмације, а особито она, коју се частим овдје заступати, најврући жели остати и даље у везу с краљевинама и земљама, заступаним у високом царевинском вијећу, као највјернији поданици Његова Величанства милостивог цара Аустријског, Ђеду којег, славне успомене, добровољно се посвјетише год. 1796. и 1814.;

„Частим се предложити, да изволи Високи Сабор одлучити:

„I. Изабира се из Сабора Одбор, налогом да приреди и на саборско одобрење поднесе најпонизнију основу адресе на Њ. Вел. Цара и Краља, молбом да се Свијетла Круна удостоји милостиво очитовати у Свом одговору на Далматински Сабор, је ли последња ставка члана III. Повеље цареке 26. вељаче 1861. већ била укинута;

„II Тај ће се одбор састојати из девет чланова, шест од којих бити ће изабрано у истој мјери од трију скупина, од којих је Сабор састављен, а остала три од свега Сабора.

„Придржавам се подробније разложење свог предлога, кад се буде о њем претресивати.“

Опраштајући незграпном писцу, што је овако покварио лијепи Љубишин језик, овај је предлог био посљедица хајке Хрвата на Србе. Српски првак и најбољи говорник у Сабору преломио је најјачу свезу, која је до онда спајала Србе и Хрвате: уједињење Далмације Хрватској и Славонији. Он се шта више, успротивио том сједињењу, наводећи за то, врло дипломатски, и формалне разлоге. Друкчије није ни могло да буде. Од када су Срби у Далмацији постали издајници: кад су Хрвати почели на њих кидисати и кад нијесу хтјели ни да признаду, да има Срба, с којима су иначе до недавно заједнички радили, а којима су једино морали да захвале за добивено првенство; — Срби нијесу ни могли ни смијели да остану скрштених руку.

Хрвати су знали, да је Љубиша био најјача српска снага. Била им је позната његова вјештина и способност, које су баш њима највише помогле. За то сковаше план, да одстране њега из сабора. Са осталима ће, мислили су, лако доћи на крај.

О верификацији избора за Боку Которску, гдје је изабран Љубиша, мало послије предлога, који наведосмо, уништен је његов избор. Уништен је његов, а није уништен избор његовог друга, који је изабран истим гласовима. Већина саборска, која је била у хрватским рукама, задојена духом Беча, санкционисала је ту огромну незаконитост. Није било никаквих законитих разлога, да се уништи избор Љубишин. Требало је њега уништити, да не смета сабору. Нико у сабору далматинском није подигао одлучан глас против тога. Љубиша се сам, у значајном и красном говору, бранио. Показао је и доказао је ништавило његових политичких противника. Сјајно је одбио од себе све потворе. Казао је прави разлог, зашто га гоне из сабора: „јер сам Србин православне вјере.“ Виком хрватске већине: „доле недостојни!“ Љубиша је за увек изашао из далматинског сабора. С њим су морали изаћи из сабора и остали српски посланици. У знак протеста морали су се одрећи својих посланичких мандата. То је свакако морао да уради барем друг Љубишин, који је заједно с њим изабран у истом срезу и са истим гласовима. Другови Љубишини, остали српски посланици остадоше напротив, и на даље у далматинском сабору. На тај начин, и ако нехотице, одобрише незаконити рад својих хрватских другова, против кога су морали одлучно устати.

Овај поступак према највиђенијем Србину у далматинском

сабору дао је још више маха борби Хрвата против Срба. Хрватске новине и у Загребу и у Задру, нападале су Србе на најенергичнији начин. Извртала се историја, разне чињенице приказиване су у сасвим провидној светлости, само да се дође до закључка, да нема Срба код живих Срба. Жеља за оснивањем обећане Велике Хрватске рушила је све. Народном Листу у Задру помагао је највише загребачки Обзор, орган ондашње владе у Загребу. Као карактеристику ондашњих жалосних прилика преносимо поједине тачке из једног чланка, који је донио Обзор. Није то био једини у томе смислу.

У 204. броју од 6. септембра 1877. Обзор је оштампао чланак под натписом Осврт на наше нове Србе. У њему је речено и ово:

„Наши нови Срби бацају увреде на Хрвате, као да смо ми проти ослобођењу истока, лажу на очиглед свијету. Њихово Славенство јест крипка, под којом се сакрива уједињење Српства и тежње за великом српском државом на истоку (тако раде Талијани по Истрији, Далмацији и Трсту за сједињење са Италијом).

„Ми добро знамо, да су се наши православни у читавој Крајини, цивилној Хрватској и Славонији до пред 15—20 година сами називали „ришћани“, негдје негдје и Хрвати не Срби; своју вјеру и цркву називали су ришћанском не српском; свој језик називали су хрватским, гдје гдје ришћанским не српским; на све то и данас бива тако у оних предјелих, до којих српска пропаганда није јоште допрла, иначе тако претворише се у речених година „ришћани“ у Србе, претвори се вјера и црква њихова у српску, језик њихов у српски. — Црногорци су се отприје и сами звали Хрвати, док није њихов покојни владика име српско код њих почео распрострањивати; но у Цариграду познати су Црногорци и данас од старине само под именом Хрвати. — „Српској капи свуд име погибе“ — пјева исти покојни владика у својој пјесми о косовском боју.

„Наши негдашњи „ришћани“ станују и сада у овој земљи нашој као и прије. По земљи овој не добише они име Срба, јер ово није била, нити је сада српска земља, већ је ово и данас од вајкада земља и својина само хрватскога народа, па зато просвијећени свијет и назива становнике ове хрватске Тројединице именом Хрвати. Покрајинска подређена имена: Далматинци, Славонци, Крајишници, Сријемци и друго ништа не сме-

тају главном земаљском имену хрватском. Ова хрватска Тројединица не може своме ниједном становнику дати друго него своје хрватско, прастаро и славно име (ту о путницих дивана дакако не има).

„Зар могу дошљаци захтјевати, да се она земља, у којој су они драге воље прихваћени, цинеја или да прихвати њихово име, а своје да остави или да окрњи? Што такова захтјевати била би у истину бескрајна дрзовитост и незахвала са стране такових дошљака; што такова сјетило би нас одмах оне карактеристичне приповијетке о змији и јежу. У такову случају морао би дакако и главни истоимени народ те земље оставити или окрњити своје име ради дрзовитих и незахвалних дошљака. Ну шта такова нити је видити у других земљах, нити треба да видимо у хрватској Тројединици.

„Обзиром, дакле, на хрватско име наше земље Тројединице, у којој наши негдашњи ришћани и данас станују, нису они нипошто Срби, већ су Хрвати. Срба према имену земље има **само у српској земљи, у кнежевини.**

„Оти наши негдашњи „ришчани" и сада су оне исте вјере, које су били и прије 15—20 година, а вјера ова нити је била, нити може бити српска вјера. Српске вјере не има нигдје као ни хрватске; оно би српска вјера била, која би искључиво припадала само српскому народу, или само српској земљи, али не има. Ниједна вјера ништа не помаже нити не смета буди имену народа којег. Читави народи, читаве земље могу се изневјерити својој можда давној вјери, али тиме нити народи нити земље не губе свога имена: макар би Чеси свеколици прихватили православну вјеру, они тиме ипак не би престали бити Чеси, њиховој би земљи ипак остало име Ческа; макар би Срби свиколики прихватили евангелиску вјеру, они тиме ипак не би престали бити Срби, њиховој би земљи ипак остало име Србија. Религиозне мјешавине бијаше већ међу нами Хрвати и Срби — негдје се радило за католицизам, негје за православје — сада овако, сада онако — али то не сметаше нити имену народа, нити имену земље.

„У Русији има становника разне вјероисповједи, али се они сви ипак називају именом земље Руси, тако их и свијет назива, не гледећи на њихову различну вјеру. Име земље јест главни мотор и фактор код назива свих њезиних становника. Исти Израелићани не гледећи на своју вјеру, у њемачкој земљи

Нијемци су, у француској земљи Французи су, а и у хрватској земљи постају све зрелији, те се не устручавају на ивати Хрвати израелитске вјере. И мухамеданци, не гледећи на вјеру, у Персији Персијанци су, у Арапској Арапи су, у Египту Египћани су. Та зашто се не би римокатолици, евангелици, израелићани у Србији називали именом земље Срби? Зашто се не би православни у Хрватској називали именом земље Хрвати?"

Колико софизама и неистина!

Док је српска мала политика у Далмацији, у Хрватској и у Славонији била у оваком жалосном стању, српско-руско-турски рат био је у највећем јеку. Није се знало за коначну судбину српског и руског оружја. Није се знало ништа о будућности Босне и Херцеговине, које се још нијесу биле умириле. Хватски листови доказивали су у то доба, како су Босна и Херцеговина хрватске земље; како се и на њих протеже хрватско државно право и да се морају придружити хрватској држави. Задарски Народни Лист, који је у почетку херцеговачке буне штампао усташке прогласе о сједињењу Босне и Херцеговине Србији и Црној Гори, писао је сада друкчије. Тражио је Босну и Херцеговину за хрватско државно право. У њима нигдје није могао да види Срба. Обзор је овако (бр. 250. године 1877. савјетовао своје људе, да се ослободе босанских бјегунаца, којих је било по Хрватској и Славонији: „Да, ако их ко жели ријешити, зато имамо сигурно и сасма одговарајуће средство: сви босански бјегунци вратит ће се, ако хоћете сутра у своју домовину — — — — под заштитом наших бајонета. Пошаљите сутра у Босну барона Филиповића са 20.000 хрватске војске, да окупира Босну, а више не би ни требовао. Ако се неће попримити ово средство, а монархија могла би на темељу права хрватске круне — — — — хрватски народ први пут иза дуга времена бити ће захвалан, ако се једном испуни његовим и интересима монархије одговарајући захтјев: освојите Босну!"

Срби у Далмацији ипак нијесу очајавали. Осјећали су у себи довољно животне снаге, да се одупру нападајима са хрватске стране. Одушевљавали су се за напредак српског и руског оружја у Турској. Надали су се и били су увјерени, да ће барем Србима у Босни, Херцеговини и Старој Србији бити добро. Поздравили су великим одушевљењем побједоносно руско оружје под Цариградом.

Брзо је и у томе наступило разочарење. Сан-Стефански Уговор пред вратима Цариграда, који је Русија диктовала прегаженој Турској, смањио је српско одушевљење. Русија је ту хтјела да оснује Велику Бугарску, којој је дала и српске земље све до старих српских граница. Србији, својој савезници у рату за ослобођење, добацила је, као милост, неколико села. Ондашњег кнеза Милана хтјела је да истјера из Ниша, који је освојила српска војска, а он јој је одговорио, да ће само мртав напустити Ниш. Једина српска утјеха у Сан-Стефанском уговору бијаше автономија Босне и Херцеговине. Нестало би и те једне утјехе, која је брзо ишчезла, да Берлински Конгрес није био праведнији према Србији, али не према цијелом Српству.

Србија је, просјачећи на Берлинском Конгресу, остављена од њене ратне савезнице, Русије, добила мало, али много више, него ли у Сан-Стефану. Створена је Бугарска, много мања, него ли је Русија жељела. Аустро-Угарска добила је мандат, да окупира Босну и Херцеговину и да с њима управља. У Новопазарском Санџаку забоден је клин између Србије и Црне Горе.

Разочарење код нашега свијета достигло је врхунац. Хрвати запјеваше пјесме, да хрватска војска иде у хрватску Босну и Херцеговину, да их освоји за хрватску државу на основу хрватског државног права. Србима је читано опијело у тим двјема земљама и на Приморју.

Кад је октобра 1878. год. довршена крвава окупација Босне и Херцеговине и кад је војска утрла пут, стадоше се тамо селити хрватски апостоли. Читаве чете католичких попова, фратора, чиновника, учитеља, жандара, милосрдних сестара без завјета и са завјетом одјурише у Босну и Херцеговину.

Приморски Хрвати у Далмацији нијесу стајали скрштених руку. Послије окупације Босне и Херцеговине, 1879. год., рекоше у прогласу за изборе за царевинско вијеће.

„Чим више Словени буду сложнији и чим више буду вриједили, тим лакше ћемо и ми далматински народњаци успјети до оживотворења наших посебних тежња, наиме, до потпуног препорођења земље, увођењем народног језика у учионе и у уреде и до ц ј е л о к у п н е и с л о б о д н е с т а р о д а в н е наше краљевине хрватске, под пре̂јасном владајућом лозом Абсбурговаца. Тим путем најлакше ћемо престати већ једном бит туђи на свом властитом прагу, те ћемо оживјети као политички народ.

„У будућем засједању ново царевинско вијеће има рије-

ништи питање о управи Босне-Херцеговине. Судбина ових земаља, напучених нашом једнокрвном браћом, за ослобођење које ми смо радосно скочили и с крвљу и новцем, дубоко нам у срцу лежи. Са судбином сусједних земаља тијесно је скопчана и наша судбина. Света, дакле, дужност мора бит вашим заступником улагати све своје силе, да управа Босне-Херцеговине буде уређена и изведена у народном духу, према душевним и тварним потребама оног народа, тако да му помогне доћи до народног развоја, до господарственог усрећења, те да му зацијели стољетне ране зулума и безвлађа. Управа ваља да буде таква, да одговори просвјетној задаћи, коју тамо има подузети држава наша; таква, да узмогне оправдати запосједнуће усљед Берлинског уговора, и пред оним народом и пред јавним мнијењем убраженог свијета. Заступници ваши у царевинском вијећу и у одасланствима ваља да живо настоје, да се и државно-правни положај запосједнутих земаља што прије ријеши, и то у смислу назначеном у задњој адреси хрватскога сабора", која је тражила, да се Босна и Херцеговина сједине у једну државну заједницу са Хрватском, Славонијом и Далмацијом."

Срби на Приморју увјерили су се, најпослије, да морају прекинути дотадашње свезе са Хрватима. Хрвати су били заборавили скорашњу заједничку борбу са Србима против ненародног елемента у Далмацији. Велика Хрватска, насликана у Бечу, а приказана Хрватима на Приморју, натјерала их је, да прогоне Србе, с којима су до недавно ишли раме уз раме. Срби на Приморју били су још слаби, да уђу сами у политичку борбу о изборима за царевинско вијеће. Сами нијесу могли ништа или врло мало. Потражише савезника, јединог, који је ту био. Нађоше га у далматинске Италијане, автономаше, који су им искрено пружили савезничку руку.

Почетком јула 1879. год. далматински Срби и автономаши углавише изборни уговор. У изборном котару Задар-Паг—Раб—Бенковац, чији је посланик био до онда Хрват, Срби и автономаши кандидоваше сложно автономаша. Пошто су у овом изборном котору, о овим изборима, морали одлучити Срби изборници кистањске и обровачке крајине, нови кандидат дао им је писмену обвезу о свом раду. Та обвеза писана је и потписана је у Задру 6. јула 1870. Она се мора сматрати, као програм политичког рада изабраног посланика. У оригиналном тексту, који се чува

код нас, са оригиналним потписом кандидата, та обвеза гласи у цјелини:

„Мој избор за заступника вањских општина Задра — Бенковца условљен је гласовима бирача Обровачке и Кистањске општине.

„На темељу усмених договора, ја се потпуно надам, да ће гласови бирача Обровачке и Кистањске општине мени даровани бити, те да ћу ја, добивши уз друге гласове, којима располажем, законитну већину, место заступника вањских општина Задра — Бенковца у царевинском вијећу заузети моћи.

„Ако ми бирачи Обровца и Кистања стварно своје гласове дарују и тиме омогуће мој избор — ја им, у име обвезе од моје стране, овим свечано изјављујем, да ћу, као заступник на царевинском вијећу, стајати чврсто на темељним уставним законима наше монархије.

„*а.*, настојати својим заступничким гласом у свакој прилици, да српска народност у Далмацији свечано призната буде потпуно равноправном са другим народностима наше краљевине.

б., улагати свој заступнички глас, да законито остварење добију праведне жеље мојих обровачко-кистањских бирача, да српски језик и српско писмо буде уведено као главни наставни језик и писмо у свима школама, које су у мјестима наше краљевине, гдје већина Срба станује.

ц., Признавајући, да су моме сабору највише Срби допринијели и да су исти Срби на тај корак се одлучили, што им је са хрватске стране опасност народном имену пријетила, обвезујем се, да ћу при свакој згоди, било у случају сукоба са хрватском странком, било независно од ње, настојати, да од свакога призната и поштована буде српска народност у нашој краљевини, и напротив, својим гласом просвједовати у свакој прилици, кад би се хтјело негирати биће те народности или пријечити значај њезин.

„*д.*, најпослије се обвезујем, да ћу својим заступничким гласом одбијати сваки покушај, који би се учинио за сједињење далматинске краљевине са краљевинама Хрватске и Славоније; — у случају, кад би наша монархија посједнуте земље Босну и Херцеговину анектирала, противити се, било посредно или непосредно, да буде једна или друга од истих земаља сједињена са земљама Угарске Круне, напротив у реченом случају настојати, да Далмација, Босна и Херцеговина, у једно тијело сједињене, остану придружене земљама Цислајтаније.

„Ову моју изјаву затврђујем ријечју поштена човјека“.

Далматински Срби нијесу могли тражити бољи програм ни од свог, чисто српског посланика. У овом програму било је све, што се односило на најживотније интересе далматинских Срба. Нијесу биле заборављене ни Босна и Херцеговина.

Живом изборном радњом Срба кистањске и обровачке крајине продро је на изборима Ивањић, српско-автономашки кандидат, који је потписао горњи програм. Пропао је против њега Клајић, вођа хрватске странке. То су били они чувени буковички избори 1879. год. Овим изборима, за много година, политички рад Срба на Приморју примио је други правац, него ли је био до тада. Одбрана народних, ужих и ширих, интереса натјерала је Србе на Приморју, да се друже са својим дотадашњим непријатељима против дотадашњег друга и савезника. Беч је успио, да раздвоји Србе и Хрвате. И овога је пута побиједило његово начело: Divide et impera!

Кад су Срби на Приморју, буковичким изборима 1879. год., обиљежили друго становиште у својој политичкој борби, нијесу могли остати само на том дјелу. Као политичкој чињеници, с којом је требало рачунати, није јој морао бити на одмет ни један јавни орган. Таквог листа нијесу имали ни на Приморју, ни у близини. Загреб није још имао српског политичког листа. Нови Сад бијаше сувише далеко за наше прилике. Службени лист црногорске владе на Цетињу, који је по каткада доносио ситних вијести са Приморја, није могао да се мијеша у те послове. Задарски Народни Лист, орган далматинске хрватске странке, био је већ у рукама, које су биле противне Србима. И ако су га основали Срби и Хрвати, кад је у његовој управи добио превласт бечко-клерикални дух, Србима није ту више било мјеста. Видјели смо, шта је и како је стао да пише о Србима на Приморју и о Српству у опште.

Друго крило првака народне хрватске странке, савјетовљани, нијесу били задовољни том промјеном у писању Народног Листа. Задојени духом братства према Србима, хтјели су да покрену нови лист. За тај нови лист био је већ и програм написан. Програм је био састављен талијански. Требало га је само превести и штампати. До новог листа ипак није дошло. Наш посао није да испитујемо, који су подробнији разлози томе. Или ти људи нијесу смјели, или нијесу хтјели, или нијесу могли, главно је, да је хрватска странка остала на самом

Народном Листу. Извршена је велика промјена у његовом писању. На тој промјени је и остало.

Ради тога Срби на Приморју одлуче, да новом годином, 1880., покрену свој лист. Том листу морао је бити главни задатак, да брани приморске Србе од ма чијих нападаја. Српски лист на Приморју требао је да буде јаки бранич српске мисли на овој мртвој стражи.

D-г Александар Митровић.

НЕМАЧКА РОМАНТИКА

(СТАРИЈИ РОМАНТИЧАРИ)

(свршетак)

Браћа Шлегли су најистакнутији представници и духовно средиште старије романтике, а најзначајнији су као реформатори критике. Полазећи сасвим са другог гледишта него Лесинг а и Шилер, учинивши тежиштем при посматрању индивидуалност, створили су историску, филолошку и т. зв. позитивну критику, при чему су се дивно допуњавали, јер док је Фридрих соколовим оком прегледао читаве културне периоде и полазио увек од целине, задржавајући се само на крупним цртама (као што је волео и да чита само крупним словима штампане), дотле је Виљем, рођен филолог, ронио у детаље и обраћао главну пажњу на спољашњи облик, и с друге стране, док је Фридрих својим критичним радом обухватио поглавито антику, у чему му је донекле био друг Шлајермахер, Виљем је, с Тиком неговао романтичку књижевност (Шекспира, Дантеа, Шпањолце и др.) Али су оба брата и практично покушавали изводити своје критичарске савете и то мало те не на свима песничким гранама. У роману су видели скуп свега песништва, највишу песничку врсту, и Фридрих Шлегл није могао одолети жељи, да сам не пружи узор романтичког романа. Свакако је његова „Луцинда“ најрадикалнији производ новога правца, али, и ако јој је уметничка вредност мала, што нису ни романтичари спорили, она је карактеристична за целу романтику. У њој је пре свега романтичко Вјерују о женском питању и што је с њиме у свези,

наравно још у најотворенијој боји, јер с том слободом, с којом је писана „Луцинда“, ретко је кад и доцније код натуралиста говорено о љубави, о браку и сл. Али и иначе је то „екстрат“ романтичког погледа на свет, јер су појединости радње сасвим изостале и све приповедање је ограничено на кратко и што тешње карактерисање; један од првих романтичких приповедачких списа са големом гомилом нових мисли, које су као бомба пале међу браћу људе, посред просвећени књижевни народ. Типични су већ натписи главама: „Идила о народу“, „Алегорија лењости“ и сл. Виландов начин, да се аутор меша у радњу, применио је Фридрих у толикој мери, да се често не зна, ко управо има реч, јунак или писац. То му је у толико лакше пало што је у роману с беспримерном отвореношћу употребио своје рођене односе, тако пре свега своју слободну љубав према Доротеји Фајт. У искреној мржњи према лажљивоме моралу просвећењака отишао је Фридрих Шлегл и сувише далеко у другу крајност, те не само да није успео створити заокругљено уметничко дело, него се заплео толико у своју реформаторску улогу, да је своје рођене тенденције изнео унакажене и гротеске; основне мисли претрпане су хотимично парадоксима и на силу Бога ћудљивим изрекама, које, далеко од тога да разувере противнике одбијају и романтички расположене људе. Полазећи у бој против придерија и супрот конвенционалним браковима просвећењачког доба, од оправданог иако мало афористично исказаног начела: да је управо конкубинат прави брак[1] стигао је најзад на свој цинички начин до тачке, да се не треба задовољавати само уживањем у слободној љубави, него да још и у свесном посматрању тога уживања треба тражити ново уживање. Изгубио се човек у незаситљивој жељи за прекорачењем граница обележених дотадањим друштвеним моралом, па је јурећи безобзирно напред изврнуо и дете с водом из каде, јер је противећи се конвенционалном схватању пристојности, спољашњој пристојности, повредио и одбацио и праву, природну пристојност. Зато није ни чудо, што се против „Луцинде“ дигла и кука и мотика, и што је она постала (и остала и до данас) књижевним бауком за филистре. Сами романтичари дизали су руке од ње и једино чиста де-

[1] У томе га је надмашио само још Ниче тврдњом: да је брак обесветпо конкубинат.

тиња душа протестантског проповедника Шлајермахера умела је да позна у дубини здраву основну мисао; Шлајермахер је имао храбрости и самопрегорења — јер је и одношај према њему у „Луцинди“ изнео Фридрих свету на видик —, да устане јавно у одбрану тако жучно нападнутог романа. Он и јесте био човек, да нову теорију о моралу систематски изведе начисто, и још више, да обнови занос за религијом, који су просвећењаши били свели потпуно на минимум потребнога и корисног. „Луцинда“ је за њ дело не само пуно мудрости, већ и дубоког морала и религиозности, и он то покушава да докаже са разних гледишта у „Поверљивим писмима о „Луцинди“. Бранећи начелно „Луцинду“, прецизирао је нови романтични морал и рашчистио га од настраних и непотребних замотавања Шлегелових, а говорећи донекле pro domo, јер је и са̂м био баш некако у то доба у сличним ситуацијама какве су у роману, утврдио је начела, којих су се онда романтичари држали у питању љубави и брака. Он брани у „Луцинди“ уметничко дело, које приказује праву љубав, јер је чврсто уверен, да права природна љубав није неморална, напротив, да је срамотно крити и уништавати пожуду. На том је становишту остао Шлајермахер и у својим каснијим списима: Природни су закони морални закони, и највећа животна уживања не косе се с моралом. — Корак даље било је искање да се жена ослободи испод стеге мужевље и да се поштује и њена индивидуалност. Шлајермахер је прихватио жестину Фридрихову, с којом је овај напао трговину у браку, чија је последица била неснопшљиво стање у породици и друштву, те које је у први мах изазвало претерану реакцију: уздизање конкубината, брака à quatre и сл. На ову се тачку новога морала надовезује интензивна борба за еманциповање женскиња. Женско питање, и иначе свагда актуелно, добило је у овом стадијуму толики значај зато, што су жене, с којима су први романтичари долазили у ближи додир, имале велик утицај на развитак њиховог мишљења. Тај је утицај био и камо замашнији него што се на први поглед чини; тек под њим су често постале најсмелије теорије и слутње старијих романтичара, а за многим фрагментом крије се не једанпут, можда и без тачног знања ауторова, женска глава. Те романтичарске жене су занимљивије од госпође Штајн и других, које су пасивно, својом пуком егзистенцијом, одушевљавале на рад своје љубавнике и мужеве или утицале на њих, јер оне су учество-

вале и саме у том раду, иако је под именом њиховим слабо што остало. Међу њима је свакако на првом месту инспираторка и помагачица оба Шлегла и Шелинга: Каролина. Задовољавајући споља романтичарски идеал о жени својом мушком самосталношћу и енергичним држањем, утецала је она на своју околину у истини за цело кудикамо јаче женском нежношћу и предусретљивошћу, јер се само тако даје разјаснити, да је умела укротити и себи потчинити ћудљиву и недружевну браћу Шлегле и опорог Шелинга. Та жена са бурном прошлошћу, која је као удовица пошла за 4 године млађег В. Шлегла зато, што јој је он титрање са собом вратио племенитом пожртвовношћу употребив све своје силе да је избави из политичког затвора после заузећа Мајнца, која се касније раставила од њега да пође за 14 година млађега Шелинга и да тек у њему нађе човека за којим је тежила и трагала, та жена била је и ванредна домаћица, у чију је кућу вам осталих и Гете радо свраћао, и у исто доба десна рука у послу својим мужевима и пријатељима. Она има великог удела у класичним Шлегловим преводима Шекспира, од ње су потекли многи фрагменти у „Атенеуму“, она је имала јасно изражени књижевнички талент али без сујете да га истиче. Од највећег је значаја њен утецај на стварање романтичке школе, коју је она управо држала на окупу као неку породицу. Непосредно под њим стајали су не само њен један и други муж, В. Шлегл и Шелинг, него и Фридрих, брат Вилхелмов, најрадикалнији романтичар. Баш у доба када је био већ проиграо сав покој своје душе, кад се налазио у хамлетовски очајничком расположењу, дошао је с њоме у додир и она је учинила силан утисак на њ: невуњен мислима о њој оканио се љубакања са малим лајпцишким кокетама и променио је сасвим начин живљења. Распалила се у њему амбиција за остварењем његових књижевних смерова, и, јогунасте природе какв је био, кад га Каролина никако није хтела узети озбиљно, и кад је остајала равнодушна према њему, да би јој показао шта вреди, отресао се свог начела „да себи самом живи“ и снова „о презирању богова и држању себе за највише биће“, па је озбиљно сео и радио на свом образовању. У њему се учинио преображај и одатле почиње његов обилати критички рад прве периоде. Са својим чланцима о грчким женама, поглавито са чланком „о Дијотима“, првој грчкој дорској жени, идеалу жене уопште, отворио је још пре Шлајермахера

у Немачкој тему о женском питању. Кад је онда писао „Луцинду“ био се ослободио Каролинина утецаја, и сад је пако у сасвим друкчијем односају стајао према другој једној романтичарској жени, према споменутој Доротеји.

Доротеја Фајт била је жена по узору „Диотиме“: мужевна и самостална; чак и доцније, кад је, у предaности према Фридриху с осећајем жене десет година старије од мужа, била мужу сасвим потчињена, огледа се њен мушки дух на издржљивости, с којом је књижевнички роботала да би га исхранила. И та Доротеја била је ћерка најугледнијег просветничког вође Мозеса Менделсона, и била је одгојена сасвим у просвећењачком духу. Али се просвећењаштво било преживело; не задовољавајући се њиме, изневериле су и Доротеја и сестра јој Хенријета очине идејале, па су прешле противницима. Конвенцијоналност је загрдила у тим угледнијим јеврејским круговима, те је најзад пукла тиква где се нико није надао. Доротеју су с 15 година венчали за банкара Фајта, честита човека, али којега она није волела и којега је оставила заједно с два сина — доцније познати сликари тз „назаренске школе“, — па затумарила за Фридрихом Шлеглом и предала се сва романтичким идејалима, узимајући и сама учешћа у раду, и пишући поглавито романе по романтичарском узору.

Сличне судбе као Доротеја била је Хенријета Херц, чији је салон био један од најпосећенијих. Њу су у 13 година просто предали лекару Херцу, а она га пре сватова није ни видела; заман се филозофски образован и начитани Јеврејин трудио да своју жену васпита за се, њен је ум био занет другим идејама и, не налазећи одзива у породици, отворила је кућу широм и ступила је у додир с књижевницима. Она је имала необичну снагу да привуче мушке к себи и читаве генерације остављале су своје мекше осећаје код ње; чедни Шлајермахер није јој могао одолети, а најзад се још и млади Берне страсно у њу заљубио. Код ње су се срели и упознали многи романтичари.

Међу романтичарске жене, које вреди истаћи, спада још и кћи Каролинина из првог брака: Аугуста Böhmer; управо још дете, али типично дете за романтичко доба. Она је с петнајест-шеснајест година пратилица и најинтимнија пријатељица своје матере, она саветује матери да ли ће поћи за Шлегла и шта да чини са Шелингом, који се уосталом дуго није могао

одлучити, да ли да запроси матер или кћер. Она кореспондира са Фридрихом Шлеглом и другима сасвим озбиљно, и сви су усхићени њоме. Умире млада, и поштују је као светицу.

Под утецајем ових и других жена *стварао се* преокрет у мислима романтичара о женском питању, о друштвеном моралу и у опће о свему свету. Никако не треба мислити, да су они изашли с каком готовом новом науком или философским системом пред свет. Они су противећи се старом и дотадањем тек тражили ново, те новина и лежи пре свега у томе противљењу; иначе је све још врило у њима и позитивно се тек стварало. То су наравно ти даровити људи и сами увиђали, па су то и истицали: да је романтика у вечном постајању, да се не да никаквом теоријом исцрпсти и да би само дивинаторска критика смела упустити се у карактерисање романтичког идејала. Па ипак су браћа Шлегли и њихови другови покушавали у више маха, да протумаче смерове романтичке поезије, и она су та тумачења тако категоричким тоном проспали у својим фрагментима и списима, да би се човек у први мах могао заиста преварити па их држати сушитим теоретичарима. У истини они никад нису умели до краја да дефинишу својих теорија, јер дефиниција не зна за негацију, а они су поникли из негирања; међутим, у том је уједно и либералност романтичких погледа на свет и на поезију. Држећи изнад свега индивидуалност па и самовољу песничку, они су сваки час морали посезати за новим тумачењем истога појава, те га и да покушати везати за пређашње или га њему подредити, при чему нису презали од вратоломности. Али кад би код вечитог обнављања, и крај све смелости у везивању и подређивању, најзад ипак један фрагмент гонио у лаж други, те кад би парадокси начинили вражно коло тако да нису помагале више ни порушене међе између науке и уметности, затим између појединих уметности и између њихових делова, онда су тражили спаса у вечитом *развијању* својих мисли и своје поезије, у вечној промени закона који су подложни самовољи појединаца, у *прогресивној универзалпоезији*, да сврше напослетку скоком у *романтичку иронију*. У ту романтичку иронију прелазе као у клупко сви конци њихових теорема, и с помоћу ње је још понајлакше доћи до извесних полазних тачака. Она веза између стварача уметничког дела и његова посматрача, рецимо између писца и читаоца, коју не слуте прикалашни објекти, да-

кле јунаци песничког дела, те која допушта оним двама да споразумно раде што год хоће с овима, да по вољи стварају и уништавају створено, то је та иронија, без које нема романтике и која романтику ставља насупрот натурализму, будући да је идејал натурализма консеквентно споразумевање свију оних трију фактора у уметности, и ствараоца и посматрача и створенога. Ту романтичку иронију, кулминациону тачку романтике, тумачили су сами романтичари често и на разне начине, понајвише у једном књижевном облику, који су они донели у моду у Немачкој, у т. зв. Фрагментима. Та литерарна врста кратких аксијоматичких тврдња и излива мисли имала је додуше у немачкој књижевности и пре романтике своје заступнике, од којих су можда најкарактеристичнији Хаман и сатиричар и физичар Лихтенберг; али су романтичари у том погледу више него од својих научили од Француза, за чију је духовитост овакав начин филозофисања од увек био као наручен, и најжешћи фрагментичар међу романтичарима, Фридрих Шлегл, има много да захвали поглавито Шамфору. „Атенеум“, у којем су старији романтичари први пут изашли пред свет као нека организована чета и у који су изручили сву врућу узбуркану масу својих нових мисли, пун је таких фрагмената, поглавито 2. свеска[1]. — У доба кад су се браћа Шлегли мучили формулисати принципе нове поезије, добили су у Новалису и Тику другове, који су се практично приближавали траженим узорима, те набрзо постали правим претставницима романтичке поезије.

Лудвиг Тик је поникао из просветничке куће а и у књижевности, утицајем прилика, појавио се у служби просветљаштва. Међутим, то све није сметало, да се његова скроз романтичка природа потпуно развије. Још у гимназији давао је даровити и рано сазрели младић одушке својој машти пишући драмске сцене и позоришне комаде, на којима се наравно могу чисто опипати утицаји разних савремених праваца у књижевности, од Шекспира до Коцебуа. Кад се показао у јавности као помоћник свог учитеља Рамбаха, израђивао је додуше, с помоћу свога формалистичког талента, поверене му задатке на задовољство просвећењака, али је већ и у њима испадао чешће из

[1] „Athenäum“ (прозван и „Шлегелеум“) је почео излазити баш некако кад су Шилерове „Хоре“ угинуле, и излазио је три године у полугодишњим свескама. Имао је бити модеран орган за књижевност, онако како су петодобне „Пропилеје“ класичара биле орган за сликовне уметности.

улоге, док му најзад није додијало то притајавање себе сама, те се у трен ока обрте из њега најжешћи поборник правца којему се је требао подсмевати. Све га је у њему терало, да стане на браник гоњене фантазије: немирна душа пуна слутње, визија и борбе са невидљивим силама, управо фаустовске груди са две душе, чежња за необичним и несвакидањим, незадовољство с реалношћу и јак талент за глумљење. И после своје прве романтичке периоде, у којој је учио шпански да би могао у оригиналу читати Черавнтеса, и студирао елизабетанску драму да би боље разумео Шекспира, пошто је написао претече „трагедији удеса" („Растанак" и „Карла Бернека") и пустоловни роман „Виљему Ловела", пао је Тик опет шака просвећењацима, па је приређивао за „Берлински Архив доба и укуса му" (Archiv der Zeit und ihres Geschmacks) и за Николајеве „Strauss-feder" хрпимице старе француске романе и приповетке, које му је Николај корпама слао. Али још при истом послу окретала се његова сатира све жешће против самих издавача и њихових једномишљеника и набрзо се поново нашао Тик на путу свога одређења, сада на путу у земљу бајака и замишљених и измишљених створова, с којима је смео по милој вољи баратати. Овај пут је дохватио старе немачке народне романе и народне приче (Volksbücher), па је њих прерађивао на свој начин и кројио драме у духу романтичарских теорија; замало па је сву силу ироније, којом је располагао као нико други, у виду симбола и алегоричких појава, просипао на противнике романтике. Следећи примеру Бендонзона, који уз Шекспира, Гоција и Холберга стоји у традицији Аристофана, увео је Тик комад у комаду, потенцовао је приказивање и нашао тако извор самовољној игри са песничким тенденцијама и врстама. Тако су постале његове сатиричне бајке-комедије, „Мачак у чизмама" са продужењем у „Цербину" и „Свету окренутом на теме („Verkehrte Welt"), у којем је поглавито напао постојеће стање у књижевности, показујући у слици докле се долази кад уместо Аполона завлада Скарамуц, а Парнас постане вашариштем непозваних.

Док је Николај пуцао од једа због овог преображаја свога сарадника, Вилхелм Шлегл је брже боље открио овако драгоцен талент за њихове сврхе и јавно је у приказима хвалио овакву „литературу". Тако је Тик, настављајући рад у том правцу, постао оснивач и главни представник романтичне драме. И оба брата Шлегли су до душе покушали били, да учине и на том

пољу преокрет и да унесу у драму романтичке тенденције; тако је Вилхелм, по рецепту свога брата Фридриха, хтео да оживи у новом облику античку драму својом „Ијоном“, а Фридрих је у исто доба под утецајем Шпанаца покуша да у своме „Аларкосу“ свеже Есхила с Калдероном. Али заман су они сами били задовољни својим послом и заман им је и моћни Гете, као управитељ вајмарског позоришта, притекао у помоћ, те дао приказати оба комада, успех је изостао потпуно и романтика је добила свог истинског драматичар тек у Тику, у чијој „Геновеви“, на „Октавијану“ и „Фортунату“ имамо готове типове романтичке драме. Главна је карактеристика ове драме, да једнако прети, да се сваки час може претворити у епос или изменути чак и у лирику. О драмском јединству нема ни говора. У „Геновеви“ има преко 60 сцена на 30 разних позоришта; лирски размери шире се наизменце са станцама и терцинама, и најзад се читава радња расплине у низ таблоа са бинским ефектима. Још је гори „Октавијан“. У њему је искупљена с брда с дола романтика са свима својим атрибутима; најважније тенденције и најомиљеније теме: чуда и мистичност, религија и витерство са верским ратовима, блистави исток и заносна љубав долазе до речи, у најразноврснијим облицима и на све могуће начине: европски владари говоре сваки својим размером, оријенталци оријенталским, обични људи говоре прозом, сам ток радње креће се у петостопним јамбима. У Фортунату“ попушта машта Тикова и с њиме напушта он ову врсту драме и почиње обрађивати савремене проблеме.

Уз Тика се имају споменути још два важнија представника старије романтике, његови пријатељи Бернхарди и Вакенродер. Обојица су стајали непосредно под његовим утецајем, а супротно су противне природе: оштроумни и сатирични Бернхарди, који се доцније оженио Тиковом сестром, учествовао је с успехом у полемикама романтичара с противницима, али му за веће радове није достајало стваралачке снаге; напротив питоми и нежни Вакенродер, пун лепих осећаја и нових мисли, у друштву с Тиком саопћује свету, те отвара нове изгледе романтичкој поезији, заронио је на једној страни у старонемачку уметност а одао се на другој сасвим музици и посматрању њеног утецаја на човека. У друштву с Вакенродером издао је Тик збирку „Herzensergiessungen eines kunstliebenden Klosterbruders“, у којој су покушали да уметност уздигну до религије и да у

немачкој прошлости указују на врело овога култа; затим је Тик, после ране смрти младога пријатеља, а још у друштву с његовим мислима, наставио овај посао у другој збирци „Фантазије о уметности", којима је главни смер уздићи специјално музику изнад свега; овде је позната лепа песма, што се почиње са: Liebe denkt in süssen Tönen,... Одјеци Вакенродерових мисли чују се још и у „Путовањима Франца Штернбалда", која је Тик сам доконао. Вакенродера је међутим заменио код Тика у овоме правцу главни лиричар старије романтике: Новалис, с правим именом Friedrich von Hardenberg.

Новалис је најромантичнији романтичар, његов цео кратки живот јесте један романтичан сан. Посреди тога сна стоји његова љубав према Софији Kühn, која испуњава његову лирику. То је истински лиричар који је певао из себе, из своје душе и из свога бола: он је најнеусиљенији од свију старијих романтичара, који су често уносили више литературе у живот него живота у литературу. И зато се за остале зна данас само по њихову утецају и по улози коју су играли у развоју литературе, док су напротив Новалисове песме још увек пуне снаге и свежине, и баш у најновије доба јавља се у Немачкој покрет, да се Новалису једном за свагда уступи угледно место међу оном неколицинаом немачких правих свагда модерних лиричара. И спољашња судбина Новалисова потпуно задовољава идејалне замисли о једном романтичном лирском песнику. Многи причају, да је овај грудоболни младић правио дубок утисак на све с којима се сретао. Високо ведро чело и глава пуна кудраве косе, сјајне дубоке ванземне очи, пуне детињске безазлености, падали су прво у очи. Тај младић са занимљивом и симпатичном појавом, који је на махове говорио необично много и убедљиво, који је умео бити обесно весео и јурити иза више женскиња у исто доба, био је у истини једна дубока мистична природа, која је најзад хтела сав свој млади живот посветити верности спрам мртве љубазнице. У таком расположају испевао је најлепше своје песме, песме са пуно индивидуалне чежње. Кад је Навалис познао Софију Kühn, заљубио су у њу као и у сваку другу, и да је историја те љубави пошла свакидањим током, ко зна шта би и да ли би што учинио Новалис; али је овде дошао случај у помоћ идеалности: Софија се разболела и Софија је умрла. То је затреперило свом снагом у њему иначе јако развијену мистичну жицу, и за њега отада нестаје земни свет:

мета његовим мислима сад је сједињење са младом на другоме свету, он у дневнику, који почиње водити, бележи увек у датуму који је дан од њене смрти и рачуна, кад би могло наступити време сретања, јер он је сад старога уверења мистичара, да човек може самом вољом учинити што хоће, па и умрети, а његова је ето сва воља концентрисана у жељи за сусретом и умрлом девојком. Таке своје визије и маштања преноси из дневника у песме, у своје познате „Химне ноћи“. Из овог расположаја отрзају га романтичари, који га увлаче у своје кругове и приволевају на писање и обављивање. У Јени се нашао са Тиком, и како је он утецао на Тика у правцу Вакенродерову, тако је обратно Тик њега привукао опет ближе романтици и песништву. Новалис је био геолог, једини од старијих романтичара, који није био по руфету само литерат. Бавећи се послом на подножју баснословног Kyffhäusera и имајући у исти мах прилике, да у једној биографији Фридриха II, позна културни свет средњега века, дочарала му је машта пред очи шарену слику немачке прошлости и он је, под утецајем „Вилхелма Мајстера“ као и остали романтичари, написао први део свога „Хајнриха фон Офтердингена“. Још док је у њему сазревао план за овај роман, мењало се његово становиште према „В. Мајстеру“, и он, који га је разумевао као мало ко, дошао је полако у супротност са главном идејом Гетеова романа: кад је сео да пише уписто „Офтердингена“, било му је већ јасно, да мора бранити појезију као појезију, насупрот уверењу Гетеову: да живот треба живети као појезију. Цео његов спев имао је бити славопој појезији: у првом би делу приказао како постаје песник песником (средњевековни минесенгер Офтердинген, тобожњи песник Нибелунга, на путу од Ајзенаха у Аугсбург), а у другом би онда дошло откровење (Offenbarung) песништва, сама суштина његова. Офтердинген је слика и прилика Новалиса: на свом путу сусреће редом све што испуњава једну романтичарску душу: старински дворац и живот у њему, природу, чежњу и љубав — а та његова љубав то је Новалисова љубав спрам Софије — и тражи скуп и симбол свију романтичких тежња: плави цвет. — И овај најзнаменитији роман романтике дели судбу свију романтичарских романа, остао је торзо. Читав други део изостао је, јер из оно нешто одломака и напомена тешко је створити ма и мутну слику о целини. — У то доба

био се Новалис поново верио, али овај пут изневерио је он младу —: тик пред свадбу умро је, год. 1801. —

Обухвативши овако у неколико потеза главне тенденције старије романтике, те задржавши се по који трепут код њених главних представника, од којих браћа Шлегли углавном репрезентују критичку и полемичку, дакле теоретску страну, Фихте и Шелинг, уз моралисту Шлајермахера, филозофску, док је Тик у овој периоди њен драматичар а Новалис прави лиричар, иако се овде границе између практичног делања и теорисања никако не смеју оштрије повлачити, јер не само да су на пр. браћа Шлегли врло вредно покушавали у дело приводити своје теоретске погледе, него се је и Новалис окушао на полемици и фрагментисању, и чак Шелинг с успехом неговао лирско песништво; хотећи дакле само увеликом, без икакве поделе или одељака, дати скупну слику старије романтике, не смем ипак испустити из вида или тек узгред споменути још два момента у њихову раду, који засежу додуше јаче у целину али нису неразлучно везани за досад истакнуте тенденције. Управо о једном од њих било је већ мало речи код спомена Тикова друговања с Вакенродером, то је: однош ај романтичара према сликовним уметностима; други је њихова преводилачка делатност.

Новалис је једном приликом добро рекао, да је превођење народни нагон (nazionaler Hang) Немаца. Можда је то последица њихове вредноће и тежње за темељношћу, можда је донекле и последица недостатка рођене самосталности (превођење као цев за све туђе што улази у Немачку и што ће Немац онда разрадити); тек задивиће се свако, ако добије прилике да загледа поближе у големи апарат немачког превођења[1]. И романтичари су превођење држали за једну своју важну задаћу, и и ценили су високо уметност у превођењу; у том су погледу много сами урадили практично, а много су и теоретисали о уветима доброг превода. У познатој рецензији Фосова превода Омира исказао је Вилхелм Шлегл надугачко своје мишљење о правом начину метричког превођења из антике, а у приказу Солтауова превода „Дон-Кихота“ обележио је поближе

[1] Колико су на пр. само Русе преводили Немци за последњих 20 година, тек што су научили руски. Сâм Толстојев „Ускрс“ угледао је до сад света у неких 15 разних немачких превода.

своје становиште у погледу превођења с романског, где проза заузима прво место. Романтичари су који пут и презали од последица тог немачког нагона ка превођењу, јер су се бојали, да се језик не прилагоди и сувише туђинштини те не изгуби свој индивидуални карактер, али је ипак превлађивала природа и они су онда налазили утеху у тврђењу, да је неминовна, како каже Новалис, „Космополитизам удружен са најснажнијом индивидуалношћу.“ Они су по својим многостраним и разноликим тежњама, прожети Гетеовом мишљу о „светској књижевности“[1], морали наравно држати превођење важним средством за остварење својих намера, и то превођење у најширем обиму и на све стране. Те тако је романтика преводима обухватила више мање све могуће литературе и широм отворила пут њиховом утецају на своју књижевност и ако је с друге стране опет свом снагом истицала немачку самосталност, па упућивала више свега на неговање рођене прошлости.

На челу романтичких преводилаца стоји Вилхелм Шлегл са својим великим талентом за технику и форму и ненадмашан у познавању језика и владању њиме. Уз ова добра својства за преводиоца, он је приступао послу још с идејалном спремом и вредноћом. Још у Јени је, приказујући за „Јенске Књижевне Новине“, улагао велики труд у познавање преводне литературе, и узимао је ствар тако озбиљно, да је на пр. на приказу другог издања Фосова превода „Одисеје“ радио неколико месеца. Он се носио мишљу да организује превођење навелико, те да се једанпут за свагда преведе све што је најбоље из старих и нових књижевности, уметничких и традиционалних. До тога истина није дошло, али један део овог посла извршили су романтичари с много успеха. Срећа је била, да је Вилхелм Шлегл давао правац, истичући, да се преводилац пре свега има држати оригинала, да се мора потрудити из све снаге да задржи карактеристичности оригинала, иако на другој страни не сме сметнути с ума да је превод уједно и продукт језика и књижевности у које прелази те да их њима не сме чинити на жао; потребно је сачувати унутарње особине и облик изворника („im Versmasse der Urschrift“), ма естетско уживање било донекле и спутано, поглавито код знаменитих писаца и дела. Највеће дело

[1] Треба се сетити, да је Гете и српским народним песмама приступио поглавито с ове тачке „светске књижевности“.

извршио је сам Вилхелм својим преводом Шекспира, који је после њега наставио и довршио Тик, управо под Тиковим надзором ћерка му Доротеја и гроф Baudissin. Тај Шлеглов превод Шекспира остао је до данас ненадмашан и једно узорно дело преводне књижевности, којему су вредност правилно оценили одмах већ романтичари, називајући га међу преводима оно што је „Вилхелм Мајстер" међу романима. Његов је значај замашан и зато, што је у њему добила немачка преводна књижевност најбољег претечу и огледало како ваља преводити. Вилхелм Шлегл започео је још младићем преводити Шекспира и надмећући се с Биргером превео је 1789. „Сан летње ноћи" и „Мегбета". Доцније су дошли на ред „Ромео и Јулија" и „Хемлет". Али свој начин превођења стекао је тек под утецајем Шилеровим у Јени, и сад он поново узима преда се преведене драме па их дотерује. Схватајући све озбиљније свој задатак, вечито је незадовољан преведеним, те седи који пут по више сати над циглим једним стихом. Најзад у једном чланку у „Хорама", саопћујући „Нешто о Шекспиру поводом „Вилхелма Мајстера", обзнањује свој превод, пошто су пре тога већ у истом часопису били угледали света неки преведени одломци из „Ромеа и Јулије". Унутарња вредност Шлегловога дела још је већа, кад се има у виду, да је тадашња литература о Шекспиру била врло оскудна, а издања незгодна и некритична. У неколико се користио Виландовим преводом неких комада, које је Ешенбург у другом издању поправио и допунио; треће, прозно издање Ешенбургово излазило је скоро напоредо са Шлегловим (1798 1806), јер се прва свеска Шлеглова појавила о Ускрсу 1797. (код Унгера у Берлину) и до 1810. изашло је свега 9 свезака са 17 преведених драма. Међутим је Вилхелм био изгубио вољу за превођењем и дозволио је Тику да код истог издавача настави започети посао.[1] Преводи Тикове ћерке и пријатеља им грофа Баудисина морају се мерити другом мером и не могу се сравњивати са Шлегловима. — После овог превода Шекспира највише су учинили романтичари превођењем Шпанаца, односно Португалаца. Тик је превео на свој начин конгенијално „Дон Кихота", који је још од 17. века посредно и непосредно утецао на немачку књижевност, и којег је пре њега био већ пре-

[1] Тек године 1825/33. угледало је света прво целокупно издање немачкога Шекспира у преводу Шлегл-Тикову, не више код Унгера, већ код главног издавача млађе романтике, Римера.

вео Бертух, а истодобно с њим Солтау. Драму Шпанаца открили су Немцима тек романтичари; то јест, било је већ на сто година пре њих превода Калдеронових и Лопеових комада на немачким позорницама, али су ови долазили из друге и чак из треће руке, преко Холандске, Француске и Енглеске, и у посве разореном облику. Доцније је и Лесинг проучавао шпанску драму, јер је запазио да се „класична трагедија" Француска, против које је водио рат до истребљења, ослања често на Шпанце. Али тек Вилхелм Шлегл, обзнањујући у Фридриховој „Европи" свој превод Калдерона, учинио је стварни корак и уздигао је Калдерона с одушевљењем својственим само романтичарима. Год. 1803. изашла је прва свеска, 1809. друга. Превод је узоран, шлегловски. Од тога доба доминирају Шпанци, уз Шекспира, на немачкој позорници и још више у утецају на немачке књижевнике. Под њим стоје свим млађи романтичари, поглавито главни представници аустријске драме: Грилпарцер, Халм, Цедлиц; а преводи из шпанског множе се дапомице. — И за остале романске литературе створили су тек романтичари право разумевање у свом народу, тако особито и за Италијанце. Дантеа, претечу свега романтичког песништва, за којега пре њих није било терена у Немачкој и којег су просвећењаци сасвим занемарили гледајући у њему више свега калуђера и особењака, они су га подигли. Вилхелм га је још у Гетингену покушавао преводити и приказати га у правој боји, указујући на песништво трубадура као извор из којег је Данте црпао своју уметност. Шелинг и Каролина преводили су такођер Дантеа, и Петрарку; а њих је учио италијанском најбољи познавалац талијанске књижевности међу њима Фридрих Шлегл. Фридрихов чланак о Бокачу писан је с потпуним познавањем градива, а с дубљом идејом, да из Бокача протумачи суштину новеле, као што је раније из Омира тумачио појмове о суштини епоса. Вилхелма је узорно, као и све друго, преводио талијанске лиричаре и већи део тих превода објавио је у антологији „Ките цвећа" („Blumensträusse", 1904.). — Али су романтичари пробили лед и за познавање античког песништва, иако су у томе погледу имали претходника, међу осталима и класичног преводиоца Омира: Фоса. Вилхелм Шлегл је преводио грчке лиричаре. Важан је био план Фридриха Шлегла и Шлајермахера, да заједнички преводе Платона; то је подузеће извршио касније сам Шлајермахер и издао је Платона у пет свезака (1804—9.). На овом

Шлајермахеровом преводу Платона јасно се види, како су романтичари полазили у свачем од свог посебног становишта: њему је Платон велик пре свега као философски уметник, какав се приказује у композицији својих дијалога.

Романтичари су из свију књижевности и књижевника вадили поглавито оно, што је имало сродности с њиховим тенденцијама. И у Шекспиру и у Шпанцима и у Дантеу гледали су прво романтичаре; и у грчкој антици тражили су сродне тежње својима. У истој намери рошили су и у германску древност; из њихових покушаја, да разумеју своју старину и да јој се у духу приближе, родила се наука о проучавању те старине, германистика. Задатак је био сличан као код превођења, јер и немачки средњевековни књижевни споменици били су широј публици непознати и још и непознатији и неприступачнији него знаменита дела туђих народа. Било је и пре романтике одушевљења за германску старину; Клопшток је са својим бардима хтео ни мање ни више да васкрсне старо германско доба, а није ни знао да барди и нису били Германи већ Келти, као што су се Клопшток и његови подражаваоци уопће одликовали непознавањем ствари за које су се одушевљавали. Романтичари су узели и ову ствар озбиљно, те су, уклонивши прво заблуде и нетачности у претставама о немачким прецима, ударили темељ дубљем познавању и испитивању. Браћа Шлегли су готово инспирацијом чинили важна открића, док се још није ни сањало о упоредној методи испитивања. Вилхелм Шлегл је на пр. оборио заблуду, као да су минесенгери неки народни певачи, а Тик је модернизовао поједине песме минесенгера, паштећи се да им што мање квара нанесе. Тај посао радили су романтичари и даље не обзирући се на потсмех својих просвећених противника, који су старонемачке песме називали варварскима; и предали су га онда у аманет млађој романтици, из чије је средине изашао отац германистике Јаков Грим и брат му Вилхелм.

Однопіај романтичара спрам сликовних уметности није обележен само њиховом тежњом за универзалношћу, већ је много дубљи и компликованији. Они се нису ограничавали на пуко тражење и обележавање граница између уметности и на теоретско тумачење лепоте, као на пр. Лесинг, они су осећали нагон да срасту с уметношћу, нешто слично модерном искању

живота у лепоти. Зато су и обратно својим духом и мислима дизали уметнике и били од пресудног значаја по њих. Док су романтичари водили дугачке сликовне разговоре (Gemäldegespräche) и док је В. Шлегл у Gemälde-сонете слагао своје мисли о уметности, дотле је најистакнутији међу романтичким уметницима Филип Ото Рунге, читајући Тикова „Штернбалда“ вешао о клин трговачки позив па постао сликарем. У дражђанској галерији, која је на Рунгеа учинила силан утисак, научили су и сви остали романтичари осећати за уметност: ту им је уметност била средиштем, те је Дрезда неко време место састајања старијих романтичара. Поезија романтичара и дела уметника, то су низ верига скопчане једна с другом: Рунгеова највећа слика „Die Tageszeiten“ препевали су романтичари у сонете, Овербекова завеса за дражђанско позориште приказивала је у слици Тикову предигру к „Октавијану“: Долазак Романце, речју, песништво је пуно алузија на уметничка дела, а у овима опет живи романтички дух; плави цвет се развија у облик лепоте девојке, на стабљикама лелулају се детиње и анђелске главице, цело сликарство насељено је митолошким и симболичким народом. Сликари пејсажисте прожети су натурфилозофијом, а сви су задахнути духом религије, чију употребу у уметности нарочито препоручује Фр. Шлегл у „Европи“. — По Фридриху се и уметничко дело као и књижевно има тумачити изнутра, и увек је главна ствар: шта је уметник поетички видео те хоће да искаже; само док у књижевности неће да зна ни за какве границе, у уметности дели сликарство од вајарства —: пластично, скулптуром, је антика приказивала своју митологију; бојом, сликом, треба модерна уметност да обухвати пре свега митологију хришћанства. У тој су се тачци разишли романтичари с Гетеом. Гете је и од сликарства тражио да се држи антике; за романтичаре је сликарство модерна уметност, а вајарство античка, којој нема више ускрснућа, јер јој је мета исцрпена. Било је преухитрено тврдити, да је вајарству одзвонило, будући да или нема краја вечно новој уметничкој снази у људи, или се све уметности увек само понављају, у погледу сликарства дало је време за право романтичарима, који су искали нове путеве. Погледи Фр. Шлегла, препорука штудије старонемачких сликара и искање да се градиво бира у религиозним темама напоредо с темама из романтичког песништва, учинили су јак утисак, и у Риму се непосредно под тим утиском створила сликарска

школа т. зв. Назаренаца, а за Овербеком и Корнелијусом на челу. Касније су нашле романтичке идеје о уметности одзива и у туђини; најпознатији су данас поново модерни енглески Прерафаелити. — Остављајући, по својој теорији, кипарство као античку уметност пострани, загревали су се романтичари осим за сликарство још и за архитектуру, и ту су снажно устали у одбрану готике и приближили се тако опет Гетеу, који је од младости носио у срцу немачко грађевинарство. Романтичком заузимању има се захвалити, што је Дом у Колину, који је код њих дошао на место штрасбуршког Минстера, дозидан до краја и што је обновљено више запуштених старонемачких замака, међу њима дворац Карлштајн у Чешкој.

Кад су се старији романтичари у оваком одавању поште готици опет били приближили староме Гетеу, било их је њихово стваралачко доба углавном прешло, а међутим је доспевао нараштај, који, однегован и запојен њиховим идејама, није хтео с њима стати, него је јурио напред указаним правцем, — млађа романтика. И док је тај нови нараштај, немајући тек да утире стазу и уклања што му је на путу, дошао на готово и брао плодове својих претходника, ови су не само сустали и застали, него су по неки од њих ударили и натраг, од горских лава постали питоми јагањци. Или је то можда психолошки развој романтичких погледа на свет, да носиоци им, попевши се на кулминациону тачку, из мистичности падају суноврат у обичан религиски занос и ултрамонтанство? — Онде где застају старији романтичари, где се не крећу више унапред, престаје им рад бити у већој мери занимљив, иако је за књижевност од значаја. Зато ћу га укратко прелетети. Важна су класична предавања В. Шлегла, која је држао почетком 19. века у Берлину и Бечу и у којима је скупио, уколико се то дало, романтичку науку и дао преглед књижевности и уметности са романтичког гледишта; исто тако предавања брата му Фридриха „о повесници старијих и новијих књижевности“ у Бечу 1810., када се додуше овај некадањи револуционар кретао већ увелико у католичким круговима и гледао на ствари кроз узане католичко-религијозне наочари, али знајући још увек старом снагом слити у целину све што је научио у своме животу. Доцније је Фридрих утонуо сасвим у верске визије и подао се филозофији хришћанских идеала и сновима о спасавању душе богоугодним животом. Кад је предавао у Дрездн „филозофију језика и речи“ и тумачио

баш свезу између језика и вере, 1829., ударила га је смртна капља. Вилхелм је остао додуше „добар протестант", али је постао мрзовољан књижеван филистар, који је, немоћан, да ствара, почео да исмева све и свакога на не бог зна како духовит начин. Има негде згодан опис Хајнеов, како му је изгледао професор В. Шлегл у Бону, где се био настанио после смрти своје пријатељице г-ђе Сталове, с којом је обишао добар део Европе, и где је онда предавао на универзитету преко 25 година, све до своје смрти 1845. Најдуже је од старијих романтичара поживео Тик. Кад се олабавише личне свезе између њега и браће Шлегла, а кад их и правац рада није више држао на окупу, радио је Тик на своју руку даље на пољима, која је и раније обделавао. Највише вреди истаћи умножену и поправљену збирку његових радова из младости, којој је причао оквир и дао име „Фантазус", —: енциклопедија романтичке поезије. Доцније се истакао као позоришни критичар, а Фридрих Виљем IV наместио га је директором берлинскоме позоришту. Велику је делатност развио у новели; пише их на све стране, а неко време издавао је и свој алманах „Novellenkranz". Год. 1835—42. изашле су му новеле по други пут скупљене у 14 свезака, 1852—4 по трећи пут у 12 свезака; у том је и умро, 1853. Последњим већим радом, драмском сликом из доба ренесансе „Виторијом Акоромбоном", приближио се сасвим правцу Младе Немачке, која је увелико била већ завладала духом у књижевности. Најмлађи старији романтичар, који је доживео цвет и пад и млађе романтике, дао је још свој трибут модерноме правцу чак у трећој књижевној генерацији. — Старији су романтичари преживели и надживели себе, али не можда што би им било досуђен необично дуг век, него што су у младости рекли све што су имали да кажу, јер само младост ствара нове правце у душевном животу.

М. Ћурчин.

ПИСМА ПРИЈАТЕЉИЦИ

XI

Скопље, септембра 1900.

Мила моја,

Нисам једанпут до сад поранила (ма да не волим устајати рано), да изађем у какво оближње село, да останем тамо вазданн; нисам се једном радовала изласку у поље, где ћу удисати чист мирисав ваздух и слушати тице, где ћу гледати сива стада расејана по дољи и зеленим брежуљцима: радовала сам се, али као јутрос чини ми се никад.

Јутро оглашује пријатан глас један, није с минара, него с доксата војничке школе некакве, ту, до Турати-ја, а ја сам будна. И чула сам кукурекање трећих петлова, и слушала сам гугут прве гугутке, и видела сам освитак зоре — сна немам; очекивала сам дан с нестрпљењем, погледала сам у небо с немиром. А небо, о среће! ведро, плаво, исток зарудео, а још сунца нема. Ни ономадашње пуцање пушака, ни јучерашња затворена чаршија, ништа ме не може задржати од изласка у поље, села, скопску Црну Гору.

Спремисмо се; изгледасмо кола, бацам погледе на Маркову Крушку, Горње и Доње Водно: сива магла, тања од најтањега вела диже се тако хитро, бежи испред јесењег сунца што изгрева као усред лета.

Кола су ту, и друштво наше, и наша пратња. Правиће нам друштво г. Палошевић, учитељ, а пратиће нас Крста, гавас у нашем консулату. Опремио се, у белим је уским чакши-

рама у џамадану и фермену, на глави му шајкача с белим орлом нашим, за пасом револвер и нож, о рамену пушка магацинка; сео је крај кочијаша што нас је возио у Исламхану и Српску Пивару.

Синоћ смо погађали кочијаша, па ни један не хте ниже од шест белих; овај пристаде за три, за то што смо из Србије, јер он је Врањанац. Али да смо знали по каквој ћемо врлети, не бисмо онима, што тражаху шест белих, одбијали ни черека.

Прођосмо неке скопске прашљиве улице, минусмо мимо град с троструком стражом на капији; а џамије с витим минарима остају за нама, и куће, нове, и оне без димњака̂, с полупаним крововима, и сахат-кула што је некад јављала сате да се чуло два часа у око̂; projурисмо мимо гробље с обе стране друма, обрасло у траву, у силан чичак, кроз који провирује искривљено камење на врху с турбаном, или с фесом, или са звездом; прођосмо Циганску Махалу: Циганчад, гола нага, појурише за нашим колима бацајући на нас прашину и дерући се из свега грла: Чок јаша! А кад изађосмо из вароши и дохватисмо се поља, ми почесмо сретати сељаке . . .

Црногорци и Црногорке у живописном руху, с котарицама празним: иду у винограде. Неки од људи јашу на магарцима женски, седећи на самару као на клупи; а жене и овамо мушки, и готово свака с дрвеном колевком пред собом. „Добро јутро!“ желимо им ми. — „Бог ви добро дал!“ одговарају нам они. „Помози Бог невесто! — „Добро ти Бог дал, сестро!“ Не чини ми се да сам близу Скопља, него негде у околини Ниша. А доцније: ко год би с пуним котарицама, сваки нам, махањем руке заустави кола па нам приђе и поднесе једно зрело грожђе мени, па моме мужу, па г. Палошевићу, и Крсти, и кочијашу. „Хвала! Да Бог да вам до године још више родило!“ а они шире руке на прсима и дубоко се клањају.

Мало раван пут, па врлет. Час-по, па су силазили с кола људи, да би олакшали сиротим коњима, које је њихов господар немилостиво тукао. „Море, Ибрахим-ага, не тучи коње, грехота је. — Било би грехота да су слаби; али кад су инаџије није грехота“. Њима се провиде ребра, а он вели, нису слаби но инаџије! За чудо што овамо туку животињу, и то Турци, којима не силази са усана реч и н с а в (милосрђе).

И ако сам видела суре масе Скопске Црне Горе још од Куманова, и ако нам је она крила и Љуботрн, највиши врх

Шар-Планине, ипак сам синоћ, не знам откуд, замишљала да ћемо се возити колико од Ниша до Еминове Кутине или Нишке Бање, по друму равну као тепсија. Ни помислила нисам да ћемо њим путем као некад до манастира Преображења, одакле смо се вратили с поломљеним спицама и увезаним ободима и федерима. Људи, као што рекох, час-по на сиђу; ја непрестано на колима: вичем, не помаже — не дају да се морим! Страх је то био за мене, плашљиву, с још свежим ожиљком на челу од пада с кола. Све уз брдо, уз неке речице, поточиће... Камењар сам. Час се накриве кола на десно, час на лево, и то толико, да се изврну, да ме притисну на камењу, у потоку. Најпосле силом сиђох и пођох пешке.

Јесен. Не, овде јесен скоро неће; почетак је лета: и тице певају као у лето, и цвеће мирише као у лето. Потоци, камењари, пут опточен зеленилом, додирују нас зелене гранчице по глави, омилује нас росно лишће по лицу; жубори поток бистар преко камена, преко шљунка разнобојног, шушти лишће зелено од поветарца тихог и пријатног који Грци зову зефир а Араби бади; душе западни ветар благ, тих, што у мају развија руже и сија, сунце светло, топло, под којим крај Белога Мора успевају маслине; лете свилени конци, блеји стадо, певају пастири. И мислила бих да смо у почетку лета, да нисмо прошли мимо грозне винограде где крај чокота чуче с котарицама девојке и невесте скоро доведене, у празничном руху красне скопске Црне Горе. Мислила бих да смо у рано лето, да не пролазимо мимо кукуруз крупнога класја, мимо дуван пристигао за брање. А где-где, дуван обран, нанизан у низе, као велики дукати. Обложиле су те златне низе куће и високе авлијске ограде од дна до врха, па се издалека према сунцу жуте као ђердани од дуката испод грла једрих цура̂ чије су га руке радиле, брале и низале певајући песме чежње за слободом језиком своје земље.

Мало колима, мало пешке, дођосмо уз село Марковце. Ту куће, већина с чардаком, близу једна уз другу, до пола зидане каменом, од пола непеченом опеком, покривене црепом, ограђене високим зидом, зиданим онако као куће. Около кошеви, који ће скоро бити свакако пуни, пошто је добра летина.

Пођосмо селом, и пред нама се указа красна слика: људи, и стари и млади, жене — све у живописном руху свих села скопске Црне Горе. Беле се пешкири, шарене се прегаче, од-

сјајују према сунцу ђердани. Лица пријатна, али мало неповерљива. Ко зна откуда смо, ко смо, шта ћемо у њихно мирно село! Свршила се служба Божја, па се Мирковчани из цркве враћају, овако у групи. Нити су они могли проћи мимо нас а да не застану, да нас погледају; нити ми могадосмо продужити пут а да се крај њих не зауставимо, да се с њима не поздравимо.

После краткога разговора сликали смо их. Две живописне лесе за час смо имали; а сваки се истицао, намештао да што лепше изађе.

Овде нам је све стадо на броју. Немају чифлук-сахибије, него цару царево, па мирно раде земљу, мирно пасу стоку и гледају куће и чељад. Њихова земља, њихова стада, њихова марва... Славе крсно име, певају уз гусле и изгледају од Србије освитак зоре.

По своме програму, ми смо имали обићи четири села, Мирковце, Бањане, Горњане и Чучер, за то се пожурисмо. Многи нам се придружише и пођоше с нама пут Бањана; сваки је жалио што му нисмо сратили на чашу ракије, „а и за ручак би се нашло што је дал Бог“.

Кад дођосмо у Бањане, упутисмо се цркви.

Црква стара, Св. Ђорђе. Неколико свећа је горело, и ако је служба свршена. Па и ми ужегосмо свеће за здравље наше, за душу наших милих, за срећу земље где је овај храм Божји.

Из цркве у школу, одведе нас бањски учитељ, Милан Илијћ, пријатан младић, родом из Призрена. А та школа, жалосна зграда једна, тобоже двоспратна, а више личи на кошару него на кућу. Једва изађосмо уз некакве степенице, налик на стубе за „отлукану“. Ту учионице, горе од кошаре, са свију страна зјапи. Како ли је овде зими, кад дуне ветар с околних висова. Сирота деца! Овде су сва четири разреда. У I разред 20 ученика, а у она три свега 15. Напуштају школу још после првога разреда, да се нађу код стоке.

Са ове грдне зграде диван поглед: брда Црне Горе дижу се у вис, зелене се, јабланова куд око баштни, воћа свуд, стада по цветним долинама и травним брежуљцима. Чисто би човек рекао, да то није она иста земља, гола, са сагорелом травом, којом се отегла пруга жељезничка.

После малога одмора, кренусмо се за треће село, Горњане, идући непрестано пешке, удишући мирисав ваздух. С нама иду бањански свештеник и учитељ и неколико сељака.

Пролазимо мимо винограде. Чокоти готово полегли под крупним једрим пуцима. Мало даље дуван тако крупнога лишћа. Час, на ледина, цветна, којом пасу стада. Чује се блејање оваца и једнолики звук меденица испод грла виторога овна, крај стада се издужио зељов дугачке длаке, близу њега лежи полеђушке млађано пастирче, гледа у плаво небо и дува у свиралу неку ситну арију земље своје.

Дођосмо у Горњане, то јест у манастир, јер село лежи до подине брега на коме је манастир. Манастир се зове Св. Никита, задужбина цар-Душанова, како г.Налошевић рече (јер ја у своме бележнику не нађох о њему белешке). Уђосмо у цркву са светитељима избодених очију и исечених посева, што ме јако подсети на седмовратну Жичу; и пошто запалисмо свећу и помолисмо се Богу, изиђосмо те сликасмо манастир.

Узе се разлегати пуцање, одјекује Црна Гора: из Крстине магацинке гађају у нишан сељаци.

Манастир, а у њему не служи калуђер, него свештеник. Здрави се с нама, проговори две-три , па га нестаде. Где је? Под једном шупом: задигао мантију и засукао рукаве, па кува ручак. Застиде се од нас: „Шта ћу, ашчија ми није вешт, а ја знам да су моји гости огладнели — пладне је прошло“.

Постављено у башти на дугачке столове. Пуши се из дубоке зделе пилећа чорба. После чорбе пилећи паприкаш, па печени пилићи: све на маслу; најпосле сир, а ручку је зачин грожђе. Красно грожђе! пуне котарице! За столом нас је пуно, али осим мене све људи. Туторова жена овде је, али она не седе, но нас час служи, час двори...

Како који грозд добијем, подигнем га у вис, гледам га дивим му се: пун, једар... „Како се зове ово грожђе? — Нишевка. „А ово? — Лисичина. „А ово? — Црна Лоза... Ево Грашац, ево Бела Тиквешка, ево Црна Тиквешка, па Дренавница, па Нерешко, па Црвило (ситно црно)...“ Добро је ако сам све упамтила, сва имена грожђа, која ми ређаху домаћини и сељаци.

За ручком је било и здравица: за добро виђење, за срећу земље у којој смо.

По ручку изиђосмо у манастирску порту. Кроз врата врло високе зидане ограде вире неколике женске главе. Пођох вратима — нестаде их... Изиђох из порте: младе жене, девојке — беже.

— Станите!

— Срамота нас, нисмо се обукле.

— Па обуците се, данас је недеља.

— Оћемо, ама да сиђеш доле, у село.

— Да пијеш у нас вино.

— Да једеш у нас грожђе.

Још ме честито нису ни виделе, а већ ме зову на част. Старо српско гостопримство још је у народу, и биће га док је год села, док је год српскога сељака.

Девојке се спустише низ стрме косе обрасле густом травом, а ја похитах у порту...

Сви сиђосмо у село, и домаћин и сељаци, и бањански свештеник и учитељ. Пред нама је црквени тутор, Петко, и његова жена, Стојна. Уђосмо у двориште ограђено високим зидом, попесмо се уз стрме степенице једне двоспратне сеоске куће, окречене, покривене црепом.

— Како зовете ово горе?

— Чардак.

Људи поседаше под отвореним тремом чардака, на троножнце, прилично високе, и широке, с наслоном у облику европских наслоњача, којима је седиште ишарано зеленом и црвеном бојом, и то по дуборезу, како се по селима шарају ковчези и колеске капате; пред њи се изнесе троноги столић нижи од столице, и на њ се метну црно вино, и сир — за мезе!

А мене Петкова Стојна уведе у једно големо одељење, које они зову кућа. „Шта је сандука!" узвикнух, ушавши, а сељанке, којих бејаше овде пуно, рекоше: „Нису сандуци, него ковчези", и дадоше ми једну троножицу тако шарену, као ковчези у којима стоје дарови девојачки.

У „кући" су и оне девојке што побегоше од мене; а кад их узех корити што нису одржале речи, што се нису обукле, Петкова Стојна одмах:

— Ајде, Недо! Крстова!

Неда се, Стојнина синовица, није устезала, одмах отвори свој девојачки ковчег, пун дарова, и извади из њега кошуљу спремљену за венчање, коју они зову крстови. Кошуља! Ово зову кошуља валда стога што се облачи до тела, јер у ствари није кошуља, но красна хаљина. Од пртена је платна, убељена, бела као љиљан, дугачка до чланака, с дугим и широким рукавима, мало на струк, тако лепо скројена; по дну је везена

црном свилом, коју саме и раде и боје; натраг, од паса до поруба, у три реда вез, те изгледа да су пришивене какве црне дебеле траке; по средини вез шири је од крајњих; и две су траке овако везене са стране, од испод мишке до поруба; а напред опет три, од паса до поруба. Крстови су на прсима извезени златом и разнобојном свилом; јака им је повркута, па напред ките од памука, свиле и злата; рукави широки и врло дугачки, посувраћени, а изнутра докле је посувраћено од црвене је чохе, опточено срманим ширитом; по чоси шљоке испрешиване у облику крстова, а ивицом јој ките од памука.

Неда се облачи пред нама. Стид јој не даде да обуче крстове до тела; но поврх кошуље. Навуче зубун. Леђа су му украшена црном свилом, али тако рађено, те личи на рад наших „чупаваца“. Опаса се „појасом“, тканицама, па „коланом“ (куповним), извезеним златом. Сад опаса „утарку“ (у околини Ниша кажу вутара); а та утарка: најлепши посао који сам до сада видела да су израдиле руке наших сељанака. Сва од срме, извезена крупно коласто, искићена шљокама, те кад је према сунцу, не може се у њу погледати. Над појасом „шамија“ (шарена вунена махрама). На главу метну „крпу“ (дугачак диовно везен пешкир) коју рашири по плећима: на углу су јој, једне и друге стране, пришивени новци и прапорци. Низ леђа јој је једна плетеница, коју у Нишу зову коцак, овде коцељ: на крају коцеља је „пискуљ“ (кита).

По коси се веле разликује жена од девојке: девојка плете косу у једну плетеницу, жена у две.

Подбради се Неда „преврзалником“ (опет везен пешкир): поврх преврзалника метну „ремен“ од белих сребрних новаца по белом шириту, искићен плавим и зеленим пуцима, с крстом на дну. На ремен, испод браде, закачен је, и виси низ прса ђердан с крстом на средини, а тај је крст искићен ситним сребрним новцима. На руке метну плаве и зелене гривне. На ногама су јој шарене вунене чарапе и од лака плитке ципеле.

— Како си, Недо, сад убава!

О! како јој мило би кад чу реч убава.

У кућу уђе једно лепо момче. И оно је тако лепо обучено. За свако парче његова одела питах како се зове.... „Кошуља, гаће, џамадан, а ово је џубе, ово појас.“

— Поврх појаса ово — кајиш?

— Не кајиш: препас. На кошуљи му јака сва извезена.

Џамадан од црног сукна, ишаран зеленим и црвеним гајтанима. На џубету, сукненом, јака велика, широка, посувраћена, права матроска јака. На ногама му шарене вунене чарапе и кожне ципеле; на глави фес и... Кад бих нешто умела описати како је намештен на главу пешкир, врло дугачак, и широк, као снег бео! Али ја не умем... У Мирковцима, кад сам из далека виделa сељаке на глави с убрусима, учинило ми се да то нису убруси, него капуљаче поскидане са буруса Бедујина.

Неду, овако лепу обучену, извели смо у двориште, сликали смо је; а она се дотеривала, намештала, само да што лепша изађе. А кад израдимо слику њену, послаћемо је овамо: нека се гледа, нека се радује девојче, румена, лепа Горњанка, Црногорка, Српкиња...

По сликању, испитивасмо их то за ово то за оно. Ово је, веле, највећа задружна кућа у Црној Гори. Чељади доста: четрдесет и две душе. Лети, веле, две су жене у бачилу, две у башти, три код куће: јетрве...

У Скопљу саме Теофане и Атине; у скопској Црној Гори (у овој кући задружној): Стојна, Мара, Цвета, Петкана, Крстана, Перка, Неда и Анушка.

— А како име мушкима?

— Петко, Ђорђе, „Перо“, „Нешо“, „Крсто“....

Пред полазак, паде ми поглед на запаљено кандило, на икону пред њим, озарено његовом бледом светлошћу: Св. Никола.

— Слава наша.

— И наша.

— Е, видиш, ми смо род, за то се оволико волимо...

Испратише нас сви, до на крај села...

— Оволико милости! оволико искрености! чудила сам се ја кад смо се растали. А. Г. Палошевић:

Нисте ли опазили да су испрва били друкчији? Малко се устезаше: не верују... Пуно их је што им долазе са задњом намером. А шта је вас довело к њима, они су разумели.

— Не разумели, него осетили: душа душу разуме, осећа мржњу а и љубав...

У четвртом селу, Чучеру, наишли смо на оро. Све је то, и мушко и женско, красно обучено, онако као у она три села. Спустила сам се на брежуљак крај чесме, па слушам глас свирале, глас сетан, једнолик. У свирци, у напевима народним, у игри, није ли оличен дух народа. А дух се народа слаже

с духом дана у којима век проведе. Весели дани, веселе песме. Тужни дани, плач. Је ли њихна свирка била оваква од вајкада, или како им на дворима белим закугала сиња кукавица? Зар се не мења читав народ као и појединац човек? Једнолико и сетно извија у свирали момче једно, а и оро се креће једнолико и сетно. Да ли је тужније кад плаче мајка над децом или деца над мајком, над мајком не мртвом него несрећном, што цвили у ропству за толико векова?..

Напред сами мушки, на гад саме жене; мушки се држе за руке, жене за махраме; а онај до кога је жена, тј. девојка држи један крај махраме; да не ухвати девојку за руку. Свирка не престаје. „Леле нама!“ Чини ми се да не слушам свирку, но нарицање, нарицање деце над прошлом славом робиње мајке, над слободом њеном под тешком каменом плочом већ шесто столеће. „Леле нама!..“

Остависмо Чучер, ја растужена; закасаше коњи низбрдицом, преко цветних ливада, мимо грозне винограде...

Ево га већ Скопље, види се цело, и Гази-Баба са својим скамењеним стадом у наоколо. „Чок јашааа!“ узвикује опет читава чета Циганчади бацајући на нас прашину. „Чок јашааа!“ прихватише и неколики цигани с Циганкама, правећи нам темена од земље до чела; а неси цигански залајаше сви у један глас и налетеше на наша кола; јато гусака прхну у вис гачући, остављајући пред нама густе облаке прашине кроз коју појурише наша кола: с тако свечаним поздравима уђосмо у Скопље.

Кад доспесмо до Турати бејаше готово сумрак. У башти нас очекиваше Даниш-ефенди с ћеркама, и управитељица нашег пансионата, и г-ђа Нешковићка с мужем, и Хаџи-Костић и Хаџи-Захаровић, и моје познанице хануме муж, Хусејин-Ахмед-беј.

Сви дошли да нам врате походе, осим г-ђе Нешковићке и Хусејин-Ахмед-беја.

— Дошла сам да вам јавим, да су вам данас по подне вратиле посету у мојој кући, јер не могу у хотелу: ханум-ефенди (валијиница), и Мехмед-пашиница, и командир-пашиница..., све које које сте са мном походили, рече ми г-ђа Нешковићка.

— Хвала им!

— А ја сам вам донео, мадам, пријатан хабер, рече моје познанице хануме муж.

— Какав ли ће то пријатан хабер бити, беј-ефенди?

— Похватали смо све бунтовнике, па смо их данас железницом сургунисали. Сад се немате више чега бојати. Неће бити пуцања, осим, може бити, због пожара; нема кавге: све је мирно, шућур!... А сад, мадам, дајте permission, да идем — да ми се не брине харем...

Кад оде беј, па оде и Даниш-ефендиа, проговорише она два Скопљанца, Хаџи-Зафировић и Хаџи-Костић, испричавши нам жалостан призор данашњи: сургунисање Арнаута. Арнаути бунтовници повезани корачају махнито, за њима иде власт, а за влашћу њихне породице, жене и деца. Женā и деце вриска била је страшна, дивљачка, до Бога се чула... „Е баш добро што нисте били овде. Ми смо људи, па смо се „растужили до суза“.

Е баш сам срећна што сам данас изашла из града.

Јелена Ј. Димитријевић

ПРЕД ПЛАЦКОМАНДОМ

Авду Карабеговићу.

Голем и плећат и црн ко цин,
Поносне Босне поносни син
Пред мрком палачом стоји, —
Ко проштац, ил ко мраморни ступ
Мргодан, нијем, леден и туп
Јалове часове броји.

На југу неба мутан је руб;
Љуља се стари гранати дуб;
Над њим се злослутно роји
Грабљивих врана, ко облак лош —
А он ко проштац камени још
Пред мрком палачом стоји.

На југу зелен попао лед,
На југу осмјех смрзао јед,
Маћеха отровом доји;
Мајчино срце пробија клин —
А он ко проштац, ко н'јеми цин
Пред мрком палачом стоји.

На југу крвав сунчев је руј,
На југу мајка јеца — о чуј!..
— Ах гдје су синови моји? —
Зар нико, нико не чује плач,
Зар рђом капô дједовски мач?! —
А он још ћути и стоји!........

Будимпешта

Вељко Петровић

ШИНЕ

Јаочу, стењу шине,
Засопљен јури влак.
Варница кресне згине —
И опет мрак и мрак...

Јаочу, стењу шине,
Њин плач ми није стран,
У срца мог дубине
Продире — гони сан.

Ах с вама и ја плачем
Судбу кунем и ја,
Што нас под ноге јачем
Врже, доле у пра:

Нада мном исто зија
Безнађе судбе зле —
Спутан сам, спутан и ја
О мртво, тупо тле.

Опирем залуд леђа,
Напрежем сваки зглоб,
Јер ја сам цигло међа
И других цигли роб.

И преко мога трупа
Силника гази рој —
Ал док он напред ступа
— грбат је позив мој;

Роптати узалудно,
Љутит се, трошит вас,
Чекати вечно жудно
Слободе таште час.

Наше је — док нас тлаче
И док нам цеде крв,
Да се немоћно плаче
И вије као црв.

Ал плач'те за то шипе,
Ваш плач ми није стран,
У срца мог дубине
Продире, гони сан!

Вељко Петровић

ПРОПАСТ АВАРСКЕ ДРЖАВЕ[1]

Док се то све дешавало на истоку и у Цариграду, извршене су на северу и на западу Балканскога Полуострва врло важне промене, које су имале великих последица за историју Балканских Словена и специјално за историју Српскога Народа. У то доба је уништен народ и држава, који су играли готово највећу улогу при доласку Словена на Балканско Полуострво, са чијом је судбином тесно скопчана судбина Балканских Словена и у чију је историју уткана била и њихова историја за дуго времена. Нестало је аварске државе и уништен је аварски народ. Тим знаменитим догађајем почиње нова епоха у историји Балканских Словена.

Један део Балканских Словена дошао је, као што је познато, заједно, или бар у исто доба, са Аварима до граница балканских и продирао је одатле заједно са Аварима у разне покрајине Балканског Полуострва, ту је пљачкао и пустошио заједно са Аварима, док се није помоћу Авара или можда у борби против њих, особито после 626 год., на Балкзну стално настанио и населио запад и северо-запад Балканског Полуострва.

Али и други, источни, део Јужних Словена, који је крајем V или почетком VI века сишао до доњега Дунава, који је одатле продирао и пљачкао по Балкану, и доцније у првој половини VI века населио јужне и источне крајеве Балканскога Полуострва, — имао је такође доста посла са Аварима, и у један мах је морао чак и признати њихову врховну власт. Али су се ови

[1] Из II књиге „Византија и Срби."

Словени убрзо ослободили њихова покровитељства и доцније су, како изгледа, тражили и помоћи од њих и склапали савезе с њима, да заједно нападају на Византију.

Већ и пре уништења аварске државе Словени који су се, било из Јужне Угарске, дакле испод власти Авара, било из крајева доњега Дунава, дакле из области слободних Словена, настанили на Балкану, били су слободни и нису или никако или бар нису јако осећали притисак и власт Авара, јер аварска власт није се, како изгледа, никада стално утврдила на југу од Саве и Дунава. Али су зато Словени у северним крајевима Балканског Полуострва и, по свој прилици, Словени у Далмацији имали стално посла и, особито после 526. год. борбе са Аварима.

Познато је, да је један део Аварских Словена у Панонији после 626. год. дигао устанак на Аваре и да је извојевао себи слободу. Организовани у засебну и слободну државу, ти Словени су и после наставили борбу са Аварима, као што су без сумње наставили борбу против Авара и они Аварски Словени, који нису ушли у састав нове те словенске државе него су и даље остали под Аварима.

Борба против Авара била је сасвим заузела Јужне Словене у то доба; та борба била је садржина и једини циљ живота ондашњих генерација. Кад је тога вековног непријатеља словенског нестало, данули су душом сви Словени, не само они, који су још били под Аварима, него и сви они, који су долазили у додир са њима и који су патили од њих.

Место Авара долази сада у додир са Словенима нов један народ и нова држава, која ће, и ако сразмерно кратко време, играти врло велику улогу у историји Балканског Полуострва, у историји Балканских Словена и специјално у историји Срба. То је била франачка држава, која је срушила и уништила Аваре и њихову државу.

*

Борба разних народа, које су Авари били покорили против њихове власти и господства, особито устанци Словена и Бугара, већ су знатно били ослабили аварску моћ још у другој четврти VII века. Али су аварску државу потпуно разриле и ослабиле и онеспособиле је за одбрану и успешну борбу против Франака,

несугласице и трвења и грађански ратови, које су аварски великаши водили међу собом. Слабост аварске државе, коју је Карло Велики без сумње врло добро знао и о којој је без сумње водио рачуна, дала му је могућности, да енергично интервенише код Авара због повреде граница, које су Авари врло често вршили, убијајући и пљачкајући не само поља и места, него и цркве и манастире у франачкој држави.

Када је Карло Велики, освојио лангобардску државу (774 год.), те проширио своју власт и уништио једног моћног непријатеља, а тиме и на југу дошао у додир са аварском државом, било је јасно, да ће Карло Велики морати убрзо доћи у сукоб и са Аварима.

Тако је и било. Већ у јулу 782. године примио је Карло аварске посланике, који су с њим преговарали о миру, који је, према тој белешци, или већ пре тога био нарушен, или је бар у тај мах био у опасности. Идућих година је, како изгледа, био мир међу Аварима и Францима јер су несугласице свакако биле изравнане. Али се не само код Авара и код Франака, него и другде осећало и знало, да су Авари и Франци, и према политичком и према географском положају, непријатељи, јер се њихови интереси косе и да ће према томе ускоро морати почети међу њима велика борба на живот и смрт.

Стога је Тасило, војвода баварски, кад је 788 год. дигао устанак против Карла Великог, позвао у помоћ Аваре и они су му се наравно врло радо одазвали. У лето те године Авари, према договору са Тасилом, продру у Франачку, са две војске: једна, свакако главна аварска војска, напала је на Баварску, а друга војска је имала да изврши диверзију на Фријаул. Али су обе војске Франци одбили са великим губитцима. Авари после тога скупе нове, већу војску и пођу опет на Баварску, али буду и сада опет у четири битке надбијени и приморани да се врате натраг.

Сада је већ морало доћи до отвореног рата међу Аварима и Францима. Карло се спремао да поведе рат против Авара снажно и енергично. Још те јесени дође он у Регенсбург и ту уреди Баварску провинцију као крајину против Авара, с једне стране да спречи продирање Аварима у Франачку, а с друге стране да ту створи сигурну операциону базу за борбу против Авара.

Заузет међутим у тај мах на другој страни, Карло није

могао одмах да казни Аваре због њихова помагања Тасилу. Али има података из којих се види, да се он идућих година врло озбиљно спремао на рат против Авара, који је осам година трајао и који је, по речима једнога савременика, био највећи од свих ратова, које је Карло водио; тај рат је Карло, веле савременици, од свих водио најенергичније и са највећом спремом.

Год. 790. помињу се преговори, које је Карло водио са аварским посланицима због граница. Али ти преговори нису имали успеха, јер Авари никако нису хтели да даду сатисфакцију Францима за учињене повреде. Карло онда већ те године пошаље доста војске у Баварску, где је имао намеру да окупи све своје трупе, па да одатле са главном војском удари на Аваре. Идуће године дошло је онда до рата, који је у почетку водио Карло заједно са својим сином Пипином, а доцније га је сам Пипин наставио и довршио.

Карло Велики дошао је био у Регенсбург, да сам предузме команду над својом многобројном војском, коју је био сакупио. Војска франачка била је састављена од пешадије и коњице, а било је у њој разних народа, па и Словена. У Регенсбургу је Карло држао са својим великашима ратни савет, у коме је решено, да треба заратити на Аваре због великих повреда, које су Авари починили хришћанима и црквама хришћанским, убијајући и пљачкајући, а на захтев Карлов нису били пристали да даду ма какву сатисфакцију за ране повреде. Кад је франачка војска стигла на аварску границу, остала је ту три дана. За та три дана војници нису смели никако јести меса ни пити вина, а за цело то време држана су непрестано велика молепствија за победу франачког оружја. После тога су Франци прешли границу и почели наступати у аварску државу (790 год.).

Карло је своју војску поделио на три дела: један део војске ишао је десном обалом Дунава (са том војском ишао је и сам Карло), други део је ишао левом обалом Дунава, а средином је пловила франачка флотила, која је свакако носила намирнице за франачку војску и друге потребне ствари. Флотила је осим тога у случају потребе могла и да пребаци ради појачања један део војске на другу обалу, ако би се потреба указала, да појача друго одељење. Кад су Франци дошли на

аварско-франачкој граници до аварских утврђења, која су, како изгледа били на брдима, на обалама и у шумама и опшанчена. Авари, после незнатног боја, оставе своја тврђења и повуку се, пошто су неки од њих потучени, а неки се предали. Франачка војска онда продужи наступање и продре пљачкајући доста далеко, па се онда, са доста заробљеника и доста плена, врати натраг.

Карло Велики је заративши на Аваре начинио исту диверзију, коју су Авари учинили у борби против Франака, кад су помагали пре неколико година Тасила, војводу баварског. Карло је наиме наредио своме сину Пипину, да у исти мах, кад франачка војска на Дунаву пређе аварску границу, и он пође против Авара и да их нападне из Италије. Пипин је поступио по оном плану и извршио је наредбе свога оца. Он је из Италије преко Илирика упао у Панонију и тамо ударио на Аваре. Аварску војску, која је била послата на њега, Пипин је разбио па се онда, опљачкав аварске крајеве у околини, вратио натраг.

Франци су дакле у првом походу против Авара имали великог успеха и Карло је њиме могао бити потпуно задовољан. Франачка војска је успешно оперисала на оба бојна поља, и Авари су, без великих напора и без великих жртава, били сузбијени. Али тим походом рат још ни близу није свршен. Тај неуспех Авара у првом рату, ма како да је био тежак за њих, још није био толики, да би се могло и помислити, да су Авари сасвим ослабљени, а камоли да су сломљени. То су врло добро знали и Авари и Франци. Још увек се могло претпоставити, да ће Авари моћи окупити доста војске, да успешно одбију франачке нападаје, јер у првом рату Франци још нису били успели да скрше главну снагу Авара и нису још били продрли до центра њихове моћи, до њихових чувених Хрингова. Стога су се обе стране енергично спремале за одсудан бој, који је тек имао да се бије: први је рат тек био предигра онога, што је требало да дође.

Шта су Авари за то време радили и како су се спремали, није познато, а за Карла Великог се помиње, да се спремао озбиљно за рат и да је, међу осталим, године 792 дао начинити на Дунаву мост за прелаз војске у рату против Авара.

Те године био је Карло све спремио, да крене на Аваре и био је већ наредио, да се за то окупи војска, али су један део те војске, која је била скупљена и одређена за рат против

Авара, вечити непријатељи Карлови, Саксонци напали и уништили тако, да се са остатком војске те године није могла предузети никаква озбиљнија акција против Авара. Изгледа да је ипак једно одељење франачке војске и овога пута упало у аварске покрајине и да се тамо било са Аварима.

Идуће године прошле су на миру и у спремању на обе стране. Међутим је код Авара и даље трајала и отимала маха децентрализација и сепаратизам; незадовољство је било опште, хаос се све више ширио, као што је то, и у то доба а и иначе бивало пред пропаст варварских држава. Антагонизам и међусобна борба међу великашима аварским отимала је све више маха, анархија је почела да овлађује. Већ је било доста аварских великаша, који су више волели покорити се туђину и издати државу и отаџбину, него се покорити централној својој власти и ономе, кога јо већина признала за хагана. Све то показује како су биле болесне прилике, у којима се аварска држава у тај мах налазила. У таким приликама није било изгледа, да ће се Авари моћи са успехом борити против Франака и да ће се моћи спасти.

О томе се убрзо могао уверити и сам Карло. Одмах после првога франачко-аварскога рата почео је да бесни међу Аварима у Панонији грађански рат; у томе рату убијен је био и хаган и сви његови дворани и доглавници. Један од ових великаша, који су у том грађанском рату били потиснути, свакако један од присталица убијеног хагана, послао је у јесен год. 795 Карлу са богатим поклонима посланство, које је јављало, да њихов господар, један од аварских великаша, хоће да се подложи Карлу и да прими хришћанство. Карло је наравно прихватио радо ту понуду, која му је давала прилику, да се умеша у аварска унутрашња питања.

После тога, свакако по наредби Карловој, пошаље Хенрик, војвода фријаулски, једно одељење војске, под вођством једнога Словенина, у Панонију. Како је међу Аварима, како изгледа, још увек беснио грађански рат, није се том одељењу франачке војске могао нико озбиљно одупрети, те оно продре дубоко у аварску државу и освоји и опљачка први пут аварско централно и главно утврђење, чувени Хринг, где је било сакупљено на једном месту све што су, како савремени писци тврде, од две стотине година Авари упљачкали по свима покрајинама, где год су допирали. Све што је ту било упљачкано послано

је Карлу; он је добар део те пљачке послао у Рим папи, а остало је раздао својим вернима.

Идуће године (796) дошло је између Авара и Франака до одсуднога рата, који је имао да реши судбину аварске државе и аварског народа. Расцеп и грађански ратови су и даље трајали међу Аварима, сепаратизам и анархија је свуда отела маха, растројство је овладало сасвим. Онај аварски великаш, који је пређашњих година слао Карлу посланства, дође сада Францима са доста Авара и прими хришћанску веру, и он и цела његова пратња; пошто се заклео Карлу на верност, буде од њега обдарен и врати се натраг. Вест да је један аварски великаш примио хришћанство, радосно је примљена у хришћанском свету. Али се тај аварски великаш после краткога времена опет одметнуо од Карла и био је од њега због тога кажњен.

Долазак аварског великаша и подлагање његово Карлу, примање хришћанства од њега и од целе његове пратње, затим опис прилика у аварској држави, како их је тај великаш изнео, осим тога и обећања која је он могао дати; а свакако највише велики успех, што га је имала фријаулска војска у последњем нападају на Аваре, — све то могло је убедити Карла, да ће са Аварима моћи изићи на крај можда лакше, но што је он то у почетку могао и мислити.

Како је сам Карло те године био заузет борбом против Саксонаца, пошаље он против Авара свога сина Пипина, који продре у Панонију. Један део Авара му се преда без боја, а други део, који му се био одупро, буде брзо и лако савладан. Пипин продре опет до Хринга, претера Аваре преко Дунава и Тисе и узме у Хрингу и оно блага, што је још било тамо остало после првога освојења. Помиње се, да је том приликом тамо било упљачкано и врло много црквених ствари. Извори причају, да Франци Бугаре, који су били под Аварима, нису дирали, јер су они били, по мишљењу Франака, безопасни.

Кад је Пипин заузео аварску државу, гледао је да уреди тамо хришћанску цркву, и од тога времена почели су одмах хришћански проповедници да раде на ширењу хришћанства међу Аварима врло енергично и интензивно и са доста успеха.

Утисак овога успеха у борби против Авара и особито успех у ширењу хришћанства међу Аварима био је силан на све савременике.

Аварска држава била је после овога рата претворена у пустош. У међусобном рату изгинуло је готово целокупно племство аварско; слава је њихова пропала, држава уништена, благо разграбљено. Том приликом упљачкано је од Авара, особито у Хрингу, толико злата и сребра и других драгоцених ствари, да су се Франци, како савремени извори истичу, који су дотле били сиромаси, од те пљачке од једном обогатили. А то благо су, тако разопују хроничари франачки. Франци праведно узели од Авара, јер су их ови пре тога неправедно узели и отели од других.

Али ни после овога рата нису Авари били још сасвим покорни. Још је међу њима било људи, који су хтели да се одупру власти туђинској и да спасу своју слободу. Они истина нису могли рачунати ни на какав успех, али је ипак покушавано да се ради нешто на томе и у том правцу. Слобода аварска није тако и брзо могла бити сарањена. Стални устанци у току од неколико година показују, да је међу Аварима још увек било живота и љубави и тежње за слободом и независношћу.

Одмах идуће године после погибије аварске (797), дигли су се против Франака Словени у Панонији, — да ли у вези са Аварима или не, не може се сигурно рећи. На те словенске устанике пошао је Пипин и примирио их је брзо. На Аваре, који су се, како изгледа, у исти мах дигли на оружје против Франака, пошао је фријаулски војвода Ерик и покорио их је такође врло брзо, те су Авари били примorани да пошаљу Карлу посланство са даровима.

Али и овога пута су се Авари подложили по невољи и само привидно, јер се већ идуће године (798) помиње опет један устанак аварски, који међутим, како изгледа, није био озбиљан, те су и овога пута Авари без сумње брзо савладани. Није прошла ни година дана, а Авари се (799) опет дигну на Франке. Али је и овај покушај Авара да се ослободе франачке власти, остао без икаква успеха и био је брзо угушен.

Ти чести и стални устанци аварски и непрекидни покушаји њихови да се ослободе Франака, дали су повода Карлу, да предузме мере, којима је он мислио да ће моћи ослабити Аваре и спречити њихове покрете: он је међу Словенима у Панонији основао као неку војничку крајину. Међу постављеним војводама у тој крајини било је и Словена.

Али и то није Аваре ометало у њиховим плановима: већ

год. 802 побуне се они опет против Франака, али у идућој години буду опет савладани и покорени. То је била последња побуна Авара против франачке власти; од тога времена нема више помена о њиховим устанцима.

После те последње буне аварске Карло је, видећи да досадање мере, које је предузео за заштиту својих освајања против Авара, нису биле довољне, поново организовао крајине према Аварима: Панонија до Драве буде додана Баварској, а земље на југ одатле, од Срема на до Истре, добије Фријаулски војвода. Сада су Франци имали под собом и један доста знатан део Јужних Словена, а граничили су са добрим делом Балканских Словена.

*

Балкански Словени стајали су сада под утицајем три фактора, чији су се интереси укрштали у земљама, које су заузела српска племена: Бугари су са истока продирали уз Дунав и Саву, Византија се у то доба почела показивати вољна да обнови и оствари своје аспирације, особито у северо-западним крајевима Балканског Полуострва, а Франци су, у напону своје снаге, са севера и северозапада почели да продиру на Балкан. Интереси та три фактора долазе у сукоб и они се почињу борити о утицаје на српске земље и покрајине. Том борбом почиње нова епоха у историји Балканског Полуострва, нова епоха у историји Балканских Словена и Срба, — настува ново доба, доба борбе о превласт у српским земљама између Франака, Бугара и Византије.

Ст. Станојевић

ЕТИРОЛГ

Г-ђици Ј. Н.

I

Повешћу те, драга, у светове нове:
У светлосно море бескрајног етира.
Наћи ћемо тамо младе наше снове,
У пучини плавој вечнога свемира...

Ти ћеш ласта бити неодважна, плаха, —
Ја ћу сиви, смели, поносити соко!
На плећима снажним гордо и без страха
Понећу те, душо, високо! високо!

У висине плаве, где ће јади наши
Погинути најзад у широким грудма,
Кô некада снови међ' свирепим људма.

О, далеко само! Овде живот страши
Полет да угуши и помути око!
Полетимо гордо високо! високо!

II

Утрнама веје месечина мека...
Нераздвојно, силно загрли ме, драга!
Осећаш ли већем како из далека
Кроз удове наше трајно струји снага,

Црвена и врела... Полѐтимо, Жâно,
Кô утваре младе, нада земљом овом,
У етирно море мени само знано!
Да л' и твоја душа дрхти силом новом.

Неизмерном као васиона цела?
Осећаш ли сада: млада наша тела
Распињу се силно кô прамагле оне...

Погле! прамен сваки у бездану пада, —
Кидају се већем и последње споне!
О, ћутиш ли: ми смо Бесконачност сада!...

Душан Малушев

ПАДЕ ЗВЕЗДА

— RUST ROEST —

Било је божанствено вече. Небо љубичасто, без облака, пуно звезда. Њихово друштво измакло је напред, пило узаном путањом и живо ћаскало. Глас госпође Страл надмашио је висином све остале. Говорили су о лепим данима, који су дошли после кишовитог лета. Тада упита она:

— А како је сада тамо доле на југу, господин докторе?

— Величанствено, овака месечина на Гранд Каналу! Али како је северно море хладно! Био сам једном пре подне на Лиду — —

Глас ишчезну, кад говорници савише за један окрајак стене.

Леонард Хофман застаде.

— Је ли по вољи госпођице Сигна, да се један часак одморите?

— Врло радо бих, али где? Не видим нигде клупе.

— Овде на овом окрајку стене. Дајте ми само вашу руку, тако!

Она седе, и начини и њему, крај себе. места.

Ћутали су обоје и погледали доле на море.

— О чему мислите сада, госпођице Сигна?

— Очекујем да видим кад ће пасти нека звезда. Пожелела бих тада нешто самој себи.

— А зар немате свега, шта би још могли желети? — Ја бар мислим — —

— Ах, благи мој боже, ко је то који има свега?

Да ли му је хтела пружити прилику? Мислио је један тренутак, али тада примети како јој је поглед лутао.

— А зар нећемо, госпођице Сигна, да кажемо једно другом своје жеље, пре но што падне звезда. Ако не учинимо то, биће после све доцкан.

— Није потребно да то учиним; и дању и ноћу не мислим ни на што друго, и може бити да ми се то не би испунило, кад би о том говорили. Али, мени се мора то испунити, и ако изгледа да је то нешто немогуће. —

Рашири обе руке, као да хоће некога њима да обгрли.

— Не знам, шта на то да кажем; никада нисам тако што желео, тако искрено као ово што сада желим, рече он лагано, — до сада ми је воља била средство да дођем до испуњења својих тежњи, али у овој ствари морам и ја рачунати на срећну звезду. —

— Та исто је то и код мене, и ако верујем у моћ своје воље — о, ви не можете замислити, колико ја могу кад хоћу!

Очи су јој блистале, усне показивале одлучност своју малу руку стеже чврсто у песницу. Оштрим очима он је све то приметио на њој, јер је она била на светлости, а он у сенци, наслоњен на стену, с обема рукама на леђима.

— Дакле?

— Та, ви већ можете наслутити шта то може бити; приметила сам то кад смо једном раније овде о томе говорили. То је, — то је смешно о томе разговарати — изгледа тако глупо.

— О, не, не, — ми — он се ватрено наже унапред.

— Ви већ знате да ја певам.

То дође тако неочекивано, журно, није било ни налик ономе о чему је он у том часу размишљао, те се још више истури напред. Она је рђаво појмила тај његов покрет.

— Али, седите мирно, нећу да чујем никакво удварање; и без тога ја добро знам да вам се мој глас допада. Ствар је од много веће важности. Знате ли, зашто сам вас тако често молила да дођете мени и да ме чујете кад певам? Зато, што сам веровала у ваш суд, оцену; ви сте прави музикалан човек, не музичар по занату, јер онда би ме било страх од вас, већ ви налазите у музици отприлике онога што побожан човек у религији, а после ви сте тако многе музичке ствари слушали, најбоље и најчувеније. Мислите ли о чему другом, господин Хофмане, или слушате што вам говорим?

— Слушам вас.

— Дакле, због тога сам пред вама тако певала као ни

пред којим другим. Никад нисам помишљала: ту седи човек који критикује, изриче свој суд о сваком мом тону — увек сам само осећала: он мене разуме, појми, зато ћу дати, све што могу дати. Зар није међу нама била нека невидљива веза коју нико, сем нас двоје, није могао приметити?

— Сигна!

Она није чула његов узвик, није обратила пажњу на тон његовог гласа, већ је мислила само на оно што је хтела рећи.

— Истина, катшто бих сасвим заборавила да сте ви у соби! Чинило ми се, као да сам сама, као да сама за се певам, и зато сте ви могли боље но ма ко пресудити боље него и мој учитељ — реците ми, али искрено: верујете ли, може ли што бити од мене?

Дрекну му се од једном, уздахнувши дубоко, као да јој је тежак камен спао са срца, и упре очи у њега.

Морао се савладати да јој не узме руку, не принесе уснама, обавије око свога врата.

— Шта мислите ви?

— Верујете ли и то да бих могла постати уметница, права, велика, не дилетанткиња, обичан таленат, већ уметница! Радићу, енергична сам, мислим да бих била у стању срушити ову стену када би ми она била на путу. Шта велите ви на то?

— Ви имате много услова за то, редак глас, млади сте, пуни —

— Тако је, зар не! Ни па што друго на свету не мислим, никакве друге жеље немам. Да хоће само да падне једна звезда, док ми овде седимо и чекамо, онда би се и моја жеља, брзо као муња, испунила: отићи у Винтер, четири, пет година провести тамо, дању ноћу радити и онда — појавити се као Јулија и остварити срећу своју!

— Да вас изазивају, да вам пљескају, посипају цвећем, мислите ви?

— Наравно, такође и то. Али пре свега да будем задовољна, или бар да не будем незадовољна. Да ме сви цене, сви које поштујем ја — мој учитељ, на пример, и ви. Ви ћете приликом мог деби-а седети у паркету, бледи, затворених очију, као сада овде, и сутра дан доћи к мени и рећи: — Такву Јулију још никада нисам слушао, или ми нећете ништа рећи већ само ме погледати, као што сте то често чинили онда када

вам се допадне оно што сам певала — тада ћу вас потпуно разумети — —

Усне су његове дрхтале док му је она говорила. Морао је ма шта рећи да би дошао до извесности; било је чудновато да је он њу погрешно разумевао исто тако као и она њега. И поче, узалуд трудећи се да му глас буде миран:

— Зар ви нисте никада мислили на што друго, зар никад нисте пожелили некога који вас љуби више свега на свету — коме би ви били све и сва — кога би и ви исто тако љубили — дом, кућу, где би могли певати ваше најлепше песме — коју би ви усрећили — —

— Не, зацело нисам, то не доликује мени; то је нешто о чему никада нисам мислила, што ми ни на ум не паде; у свом животу још никада нисам осетила према коме симпатије, а после мени је тек осамнаест година!

— Али када би сада приметили да вас когод љуби —

— Неверујем да бих то могла приметити све дотле док ми тај то не би сам рекао, а такве будале сумњам да игде има да не би могао одмах видети да не мислим о њему, већ увек о сасвим другим стварима. Не може се служити двама господарима. Капелмајстор ми скоро рече, да се певачица, уметница, не треба никада да удаје, и ја се слажем са њим. У осталом не љубим никако, те ми и није потребно да мислим о томе, а нека ме бог сачува да тако што пожелим. — Тамо — о, о, тамо погледајте!

Од узбуђења скочи и кликну: — Гледајте, гледајте! —

— Тамо паде звезда.

— Јесте, и ја сам баш управо мислила на то — баш оног тренутка кад се угаси. — Да ли сте што год пожелели себи?

— Нисам.

— О, зашто нисте, то би се испунило тачно онако као што желите. Требали сте да само пожелите што.

— Не, госпођице Сигна то се никада не би испунило.

— Је ли то било што немогуће? Реците ми!

— Није то ништа што би вас могло интересовати. Али зар нема још једна друга празноверица о падању звезда. — О томе сам, знам, нешто слушао —

— Има, али та је тако жалосна, да на њу не треба ни помињати. Веле: кад падне звезда, умреће неко —

— Да, то ће бити случај код мене. Некоме падне звезда.

да би му објавила сјај и срећу, другоме — умире нешто. То је сасвим логично, као и сам живот. Али, зар ви не осећате да је одједном захладнело; ветар почиње, добићемо ноћас буру. Ви треба да се побрините за ваш лепи глас, госпођице Јулија. Он је један од битних услова да би било све оно истина што вам је звезда предсказала. Ходите, пођимо!

— Тако је, ви имате потпуно право, овде је хладно, могла бих назепсти. Ви сте увек тако паметни, господин Хофмане!

— Не, то нисам, али, свакако, то ће бити оно што ћу пожелити онога тренутка кад први пут буде пала нека звезда.

С. Д. Петровић

ЕТНОЛОГИЈА, ЕТНОГРАФИЈА И СРОДНЕ ИМ НАУКЕ

УВОДНО ПРЕДАВАЊЕ

Д-ра Јована Ердељановића

Поштовани слушаоци,

Пре него што пријемо излагању самога предмета, сматрам за своју дужност објаснити *појам етнологије* као науке онако, како налазим да га треба схватити. Може се запитати, зашто је потребно ово објашњавање и откуда је могућно, да се има засебно схватање о етнологији. Потребно је и могућно је, прво зато што је етнологија нова наука — она је управо поникла тек у 19. веку и као права наука почела се развијати тек од пре неколико десетина година — и друго зато, што су се етнолошким пословима бавили (а и сад се баве) великом већином људи, који нису имали нарочите, претходне спреме за етнолошка проучавања него су или били стручњаци у другој којој науци или нису уопште ни били људи од науке. Последица је тога била, да су и схватања о етнологији, о њеном задатку и обиму, била веома различита, па се још и данас сами етнолози не слажу потпуно у питању о томе, шта треба разумети под именом етнологије.

1. Већина етнолога даје у главном овакву дефиницију своје науке: *Етнологија је наука о човеку као члану друштвених заједница људских* (ту се имају на уму природне друштвене заједнице људске, т. ј. оне, које су засноване на сродству)[1]. Предметом етнологије није дакле човек поједи-

[1] Овако је нпр. код Шурца (Dr. Heinrich Schurtz: Katechismus der Völkerkunde, Leipzig, 1893, стр. 3; а нарочито у Völkerkunde, Leipzig u. Wien, 1903,

нац, него човек, како нам се јавља у оним облицима друштвених заједница људских, које чине: породица, хорда, род, браство, племе и народ. Те сродничке заједнице називамо етничким заједницама или целинама или етничким групама[1]. — Ово је најкраћа одредба о етнологији. Али ради бољег разумевања самог задатка етнологијина, ми морамо ову дефиницију проширити. Кад су етничке заједнице задатком етнолошког проучавања, етнологија мора наравно обухватити и све оне појаве, који су производ таког заједничког живота људског, и то не само њихово данашње стање него и њихов постанак и развитак. Другим речима: етнологија обухвата оне производе духа људског, које је заједнички створио дух појединих етничких група. Те појаве зовемо етничким особинама појединих људских заједница и оне чине њихну засебну културу (израз „култура“ узет у ширем смислу речи).

Спојимо ли дакле ону прву дефиницију етнологије с овим нашим проширењем, можемо укратко рећи, да је етнологија наука, која проучава постанак и развитак етничких заједница људских и њихове културе. Хоћемо ли нпр. да етнолошки проучимо неку групу племена или народâ (рецимо словенских), ми ћемо истраживати не само како је она постала и развила се него и како су постале и даље се развијале и све оне особине, које њу одликују као засебну етничку целину, т. ј. особине, које чине њену посебну културу.

Проучавајући постанак и развитак духа или културе у појединим етничким заједницама етнологија на тај начин обухвата и духовни или културни развитак целог човечанства и

стр. 1) и код Мартина (Dr. Rudolf Martin: Anthropologie als Wissenschaft und Lehrfach, Jena, 1901, стр. 9), а у свему исти смисао има и Бастијаново извођење о једнаким етничким идеама (Völkergedanken) као задатку етнологијину (Adolf Bastian: Die Vorgeschichte der Ethnologie, Berlin, 1881, стр. 58 и 61; а особито његово дело Der Völkergedanke im Aufbau einer Wissenschaft vom Menschen итд. Berlin, 1881) и Деникерова одредба о етнологији као о науци о етничким особинама (les caractères ethniques), које проучавамо на основи груписања појединаца у друштвене заједнице (J. Deniker: Les races et les peuples de la terre, Paris, 1900 стр. 11) и др.

[1] Израз етнички је постао од грчке речи која ἔθνος значи: народ или у опште народносна или племенска целина. Отуд и етно-логија: од ἔθνος и λόγος (наука).

тиме се приближава своме крајњем, главном задатку, који ће тек имати да постигне а који гласи: пронаћи оно што је опште и стално у развитку свих етничких заједница људских, или друкчије речено: изнаћи законе тога развитка.

2. Да видимо сада, у каквом односу стоји етнологија према оним наукама и научним гранама, које су њој сродне или се доводе са њом у ма какву везу.

Врло су различна мишљења о томе, какав је однос између етнологије и етнографије. Неки од научника, као нпр. знаменити немачки антропогеограф Рацел[1] и француски етнолог Деникe,[2] изједначују потпуно етнологију с етнографијом. Али се ово схватање не може усвојити, јер кад би етнологија и етнографија биле једно и исто, не би нам требале за исти појам две речи. Други опет као нпр. цириншки професор Рудолф Мартин[3], на против не признају етнографији научност и означују је као просто описивање народâ (Völkerbeschreibung). Ово се мишљење може усвојити, само с неким изменама, које ћемо даље обележити. Али има и много научника, који означују етнографију као описни део етнологије, као научну грану, која има да прикупља грађу што се односи на телесне и душевне особине свих народа на земљи, и да ту грађу прегледно изложи и тако да нам да што потпунију слику о народима на свету. Међу представницима овог схватања можемо Шурца[4] и минхенског професора географије д-ра С. Гинтера[5] Ово схватање није правилно, прво због тога што тврди, да је етнографија научна грана, која прикупља грађу или чињенице из живота појединих народа. Зар је могућно, да има науке или научне гране, која се бави само прикупљањем грађе? Ко би тврдио, да има такве науке, порицао би тиме оно, што баш чини неку науку науком, а то је самостално или систематско обрађивање или студија оне грађе, коју добијамо описним радовима из области те исте науке. Друго, није без замерке

[1] У уводу своје Anthropogeographie, I књ., па у главном и у другом великом делу Völkerkunde, I Bd., стр. 4.

[2] У поменутој књизи Les races и т. д., стр. 11 и 12.

[3] У поменутој књизи Anthropologie и т. д. стр. 8.

[4] У реченим делима: Katechismus итд. и Völkerkunde.

[5] Prof. Dr. S. Günther: Ziele, Richtpunkte und Methoden der modernen Völkerkunde. Stuttgart, 1904. стр. 11 и 12.

ни тврђење, да је етнографија описни део етнологије. Кад разгледамо те описе појединих народа, које нам даје етнографија, видећемо, да она не описује само са гледишта чисто етнолошкога него излаже и телесне, соматске, особине тих народа, износи даље и статистичке податке о кретању, рађању, умирању итд., описује антропогеографске прилике и др.[1]

На основу свега реченог, мислим: 1) да не смемо етнографију изједначавати с етнологијом него морамо та два појма разликовати један од другог. Етнографија је описивање (од ἔθνος и γράφος описивање), етнологија је дубље и чисто научно проучавање. 2) Етнографију бисмо могли само донекле називати делом етнологије, пошто је главна грађа, коју употребљава етнографија, карактера етнолошкога. Али је много боље сматрати етнологију као засебну научну грану или као засебан научни посао са чисто практичним, популарастичким или и дидактичким, задатком, т.ј. са задатком да у згодном прегледу даје потребна знања о етничким, соматским статистичким, антропогеографским и другим приликама код разних народа. Видећемо мало даље, да се етнографија и својом методом разликује од етнологије. — 3) Не може се никако тврдити, да етнографија даје грађу етнологији. Не може зато, што су извори, из којих узимају грађу етнологија и етнографија, потпуно исти. То су разни прописи и монографске студије: проучавања појединих племена или народа или научни радови о појединим етнолошким темама. Због тога бисмо најбоље учинили, кад бисмо све радове ове врсте називали етнолошким радовима (етнолошким монографијама, етнолошким студијама или проучавањима итд.), јер једина права наука, којој ће они послужити својом грађом и својим закључцима, јесте етнологија. А што ће те радове употребити неко и за етнографске послове (који, као што смо казали, нису чисто научни

[1] Колико ми је познато, сасвим осамљен стоји са својим гледиштем Dr Karl Weule, да етнологија има претежно да проучава обичаје, култус и мотиве, уопште духовну културу, док би етнографија имала да обухвати материјалну културу и дневни живот (Völkerkunde und Urgeschichte im 20 Jahrhundert. Eisenach und Leipzig, 1902., стр. 6). Оваква подела ни најмање не одговара ни значењу самих израза „етнологија“ и „етнографија“, а осим тога нема ни смисла стварати две научне гране за проучавање једног истог предмета — људске културе, јер наша култура, звали је духовном или материјалном, у ствари има само један извор, а то је човеков дух.

него више практични), то није довољан разлог, да их називамо етнографским. Ако би дакле неко од Вас отишао рецимо у неки српски крај и проучио га у етнолошком погледу, т.ј. проучио порекло његова народа или постанак и развитак свега онога што чини етничке особине тамошњег становништва и т. сл., тај би се рад имао звати етнолошким проучавањем или студијом а не етнографском. Истим би се именом морао звати и посао, у коме бисте Ви на основу туђих описа и проматрања, пропратили етнички развитак неког, ма и најмањег дела човечанства. Али исто тако и кад бисте се ограничили на само, просто описивање етничких особина у неког племена или народног дела, Ваш би посао био етнолошки а не етнографски. А кад Ви не бисте ишли у неку област, да сопственим проматрањем проучавате њено становништво или кад не бисте на основу туђих проматрања састављали етнолошку студију, него бисте се задовољили тиме, да на основу готових описа и студија израдите згодан и логичан преглед свих потребних знања о једном, о неким или о свима народима на земљи, то би био прави етнографски посао.

Ради тога, да бих Вам још јасније представио однос између етнологије и етнографије, могу Вам напоменути, да је однос међу њима сличан односу између научне географије (физичке и антропогеографије) и т. зв. политичке географије. У средњим школама се предаје политичка географија, „земљопис“, у коме се не описује само земља и поједине области на њој у чисто географском погледу, него се дају и разне друге поуке, које иначе немају у себи ничега географског, н. пр. поуке о народима, о расама, о верама, статистички подаци и др. Дакле од прилике тако како нам политичка етнографија представља опис земље — земљопис, представља нам и етнографија опис народâ — народопис.

Научна грана, коју Инглези зову Folklor а Немци Volkskunde, прикупља код културних и полукултурних народа све преостатке (survivals) од негдањих, нижих културних ступњева: од давнашњих обичаја, погледâ, празноверица, затим народне умотворине као приче, песме, пословице и сл. Према томе фоклор само прибира у мањим описима, монографијама итд., грађу за етнолога. То је дакле посао са чисто етнолошким смером. Зато име Folklor трпимо само од невоље, јер је и оно једно од сувишних имена, која уносе забуну у нашу науку

Видели смо, да етнологија проучава и постанак и развитак људске културе. Знамо пак, да има и засебна наука, која се зове културном историјом. Питање је сад, у каком односу стоји етнологија према културној историји. Оштре границе међу њима не може бити, јер је и сам појам „културе" врло растегљив те је и разликовање „културних" од „некултурних" народа врло тешко и непоуздано. Али можемо овде означити бар најопштију разлику која се обично поставља између те две науке: док је културној историји главни предмет културни развитак образованих, цивилизованих народа, дотле етнологија проучава поглавито културу нижих, необразованих племена људских а код образованих народа истражује само преостатке са ранијих, нижих, културних ступњева. Јер само тако, проучавајући ниже културне ступње и поредећи их међу собом, може етнологија пронаћи, како су постале и развиле се поједине врсте човечанске културе и утврдити, шта је у том развитку опште за цело човечанство.

Под именом антропологије разумеју још и данас не само лаици него и многи научници: науку о телесним особинама људскога рода т. ј. о морфолошким особинама, о телесном развитку и о свима другим појавама, које су с телесним животом у непосредној вези). Али је до сад велика већина правих стручњака признала, да тај назив није правилан. Већ се је средином 19. века појам „антропологије", који је дотле био веома произвољан, почео пречишћавати.[1] Вајц је у своме великом и знаменитом делу[2] именом антропологија обухватио историју развитка човечанског како с физичке тако и са психичке стране, те је то управо први почетак доцнијем јасном разликовању соматске или физичке антропологије од психичке антропологије. А ту је разлику особито јасно и одсудно изразио проф. Рудолф Мартин,[3] а примио је и знатан број других стручњака. Правилно је дакле име за ту науку физичка или соматска антропологија или још боље соматологија, како је згодно назвао инглески соматолог Brinton.[4] Сома-

[1] A. Bastian: Die Vorgeschichte der Ethnologie, стр. 12.

[2] Theodor Waitz: Anthropologie der Naturvölker, I - VI Bd. Leipzig, 1859.

[3] У помен. раду, стр. 7 и даље.

[4] Једно од новијих и знатних дела ове врсте написао је Dr. C. H. Stratz: Naturgeschichte des Menschen. Grundriss der somatischen Anthropologie. Stuttgart, 1904.

тологија се својим предметом сасвим разликује од психичке антропологије или етнологије: проучава човека као индивидуу зоолошке специје Homo, те према томе има чисто природњачку, зоолошку основу.

Ваља сад објаснити, откуда то, да се етнологија назива и психичком антропологијом. То је дошло отуд, што се именом антропологија већ поодавно, а поглавито од Вајца, почела називати једна наука која би се имала потпуно развити тек у будућности која би обухватила историју развитка целокупног људског рода како у физичком тако и у психичком погледу.[1] Она би према томе имала две гране: физичку и психичку антропологију (соматологију и етнологију). Али то је, као што рекосмо, тек наука будућности. Она за сад још није уопште ни могућна јер обе њене гране, и физичка и психичка антропологија, имају тек да се развијају. Зато су соматологија и етнологија сада сасвим одвојене, самосталне науке а њихово спајање, на које чешће наилазимо, само је спољашње. Оно долази отуда, што је и једној и другој науци предмет заједнички: човек; што су и путници обично проматрали и етнолошке и соматолошке појаве у исто време, те се грађа за обе науке налази обично у истим делима; што обе — и то обично заједнички — решавају питања о пореклу племенâ и народа; и што се у етнографским делима редовно уз етнолошку грађу додаје и соматолошка.

На основу реченог сматрам, да је сасвим погрешно, што Кајндл изједначује појам антопологије са појмом немачког назива Völkerkunde. (Dr. Raimund Friedrich Kaindl: Die Volkskunde. Ihre Bedeutung, ihre Ziele und ihre Methode. Leipzig und Wien, 1903, стр. 10. и 21.). Та Völkerkunde би имала бити научна грана, која даје потребна знања о свима, телесним и душевним, особинама свих народа на земљи. Али ако се сетимо онога, што смо казали о задатку етнографије, видећемо, да Völkerkunde има у ствари исти задатак, који има и етнографско описивање народа. Према томе је и то име, Völkerkunde, само једно од сувишних имена, којима је оптерећена наша наука.

Преисторију сматрају неки за самосталну науку. Али

[1] У инглеских и америчких научника често се употребљава име антропологија у овом или сличном смислу. Тако је нпр. Edward B. Taylor назвао своје дело: Anthropology (London, 1881).

је њеним предметом проучавање културнога развитка праисториских племена и народа, а то значи, да преисторија није ништа друго него преисториска етнологија или како је неки зову палетнологија или палеоетнологија (paleoethnologie). Што је ова грана етнологије услед свога огромног предмета постала управо независном, па има на многим универзитетима за њу и засебних катедара, то не доказује ништа против њене логичне везе с етнологијом.[1]

Социологија је наука о друштвеним појавама, о организацији и о развитку људског друштва. Она проучава свеколике облике људског удруживања и апстрахујући из њих оно што је опште за цело човечанство тежи к томе, да изнађе законе друштвеног живота и развитка. Али су и етничке заједнице, које су етнологијин предмет, такође облици људског друштва. Зато етнологија и социологија знатно утичу једна на другу. У социологији се врло много служе етнолошком грађом, а за етнолога су опет од великог значаја норме, до којих долази социологија.

У каквом односу стоји етнологија према географији јасно је показао Рацел у својој антропогеографији.[2] Он вели, да међу њима нема никакве непосредне и логичне везе; човек је само у толико предметом географије, у колико зависи од просторних односа земљиних. Веза између етнологије — а још више етнографије — и географије чисто је практична а уз то и традиционална: 1) Због тога, што је географија као млада наука најпре имала тесне везе с наукама о човеку и дуго се изучавала само с погледом на однос према човеку. 2) Један је, чисто спољашњи узрок, што описивање земаља није у књижевности готово никад раздвајано од описивања народа, а нарочито не у оним описима, који се односе на удаљене земље и народе. Тако су та два појма била навек тесно скопчана једно са другим, а та се веза особито стално одржава у географској настави. 3) Трећи је узрок тој вези мање логичан него

[1] Види Мартина у помен. раду Anthropologie, с. 10, где се наводи и мишљење бечког професора преисторије, Морица Хернеса (Hoernes), које се стварно разликује од Мартинова. И знаменити чешки преисторичар Dr. Lubor Niederle употребљава понајвише у овом смислу израз paleoethnologie в. нпр. у гласнику Český Časap. Historiský за 1897. год.).

[2] Dr. Friedrich Ratzel: Anthropo — geographie oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte. Stuttgart, 1885. Стр. 18, 19, 20, 37 и 38.

прва два: задуго је једна огромна научна област, област историје и културе „варварских“[1] и полукултурних народа била остављена једино географији. Ниједна друга наука, и то баш од оних, које се занимају непосредно човеком, није била узела на себе проучавање тих народа. Тако је то трајало све док се етнологија није развила у засебну науку. Ну и данас једна грана географије, антропогеографија, узима на првом месту за предмет свога проучавања варварска племена и народе, јер се услед њихових простијих културних прилика на њима могу лакше проучавати закони географског распрострањења човекова. Шта више, многи антропогеографи обрађују и теме чисто етнолошке, као што је нпр. географско распрострањење разних културних појава. — Иначе географија много помаже етнологији, јер је на многе појаве у животу сваког народа било од утицаја његово земљиште, а то земљиште предмет је географског проучавања.

Психологија проучава душевне појаве појединца човека, а видели смо, да етнологија има за предмет појаве човекове душе, које су производ заједница људских. Јасно је, да између ове две науке мора бити тесне везе. Из те везе поникла је шта више и засебна грана научна, етничка психологија коју су засновали Немци под именом Völkerpsychologie и која упоредно проучава душевне особине појединих или свих народа или целих периода.

На тај начин етничка психологија чини у ствари грану етнологије. — Упоредна наука о језику (лингвистика) помаже етнологији својом деобом човечанства на говорне групе, јер јој тиме олакшава у одређивању етничких целина и у проучавању њихова развитка. — Историја (политичка) помаже етнологији дајући јој податке о политичкој судбини по-

[1] Место израза „дивљаци“, којим се до сад обично код нас преводио немачки назив Naturvölker најбоље би било да употребљавамо још стари грчки израз, варвари, који је имао исто значење, а кад хоћемо да их опширније обележимо најбоље је рећи: племена ниже културе или примитивна племена. Право дивљаштво не може се приписивати ни једном данашњем људском племену, јер је свако од њих својим развитком далеко измакло од дивљачког ступња, на коме не би знало ни за једну културну тековину човечанску, нпр. за говор, за религију и морал, за одевање, за употребу ватре и т. д. Из тог истог разлога није правилно звати ова племена: „некултурним“ народима.

јединих група људских. Политичке прилике су бивале од великог значаја по етнички развитак појединих делова човечанства. Али су исто тако и етничке особине неког народа имале значаја по његову политичку судбину и зато је историчару потребно добро познавање тих особина у оног народа, који проучава. *Национална економија* као наука о народном газдинству или привреди проучава односе између појединих људских заједница и њихових потреба као што су: храна, одело, стан и др. Пошто ти односи имају и великог значаја за живот и културни развитак етничких заједница, развила се између етнологије и националне економије доста велика узајамност.

3. *Етнологијина метода* је поглавито *индуктивна* и *упоредна*: на основу врло многих и поузданих појединости или чињеница долази се упоређивањем до општих закључака о етничком развитку. Али има већ тежњи да се уведе у етнологију и *дедуктивна* метода, т. ј. да се најпре логичним мишљењем конструишу, изведу општа правила па да се она после провере помоћу етнолошке грађе, дакле да се иде од општега ка појединостима. Ну етнологија још корисно употребљава и психичко *посматрање деце*, јер деца заиста у своме развијању пролазе у маломе оне ступње, кроз које је пролазило човечанство, а осим тога и проучавање појава „душевног“ живота код *животиња* има такође вредности за етнолога.

4. *Место, које етнологија заузима међу другим наукама* одређено је већ самим њеним предметом. Наука, која има за предмет појаве друштвених заједница људских, може бити само *науком друштвеном, социолошком*. Зато је погрешно што неки научници, међу које долазе Бастијан и Шурц сматрају етнологију за природну науку.[1] Даље, да је етнологија науком *теориском* а не практичном, то зацело није потребно нарочито доказивати. — Остаје још само питање, да ли је треба сматрати за науку *конкретну* или *апстрактну*. Задатком је етнологије проучавање постанка и развитка етничких група људских и њихове културе, да би се пронашло оно што је у томе развитку опште за цело човечанство. Тај свој задатак може етнологија постићи *упоређивањем* истих појава у разних етничких група с обзиром на све погодбе тих појава и апстра-

[1] Бастијан у именованој књизи Die Vorgeschichte der Ethnol., стр. 1 и 2 — Шулц у помен. Katechismus der Völkerkunde, стр. 5.

ховањем онога што је у тим појавама крај свих разлика и промена, заједничко. Тим начином може етнологија постићи и то, да поставља и опште законе досадашњег развитка (в. и Deniker у помен. делу с. 12), а што она сад има врло мало својих закона, узрок је у том, што је нова наука и што јој недостаје још много грађе за индукцију и сравњивање. Главно је, да нам цео овај пут, којим етнологија долази до својих истина, показује, да етнологија несумњиво поступа са својом грађом онако као апстрактне науке, нарочито као социологија, и да је према томе и сама апстрактна наука.

Напомена. Етнографија се својим местом међу наукама сасвим разликује од етнологије. Метода је етнографијина чиста индукција; етнографија је сасвим практична грана научна и код ње нема никаква апстраховања него је потпуно конкретно. Чешки социолог, Dr. Tomaš G. Masaryk, Zakladove konkretné logiky. V Praze, 1885, с. 88) назива због тога етнографију конкретном етнологијом, али то име према нашем схватању етнологије није правилно.

ЈАКА КАО СМРТ

ГИ ДЕ МОПАСАН

НАСТАВАК

V

Идеје које се стално настане у човеку подгризају га као неизлечиве болести. Када се једном настане у чијој души, оне је ждеру, не дају јој да мисли ни на шта друго, нити да се ни за шта интересује, да јој се ма шта свиди. Грофица, ма шта радила, код своје куће или на коме другоме месту, није могла да одагна од себе мисао која јој се наметнула када је ишла са својом кћери: „Да ли је могуће да се Оливије, када их виђа посведневно, отме тој мори да их једнако у духу пореди?“

Свакојако да је то морао да чини и мимо своју вољу, једнако, опчињен и сам сличношћу која се не може ни за тренутак заборавити, појачану још некадашњим хотимичним подражавањем покрета и говора. Свагда када би он дошао, она је увек мислила о томе поређењу, читала га је у његову погледу, нагађала га је и објашњавала у своме срцу и својој глави. Тад је мучила потреба да се сакрије, да ишчезне, да се не покаже пред њиме поред своје кћери.

У осталом, трпела је она муке свакојаке, није се осећала слободном ни у својој кући. То што је дирало јер је пренебрегнуше оне вечери, када су све очи гледале у Анету под њеном сликом, појачавало се, бацало ју то каткад у очајање. Пребацивала је се себи непрестано због те скривене потребе да се осло-

боди, због те жеље коју није хтела признати: да јој кћи изађе из куће, као какав незгодан и зачамао гост, и на томе је радила несвесном вештином, обузета потребом да се бори те да још сачува, и мимо све, човека кога воли.

Не могући ускорити венчање Анетино које је скорашња жалост одлагала још за мало, осећала је страх, нејасан и јак, да ће ма какав догађај оборити тај наум, те је гледала, и нехотично, да у срце своје кћери усели љубав према маркизу.

Сва препредена умешност коју је одавна употребљавала да сачува себи Оливија узе нов облик, лукавији, ишла је на то да се то двоје младих заволе, а да се оба човека не сукобе.

Како сликар, навикао због свога рада, никад није доручковао изван куће и тек вечери посвећивао пријатељима, она је често позивала маркиза на доручак. Он је долазио, ширио око себе живахност услед јахања, нешто као дах јутарњега ваздуха. Говорио је весело о свима стварима отменога света, које као да пливају свакога дана о јесењем буђењу сјајнога и хајању преданога Париза по алејама шуме. Анету је занимало да га слуша, омилеше јој та дневна занимања о којима јој он тако даваше извештаје, веома свежа и као превучена сенком. Младићска интимност утврди се међу њима, срдачно друговање које је заједничка и страсна љубав према коњма је више учвршћивала. Кад би он отишао, граф и графица би га вешто хвалили, говорили о њему оно што је требало рећи, те да млада девојка разуме да једино до ње стоји да се уда за онога који јој се допада.

А она је то врло брзо схватила, и, безазлено размишљајући, мислила је што се не би удала за овога лепога момка поред кога ће имати, осим других задовољстава, и оно што је мимо све волела, да јаше свакога јутра поред њега, на пунокрвноме коњу.

И они, врло природно, једнога дана освануше као вереници, после једнога стиска руку и једнога осмеха, те се о браку говорило као о ствари одавна углављеној. Тада маркиз поче да јој доноси поклоне. Војвоткиња се понашала према Анети као према својој кћери. Елем, цела је та ствар загрејана општим пристанком на маломе заједничкоме огњишту, у доба мирних дневних часова, те је маркиз како је имао и осим тога много послова, веза, обавеза и дужности, ретко долазио у вече.

Е то је био ред Оливијев. Он је вечеравао сваке недеље

код својих пријатеља, а и даље ненадно долазио да попије шољу чаја између десет часова и поноћи.

Чим би ушао, графица га је вребала, мучена жељом да сазна шта се дешава у његову срцу. Сваки његов покрет, сваки његов поглед она би одмах протумачила, и мучила је ова мисао: „Није могуће да је не воли када види нас две једну поред друге."

И он је доносио поклоне. Не прође ни једна недеља а да он не донесе у руци два завијутка, од којих би један дао мајци, а други девојци; а графици се срце стезало, отварајући скриње у којима је често било драгоцених предмета. Јер је она лепо познавала ту жељу да чинимо коме поклоне коју она, женско није могла никада задовољити, ту жељу да купимо што за кога, да нађемо код трговаца какву ситницу која ће се допасти.

Већ одавна је сликар преброднио то време и много га је пута она видела где улази, на уснама му исти осмех, и носи мали завијутак у руци. После се то утишало, а ево где се сад вратило. Ради кога? У то није ни мало сумњала! То није било ње ради!

Он је изгледао уморан, омршавео. Из тога она закључи да му је тешко. Поредила је његове уласке, поглед, држање са држањем маркижевим, на кога је љупкост исто тако почела да утиче. То двоје није било исто: Г. де Фарандал је био занет, Оливије Бертен је волео. Она је, бар, у то веровала у часовима муке, а када би се мало утишала, још се надала да се преварила.

О! Често мало што га није питала, када је била сама с њиме молила га, преклињала да јој каже, призна све, да јој ништа не сакрије. Више је волела да зна зајемачно па да плаче, но да пати тако у недоумици, и да не може да прочита шта је је скривено у томе срцу у коме је осећала да расте нека друга љубав.

Ово срце за које је више марила но живот, над киме је бдила, које је загревала, оживљавала љубављу својом ево већ дванаест година, у које се јако уздала, за које се надала да је на свагда задобила, освојила, потчинила да јој је истински одано до краја њихова живота, ево где јој умаче неприличном, страшном и ужасном коби ношћу. За цело, оно се одједном затворило, са једном тајном у себи. И она више није могла да

продре у њ каквом пријатељском речју, да у њ загњури своју љубав као у какво верно прибежиште, отворено само за њу. Чему то што љубите, што се потпунце предајете када вам, ненадно, онај коме сте дали цело своје биће и сав живот свој, све, све што сте имали на свету, умиче јер му се допало друго лице, и онда постаје, само за неколико дана, скоро странац.

Странац! Он, Оливије? Он је њој говорио као и негда, истим речима, истим гласом, истим тоном. И опет је било нешто међу њима, нешто необјашњиво, несхватљиво, несавладљиво, скоро ништа, оно скоро ништа што надима једрила када ветар дуне.

Он се удаљавао, збиља, удаљавао се од ње, помало свакога дана, сваким погледом који је бацио на Анету. Он сам није хтео да јасно прозре своје срце. Осећао је љубавно врење, неодољиву привлачност, али није хтео ништа да зна о томе, остављао да све тече како тече, уздао се у непредвиђене случајеве живота.

Ни о чему се више није бринуо до о вечерама и вечерима између тих двеју жена, које је жалост издвојила од свега комешања отменога света. Како је код њих сретао само безначајна лица, Корбелеве и Мизадија, осећао се готово сам међу њима, а како скоро никада није виђао војвоткињу и маркиза, за које су била одређена јутра и дани за виделa, помишљао је да је венчање одгођено за неодређено време.

И Анета никада није говорила пред њиме о Г. де Фарандолу. Да ли је то било из природне срамежљивости, или, зар, из тајнога погађања женских срдаца које им предочи оно што не знају?

Недеље су протицале за недељама и ништа се не промени у томе животу, и настаде јесен, која донесе собом састанак скупштине раније но обично, због политичких опасности.

На дан отварања требало је да, граф де Гијероа одведе на седницу Парламента Г-ђу де Мортмен, маркиза и Анету, пошто доручкују код њих. Само графица, усамљена у својој свевећој бризи, рекла је де ће остати код куће.

Баш усташе иза стола, пили су кафу у великоме салону и били су веома весели. Граф, срећан што ће се на ново прихватити парламентарних послова, то му је било једино задовољство, говорио је скоро духовито о тренутноме положају и незгодама Републике; Маркиз, потпуно заљубљен, одговарао му

је ватрено погледајући Анету, а војвоткиња је била скоро исто толико задовољна због заљубљености свога братића колико и због владине невоље. Ваздух у салону је био загрејан првом сконцентрисаном топлотом подложених пећи, топлотом штофова, сагова, зидова. у њему се осећало позно испарење мириса увенула цвећа. Било је, у тој затвореној соби у којој је и кафа ширила своју арому, нечега присног, породичнога и задовољнога, када са на њој отворише врата пред Оливијем Бертеном.

Он се заустави на прагу толико изненађен да се колебао да ли да уђе, изненађен као преварени муж који види злочин своје жене. Нејасан гнев и узбуђење тако га обузеше да осети да му је срце разривено љубављу. Све што се крило од њега и што је он сам од себе крио би му јасно кад спази како се маркиз настанио као у својој кући, као вереник.

Он разумеде, обузет очајањем, све што није хтео да зна и све што му нису смели да реку. Он се не запита зашто су му затајили све те брачне припреме? Он их одгонену; и његове се очи, које мрко погледаше, сукобише с очима графичиним која поцрвене. Разумели се.

Када он седе, сви ућуташе, јер је његов ненадни долазак парализао полет духова, најзад војвоткиња заподену говор; а он је кратко одговарао, глас му је дошао стран, изненадно промењен.

Он је гледао те људе око себе који наставише да ћаскају, па је говорио у себи: „Изиграли су ме. Платиће ми за то“. Нарочито му је било криво на графицу и Анету, чије је безазлено претварање од једном разумео.

Граф, који погледа на задњи часовник, узвикну:

— О, хо! време је да се иде.

Онда се окрете сликару:

— Идемо на отварање парламентских седница. Жена ми остаје сама код куће. Хоћете ли и ви са нама; учинили бисте ми велико задовољство?

Оливије суво одговори:

— Нећу, хвала. Ваша ме скупштина не мами.

Анета му се тада приближи, па ће својим веселим гласом:

— О! хајдете, драги учитељу! Уверена сам да ћете нас боље забављати но посланици.

— Богме, нећу. Забављаћете се ви добро и без мене.

Нагађајући да је незадовољан и туробан, она навали на њ, да би се показала љубазном.

— Свеједно, хајдете, господине сликаре. Уверавам вас да ја, ја не могу без вас.

Њему се омакоше неколике речи тако брзо да их није могао зауставити нити изменити нагласка.

— Којешта! Биће вам без мене као што је и другима.

Она, мало изненађена начином на који је то рекао, кличе:

— Гле сад! Ево где он престаде да ми говори ти.

На његовим уснама се појави грчевит осмех који показује сав душевни бол, и он рече поклонивши се лако:

— Треба већ да се на то навикнем, једно исто је, сад или сутра.

— А зашто?

— Јер ћете се ви удати и ваш муж, који му драго био он, имао би права да то тикање с моје стране нађе за неумесно.

Графица се пожури и рече:

— Биће још времена да се то мисли. Али ја се надам да се Анета неће удати за човека толико брза на љутњу, који ће правити питање због те слободе старога пријатеља.

Граф је викао:

— Хајдемо, хајдемо, напред! Задоцнићемо се!

И они што су требали да пођу с њиме, пошто усташе, одоше с њиме, пошто се руковаше и војвоткиња, графица и њена кћи изљубише, као што су чинили при свакоме сусрету и растављању.

Они остали сами, Она и Он, стајали су иза завеса затворених врата.

— Седите, пријатељу, рече она благо.

А он ће, скоро напрасито:

— Нећу, хвала, идем и ја.

Она, преклињући га, прошапута:

— Ох! зашто?

— Јер сам дошао у незгодан час, као што ми се чини. Молим вас да ми опростите што сам дошао, а нисам вас известио.

— Оливије, шта вам је?

— Ништа, само жалим што сам прекинуо тако лепо удешено уживање.

Она га ухвати за руку.

— Шта хоћете тиме да кажете? Дошли сте онога тренутка када је требало да оду на отварање седишта. А ја, ја сам остала. Ви сте, напротив, дивно учинили што сте дошли данас када сам сама.

Он се подсмену.

— Дивно, да, дивно сам учинио.

Она га ухвати за оба доручја, загледа му се дубоко у очи, и једва чујно прошапута.

— Признајте ми да је волите.

Он ослободи руке, не могући више да савлађује своје нестрпљење.

— Та вам је мисао врло луда!

Она га опет ухвати за руке, прсти јој се грчевито учинише око његових зарукавља, и преклињала га је:

— Оливије! признајте, признајте: више волим да сазнам у то сам уверена, али више волим да сазнам. Више волим!... Ох! ви не знате какав ми је живот постао!

Он слеже раменима.

— Шта ја ту могу? Је ли то моја кривица што сте ви изгубили памет?

Она га је држала, вукла га је у други салон, онај у дну, где их нико не би могао чути. Вукла га је за скут његова жакета, задихана, припијена уза њ. Када га доведе до малога округлога дивана, натера га да се на њ спусти, а затим и она седе поред њега.

— Оливије, пријатељу, једини мој пријатељу, молим вас, реците ми да је волите. Ја то знам, то осећам по свему што чините, у то не могу да сумњам, умирем због тога, али, хоћу да то чујем из ваших уста.

Како се он још отимао, она се сруши на колена код његових ногу. Глас ју је гушио.

— Ох! пријатељу, пријатељу, једини пријатељу, је ли истина да је волите?

Он узвикну, покушавајући да је подигне:

— Ама не, не! Кунем вам се, не!

Она пружи руке његовим устима мету их на њих да их затвори, муцајући:

— О! не лажите. Ала патим!

Онда јој глава паде на његова колена, и она зајеца.

Он је видео само њен потиљак, велику гомилу плаве косе, прогрушане, и он би прожет великим милосрђем, великим болом.

Ухвативши обема рукама ову бујну косу, он је подиже, окрену себи оба замагљена ока из којих су лиле сузе. И онда припи усне, једно за другим, на те очи пуне воде, понављајући.

— Ани! Ани! драга, драга Ани!

А она, покуша да се осмене, и рече испрекиданим гласом детета које грца од плача:

— Ох! пријатељу, реците ми само да ли ме још мало волите?

Он опет поче да је љуби.

— О да, љубим вас, драга Ани!

Она устаде, седе поред њега, опет узе његове руке у своје, погледа га, па ће нежно:

— Ево одавно се већ волимо. Не би требало да се тако заврши.

Он је запита, грлећи је:

— А зашто би се то свршило?

— Јер сам ја остарела, а Анета сувише личи на мене кака сам била у младости, када сте ме познали!

Сад опет он поклопи својом руком ова уста, и рече:

— Не више! Молим вас, не говорите о томе. Кунем вам се да се варате.

Она понови:

— Само кад би сте још само мало волили!

Он потврди:

— Да, волим вас!

Затим задуго не проговорише ни речи, држали су се за руке, врло узбуђени и врло сетни.

Она прва прекиде ту тишину и прошапута:

— О! часови које ћу још проживети неће бити весели.

— Ја ћу се трудити да вам их учиним пријатним.

Сенка с облачнога неба, која са два часа претходи сумраку, ширила се по салону, обавијала их је постепено магловитом сивом бојом јесењих вечери.

Часовник на зиду откуца.

— Ми смо већ одавна овде, рече она. Треба да одете, јер се може ко вратити, а ми смо узрујани!

Он устаде, притиште је на груди, љубећи као и негда њена

полуотворена уста, затим пређоше оба салона, држећи се за руке, као да су муж и жена.

— Збогом, пријатељу.

— Збогом, пријатељице.

И врата се затворише за њим

Он сиђе низа степенице, окрете ка Мадлени, ишао је несвесно, занесен као после каквога удара, ноге су га једва држале, срце му је било врело као каква запаљена крпа која се тресе у његовим грудима. Читава два сата, или три, може бити и четири, само је ишао, несвесно, тако уништен физички да је једва имао снаге да корача. Онда се врати кући и утону у мисли.

Еле, он је волео то девојче! Тек је сад схватио све оно што је осећао поред ње од оне шетње по парку Монсо, када га њена уста подсетише на глас који је с муком познао, глас који је негда пробудио срце његово, затим све оно споро, неодољиво, зачињање још не угашене љубави, која се још није оладила, и коју он није могао да призна себи.

Шта да ради? Шта може и да ради? Када се она буде удала, избегаваће да је често виђа, ништа друго. А док то не буде, он ће и даље одлазити њима, да не би ко што посумњао, и своју ће тајну сакрити од свега света.

Вечерао је код куће, што му се никад није десило. Затим рече да подложе велику пећ у радионици, јер је било у изгледу да ће ноћ бити ледена. Чак је заповедио да запале и лустер, као да се плашио мрачних кутова, па се затвори. Да чуднога, дубокога, физичкога, страота тужног осећања што га је гушило! Осећао га је у грлу, грудима, у свима омлитавелим мишићима, као и у својој суморној души. Зидови куће су га притискивали; цео је његов живот био у њој, његов живот као уметника и човека. Свака насликана студија, обешена о зид, подсећала га је на какав успех, свака му је ствар говорила по штогод. Али успеси и успомене су прошлост! А живот? Ала му се он учини кратак, празан и опет пун. Стварао је слике, слике и опет слике и волео једну жену. Сећао се вечери заноса, после каквога састанка, у истој овој радионици. По целе ноћи је шетао њоме, цело му је тело било у грозници. Радост због срећне љубави, успехâ у свету, оно јединствено пијанство услед славе учинише му драгим незаборављене часове унутарњега ликовања.

Волео је једну жену, и та га је жена волела. Њеном по-

моћу је крштен оним крштењем које открива човеку тајанствени свет осећањâ и љубави. Она је отворила готово силом срце његово, и он га сад није могао више да затвори. Кроз тај пролом, и мимо његову вољу, улази друга љубав! друга или, боље иста, само загрејана новим лицем, иста појачана само свом силином коју узима, старећи, потреба за вољењем. Ето, заволео је то девојче! Против тога се не може више борити, опирати, одрицати, волео је с очајањем човека који зна да она према њему неће имати чак ни мрве сажаљења, да никада неће сазнати за његов страшан бол и да ће се за другога удати. На ту помисао, која му се једнако враћала, коју није могао да одагна, спопадала га је животињска жеља да заурла, као раздвојени пси, јер се осећао немоћним, пониженим, везан као пас у жежељу. Све то нервознији, у колико је више мислио, једнако је корачао крупним корацима преко простране собе осветљене као за какву свечаност. Не могући више да поднесе боле ове подљуђене ране, хтеде да покуша да се утиша успоменом на стару љубав, да је утопи у причини своје прве и велике страсти. Он оде да донесе, из ормана у коме је чувао, копију графичина портрета који је негда за њега израдио, онда га метне на ногаре, и седе преда њ да га посматра. Покушавао је да је поново види, да је оживи, да је створи онакву какву је негда волео. Али се на слици увек појављивала Анета. Мати је ишчезла, нестало је, а оставила је своје место овоме лицу које је на њу онако чудно личило. Ево опет мале и њене нешто сјајније косе, њеног више обешењачкога осмеха, њена подсмешљивија лица, и он је осећао да припада и душом и телом овоме младоме бићу, као што никада није био оној другој, као што проваљена лађа припада таласима.

Он онда устаде, и, да не би више видео ово провиђење, окрете слику; на затим, осећајући се обрхван тугом, он оде да узме из своје собе, и донесе у радионицу, фијоку свога писаћег стола у којој су спавала сва писма његове драгане. Она су у њој лежала као каква постеља, једна на другима, градећи дебео слој танке хартије. Он зарони руке у њих, у сву ту прозу што је о њима говорила, у то купатило њихове дуге везе. Посматрао је овај узан ковчег од дасака, у коме је лежала гомила набацаних завоја, на којима је његово име, само његово име било исписано. Мислио је да љубав, нежна привлачност што два бића осећају једно према другом, да је историја два срца била испричана у њима, у овом пожутеломе таласу артије.

који је био покривен црвеним печатима, и он је удисао, нагињући се, стари дах, сетан мирис затворених писама.

Хтео је да их наново чита, те узе, са дна фиоке, прегршт најстаријих. Што их је више отварао, све су више успомене из њих пред очи му излазиле, тачно се сећао, душу су му узбуђивале. Познао је многа која је собом носио читаве недеље, и налазио је, у целоме ситноме рукопису који му је слатке речи говорио, негдашња осећања, која је сада заборавио. Од једном, осети под прстима фину везену мараму. Шта је то? Домишљао се мало па се сети! Једнога дана, код њега, она је плакала, јер је била мало љубоморна, он јој је украо, да је чува, њену мараму натопљену сузама!

Ах! да жалосних спомени! да жалосних спомени! Јадна жена!

превео с францускога
Владислав Росић

(Наставиће се)

ЈЕДНА РЕТКА КЊИГА

(Успомене са пута у манастир Девич)

Не само о манастирским славама на којима се слеже народ из најудаљенијих крајева, већ и сваком другом приликом, Господин је нас своје млађе чиновнике слао у народ по скопском санџаку да се на самом врелу упознамо са приликама, жељама и аспирацијама народним. Упознавање народа у самом народу вреди више но све књижурине о народу. Да се може радити успешно потребно је познавати народ, „теорисање“ о народу почетак је неуспеху. Та заблудела теорисања довела су код нас до сасвим изврнутих појмова о „бугарофилству и бугарофонству“. У нас су се са ауторитативном компетентношћу третирала питања о којима се није имало ни искре познавања. Са олимпијских висина посматрао се народ као нешто са свим апстрактно, изводиле суновратне дедукције. А заборавило се да је народ реално, скуп многих и разних чињеница које треба најпре испитати познати да би се за народ могло радити. Тих заблуда било је и наивних и злонамерних. Док су једне несвесно наносиле штете, друге су то у провидној намери. И док се прве губе са све тачнијим изношењем реалних прилика, друге, на жалост, није могућно сузбити.

Ови чести одласци у народ нама су били од драгоцене користи. Погрешно схваћена, наслеђена, стечена, убризгана мишљења кориговала су се. На тај је начин један наш колега отровани Павле постао временом неукротими Савле. Неуспрена крв српских мученика која се потоком лила излечила га је убрзо од његових „бугарских фантазија“.

1904. год. о Госпојини, 15. августа, наш Господин био је у манастиру Девичу у сред арнаутске Дренице. Кад се вратио није га се могао довољно нахвалити; уједно нам је обећао да ће неког послати до године да носи његове поклоне обрекнуте манастиру. Знали смо да је то у тврдо, да нас неће грдити са његовим обичном узречицом: „неко рекао неко и одрекао“. Господин као да је био и заборавио на то. У очи саме Госпојине кретао се на дужи пут. На самој станици, пре поласка, да Девич не би овог пута пропао, опоменусмо га на његово обећање. Мило му је било што смо се тога сетили, што се не огреши заборавом о своје дато обећање у манастиру; на то је много држао. Нареди да се купе поклони, да се четворица кренемо на пут.

Плаћа се облигатна „поводња“ сталним беспосленим испраћачима свих скопских возова, други воз се лагано креће, мараме се лепршају, шешири витлају, станично Скопље губи се, виде се Отомље и Иладира и занатлиска школа, града нестаје, једва се виде последњи луци старог римског водовода, пукла скопска раван, оивичене Скопском Црном Гором; усред тог без краја поља уздижу се Бардовачки Чифлуци.

Бардовачки Чифлуци су јединствен и редак остатак некадашње силне Отоманске царевине. Сем џамија, добрих друмова и хлађаних чесама Османлије не остављају ништа што ће на њихну власт на Балкану подсећати. Џамије ће се порушити, друмови ће запустети, водоводи ће уништити чесме, од Турака неће остати ни помена сем — у историји. Ипак, остаће још дуго Бардовачки Чифлуци. На сред дворишта дижу се две огромне зграде, селамлук и харемлук, везане међу се дрвеном ћупријом коју зуб времена трули. Између њих високи зидови да се лица пребелих була не могу угледати. У огромној башчи славуј пева те заноси хануме. Свуд унаоколо дебели зидови са тананим кулама и уским мазгалама. Некад је ту становао силни одметник Султана. Борио се, на измаку силе и власти, против свог Господара. Његови укроћени наследници сад троше силне приходе у разнеженом цариградском животу. Двори трупу, време их полагано али сигурно руши. Сад су пусти. У тремовима пуст пиринач, који овде успева, да се једва може прићи степеницама. Из соба бије задах влаге и непровејаних одаја. Дуге је-

једноставне даске нагризају се, масно-бојни тапети љуште се као змијска кошуљица. На огромном огњишту са 18 рупа кокоши се легу. Свуд величанствена, нема, злокобна пустош, свуд распад. И ови се двори распадају као и њихна силна царевина.

Чапр манастира Благовештења зелено-таман као какав облак оцртава се на Скопској Црној Гори; воз већ успорава кретање, хоризонат све ужи, с обе стране планински изданци све се више један другом ближе, кроз њих шумно хуји бесни Лепенац, не види се више ни кунасти врх горостасног Љубетена, терен се све више уздиже, воз једва мили, улази у — Качаничку клисуру. Зелени пропланци, шумни Лепенац који се бесно пенуши и разбија о силно камење са снежних висова, пруга железничка и стари босански друм — то је све. Некад је овај друм био један од најважнијих, њиме су пролазили силни босански каравани, многе војске; данас се види једва по који Арнаутин који на коњићу или магарцу натоварио оно мало намирница што је овде дала природа и носи у Скопље на пазар; друм је сав запуштен; у овим врлетима, без народа, тешко га је и било одржати; местимице једва се виде трагови старог друма; оброњено камење свега га је засуло; време ће га тако зар и са свим уништити. Њега је већ одавна заменила железница која у многом подсећа на секундарне пруге немачких Witzblatt-а; није никако чудо да воз често пута мора да чека путника док се воде не напије или Богу не помоли; једном је један војник у великој нужди искочио из воза и воз је морао стати и причекати га. Качаничка клисура увек има својих дражи. И кад је сва у белом руху и кад је сва зеленилом обвијена. Најпријатнији је хитроноги Лепенац, помамно јури низ врлети, пенушећи се, бијући се пенушавим валима о непомично стење са планина оброкљено, јури у сусрет ка умиреном Вардару. Лепенчева музика природе далеко је пријатнија но помамно алаукање дивљих Арнаута у колима. А то алаукање прати једнако.

Воз и по последњи пут писну, прошао се и последњи тунел, Качаничка Клисура била је за нама. Пред самим Качаником, у једној рупи, поред саме пруге подигнута је једна текира. Веле да је текира Мусе Кеседије. А у врху на планини чува му се гроб. Верни поклоници пророка и Ислама моле се ту Богу, бацају по који мангар, по који хлеб, откидају од уста па дају текији за покој душе својим умрлима; од тих мило-

срдних дарова верних и живи хоџа из текије, то је његова плата; Турчин неће проћи туда а да не остави ма шта. Како је ту воз пре јурио брже но обично, Турци су се много пута молили дирекцији железница да се успори воз. Кад им молбе дирекцији не помогоше, обратили су се аустриским консулима, пошто је железница аустриска. И молбе су им услишили. Воз ту сад једва мили. Аустријанци су тако предусретљиви према сваком; никог неће одбити па био и црни Циганин; тим фрапирају овај прост свет. И он је предусхићен њиховом услугом и помоћи, и не пада се, јадник, да су те услуге скупе, прескупе.

Качаник је данас чисто Арнаутски. С леве стране виде се последњи остаци некаих јаких зидина, веле, да су то били дворци Краљевића Марка. С десне је некад чувени босански хан. Сва околина око Качаника је чисто арнаутска. Ту је легло окорелих зликоваца који су страх и трепет Горњој Морави. Зулумима, крађама, уценама, паљевинама итд. упропашћују материјално народ, доводе га до просјачког штапа, од њих се не да живети, народ се полагано сељака у склонитије и сигурније крајеве; Арнаути се увлаче лагано на њихова места, док не окупирају све; у врло кратком времену постају далеко многобројнији но староседеоци; постепено се под њиховом навалом губе српска насеља; процес се брже развија но што би се и могло мислити, захваљујући власти која то и подржава.

Мало даље од Качаника па се опет почиње да помаља дивна пирамида танковитог Љубетена. Уздигла се у облаке и пара небо. А Шар се пружа даље ка Тетову као огроман реп Љубетенов. Са равног Косова уздижу се ови врхови Богу у висине. По њима скачу с врлета на врлет лаконоге гемзе, врло редак лов. Где се стане на Косову, испречио се силан масив Шаре. Довољно је гледати га па да се окане свих тричарија шаблонског трулог живота; да се вине небу у облаке; душа добија махове, полета ка нечем узвишеном, неразумљивом, нејасном. Слобода на тим врховима што не спустише своја крила и робу у равници! Поред самог Шара пружила се шумовита сиринићска жупа — наша жупа.

Феризовић се нарочито подигао са железницом. Одатле води друм за Призрен—Ђаково, Призрен—Скадар, Гилане. Ту се слегла сва трговина за те крајеве. Становници већином трговци комисионари. Грк и Цинцарин не фале и овде. Бежећи од зулума из својих завичаја они су се један по један слегали

овде. Својом умешношћу они су убрзо постали господари трговине. Њихова досељавања и данас се могу пратити на Косову. По један одбегник отвори дућанче и тргује са свим, прекупљује све, позајмљује све, подноси све: и руглo и подсмех и батине. Њему је само стало до новца; вредан је као кртица. Кад се мало скопитио довлачи жену и децу; а кад су се укметили, доћи ће ред и на рођаке и његове и његове жене. Постепено тако јача њихова колонија. У кући увек говоре матерњим језиком, те због тог и говоре врло рђаво српски, ма да не дају рећи да нису Срби. На зиду им висе слике из грчког владалачког дома. У Феризовићу их има и доста и богати су. Богатством су потплатили свет те њихов човек као ага у суду заступа српске интересе. Народносна борба, тако грандиозна у Маћедонији, и овде се у малом рефлектује. Радом грчкога конзула у Скопљу овде је отворена грчка школа; Куцовласи у инат Грцима отворе и своју школу. Тако сад у Феризовићу поред српске школе која броји на 50 ђака и у којој се до сад обучавала и деца и Цинцара и Грка постоји и грчка и влашка са по једном учитељицом и 5—6 ђака. Турци се и овде као и свуд држе истог принципа: немоћнима и слабима учиниће свема и били уверени да то нема смисла; над јачима ће искалити сав свој гнев, чиниће све само да би их што пре ослабили, они не трпе нигде надмоћност једне народности: свим средствима помагаће слабијега да се издигне до једнаке борбе; а кад покрве све међу се, опи их тиме и ослабе; циљ је њима да не својим средствима већ узајамном борбом покрвљених народности задобију сваку превласт. Том својом политиком довели су до одељења Куцовлаха од Грка, изазвали ужасне сукобе међ њима, којих је последица прекид дипломатских односа између Румуније и Грчке. Да би Бугаре сузбили у јужним крајевима Маћедоније помагали су на сваком кораку грчке чете. И Грци су задали триста јада Бугарима овде. Ти губитци Бугара у Маћедонији изазвали су ужасне покоље Грка у самој Бугарској. Нашу су борбу трпели тамо где је била уперена против Бугара, а одмах су нас безобзирно сузбијали чим бисмо ојачали као у Кумановској кази. Користећи се заслепљеношћу завађених племена никад нису промашили циља. У том су, с правом се може рећи, достојни наследници византијског лукавства и политичке вештине. Од Феризовића води добар друм до Призрена преко Штимље. Подигао га је чувени валија ко-

совски, Хафус-паша, ретка организаторска талента. Његово је дело и кеј на Вардару у Скопљу. Причају да је једном ишао у Призрен и код самог Феризовића запао у толико блато, да су му кола једва извукли из глиба са неколико пари волова.

Близу Феризовића уздиже се пошумљен брежуљак где је, по народном казивању, Вукашин убио Уроша; народ у то чврсто верује унаточ убедљивим контра-разлозима г. Љ. Ковачевића. У даљини виде се танки јабланови села Неродимља. Чисто српско село Неродимље је једино село српско без спахијске земље. Кроз њ тече те га хлади бистра Неродимка, која близу Феризовића дели своје воде за два мора: за Бело Море преко Лепенца и Вардара и за Црно Море преко Ситнице, Ибра, Мораве и Дунава. Та бифуркација, природна једино у Америци, овде је вештачки створена што се види на први поглед. У Неродимљу је подигнута прошле године основна школа на којој би Неродимљу позавидела многа наша села у самој Србији. Више Неродимља крај саме Неродимке извире Царев Кладенац. Народ вели да је ту мати окупала мртвог Уроша. Народ држи кладенац за светињу, болни ће се напити овде воде да би се изцјелили. Више кладенца дижу се зидине недозидане цркве Св. Уроша. Арнаути са планина ометају да се дозида. Већ толике се године бије упорна борба између њих и Срба, пало је жртава, а црква се не дозиђује. Власт као бајаги не може да допусти да Арнауте тим не би изазвала на новије жртве. По Неродимљу и Пауновом Пољу некад су се дизали дивни летњи дворци Немањића. Где се некад царска деца играла по хлађаним баштама, ту сад чобанчад пасе стоку своју.

Б. Југовић

(Свршиће се)

ХРОНИКА

ПОЗОРИШНА ХРОНИКА

Требало би да почнем хронику, а немам оног ведрог расположења, које обузме човека, после дужег одмора. Требало би весело да уђем у нову сезону, а мене, и поред неодољиво развијене жеље за разговор о позоришту, обузима туга, под навалом неочекиваних осећаја.

Увод у сезону, а ми се срећемо с једним тужним и тешким фактом. Утврђен је ред представа, који се почиње омиљеном и популарном Ивковом Славом. А баш за-време тих припремних дана, писац приповетке Ивкове Славе, по којој је драма израђена, опрашта се са животом и тешко мучи своју велику и племениту душу. У питомој и романтичној Соко-Бањи, своме омиљеном одморку, лежи даровити Сремац на болесничкој постељи, сломљен и измучен, окружен братском негом и љубављу, и побожним поштовањем пријатеља, и усрдним молитвама за спас цењенога књижевника и доброга Србина. Зао удес иде и даље и мученичка смрт умнога и честога праведника постаде немилостивом, суровом јавом.

Начелни и лични пријатељи пређоше преко подвојених политичких погледа и збише се у заједничком јаду. Удружише се да достојно ожале великана и да га до вечнога одморишта у београдском гробљу испрате са највећом тужном свечаношћу. Држава се прима да сахрани свога реткога сина. Нарочити одбор уводи у систем црне прославе, контраст овоме јадном животу, веселу Ивкову Славу, већ и раније заказану за 15. септембар, сада дан сахране Стевана Сремца.

Већ је на измаку свечани ход дуге, тужне, процесије, окићене венцима и узнесене у говорима, брзом обележју величине и разноврсности губитка.

На теразијској раскрсници одјекују последњи звуци, растрзани болом, пригушени јадом, заливени сузама. То се, узбуђено и дирљиво, праштa са својим братом и пријатељем Стојан Рибарац, у име странке, којој је Сремац искрено и пожртвовно одан био.

Још један синовљи, ђачки јецај на гробу омиљеног и врлог наставника, па се хита Народном Позоришту, да се у суровоме подсмеху траљама нашег земног живота, сузе жалоснице претворе у сузе веселости и ведрога смеха.

Пред дупке пуном салом диже се завеса и у име Позоришта г. Милорад Гавриловић даје дирљива израза у помен великоме покојнику. Затим се спушта завеса да заклони трагику дана и понова се диже да уведе у ведар и топал живот, онај живот, који је Сремац тако присно, тако својски волео.

Приказ Ивкове Славе текао је ванредно живо и изразно; представљачи марљиво и свом душом одани; публика пуна признања и одушевљења...

*

Дуже боловање и осуство г-ђице Нигринове и г. Гавриловића, носилаца драме, лишили су били београдску публику виших драмских приказа. Зато они у новој сезони ступају свом снагом и са полетом. Репертоар издваја за њих јаче драме, класичне, топло примљене.

У позориште се, даље, поред драме, уводи опет оперета, да без обзира на јачу музику вредност и чистији литерарни укус, задовољни знатан део наше публике.

Жеља је да се у овоме смислу приближимо опери. Ангажовање бољих певачких снага (Оржељски, Мајетинска) и појачавање оркестра има, усвојој скромности, ипак ту тенденцију.

Од преведених драма до сада смо имали ове новитете: Вео среће, комад у једном чину од Ж. Клемансоа, превео С. Ј. Јовановић; Изговор, комад у два чина, од Данијела Рипа, превео Д. Л. Ђокић и Велико виделo, драма у четири чина, од Ф. Филипија, превео Д-р М. Р. Поповић.

Изговор је од новога драмског писца. Није особито срећно

испао за руком. Главна идеја, са недовољном мотивацијом, даје ипак неколико лаких и живих сцена, са ранијим угледом.

Велико видело изазвало је потребу да се преведе више по великом успеху на немачкој позорници. Врло развучена драма, пуна жеље за ефектом, одвећ претенциозна, осенчена млаком немачком сентименталошћу, трома и нелогична.

Неколико издвојених сцена показују известан степен драмског темперамента и разумевања друштва у коме се драма развија.

И чиста, сентиментална Шарлота, и тип доброћуде немачке старице, срећне матере Расмусенове, и тачне карактеристике општинских одборника, а поврх свега упорни привржении Себастијана Баха и ропски пријатељ Ферлајтнера, у улози г. Тодоровића срећно приказани Голднер, — верно су пренесени из друштва и изразно обележени.

Лудило величине код Расмусена јасно је у супарништву, у изразима његовим сликањем Великог и Малог Видела, у штампаном и растуреном памфлету, и у општој осуди болеснога декаденства. Само катастрофа, неизбежна, очекивана, не задовољава. Расмусен очајно мрзи свога учитеља Ферлајтнера и у наступу полеће на њега, али ипак не стиже да се свети.

Ферлајтнер је, у опште узев, личност скроз претенциозна, велика као Бог, у друштву, у коме се креће. Архитект цењен, као ни један на свету, необуздан, самовољан, са дрскошћу, која, необјашњено, пркоси одлуци одборске већине. Ради шта хоће, заштићава или обара кад хоће, жени се којом хоће. Све хтети, све смети.

Тром развој сцена и сувишности које претрпавају акцију, јако развлаче ствар и стварају досаду.

Једна од епизодних сцена, развучена у цео чин, јесте седница одборничка. Али је она, у необично смишљеном и марљивом приказу наших представљача, испала тачна, верна копија и задобила је публику.

Утисак чини још и судар између учитеља и ученика; кад би се само могла умањити претензија Ферлајтнеровог ја и развијена фраза, пуна обичности и ништавила.

У последњем чину, требало је прећи преко баналног и досадног честитања радника мајстору; отрцаних тирада захвалности, са цвећем и са девојчицом у бело убученом; саможивог уверења да је човек велики, да му се дугује захвалност и да

су добродошле конвенционалности, и ако се тобож не желе. Онда би завршна сцена, и поред плеснивог даха застарелог романтизма, јаче истакла ефекат, који далеко осваја широм партера и крајњих галерија.

Вео среће, поред драмске има и литерарне вредности. Занима по непознатој средини, у којој је радња, и по имену писца, цењеног политичара и мајстора говорничке фразе.

Допустите, онда, де се ту мало задржимо.

Мандарин Чанг-И, у Пекингу, слеп је има већ. десет година, али је ипак срећан и задовољан. Уз њега је верна му, како је он убеђен, жена Си-чун, „цвет људских блаженстава“, „осмејак пролећа“, „радост неба, понос земље, божанска светлост“. Њена деликатна пажња усхићава јаднога слепца и он се уз њу осећа као и у првим слатким бирачним данима.

Време протиче срећно са лепом женом, која је свежа као пролећни бамбусов изданак и има грло као птица хоанг-ли. Ни једнога таласа на мирној, глаткој површини језера среће.

Сем љубљене жене, ту су и два најбоља пријатеља Ли-Кјанг и Ту-фу. Они воде с Чанг-Ием научне разговоре. Ли-кјанг се још стара о васпитању Вен-сна, сина Чанг-Ијева и чита „Званичне новине“ слепом пријатељу. Дружење с овим мудрим човеком уноси наивнога Чанг-Ија у свет маште и душевног мира. Како је задовољан слепи срећник кад му пријатељ прича о моћном утицају царевом.

„Појави ли се глад у којој области Царевине, цар само изда заповест да свуда завлада изобиље. На његов један знак оживе поља с осушеним плодовима, ширинач се згрће у житнице: сви примају, раширених руку, обилне оброке од верних чиновника; све породице радосно благосиљају Сина Неба“.

Ако ли други листови пронесу какве лажне гласове, „Званичне Новине“ само кажу „није тако“ и сав је свет убеђен. „Званичне Новине“ не знају да има и рђавих судија.

Чанг-И је и песник и прослављени писац збирке од седамнаест хиљада и две стотине песама о трима принадлежностима и о четири женске врлине. Инспирацију за те песме дала му је врла Си-чун. Да је Конфучије знао за Си-Чун, не би заиста рекао ону реч: „нисам познавао ни једно људско биће, које би волело врлину тако, као што се воли наслада“.

Син Чанг-Ијев Вен-Си у дванаестој је години и већ је изучио хиљадама хиљада глава, са објашњењем смисла. Зна

на изуст књиге о обредима, као ретко ко. Уме папагајски да исприча дужности сина према родитељима. Изучио је по Хјао-Кингу сва три ступња синовље љубави. Зна и двадесет и два правила за оцртавање карактера.

Већ га родитељска машта замишља у будућности, како силази из Дворца Месечева са академском докторском палмом. На његовом умноме челу, као какав пламени зрак, блиста киђанка на капи са златним цветовима. Са њега се распростиру божанствени мириси и он победно заузима место на банкету научника, у Царскоме Двору. Слуге му приносе у скупоценом порцелану ретка јела: камиљу грбу, или језик плавог мајмуна, или печење од леопардових зачетака.

Баш кад је цело друштво на окупу, пролази крај куће неки грешник Чао. На врату и рукама су му окови, јер је осуђен због неког убиства у праведном гневу. Шибан бамбусом, гладан и го, а на пољу сече хладан ветар.

Чанг-И је добра срца. Његово је мишљење да је боље спасти живот човеку, него ли подићи седмоспратну пагоду или читати Фо-ове молитве. И поред савета Ли-Кјанга, да се не замери Мандарину, ипак даје овом осуђенику десет таела и топлу хаљину.

У новој сцени објављују долазак царева гласника. Ту се наивноме Чанг-Иу открива завера, коју су му пријатељи са женом сковали. Предали су збирку песама цару, сматрајући да то општи интерес захтева.

Улази посланик Сина Неба, носилац знамења злата и мача, да испоручи цареву вољу и донесе поклоне писцима Чанг-Иу и књижевнику тринаесте класе Ли-Кјангу. Узаман Чанг-И покушава да поправи заблуду, јер је једино он писац, царски гласник не греши. Доцније ће пријатељ већ објаснити случајну погрешку.

Чанг-И изјави по изасланику своју жељу, по одобрењу цареву, да Чао буде пуштен у слободу.

Због велике царске милости Чанг-И је „несрећнији од свих срећних под царевом влашћу, у царству средине, земљи свих радости, све величине, свих врлина.“

Робови, дајте пехаре, цуне царевога вина, са цвећем од бадема. Задовољно се пале мирисави прутићи, три, сва три у част Си-чун: јер је најлепша, јер је најчеднија и највернија.

јер је најплеменитија и најмудрија. Затим Чанг-И узима лауту и у раздраганом ритму наводи своје неупоредне стихове:

„Небо је добро, земља је слатка, Кина је ремек дело Богова. Долази пролеће, украшено зеленилом и круписано цвећем, за велики обред љубави. Живот се буди, срећа распаљује сва бића. Све је лепо, све је срећно. Напуните пехаре вином, које распаљује жеље. Ја сам само човек у своме оделу, украшеном златним змајевима, али се осећам једнак Боговима.“

Песма се најлак гаси, узбуђење је велико и заноси као и царско вино. Ченг-И заспа, а друштво се повлачи да га не пробуди. Ли-Кјанг иде кући, да склони поклоне. Остају Си-Чун и Ту-Фу, да као крадљивци, после љубавног цвркутања, иду загрљени у Чанг-Ијеву брачну ложницу.

Док се одмара у слаткоме сну добродушни Чанг-И и докле неверници мрче чистоту брачне постеље, да вас упознам са једним потребним детаљем. Неколико дана раније Чанг-И је добио од неког „варварског“ лекара стакленце с леком за очи. По три капи свако јутро и за неколико дана као руком. Под утицајем тога лека Чанг-И наједном дрекне и протре очи. Бол, као удар ножем, скинуо му је вео с очију и он сад види. Све види: и царске поклоне и своју књигу песама, небо, сунце. Од узбуђења пада у наслоњачу.

Али ево лагано се прикрада Чао, ослобођен, обучен у добивено одело. Угледа слепца, но шта то мари; он се упућује сандуку, одакле је Си-чун узела новац.

„Десет таела! Бедни тврдица! Како га није стид толиког тврдичења!“ После овог честитог монолога, неваљалац краде кесе с новцима.

Прво разочарење, после скинутога вела среће!

Из библиотеке се чује жагор и смех. Чанг-И погледа тамо и виде ружну слику. Његов син се обукао у очево свечано одело, сео на престо и подражава слепоме оцу. А наставник му одобрава.

Ново разочарање!

Узима, по том, књигу својих песама, да се мало разгали. На књизи види да су као писци означени он и Ли-Кјанг.

Опет разочарање!

То што је сазнао збиља је тешко, али ће се већ све довести у ред. Син ће се поправити, Ли-Кјанг ће се постидети. А незахвалности је било од како је света.

Само кад човек има тако узор жену, све је онда добро. Али, где је она? Лепе је ствари могао видети, кад је кроз тапет на вратима погледао.

Разочарање најстрашније!

Настају резони старе песимистичке философије: живот је лаж: већа само од друге лажи, А Си-Чун је лаж над лажима! Нема ничега: ни среће, ни правде, ни врлине, ни казне, ни злочина. Има само бола, бола…

„Колико среће дугујем вама, моје отворене очи! А колико несреће вама, моје отворене очи!“

Одједном се Чанг-у расветли ум. Кад је причао Ли-Кјангу о леку варварског лечника, овај га је убеђивао да су то мађије, помоћу којих се изазивају чудовишта. Ето како је имао право мудри Ли-Кјанг. Све, дакле, што је видео није истина; то су само привиђења. Он понова жели слепило, једину срећну истину. Изручује остатак лека у очи и диван бол уништи све мађије и врати Чанг-На у стање среће и задовољства и он постаде једнак Боговима.

Овај драмски чин има ту занимљиву страну што вас уводи у средину нову и непознату. Лакрдијања из Микада већ су анахронизам, јер су Европи отворене очи за оцену вредности Далекога Истока. И Кина и Јапан данас добијају тачнију оцену. С тога је и с интересовањем дочекана ствар Клемансоа, човека озбиљна и даровита.

Да би се могла примити онолика наивност и слепа вера, која карактерише протагонисту, потребно је било изабрати средину непознату, фанатизовану и мистичну. Тиме она теза, да је човек задовољан само кад је у пријатној заблуди, добија нов облик и шарене боје, пренесена у срећну земљу Сина Неба.

Поезија, заносна поезија, трепти под нарочитим акцентом, који обележава драж и осећај раскошнога Истока. Срећна фраза, сочна, једра, пуна духа и израза, праћена музичким ритмом, води у царство наивне, племените, осећајне душе и у односе строге церемоније и конвенције.

Писац је очигледно упознат са многим странама овога мало познатог живота. Само долази под јаку сумњу онако на-

онако обележавање карактера; оно наивно протурање лажи за истину.

Техничка погрешка је комада што је све јуришом стрпано у један врло дуг чин. Отуда и неколике неприродности. За неколико минута спавања. Чао се ослобођава и долази да подкрада. Отворени сандуци стоје на расположењу, у средини тако неваљалих људи.

За све време Чанг-И је на позорници и говори необично много; замара и себе и публику.

Посматрајући конструкцију драме, намештање и груписање епизода, развој акције, не осећа се вешта рука драмског мајстора. Поуздање није онолико, као што је у политици. Човеку се и нехотице намећу речи Ли-Кјангове:

„Нека сваки чисти снег пред својим вратима.“

Г. Гавриловић у улози Чанг-Ија добио је једну своју одличну улогу.

*

Г. Љ. Станојевић, стални члан Народног Позоришта, прославио је своју двадесетпетогодишњицу.

Брахфоглова трагедија Нарцис, далеко од сваке историске тачности, тенденциозна, претрпана, демодирана, дала је ипак прилике слављенику да да оно и онолико, колико он може дати. Г. Станојевић, интелигентан, симпатичан и коректан, добио је од публике искрен и буран аплауз.

Друга свечана представа била је Стеријино вече.

*

У овом размаку времена била су и два оригинала: Наши синови од В. Јовановића и Свет од Б. Ђ. Нушића. Свет је постигао успех; али и о једном и о другом оригиналу говорићу опширније.

Бор. П.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Горштакиње. Књига I. Радован Тунгуз Перовић - Невесињски. Издање задужбине Илије М. Коларца. Београд. Штампарија Свет. Николића 1906. Цена 1 динар.

Дочитао сам ову најновију књигу Р. Т. П. Невесињскога, под насловом „Горштакиње", у којој има свега једанаест прича, од којих су, у колико је то мени познато, неке од њих махом већ штампане биле у књижевним часописима и подлисцима неких београдских дневних листова.

Писац хоће у овој књизи, да нам прикаже живот Срба Херцеговаца у данашње доба њихова тешкога и жалоснога стања, гледајући на опстанак њихов у борби са туђинштином и другим неким елементима болним, осветљивим и крвним очима. Задатак свакако леп, али и тежак, јер није лако упознати душу народну, мисли његове, потребе и тежње, снове и наде, његово схватање живота и прилика, у којима се креће; дати из свега тога разнолику боју, леп облик, уметничку целину, као битни састав сваке приповетке, у којој се огледа и уметникова индивидуалност и објективност приповедачева. У овим Невесинсковим радовима приказују нам се карактери Срба Херцеговаца или на делу, или по причању очевидаца. Ми у њима видимо јуначке, самовољне, храбре горштаке; видимо Херцеговце, какви су били код куће, какви у друштву и какви на бојишту пре и након сто година. То би требало да буде: слика живота и прилика из кршне Херцеговине. А — Херцеговина је данас за даровита и извежбана посматрача, психолога и социолога — прави мајдан. Српска прошлост и, окупацијом аустријском несретно модернизована, quasi--култивирана садашњост, напрасита борба „старог

и новог" стања, источњаштва и западњаштва, дају прилике и начина, да се створе о њој значајна дела.

Веома је успешно, можда најуспешније обрађивао јуначке слике из Херцеговине Ст. Митров Љубиша. Он је први у нас Југословена са успехом писао историске приповетке. Али Љубиша приповеда топло, нежно, с пуно осећања и веома снажно. Слике, које се налазе у његовим приповеткама саме себе сликају и. Љубиша је у стању, да са неколико речи са кратким потезима пера, створи пред нас слободна сина брда, храбра Херцеговца онако, како он запета мисли, осећа и живи. Друштвени и приватни (и он понекад историски) живот и прилике херцеговачког света, мајсторски је оцртао и приказао опет Св. Ћоровић, који се задржао радије на души, осећању и домаћем животу „својих кршнијех Херцеговаца". И после тако ваљаних приповедака из херојске прошлости херцеговачких јунака једнога Љубише и финих приповедака из модерне садашњости херцеговачких ашиклија једнога Ћоровића, из чијих смо се радова имали прилике упознати са разним цртама ондашњих карактера, са разноликим сликама из живота тих крвавих соколова српских — излази пред нас, са својим приповеткама из херцеговачког живота Невесињски, писац пом. „Горштакиња".

Говорити о „Горштакињама", као о приповеткама није баш тачно, јер њима недостаје прво објективно посматрање догађаја, без чега не само реалистична, него ни романтична, па ни икоја форма приповетке не може да буде. Оне су приповетке само у толико, у колико нам писац црта оне догађаје и приказује оне људе, које је или сам доживео, чуо, видео или, које је његова фантазија измислила и, перо његово на хартију ставило: Али у те догађаје и описе уноси писац толико субјективности, толико личног осећања, да нам и не изгледају друкчије, већ као неки новинарско-патриотски осећаји једног страсно одушевљеног родољуба српског. То су махом изливи младе душе, која са незадовољством и огорчењем посматра суров и кроз прозаичан живот, гледа како се у опседнутој, милој крајини руши полако онај идеални појам, са којим је досада омладина у живот улазила.

Нема сумње, да је Невесињски пренио у своје приповетке и личне успомене, идеале и патње своје. Он свакако има ту жељу, да и читаоци гледају те његове догађаје као рефлекс неког минулог, чаробног, сјајног и јуначког живота. Његови карактери су идеално замишљени. Над свима причама лебди дах идеалистичког схватања, племените, осветљиве и рањене душе писчеве. Он је у њима дао одушке свом патриотском осећању, својој храброј херцеговачкој души. Невесињски нам износи пред очи типична лица из своје отргнуте

крајине и дочарава нам пред очи сав колорит тог каменитог краја и све стање културних и политичко-друштвених прилика тог некадањег „славног гнезда српских соколова". Његове приповетке карактерише приказивање: о потиштеном, човечанских и грађанских права већ скоро лишеног народа у Херцеговини. Што је он о томе разабрао из традиције своје прослављене породице и, што је још од свога детињства сопственим очима гледао, што је као млад човек, као арамбаша њихов у борби то исто проживео — доводило му је крв његову у бржи крвоток и, довело га је до осведочења, да свему томе стању мора бити једном краја! Али — Невесињски није беспристрасан приказивач свога народа и он нам у својим приповеткама слика само лице, а никако и наличје својих Херцеговаца. Он свој народ цени и узноси тако високо, да кроз целу ову опширну књигу провејава, рекао бих, мисао, као да су Срби — Херцеговци највећи јунаци „под плавим сводом небеским".

> „Богме, браћо у вас бијели свијет таког соја људи се не може наћ' — к'о што ј' ови, како залијеже Крш од Лике, па шћерај на Гласинац, па уз Дрину на Ужице, па сколоврчи на Нећ и проклетије, па ово 'вамо до мора. Оно, да речемо, није се лијепо 'валит', али што ј' истина, није срамота рећ'".
>
> (стр. 38.)

Или, на другом месту, где командир Никола преко ћилибарског цигарлука додаје:

> „Онаквије' вукова свијет ни прије ни пошље њег' није виђ'о нит' ћ' икад видет'" (стр. 36.)

и после поименичког ређања славних јунака српских, војвода и хајдука, упада му у реч поп-Тодор:

> „е, па чекај, добар чо'че. Полу од тије' јунака наше су горе лишће и, дала иг је наша тужна Босна и ојађена 'Ерцеговина".

Већ тај провинцијални шовинизам иде у прилог недостацима Невесињскога, као књижевника приповедача. Истина, такав дух провејава кроз сву нашу народну поезију и, такав дух треба да веје и одржава све остале Србе, јер то је потребно, традиционално уверење, које мора народ да има у себи, ако хоће чврсто да се одржи и истраје, али то није и не може бити допуштено и уметничкој, белетристичној приповеци. Лепо је то и часно волети своје људе, али претеривати у љубави није ни лојално ни потребно. И изгледа ми, да је и писац тип sui generis, што му, најзад, не служи баш на одмет! Он слика дакле људе, какви би имали бити и, зато су код

њега многи карактери и слике идеалистичке последице његове фантазије, без реалности, без услова за истинитост. А без истинитости нема лепоте. И метафизика нас учи: „да је само оно лепо, што је истинито“. Он је одвећ субјективан, он слика свет онако, како му га његова уобразиља приказује, скривајући испред његове одушевљене душе сенку, а повећавајући му светле стране. Невесињски никако не може да сачува ону објективност приповедања, ни у овој автобиографској форми, о коју се прави, уметнички приповедач не би никада смео да огреши. Код њега се често уплећу његове субјективне рефлексије, она мâня, која се замерала и Гетеовим романима и коју су назвали застарелом наивношћу (verjährte Naivität).

У његовим приповетским саставима има сувише темперамента, фантазије и срца а мање уметности. Уз то још и много махна у техници. Он не уме да погоди средину и добар завршетак, он нас не уводи одмах „in medias res“ и он не зна своје приче да удеси тако, да ми особе њихове већ у почетку упознајемо. Код њега нема приповедачки темат свога средишта, свога згодног времена, најпре садашњост, па тек после прошлост своју, онда мало по мало прелаз из прошлости у садашњост. Врло је слаба и техника његова приповедања. А тиме јако квари и ремети општи утисак. Прича нам не изгледа онда као једна целина, већ епизодична, раскидана и — досадна и ми се морамо опет тек да сетимо првобитних догађаја, кад наставимо њихов даљи развитак после опширнога описивања нове особе. Он више приповеда него што црта. Код њега се баш јако опажа недостатак технике и финог укуса. Њему недостаје оне потребне, хладне посматралачке, приповедачке лежерности, која одликује веће приповедаче. Он полаже много на радњу, на дуго, сухопарно причање јуначких дела („Након сто година“) истина често и на веома жив и интересантан начин („На данику“) али, код њега нема борбе духа и разума, страсти и срца. Његове су приче више локалне и немају пре свега психолошке вредности. Он нам прича о сјајној прошлости херцеговачких крајева (Татине приче) приказује нам и данашње стање српске пропале породице у тој ојађеној крајини („Има љубави“) али је он у том причању брз, често опширан, пренагљен а, често опет спор.

Невесињски би требао да се клони свакога дометка и испуњавања приповетке и, нипошто да жртвује за љубав неке простоте причања и потстрека за одушевљење: округлину и композицију својих приповедака. Невесињски се као цртач обичаја највише одликује у породичним сценама. Мени се лично, веома допада она прича под

насловом: „Има љубави". Беда и невоља у Ђакиној, негда богатој, а пострадалој кући, где удовица са четворо нејаке деце у најгрознијој оскудици дочекује Бадње вече без хране, без огрева, без иједне паре. А могла је, као млада удовица, да је хтела „лако" заслуживати, јер „њена лепота", поштење, ваљаност и сој намамили су јој много просилаца, „испадало" јој је и добрих прилика, али се она ријешила и мужевљеву гробу „завјештала" да се не преудаје, па кад би јој се нови ашик-муштерија и под круном појавио. А још да узме иза олаког вукобаше каква уклина и да остави ове четири златне јабуке без ништа на ништа? „Боже сачувај. Та лепше јој се звати удовицом и бити мајком овако красног порода, но неће уз нечије плећи у самој се свили одијевати, по самој кадифи шетати, малвасију пити, а гурабије јести — па то ти је!" Кад у најцрњим мислима тешећи расплакану децу и, уверавајући своје првенче, на његово питање: „хоце-ли цоце доц' Бозиц и донити нам меса и хјеба" — одговара му очајна удовица: „даће Бог и Божић, добро моје!.. Те забринута леже већ са децом спавати, док наједаред упаде на небуха незна се од кога и како, велики завежљај хране, пића, ђаконија и т. д. А деца се ујутру буде и питају: „Нана, је ли доса Бозиц? Ста ни је донио?" А пресретна мати повика: „Доша је, срећо моја, доша... и донио свашта доста, фала Богу и данашњем јутру!" „Има дакле љубави на свијету — вели писац но смо ми нелагодни, па не умијемо да је нађемо, нађемо ли је, да је задобијемо, задобијемо ли је" и т. д...

У тим причама из породичног живота херцеговачког има наш писац већега успеха. Ту особе имају свој опредељен тип, карактер и делокруг. Изгледа нам, као да смо их већ негде видели, да су наши познаници, да их шта више волимо, и да се радујемо радости њиховој и тужимо са тугом њиховом. Он нас уводи само у њихову средину, приказује њихове нарави. У таким причама јасно се огледају домаће прилике херцеговачких Срба и те су му приче добре. Само што писац треба много више пажње да поклони психолошкој мотивацији, он треба још много да студира, шта је то приповедачка уметност и психолошка анализа. Он има додуше одличну дикцију, али сувише патетично новинарски стил, он нема угледне, лаке и фине спољашне форме. Њему недостаје мирног, сликовитог, реалистичног описивања, језгровитог стила, ведрог хумора, осећаја не субјективно израженог, већ унетог у особе и ситуације, које описује, кратког, али тачног описа природе.

Ми би саветовали Невесињском у интересу сопственог му ус-

вршавања, да мирније и спорије ради, да краће а јаче скицира, да јасније, али маркантније слика, да се што више уживи у фину и углачену форму и — а то је најглавније, да што брђније проучава у првом реду душевно расположење својих јунака! Тек ћемо онда моћи признати, његовим по садржини једноставним, а по обиму развученим приповеткама веће и сталне књижевне вредности. Јер ми видимо, додуше у њему дара, али који још не базира на сигурном темељу, који још тражи своје тежиште Ова књига дакле, ни по обради, ни по мислима својим, које се скоро увек огледају у оним често претераним изливима, не припада оним литерарним саставцима, који у књижевности одмах заузимају своје видно место.

Черновци. **Мил. Л. Поповић.**

БЕЛЕШКЕ[1]

РАЗНО

Историја српске књижевности саставио Јован Грчић. (Друго, поправљено и допуњено издање са сто и четири слике.) У Новом Саду издање српске књижаре и штампарије браће М. Поповића вел. 8⁰ IX+367 (1906). Цена 4 круне.

Када сам у 221. књ. Летописа стр. 87—96. написао опширну рецензију на Историју Српске Књижевности проф. Јована Грчића, рекао, како сам извештен, један од првих данашњих слависта, да није вредно било толико пажње поклањати једноме делу које је испод сваке критике. Ја сам добро знао да је књига Грчићева слаба, веома слаба, али сам се у детаљнију оцену упустио стога, што сам мислио да ћу својом оценом учинити добру услугу српском подмлатку и наставницима новосадске гимназије, те спречити да се Грчићева књига не заведе у новосадској гимназији као обвезни уџбеник. Но и ако су меродавни фактори читали и моју и друге оцене неповољне[2] ипак је Грчићева књига остала и на даље обвезним уџбеником, па је ево пре кратког времена доживела „друго, поправљено и допуњено издање са сто и четири слике." И ово друго издање има све рђаве особине новога издања. И ако је писац по где где предузимао неке измене, план читавога дела и распоред градива остао је стари. И у овом другом издању сретате се на сваком кораку са човеком нестручним, неспремним за овакав посао. Када будући историк српске књижевности једном буде писао о компендијима за историју српске литературе, он ће се са чуђењем задржати на Грчићевој књизи, а још ће га више задивити тај факат, да је таква књига могла доживети и друго издање. **J. P.**

Два брата. — Као 117. свеска књига за народ што их издаје Матица Српска из задужбине Петра Коњевића изашла је ова проповетка сељака С. Т. Сејманова, коју је с руског превео Ник. Николајевић. Приповетка је лепа, поучна, просто написана, управо народна. Српски језик и превод

[1] Ко од писаца или издавача жели да му се дело прикаже у овоме листу, међу белешкама или међу рефератима, нека изволи свој спис или своје издање уредништву овога листа послати.

[2] Дело 1903.

су добри, а простоме свету може послужити као добра и корисна лектира.

Тасин Дневник. — У последњој свесци познатог Тасиног Дневника налазе се ови доживљаји, утисци цртице, приче: Народ одобрио, Отаџбина, Краљица плаче, Пред судом, Краљ расположен, Напуштена деца, Пријатељи династије, Са села и Генерал Грабов. Све су ове ствари написане онако како их је писац у истини докучио или сам доживео и непосредно осетио. Међу њима има чак и лепих, интимних литерарних слика, које би могле необично згодно да послуже као предмет вишег уметничког стварања. Али оно што је најважније у овој књизи, јесте велики материјал из праксе и искуства, који ће згодно послужити за моралну историју наших тзв. виших кругова за последњих неколико година. Боље него ма где на другом месту, оцртани су разни типови нашега друштва, који су без икаквих способности а са врло сумњивим моралним одликама, често успевали до највиших положаја и играли знатну улогу у свима проблемачичним догађајима из последњега времена владавине династије Обреновића. Књига има 127 страна а цена јој је 1 динар и 20 пара.

О етнологији. — Dr. Тих. Р. Ђорђевић, стални доценат Универзитета, оштампао је засебно своје прво предавање о етнологији, њеноме задатку и значају као и о њеној вези са осталим наукама. Своју науку, која је иначе позната као реална и индуктивна, г. Ђорђевић овако дефинише: „Напредак у човечанству производ је мисли човечанства. Том мишљу, која од вајкада покреће човечанство унапред, која руководи напредак човечанства, има за задатак да се бави Етнологија, нова наука...“ итд.

Извештај делегата краљевске Владе о трговинским приликама за наш будући извоз у новоме правцу. Наши делегати, који су извесно време провели на путу у Софију, Варну, Цариград, Солун, Александрију, Каиро и Атину, проучавајући тамошње прилике за извоз наших производа, поднели су Влади овај извештај који је прво био објављен у „Српским Новинама“ а затим и засебно оштампан. Оно што овај извештај чини нарочито добрим јесте то, што су у њега унети званични статистички подаци о ценама извесних производа, транспортних средстава, царинама и другим условима, који су за трговину потребни. Овај Извештај ће корисно послужити не само појединим нашим заинтересованим извозницима, већ и државницима, који су позвани да мисле о овим врло важним стварима. Његова је важност велика нарочито сада у прво, ово прелазно време, докле извоз наше стоке мора да се врши по нужди, онако исто у живом стању као пређе, некад, на аустро-угарске пијаце.

О храни и стану. — Под овим насловом су штампана два предавања D-r Доб. Гер. Поповића, која је држао прошле године на збору ресавских земљорадничких задругара. У првоме делу: В а ж н о с т х р а н е и к а к о с е х р а н и т е писац је популарно изнео значај хране по човечији организам, разне видове хране с погледом на хранљиве састојке, какву храну наш народ употребљава и какву би требао да употребљава. Исто се тако задржава и на пићу и његову утицају на организам. У другом делу: К а к в и с у в а ш и с т а н о в и говори о значају стана. „Чедност и рад, задовољство и одважност у борби за опстанак имају свој корен већином у добрим и здравим становима“. Затим

говори о томе: како треба подићи и уредити стан, какав треба да је распоред, намештај, огрев и осветљење.

D-r Доб. Гер. Поповић је један између онога малог броја наших лекара, који свој посао сматрају за светињу, којој најпредамије служе. Ми смо раније имали већ више пута прилике да похвалимо његове популарне, штампане радове на народној хигијени. Поред своје лекарске праксе Поповић је већ за релативно врло кратко време написао неколико врло корисних књижица о разним предметима практичне медицине, која је нашем народу тако много потребна. И то је баш оно што је за највећу похвалу, нарочито кад се има на уму да код нас има лекара, који своје време посвећују стварима, које са медицином ничега заједничког немају. — Желети је само да се ова корисна и лепо израђена књижица по народу што више распростре. Ми је с наше стране најтоплије препоручујемо. Цена јој је 0·50 дин.

Јесмо ли на добром путу? На познатој прослави четрдесетогодишњице новосадске „Заставе“ држао је Јаша Томић један велики говор, који је затим оштампао у ову брошуру. Јасно и збијено, својим познатим стилом, изложио је Томић историју српских борби и напора у Војводини за последњих четрдесет година. Њему је то било у толико лакше учинити, јер је он и сам у току целе те борбе учествовао. На крају говора он износи програм народне радикалне странке, чију заставу он још и данас носи, дабогме не као политички програм, већ се више задржава на истицању знатнијих културних средстава, помоћу којих се народ може сачувати од пропадања и одрођавања. Кад се имају на уму прилике и неразумно растројство, које влада код наше браће у Војводини, онда им се ова брошура тим пре мора препоручити. Своју брошуру, која више личи на какву бојну песму пок. Милетића, Томић завршава карактеристичним Дантоновским речима: „Само напред, напред и увек напред!“ Ова књижица има 30 страна а цена јој је 20 потура.

Змајева лектира. — Под овим насловом оштампао је у засебну књижицу Јован Максимовић своја усмена и писмена опажања о томе: шта је и како наш велики песник Змај-Јова читао. Поред саопштења, која је о овој ствари Максимовић добио усмено од самога песника или из његове околине, он износи списак књига, које су се у Змајевој библиотеци нашле као и то колико су неке од њих прочитане и на који начин. Из свега излази: да је велики песник врло мало читао и да то нису биле одабране ствари ни из наше, ни из страних књижевности. Изгледа, а то је по општу карактеристику Змаја врло важно, да није хтео читати чак ни песме „наших признатих песника“, из чега би с правом дало закључити, да се он са њиховим правцем није слагао. Значајно је за Змаја, да су му најважнија и најмилија лектира биле револуционарне песме великих светских револуционара, од којих је он један велики број и сам препевао. Особито је радо читао фолклористичне и филолошке списе, али је за њега, кроз цео његов живот, била главна лектира: новине из којих је он упознавао садањи, стварни живот. Максимовић мисли да ни школа, ни друштвене прилике Змајеве младости нису били способни да га спреме за свестрано поимање великих појава у светској књижевности. Али кад се има на уму Змајев приватан живот са свима несрећама и незгодама, његова лекарска пракса и уреднички послови,

онда је Максимовићево мишљење погрешно, и ми мислимо да и за овакvога Змаја, какав нам је остао, имамо да заблагодаримо баш духу времена око 1848. године. То доказује и његова најмилија лектира.

Педагошки погледи Доситеја Обрадовића. — Наш сарадник Пијетро Косорић (Милош Перовић) штампао је летос овде у Београду на немачком језику своју докторску дисертацију: Die pädagogischen Ansichten des Dositheus Obradović с којом је писац добио докторску титулу из педагошке групе философских наука. Његова је књига имала да испуни два задатка: 1) да систематски према Доситејевим списима изложи у једној целини његове педагошке погледе, и 2) да тачно одреди порекло његових погледа, да их доведе у везу и да им дâ карактеристику. Због тога се он прво задржава на биографији Доситејевој и изношењу свих његових списа. Цело Перовићево излагање о Доситејевим педагошким погледима подељено је на два главна дела.

У првом делу писац излаже опште погледе Доситијеве на Педагогику: Природа и васпитање, Време васпитања, Место васпитања, Циљеви васпитања (физичко, интелекууално и морално), васпитна сре́ства итд. Добро је учинио Перовић што је о свима овим предметима, помоћу цитата, пустио да Доситеј већином сâм говори. У другоме делу говори о утицају, који је немачка просвећеност из друге половине XVIII века имала на Доситејеве педагошке погледе: те и друге утицаје свуда прораћа и истиче. На крају за Доситеја вели, да је он био први у своме народу, који је нагласио значај дечијег васпитања и народног просвећивања, да је он од свих педагошких принципа свога времена узео најбоље и најнапредније, да је у практичном погледу био од великог утицаја на наш народ, и да је његова највећа заслуга не у оригиналности његових педагошких идеја, већ у практичној примени истих на наш народ. Књига је написана лепим немачким језиком, лаким стилом и врло прегледно, тако да може врло корисно послужити онима, које ове ствари интересују.

НОВИ ЛИСТОВИ

Старинар. — Орган Срп. Археол Друштва. Новог реда година I (1906). I св. Уредник М. Валтровић, 4⁰ стр. 87.

Уредник овог часописа није ни стручњак у Археологији, а камо ли научник. Он се није специјалисао ни у којој грани ове Науке, ни у Археологији у ужем смислу, ни у Нумизматици, ни у Епиграфици; он, шта више, није никад улазио поле дубље у ове дисциплине, него се је ограничио на површину и на елементе. Без школе, без претходних знања, и не знајући шта је Наука, он од обичног прикупљања материјала и дилетантског дескрибирања и срећивања није ни могао ићи даље. Оно мало његових књижевних радова на том пољу говоре и сувише речито за то. Према томе њему оскудевају квалификације за уредника једног доброг археолошког часописа и једног органа који хоће да решава и академска питања из области Археологије. — Али ова прва свеска „Старинара“ показује да ће уредник овај часопис много горе урећивати него што би се према реченом могло мислити. Сва три рада која се у њој налазе испод сваке су критике. То су крајње неписмени елаборати који својим пустим „хипотезама“, колосалним противуречностима, беспримерном игњоранцијом, одсуством сваког научничког такта, просто срамоте Науку, као што су је

негда срамотили радови Н. Срећковића. — Куриозма ради (само у тој намери) ми ћемо навести неколике (а има их маса) потврде за ово. Писац мисли да је римска Мавританија (дан. Мароко) била у Предњој Азији (стр. 37)! — У Србији је нађено десетак предисторијских гривни, па које, по писцу (врло несигурном), личе две нађене у Угарској. Из тога што је у Србији нађено више комада но у Угарској и што је већи део њих (не све) нађен на једној „заокругљеној“(?) и „сразмерно малој“ области (Јухор и околина), писац изводи да су све ови комади канда израђени у Србији, па су они угарски експортирани одатле преко Дунава (стр. 22)! — На овим гривнама из Србије има известан „крстати“ орнаменат. Такав орнаменат, каже писац, налази се и у Троји, Кипру, Гласинцу (Босна), Кавказу, Италији. Али то му ништа не смета да држи да је у Гласинац дошао тај орнаменат из Јухора (23)! — Зашто тај орнаменат кад дође у садашњу Србију из Грчке не трпи измене? пита се писац. Зато што су геометријски орнаменти у нашим крајевима били познати још из раније (стр. 23.)! — На једној гривни нађеној близу Кличевца има један прост орнаменат отприлике у облику слова З. Такав орнаменат налази писац и у Троји и Угарској и из тога изводи закључак да је од Троје до Угарске живео један народ!! Прочитајте само стр. 27. Што је пак најлепше, одмах на идућој страни он допушта да је кличевачка гривна можда импорт из Троје! — У Кличевцу нађен је један преисторијски идол. По писцу то је доказ да је преисторијско становништво Кличевца имало исту религију коју и становништво Микене (јуж. Грчка)! (страна 28). — На једном српском зубуну из новог доба има онај орнаменат у облику З. Писац ту види утицај микенске културе, старе 1000 и више година пре Хр.! — После овога што смо навели на послетку није дабогме никакво чудо, ако се нађе у „студији“ која носи наслов „Преисторијска вотивна гривна“ и ово: „Карактеристично (?) је и значајно (?), да су се сви (баш сви? и Лети, Баски, Мађари etc.?) европски народи, као што се из назива за крин довољно јасно види, упознали са крином тек посредовањем грчке и римске културе: али је много карактеристичнија (зашто?) појава, да се крин у српском народу назива разно: љиљан, крин, богородичино цвеће и замбак. Замбак је несумњиво позајмљено име из турског језика. Имену богородичино цвеће такође није тешко пронаћи порекло; јер већ од XII. века, а можда и раније, почиње се Богородица у римокатоличкој цркви представљати са белим крином, који служи као симбол чистоће и девичанства. Под утицајем тих религијозних представа ушао је у наш народ назив „богородичино цвијеће“. (Шта ће ово све?). Остају нам дакле још имена љиљан и крин, које ми сматрамо као називе, који су заједно са самом биљком распрострти (како то?) по нашем народу. Назив љиљан ваља, по свој прилици, довести у везу са талијанским називом giglio (зар „љиљан“ од „ђиљо“? Зашто не од лат. lilium?). Напротив у називу крин није тешко познати чисто to krinon (грч.)... За проучавање српске културе и страних културних утицаја на њу, било би свакако од важности, ако би се дало утврдити, да се назив крин, ако не искључиво а оно бар чешће, употребљава у источним и југоисточним деловима нашег народа. С друге стране ваљало би проучити и географско простирање назива љиљан, те да се види, да ли његова употреба није ограничена само на западне делове нашег народа. Најпосле ваљало би, ако је могу-

ће, утврдити, где се називи крин и љиљан употребљавају један поред другог као потпуно равноправни. Несумњиво је да ће се и овом вртом проучавања моћи утврдити разни страни утицаји на постанак српске националне културе (зар је крин тако важан културни фактор?); али нам за сада није познат иједан опсежнији (зашто треба опсежнији?) и исцрпнији рад ове врсте" (ко је томе крив: таквих радова има доста). — Овде треба додати и то да писац јамачно и у томе што је „крин" грчка реч види утицај микенске културе (од пре 3 до 4000 година) на српску данашњу културу! **Н. В.**

ЧИТУЉА

Хајнрих Гелцер. — У јулу месецу ове године умро је у Јени професор византиологије на тамошњем Универзитету, у научном свету добро познати Хајнрих Гелцер, који је био један од најзнатнијих представника своје науке. Он је рођен у Берлину 1847. г., школовао се на Универзитетима у Базелу и Гетингену, затим гимназиски наставник и доцент у Базелу. Од 1873. био је ванредни професор класичне историје на Универзитету у Хајделбергу, а 1878. постао је редовни професор класичне филологије и старе историје на Универзитету у Јени, где је остао све до смрти. Слушајући на универзитетима класичну филологију, он је још у раније доба свога живота и спремања обратио своју пажњу књижевним делима старе Византије. Врло рано, у својој тридесет трећој години објавио је први део свога значајног дела Sextus Julius Africanus und die byzantinische Chronographie, чији је други део изашао тек 1898. Од нарочитог му је значаја рад на старој географији и топографији. Највећи део његових критичких радова штампан је у разним свескама познатог Крумбахеровог часописа „Byzantinische Zeitschrift", међу чијим се сарадницима Гелцер јавља, чим је тај лист покренут. У „Historische Zeitschrift" штампао је знамениту расправу: Однос између државе и цркве у Византији, коју је г. Јован Радонић превео на српски и публиковао у „Просветном Гласнику" за 1902. год. Гелцер је још обратио велику пажњу и јерменској политичкој, културној и црквеној историји, коју је обрађивао у неколиким студијама. По Гелцер се поред чистог научног рада, бавио и описивањем својих путовања по истоку. Његови лепи, лако написани и живо описани путописи увек су проткани опаскама и забелешкама, које издају једнога образованог и врло спремног писца. Пишући о црквеној географији истока и политичкој и црквеној историји Византије, Гелцер је задужио и нас Србе, јер је додиривао и расправљао питања, која се тичу и наше историје. Због ових радова је он и путовао у Свету Гору и Маћедонију, где је скупио значајног историског материјала.

И баш у највећем јеку свога рада, кад се је, поред осталога, био примио да изради Историју Византије за познату Лампрехтову збирку „Allgemeine Staatengschichte", изненада је смрћу одвојен од науке, којој је верно и предано служио неколико деценија.

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић
(Дубровачка ул. бр. 17.).
Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)

ДЕЛО

КЊИГА 41. Новембар 1906. год. СВЕСКА 2.

БОСАНЦИ

Бубњеви, трубе продерано трește;
Регимента већ малаксало ступа.
Телећак, шињел у праху се купа —
Ал орлови, ти двоглави још блеште.

Испод знојавна и маслена феса
Јаросне очи крешу у дупљама.
У њима очај, кô поноћна тама: —
О докле ових мука и са чеса?

Напорно тегле поносни босанци
У запари загушљивој без сене.
Беспослени за њима туђин блене
И не хаје, што звече, звече ланци...

У томе дреку и глас капетана:
Хаптахт! — и опет набрекоше груди,
Испружише се изнурени уди,
И све се зби по пропису без мана.

А за тим опет бубњи, трубе трește
И регемента малаксало ступа;
Телећак, шињел у праху се купа —
Ал орлови, ти двоглави још блеште!..

Будимпешта Вељко Петровић

КОМИТСКЕ ПРИЧЕ

— ГОЛЕМИЈОТ —

I

Кроз страх

Има нечег непојмљивог и несхватљивог у комитској тајни Као да вас се трепутно нека чудна и изненадна тајанственост дотакне, па одмах ишчезне. И само сте осетили кад вас се дотакла и појмили кад је ишчезла, и ништа више. Ниједан дотадањи осећај није сличан томе што се тад појави. Он је чудан, силан и необуздан. Пун неостварљивих идеала који изгледају као да су већ ту. И осећаји и мисли чудно су омотани и протканн неком несхватљивошћу, која се не може да протумачи. Па изгледа, као да има нечега лепог у себи и то лепо изгледа као да је врло далеко, зато идете и тражите га; па изгледа као да има нечег тешког у себи, које је и ту и далеко од вас, а ви се журите да утекнете и од једног и од другог; а изгледа као да има нечег страшног у себи, и ви желите да победите то страшно! И све је то тако чудно и загонетно. И то лепо, и то тешко, и то страшно! А све је то некако у чудноватој вези међу собом: те изгледа, као да у исти мах тражите све троје и као да желите све то да избегнете. Јесте, то тако изгледа, тако вам се чини, или бар изгледа да вам се тако чини.

И чим се уђе у комитску тајну, прво се тражи то лепо. Па изгледа, као да се крије у нами самим, па онда, наједанпут одлети негде далеко, сакрије се у природи, иза планина које штрче пред нами, кријући у себи нешто лепо и нешто страшно.

и показујући из себе опет нешто лепо и нешто тешко и страшно, што нас привлачи к њој. Час изгледа као да је то лепо у ваздуху, јер је сваки нови удисај јачи, силнији; или се од једном скрије у сунчаним зрацима, који немилосрдно шибају целу природу и нас! А понекипут изгледа као да се то лепо увукло у оно тешко, па обливени знојем, малаксали од напора, који често пута прелази у очајање, пробијамо се кроз то тешко, само да би дошли до лепог, па зато и то тешко изгледа лепо. Па кад мислимо да смо га нашли; а оно онда дође нешто друго, и оно се појави онда кад ми нисмо хтели: ми га чујемо у оном једноличком шуму, који се појављује више нас, око нас, испод нас: све са истим претећим тоном, који треба да изгледа страшан. Па се онда кроз све ово, опет некако несвесно уплете нешто друго. Као да је ту мајка, сестра, жена, деца: све то трчи за нама, пре нама, око нас: па су час сви насмејани, весели, и тад је све лепо, необично лепо! а наједанпут, као да су сви тужни, мрачни, снуждени, и тад све постаје туробно, натмурено, тешко! па се све то изненада измени и постаје распаднуто, иструлело! без крви и даха, и тад је све страшно, грозно; па се то сваки час мења, корача с нама; седа кад ми седнемо, леже кад ми легнемо, а ако нас ухвати сан, оно нас грли и стеже тако јако и тако страсно, да нас из сна пробуди и ми разрогаченим очима тражимо да видимо то што се уплело у наше мисли и осећаје! И тад би тако радо хтели, да нема ни тога лепог, ни тога тешког, ни тога страшног; да ничега нема, па чак ни појимања о самоме себи.

Све је то било највише оличено у Илији. Оно га је гонило на све и одбијало од свега. И зато се нехотице подавао свему: на милост и немилост. Поглед му је чезнуо и блудио за нечим далеким и он је у тој даљини назирао и видео све. И све се то у његовој машти приближује к њему, па изгледа као да га је све од једном напало и он се тад збуњено и немирно осврће, устаје, слуша сваки шум, сваки нејасни звук. Чини му се да све то корача, да му се све то приближује иза брда, које скрива те тајне; или као да се уплело у зраке месечеве и бледих звезда, па се лагано и кришом спушта, заклањајући се иза сваког грма, камена, да после све од једном изненада тресне пред њим. Све га је то гонило напред, и ако није знао ни где је почетак ни где је крај тога напред.

А другови га гледају па се смеју.

— Илијо бре! Што сакаш ти у чета? Идаш да јадиш!... да не работаш! а неси фрлио уште ни једен фишек! Што си се препал' море?... пита га четник Михајло.

А Илија се збунио, па не уме ништа да одговори. Пригрлио пушку, а мисли га гоне негде далеко, па му и поглед бесмислено лута у неку чудну и далеку неизвесност.

— Аде бре дома! Неси ти за комиту!.. говори му Мијајло и смеје се.

Илију све више стид. Уклања се, а све му се чини као да долази нешто ново, што га тишти и попишкава. Прилази војводи, па кришом, да га нико не види и не чује, пита га:

— Војводо, да ме пустиш, ће идам дома! — Па жели да га војвода пусти, јер му се чини да га нешто вуче далеко, његовој кући; али опет долази нешто друго, што се противи овом; а он не воли што то долази, па осећа да не може да му се противи, те му се несвесно подаје. То друго, што се тако противи, час се појави као стид, па онда као неки страх; појављује се тако чудно и испрекрштано, да ни он сам не зна шта је то!

Све му је у кући разорено и упропашћено. Па зато воли да мисли на кућу и не сме да мисли на кућу. Ликови свију његових уплели су се и чудно испрекрштали, па се нејасно показују у његовој машти. Они сваки час мењају свој израз. Час се сви смеју, час сви плачу. Али он то не сме никоме да каже, смејаће му се. А тај смех у шуму слободног планинског даха има нечега страшног, па онда нечега пакосног у себи.

И тако је то сваки дан. Као да је отргнут од нечега и бачен ту, или као да је из њега нешто истргнуто па бачено негде. И зато увек бега. Бега из страшног у страшније, а све из неког несвесног и непојмљивог страха, који се стално провлачи кроз сваку његову мисао. И тај је страх потицао из погледа његових другова и он је бегао од тих погледа; тај је страх потицао из даљине која му излази на сусрет и он је трчао напред, као да жели да види тај страх, те да зна где ће утећи од њега, да га овај не би изненадио. Тај је страх био скривен у мислима на кућу и онда је бегао од осталих, да би могао да сакрије своје страховање.

Није знао који је страх, страшнији. Па мислећи на кућу, изгледа му, као они, седе у чађавој соби, а дим се слегао у њу, па кроз њега једва назире ликове своје жене и деце. Па

као они гладни, седе једно до другог, стрепећи говоре о њему, а страх их ломи, као да ће и оно мало свести да им одузме. Па му тај њихов страх повеличава његов и он се сиромах грчи, јежи; па би од њега да утекне, да не мисли на њега; а оно се сусреће са Мијајловим погледом, који му некако презирући говори:

— Аде бре дома, Илија! Неси ти за комиту! — И он одлази, да се више не срета с тим погледом, да се више не бори с тим мислима.

А преко брда повијају се од ветра горостасни грмови, а више њих и кроз њих звижди нешто страшно и грозно; месец се ломи кроз грање, па изгледа као да његови зраци обарају лишће на дрвећу, те онај шум озаравају некако страшно; и Илија грчевито стеже пушку, и на све стране гледа како извире и смело корача то страшно и чини му се да право к њему иде, да га гони.

И као да је све појмило његов страх, све се претворило у страх, кроз који је он јурио. И као да се сав слио у њему, он је непрекидно бегао од њега.

Спустила се једном тешка, масивна ноћ. Она је била тако густа, да је нису могли да пробију ни месечеви ни звездани зраци, као да су се ломили о њу, па сломијени враћали натраг те грлили месец и звезде трепћући око њих. И као да је све било одвојено, распознаваше се докле допире ноћ, одакле почиње небо!

Илија се згрчио крај једног грма, огрнуо се сакмом и ћутн. Дирали су га много.

Мијајло га питаше:

— Што те је страф?..

А други: — Уште неси отепо човека од страф, а одиш у комите!

И он се одвојио од осталих и плакао. А кад су поспали, он је јецао; а то јецање било јако и страшно, толико јако, да је пробијало ноћ, коју нису могли месечеви зраци да пробију, па је изгледало још страшније.

Па се наједанмах, кад су сви поспали, диже и пође. И чим крочи, а у њему, иза њега, више њега, непрестано се тешки, масивни страх, који као да га притискиваше, па гоњаше. И зато потрча. И јурио је брже од страха, који је непрекидно за њим трчао, али га није могао стићи, трчао је ономе страху што је пред њим изгледао још страшнији. И кад је одмакао далеко,

хтеде да се врати, али му се учини да ће улетети у нешто много страшније од свега, зато убрза напред, опкољен са свију страна и око себе и у себи неизмерним страхом.

Свиће, а страх га још дотиче кроз немирне, слабе и бледе сунчане зраке. Он звера око себе на ћувику више пута и чини му се да се пробио кроз нешто и да сад има да се пробије кроз нешто теже и страшније. Напунио пушку и чека. И непомично и хладно све. И оно стање на коме он лежи; и пушка, коју грчевито стиска.

И одједном, ни сам не зна како, запе ороз, и пушка плану. Разлеже се пуцањ и он одјекиваше преко брда некако чудно и страшно, и тај му страх изгледаше непојмљив; и разли се свуда по око лудим, који заклони све, само се испречи пред његовим очима нешто страшно, што му беше чудно, тајанствено, и чу се јаук који писком допираше до његових ушију, неким чудноватим писком који га гађаше у срце. Све то би трепутно, одједном. Опали и други пут. Па онда убрза. Пуцањ за пуцњем, И њему се чини да сваки фијук метка нешто носи и нешто доноси. Те му се учини као лепо и он све брже пуцаше. Затим, као да се сваким пуцњем из њега нешто одкида, као да из њега нешто нестаје. Нешто што је било до тад тако тешко, тако гадно.

Више његове главе пиштали су куршуми, па му изгледаше као да и они нешто из њега избацују, извлаче. Па кад је окинуо последњи метак, он скочи и потрча назад.

Све му се чини да је нешто стресао са себе и из себе, кад је тако лак. Два дана је лутао кроз планине, избегавајући сусрет са сељацима, јер му се чини, да ће они видети на њему нешто, што до тад није имао, а шта ни он сам не зна, како је.

Па кад се вратио у чету, он стаде пред Михајлом гордо и рече му:

— Двојицу сам отепал'!..

А Михајло га опет погледа презриво и насмејавши се рече:

— Страф те је натерал'! — Не си ти за комиту!.. Комита не тепа од страф!..

II

Тануш

Кад погледате његову кућу, мислите да сте одма погодили све што у њој има; и кад погледате њега, мислите да сте по-

годили све што је у њему. Све вам у први мах изгледа разговетно и јасно и зато вас одбија, па чак изазива неку огорченост која улива неповерење, те вас одбија и од његове куће и од њега.

А његова је кућа била као све остале. Мала, прљава с поља и изнутра. Увек у чађу и диму. Као да се све нарочито припрема, да никога не дочека, не прими.

У његовом селу, свака кућа има неку тајну, а његова изгледаше као да највише има. Сваки сељак изгледа као да нешто зна, а Тануш, као да све зна! Из његове куће одисаше та тајна кроз чађави димњак, који је пуштао густе слојеве дима кроз собу, те смо морали бегати из ње, да се не угушимо. Као да тајна захтеваше наше животе. Она чудновато провејаваше из погледа његове жене, за које се није могло знати, да ли су пакосни и злобни или преплашени. Али у Танушу је налазила најјачег израза, она је провиривала из погледа, који су увек били зачуђени, неопредељени; из сваке црте лица и свака је црта увек по нешто друго говорила, као да је свака за себе имала своју историју патње, невоље и страха.

Па изгледа као да нас нешто вуче да уђемо у ту његову тајну, па нас опет нешто одбија и ми не желимо, да је дознамо. А он то види, па болећиво почиње:

— Оти (зашто) така?!... Господ је дал'!... Заповедајте само!... и онда облеће, трчи око нас, само да нас нагна да уђемо у његову кућу. А и стид га је да не уђемо, јер ће други сељаци рећи, како он није достојан да га комите посете. Па осим тога и он осећа нешто према комитама. Као неку љубав а и неки страх од њих; шта ли, ни он сам не зна. Само је његов поглед увек казивао неку неизвесност, у којој се није могло прочитати, да ли потиче из страха или из љубави.

И увек се Тануш смеје. И то тако чудно, срећно. Као да оће тим осмехом да изрази и своју љубав према нами и свој свој страх од нас. И он је имао своју тајну као и све на њему и у њему и зато сам жудио да сазнам те тајне.

— Шта си ти бре, Тануше?... Циганин ли си? Што ли? пита га један од нас.

— Србин сум, господине!... хе!... хе!... хе!... и онда се смеје, а понизно сагиба главу пред нами и крадимице нас гледа.

— Волиш ли ти, што ми одимо?... пита га овај даље.

— Апрлија, за много година да одате! .. Господ нека ве чува!... Кога не беше комите, сити не отепаше. Сега смо мало

оживели! ... Амриција!... Господ од лоше да ве чува!... и онда трчи од једног до другог, па нуди ракијом; а ракија чиста, лепа; није шипртуља као код осталих, па се чудимо, од куд му и питамо га.

Дал' је Господ!... Све је дал' Господ!... Што сакате, ће бидне!... и онда трчи око огњишта, наређује око јела, а све гледа попреко у жену и уздише. И изгледа, као да се тајне отварају, да све нешто ново и ново долази.

А дим се све више и више шири. Испунио сваки кутић. Већ смо обневидели, грљамо очи од свраба, па прелази у бол, и почињемо да се љутимо. Тапуш то види, па страхујући да не одемо, облеће око нас. И ми, већ загушени и обневидели од дима, трпимо, а не знамо зашто; гледамо у њега а не знамо шта то има да се види. Само што му из погледа блесне по неки пут свежина и пуноћа, све је остало у њему и на њему голо, издрто. Лице, од силних бора, које су пуне блата, изгледа као искрпљено; преса му увек гола, прљава; а хаљинама се не распознаваше боја. Опанци му досежаху до половине пета, и увек му се ова види гола, црна и рапава. И све је то тако на њему одвратно, а он, поимајући ту одвратност, мучи се да нам покаже то лепо у себи, што нас може још задржати код њега. Дим све гушћи и тежи, ми устајемо и полазимо, а он се испречи пред врата, стане па моли, обећава да ће прозоре отворити, па виче на жену; па кад види да све то ништа не помаже, прислони се на врата и свакоме од нас, посебице шапне:

— Неје жива прва жена, да дочека, угости!... Све друкчие беше кога је она живела!... А сега!... Срамујем се од гости!... Ни ја кући не идам!... па не уме више да се правда, јер мисли да је ово довољно што је рекао, полази заједно с нама, и онда чучне крај нас, где ми седнемо, ћути и гледа нас, а спреман је да послуша све што му се каже.

Та тајна која из њега провириваше, беше чудновата, готово необјашњива. Изгледало је као да у исти мах и све мрзи и све воли и као да се увек нечега стиди. Нарочито своје куће, кад смо ми тамо. Чињаше му се као да у њој ничега нема, или нема нечега што је пре било, кад је могао рећи свега има. А то га је тиштило, вређало, осећао се као понижен. И што смо ми више избегавали његову кућу и њега, клонећи се тога ружног, он је све више трчао за нама и готово на силу наметао то своје лепо, да га видимо и појмимо.

Као од шале, упита га неко једном:

— Тануше бре, имаш ли париће? —

— Дал' је Господ!... Колико сакаш?!... говори он срамежљиво, па вади из паса завежљај и броји новац. Не пита кад ће му се вратити, већ исто тако стидљиво оставља завежљај у недра, повлачи се у крај, тамо се згрчи, ћути и гледа у нас, а увек насмејан, увек весео.

И увек се нешто ново и лепо из њега појављује. Зачуђено гледамо из чега то излази што нас привлачи к њему. Нека чудна искрена мекота, која се не може одмах опазити, привлачи, задржава: те изгледа као да кроз његове дроњке, и кроз блато које му се на лицу нахватало избија нешто, нешто чудновато лепо! а како би тек било лепо да није омотано овим ритама, овим блатом! А он као да појима како ми опажамо то лепо из њега, све га више натурује, намеће; као да жели да све видимо, јер нисмо све видели.

Као увек, арамије у пролеће нападаху наше. Са осталима позвасмо и њега.

— Ће идам!... викну он, па отрча сав сретан. И први дође, обгрљен дугим низом метака у новом реденику око себе, у руци чврсто стегао мартинку, стао крај четника и чека. После дугог марша, седосмо ради одмора. Тануш се осврте око себе, па онда пође.

— Куда Тануше? — упита га један.

— Ће идам на стражу!... одговори и не гледајући ни у ког више, оде.

Али су сви напори били у залуд. Више свега тога што се као лепо појављиваше из њега, стајаше нешто црно, густо, одвратно; оно се дотицаше њега и нас кад смо хтели да му се приближимо, дотицаше и одвајаше нас. Па га је зато стид и од осталих сељана. Код свију комите одлазе, седе, разговарају; а код њега не, само мало, а неки пут неће никако. Па му се чини, као да се и сељаци ругају чим га погледају, те не воли да се сусреће с њима. А кад види да се они разговарају, избегава да им приђе, чини му се да њега оговарају па га стид. И све је тако код њега. Село му је тешко и досадно, за то што неће да у њему ништа друго види до оно ружно које се у свачему на њему ук[illegible]је; кућа му је тешка и досадна, јер ту он не може ништа друго да види, до ружно, гадно. Зато се радује кад ми дођемо, јер му се чини, да ми не гледамо у

њему само то гадно и ружно; да смо видели и нешто лепо, па је срећан што смо могли да га видимо.

Али та срећа мало траје, јер и ми мало седимо. И кад одемо од њега, он подан тим утисцима, размишља, како ће и он, као и остали да покаже на себи и у себи све лепо, све примамљиво, па да и код њега дођемо и седимо као и код других. Јер он види, као и ми, да оно лепо што нам је показао није довољно да нас задржи, у његовој кући; а он то жели, јер му се чини, да би тек онда могло бити све лепо. „Да је жива његова прва жена, то би било све лепо! он не би морао овако и оволико да се пати. Јер он свега има, али све то што има, скривено је, увучено у нешто ружно, у блато, у дим, те ни он сам не може да види ништа од свега што има.

Па је све чуднији. Све послушнији и замишљенији. Као да га стид све више ломи као да се бори са собом а ни сам не зна шта ће да уради, те да отера то зло. У последње време, кад долазимо у његово село, он се сакрије далеко, избегава да га видимо, страх га је, стид га је, нећемо хтети у његову кућу, па после нам не може пред очи.

Тек онда, кад види где смо отишли, он се приближује, лагано, немарно, све се осврће и смешка, изгледа као да је нешто свршио па крије.

Његово лице отпоче да оживљује, као да не беше више оне унутарње борбе, која се у цртама резаше; погледи му беху смелији, поноситији, чак имаху неко самопоздање, које до тада не опажасмо. Све се то мењаше у Тапушу, ма да је он увек био издрт и прљав. Као да је био весео, јер се уверио да је показао из себе све лепо што има, и као да је уверен да ће моћи да нам покаже и оно најлепше, што ти нисмо до сада видели.

Дуго нисмо ишли у његово село. Готово смо заборавили на Тапуша, али он није на нас. И кад свратисмо у његово село, зачудисмо се што нам он први трчи у сусрет. Био је некако свеж. Боре на образу, које изгледаху као подеротине, као да су се закрпиле, нестале су. Одело на њему чисто, ново. Он некако ведар, весео, а смех му је сад био другачији, није био више онако срамежљив и понизан.

— На куде мене ће идамо!... викаше он да га сви чујемо. Па приђе војводи и шану му на уво:

— Сум је напудил'! —

Кад уђосмо у његову кућу, ружнога не беше више. Тануш нам показа и последње лепо, што беше тако дуго скривено у њему. Полегасмо око њега, он узе пагурче с ракијом и наздрави:

— Апрлија!... Добро ни дошли!... Господ од лоше да не чува!... Господ слобода да ни да̏!... Здравица!... напи се, пружи га војводи, а он пријe једном четнику, причаше му нешто и ја опет чух како му сав сретан рече:

— Сум је напудил'! —

ДВАДЕСЕТ ГОДИНА

ПОЛИТИЧКЕ БОРБЕ НА ПРИМОРЈУ

(1880—1900 год.)

II

Први окршаји

Прије него ли је покренут орган српскога народа на Приморју, а непосредно послије буковичких избора, који су извршени 7. јула 1879., цетињски Глас Црногорца одбранио је приморске Србе ради њиховог гласовања. Он је био једини, који је тачно схватио тешки политички положај Срба на Приморју. Између свих српских листова, којих је онда било, Глас Црногорца написао је низ врло основаних и поучних чланака. У 30. броју од 1879. цетињски лист казао је, из далматинског пера, и ово, полемишући са задарским Народним Листом:

„Народни Лист приговара Гласу Црногорца, да не схваћа наш прави положај у Далмацији, јер би иначе, вели, било увидно, да се Нар. Лист бори за значајност и моралност, особито приликом гласовања Срба буковичкијех, које гласовање називље чином неморалним и непоштењем.

„Ова неморалност и непоштење извире Н. Л. из избора саме личности, којој Срби буковички своје гласове поклонише. Јер, о издајству, подлости и поткупљености бирача буковичкијех, којим се оружјем трудио слијепо до сада Н. Л., да заустави српски покрет у Далмацији, више се не усуђује говорити: одакле

се најбоље може видјети, како је лако Н. Листу покривати Србе у Далмацији најгрђијем именима, кадгод даду знака о себи, да су живи. — — —

„Најпослије, Клаић, ма да се радо сваком приликом хвали, да стоји на висини напретка деветнаестог вијека, у најновије доба за вријеме борбе за српско ослобођење, појављује се јединијем носиоцем у бечком рајхсрату неприродне наказане хрватско-источне политике, која извире из религиозно-средовјечнијех назора, дакле из најмрскијег савременог анахронизма.

„Без сумње, да су Срби буковички, дакле, бирали и овом приликом њега, значило би: или, да они одобравају правац оне странке, којој је он вођа, дакле да се одричу Српства и да га издају, или да су несвијесни. Тако би у првом случају заслужили жиг издајства, а у другом безначајности и бескарактерности. Оборивши њега, Срби буковички показали су, да су одлучили јавно и озбиљно бранити и хранити име и значај српски у Далмацији.

„За овакву одлуку требало је и добро развуђене свијести народне, и мушке одважности и ријетке несебичности, што су у највећој мјери показали Срби буковички супрот интрига, подметања и тероризма.

„Ово одиста и Н. Лист налозире; с тога му је онако страст ум помрачила, те је и нехотице открио и себе и своје људе у свој њиховој голотињи.

„Отуда слиједи, да су безначајност, неморалност и непоштење, на које Н. Лист своди цијело питање, непромишљене празне ријечи, или још грђе, ниска клевета, као што смо видјели, да је проста клевета била сва она вика Н. Листа о подлости и поткупљености буковичкијех бирача.“

У другом чланку за тим, пошто је Глас Црногорца, у кратко, описао борбу Срба и Хрвата у Далмацији против талијанштине и пораз ове, каже се:

„Тако Хрвати далматински, кад се нађоше у већини помоћу Срба, оно исто оружје, што су им Срби повјерили против општег непријатеља, пошто су овога савладали, обрћу на њих, да не буде Срба на Приморју. И још Нар. Лист пита, који су то гријехови његови према далматинскијем Србима; још се чудом чуди, како Глас Црногорца далматинскијем Хрватима

вели да су застранили, да изађу на прави пут, на ком ће вазда Србе наћи.

„Зар оваква неморалност, подлост и неправда није кадра да не само српско него свако друго благородно срце увриједи и огорчи? Зар није довољан овај сами факт, да и најпростодушнији Србин увиди, да људи око Нар. Листа иду јавно, да истријебе српски живаљ на Приморју на већу славу велико-Хрватства? Зар ова завјера против имена и бића српскога у Далмацији не изазивље Србе далматинске на праведну обрану, а остале Србе на братско саучешће у ту свету борбу њихову?

„И овај природни покрет Срба далматинскијех за обезбјеђење своје народносне егзистенције Нар. Лист изврће у питање поједининјех личности, и кори српске листове да не питају о чему се ради, него о коме се ради! Ето, какве су то тешке мане, што Нар. Лист обара на српске листове; ето, његове голубиње невиности; ето, како му попови служе моралу, истини и правди.“

Као што се види, пера су била добро наоштрена. Када се оштром перу дода и приморска ватрена крв, а и прилике, које су онда владале, лако је разумјети и мало оштрије изразе, који се налазе у тим чланцима.

Година 1879. била је на измаку. О покретању српског листа на Приморју, новосадска Застава, у бр. 175. од године 1879., донијела је чланак, у коме се вели:

„Гласовање буковичких Срба 7. јула, то је чин, који је дао живота данашњем покрету. Тим чином Срби раскрстише сваки спошај са Хрватима. Они су већ под заклетвом. На очување својих особина установљују свој Српски Лист, у чем успјеше диботно. Да се сачува од погани српско име, да се обрани оно од ђавола, који му пријетише дном пакла, сви без разлике донесоше свој прилог на свети народни олтар, да се жртва принесе, да се умилостиви Бог, те да спасе од невоље Српство у осамљеној овој далекој српској земљи.

„Ово нека запамте они попови, који су око листа, светогрдно народним названа. — — — Српски Лист, прониknут свијешћу о поштењу у опште и о своме достојанству, неће се никада освртати на то, што Народни Лист буде писао — игнорисаће га, кан'да га и није на свијету. Програм листа готов је одавна, још од онога дана, кад се рекло, да нема Срба на

Приморју и кад Народни Лист каза, да је Српство на врби свирала. Онај, што је у мал' да не стотину хиљада петисака турен у народ, сакривен је од очију других; — онај упечаћен у срцима нашим. — — Није лош ни овај програм, али је много бољи и много више у себи садржи онај: Обрана и његовање Српства на Приморју."

Глас Црногорца и па даље је, до краја 1879. године, врло често писао и бранио Српство на Приморју. Помагала му је по каткада Застава. Хрватски Народни Лист није, међутим, никако престајао сипати најљућу ватру на приморско Српство. Већ се у његовим нападајима могло читати, како из Србије долазе силни новци на Приморје за оснивање српскога листа.

Није било лако на овом нашем Приморју покретати и покренути српски орган. Мало рука бијаше. Малена је била и снага. Послије буковичких избора одмах је установљен одбор покретач. Том одбору била је дужност, да се побрине за материјалну и моралну страну листа. Великом муком сакупљена је мала новчана свота. Тај новац требао је да буде основа материјална за лист. Крајем 1879. године састао се одбор покретач, да коначно ријеши, шта треба, о издавању листа. Уредништво листа понуђено је Сави Бјелановићу. Он је већ до онда у новосадској Застави вјешто бранио приморско Српство. Бјелановић се примио тог посла. Примио се под увјетом да не мора имати никаквг надзорног одбора, какав му се хтио наметнути. Постао је уредником на његову личну одговорност.

Почетком 1880. године, 2. (14) јануара, изишао је у Задру први број Српског Листа, као органа Срба на Приморју. У том броју штампан је опширни програм листа. Програм листа био је и програм политичког, народносног и економског рада Срба на Приморју.

Ради његове важности, ради прилика, у којима се родио, и ради посљедица, које је имао, доносимо у цјелини тај програм:

„Приступамо драговољно и одлучно на повјерени нам политички рад, на издавање српскога листа, дубокијем увјерењем, да ћемо тијем намирити давнашњу нашу народну оскудицу. Као што се у развитку уљудности показују нове потребе, тако се траже и налазе нова средства, да се намире. Новинарство је данас врло моћно средство, којијем се народни интереси и потребе истичу и расправљају. Оно прима нове мисли, у које се

увијају нове потребе; износи их на јавност и заступа, да савлада противности, што постојеће стање и старо покољење ставља против новијех идеја, по некој нарaвној навади.

„Наш лист, имајући заступати жеље народа српскога на Приморју, неће изнашати новијех тежња ни новијех мисли, него ће тражити, да се и на његов народ упораве она нова у изображеном свијету опће примљена начела слободе и правице, да и српски народ буде учесником стечевина данашњег просвјетљеног времена. Заступајући у томе правцу његове интересе, ми ћемо само продуљити онај рад око уздржања своје народности, — дакако на овом новом пољу, што нам га је данашње вријеме отворило — витешки рад, којијем су се и Срби на Приморју у свако доба одликовали.

„Овијех назора држећи се, српски орган на Приморју оправдан је и потребит у свако доба, да би тијем слободно могли прећи на разлагање његова програма. Али, такве су данашње наше околности, да ми не можемо премучати главни узрок, што нас је навео, да га баш сада покрећемо. И ако преко воље, обазрећемо се на развитак нашијех одношаја у покрајини, да тијем пређемо на задатак нашега листа и истакнемо начела, која ће га руководити.

„Кад се у нас уставном слободом стао будити политички живот, скочили су Срби једнодушно на одбрану народнијех правица; нијесу жалили жртве никакве, да туђој самовољи одоле и народни значај подигну. Ухватив се с браћом Хрватима у једно коло, склопише српско-хрватску заједницу на жалост опћијех противника, а на узор својој браћи Словенима. Онда се српско родољубље у звијезде ковало и било је мјеста српској народности у Далмацији..

„Устрајном борбом стекао је наш народ уважења и дође час, да је могао — и ако не потпуно, а оно барем дјеломично — уживати плодове својијех трудова. И баш тада почела се порицати важност Српству и проповиједати, да нема у Далмацији Срба, или да се једино, као гости, претрпјети могу.

„Тихо и обзирно, али промишљенијем и из далека основанијем планом почело се поткопавати под српску народност.

„Увиђајући, да таке основе носе њима у првом реду погибао, али у потоње и опћој нашој домовини, а с друге штујући сврху свега слогу и узајамност, Срби су се пред изазивањем уклањали. Да раздор не би помео све успјехе, него да се на-

родно дјело доврши, они су се ограничавали да нападаје јавнијем протестима одбију, а приватнијем најавама наговоре народне прваке, не би ли раздор у самом зачетку затрли. Ми смо били снošљиви у тврдој нади, да ће свијест помести мрачне планове, да ће се слога између браће поновити, и очекивали смо да се обистине гласови — пусти на жалост — о новом слободоумном и независном органу, који је имао прије свега гојити узајамност српско-хрватску, што је била жеља многијех родољуба, а особито наше поносне омладине. Ако се наше жеље не испунише, криви нијесмо, и савјест нас тјеши, да смо учинили, што нам је родољубно срце казивало. Не постигосмо, да се српска народност призна и да се подигне опет застава српско-хрватске заједнице; али бар окористили смо се, што смо се боље упознали и што су се појмови прилично разбистрили.

„У врло неугодном положају налазећи се, Срби су од скоро принуђени били да самостално дјеловати стану. И баш том приликом казало нам се, да Срба у Далмацији има, дакако али са државног и народног гледишта да нема народности српске, да има вјерскијех или генетичкијех Срба, али не у смислу политичко-народном. Ове несношљиве, управ турске теорије државне, — по којијема нама је само слободно називати се како хоћемо, — могли би просто истакнути свијету, као срамоту деветнајестог вијека и порицање темељнијех закона наше царевине. Али кад промислимо: како се исте теорије проповиједају и заступају, како се књигом и новином кроз неуки пук провлаче, видимо да у њима има опасности за наш народ, коју ми свакако уклањати имамо.

„Прама очитом нападању, попустљивост с наше стране не би се данас могла оправдати, него би се тешко сагријешили о своју народност, кад би скрштенијех руку гледали, како се на Приморју српско име niјече. Дужност нам је, дакле, устати на одбрану тог дичног имена и наше народности, у чему најпрвече успјети можемо нашијем органом, кога ево покрећемо. Први дакле и поглавити задатак нашега листа има бити одбијање нападаја и обрана Српства у опће, а особито на Приморју, има бити буђење и његовање српске свијести, да нашој народности у Далмацији стечемо народне и политичке важности, — и све то у законскијем границама. Темељни закони наше царевине дају свакој народности у држави једнака права, свакој народности јамче непорециво права на уздржање и његовање своје

народности. Нека је и нама просто на закониту основу стати, и с ње бранити права наше нарорности и за њезин се развитак старати.

„Бранећи своје, у туђе нећемо задиркивати, него увијек пред очима имати истину и правицу, и држати се начела: свакоме своје.

„Кад смо на ово свели главни наш задатак, ми бранимо начело слободе и уједно испуњујемо њезине увјете. Слобода је право сваког човјека, а тако и сваке народности на свој потпуни развитак; она нам је света. Као што је за се тражимо, имамо је тражити и за друге; једнака права свакоме, јер ћемо тако и своја уздржати. Колико желимо слободу у народном и државном погледу, а и у вјерозаконском. Поштоваћемо слободу савјести и вјерског исповједања, јер се без ње божанствена нарав у човјеку не открива, јер сиљење савјести доноси жалоснијех посљедица народном добростању и јавнијем односајима. Слободу савјести ми имамо сврху свега и поштовати и бранити зато, што ће се усвајањем тога начела изгладити вјерске опрјеке и мржње, које су по Словене убитачне биле, а особито по нас Србе, кидајући нам народност на вјерске странке. Благотворни уплив слободе уклониће и ту препону нашој слози, а ми га већ данас осјећамо, кад можемо међу своје биљежити одабрану киту Срба католика, у којима ћемо сигурно наћи пријатеља и од вјере и од узданице.

„Овијем начелима предвођени а подупрти од наше браће на Приморју, надамо се, да ћемо у раду устрајати моћи и да нам неће безуспјешан бити.

„С овога наравно имамо прећи на врло важно питање, што нас живо занима. Мислимо на сједињење наше покрајине са Хрватском и Славонијом, или, како се данас каже, на уједињење Хрватске Краљевине. Некадањи наши назори и тежње већ су нам опредијелили становиште, које у томе питању заузети имамо. Кад се обазремо на данашње догађаје, којијема смо очевици; кад промислимо на намјере, које би се у истину извршити имале на народности српској на Приморју, у случају законитог и фактичног сједињења, ми не можемо сједињење тражити, него му противни бити. По народном начелу, кога ћемо се вјерно држати, ми смо упућени да тражимо заједницу оне наше браће у нашој држави, која су нам по положају и по крви најближи. Али ово исто начело налаже нам, да се у

првом реду за свој опстанак народни бринемо. И зато, ради небратског и управ непријатељског поступања Хрвата и с ову и с ону страну Велебита, а обзиром на данашње држање наше владе у овој половини наше државе, која се показује вољна да равноправност свију народности изведе, ми тежње за сједињењем нећемо подупирати, него их најодлучније одбијати. Уз начелно становиште, с кога сједињење одбијамо, пазити имамо на наше стање у покрајини с једне, а с друге и на жалосни државни положај Хрватске и Славоније. Кад би се све ове околности измијениле и боље прилике наступиле, онда бисмо тек могли заузети у том питању друго становиште. Нашијем политичкијем и књижевнијем чланцима расправљаћемо опширније истакнуто питање, претресаћемо и све друге случајне предмете, који се на ово односили буду. Биће пак задатак нашег листа, да се стара за народни развитак Срба у Хрватској и Славонији, као и у Далмацији, како би посјећеније радили око обезбјеђења будућности српског живља у свијем покрајинама.

„Уза своју нећемо и не смијемо заборавити славенску браћу, у чијој снази и ми своју црпимо. Дужност ће бити наша, да се обазиремо на развитак одношаја у славенском свијету, да највећим саучешћем пратимо сваки важни догађај у Славенству. По државном нашем положају, стојећи у тијесној свези са Словенима у Аустро-Угарској монархији, и дијелећи с њима исту судбину и у добру и у злу, ми ћемо подупирати онај политички правац, који славенскијем интересима најбоље одговарати буде и који ће најбоље ујамчити правице славенскијех народа. По самој важности српскога народа на славенском југу, као и по крвној свези, пазићемо на догађаје у српскијем земљама, да и нашијем гласом помогнемо народном напретку.

„Зато и судбина оближњијех запосједнутијех земаља дубоко нам у срцу лежи. Најближа браћа, и живећи у непрекидном опћењу, дужност нам је, да нашу пажњу обратимо на народ у Босни и Херцеговини, да нашијем листом помажемо да се благостање душевно и стварно у њима подигне. Јоши нам више на срцу има бити њихово народно биће, што је са њиховијем и наше скопчано, и по томе и ми морамо настојати, да се свијет и оног српског народа — стољетнијем зулумима притиснута, али ипак сачувана у обичају, језику и народном осјећању

будити и кријепити стање. Како смо по положају близи и како нам је судбина тијесно скопчана, тако и истовјетна опасност пријети нашем народу у оnијем крајевима, те се и ми постарати имамо, да сваки слични случај биљежимо и на оку имамо, и да сваки покушај непријатељски одбијемо. Ми се још надамо, да наша монархија неће допуштати, а камо ли помагати покушаје наперене на српско име, чим би се невоље оног врло намученог народа у бескрајност протезале, него да ће душевно извршити дјело умирења и уведења реформа, што јој је Европа повјерила на Берлинском Конгресу. Ми се надамо, да ће наша монархија узети у обзир потребе и жеље нашег народа у Босни и Херцеговини, да ће им задовољити, и на тај начин стећи признање народно. У томе правцу ми ћемо нашијем листом помагати да се уведу све реформе, што ће бити на срећу наше браће у Босни и Херцеговини, а неразмишљене и неизведиве планове побијаћемо, увијек тријезно и разложито. То морамо чинити и као једнокрвна браћа онога народа, и као аустријански грађани, имајући на срцу углед и велесилски положај наше монархије.

„На народну привреду и благостања, на све важне предмете, о којијема се просвјетљенији и од нас богатији свијет великијем заузимањем бави, обратићемо сву нашу пажњу. Важност економскијех питања у политичком и моралном погледу налаже нам да се о њима бавимо, а на то нас још више потичу тужни гласови о овогодишњој невољи, што се на жалост често у Далмацији чују. И зато свртаћемо наш поглед на стање нашег сељанског народа, настојаћемо да покажемо изворе богатства и узроке сиромаштва његова и бранићемо интересе наше морнарице.

„Овијем смо показали нашу стазу, и у главноме истакнули наш програм.

„Није нам до тога, да туђе задиркивамо, него да своје бранимо и противимо се назорима, које ми претрпјети не можемо, а данашњи вијек не подноси.

„На правични темељ ослањамо се, па се тјешимо да ће наше намјере одобрити и свијесни Хрвати на Приморју, који ће увиђети моћи, да нашијем листом нећемо неслоге раширивати, него да ћемо ми — тражећи, да се сваком своје призна — равнати пут трајном споразумљењу и темељ ударити искреној

слози. Наш лист народ подиже, па од народа и зависи, а према сваком другом независан је и независнијем има остати.

„На крају измјерићемо оком наш положај и казаћемо неколике у име закључка.

„Српски орган на Приморју, ма колико оправдан и умјерен био, удариће на жестоки отпор, не можемо казати, народне странке, него једног дијела њезина, који на име странке обично ријеч води. Овај је данас свео програм народне странке на хисторично право, у име кога хоће да одлучи судбином наше покрајине, да и не говоримо о недогледној даљини, куд се то право, по околностима шири. Према хисторичном праву ми смо нашијем програмом обиљежили наше становиште. Истакли смо начело слободе и народности, по коме народ има непорецињо право, да о својој судбини одлучује и о својој срећи задњу и одлучну ријеч води.

„Обијем начелима остаћемо вјерни и њима се надамо побиједити.

„У то име надамо се, да ће нам рад олакшати свијесни Срби, наша дична омладина и остали пријатељи наше ствари, којијем ћемо радо стављати на расположење наше ступце. Политичкијем и привреднијем чланцима, књижевнијем цртама и и расправама износићемо и претресати појаве нашег народног живота. Пријатељима и књижевницима нашијем бићемо обвезани, ако нас својијем пером и савјетом подрже. У наш лист пропуштаћемо и она мнијења, која се и не би слагала потпуно са нашијем мислима, али признавала главна начела, која нас руководе, јер се борбом мисли до истине долази. Биће увијек наша стална одлука, да разложитијем расправама и уљудном полемиком наша начела бранимо.“

У истом броју Српскога Листа штампан је и одушевљени чланак, који је приказан омладини далматинској: Послије увода, у коме писац говори о несрећној природи свих Словена у опште, наставља:

„Отуда узалуд Хрватима и Србима заједничког поријекла, узалуд јединства језика, узалуд су један уз другога наслоњени, када су се Хрвати гријали према сјају маџарске круне у оно доба, када су на југу Словенства Немањићи уједињавали покрајине наше у једну државу самосталну и независну; због чега Хрвата ништа не вријеђа колико наше најславније успомене, наш Немања, наш Свети Сава, наш цар Душан, наше

косовске успомене, које су се кроз вијекове у српском народу гранале са усана дједова кроз срца унучади, одакле се развило оно поносно и снажно ја, што Србина Србином чини.

„У овоме је, дакле, разлика између Српства и Хрватства, а не у празном двојаком имену. Ми имадемо разлика и у самоме имену као нпр. између Црногораца и Србијанаца, или између Бокеља и Далматинаца; али су то такве разлике, да првијема ни мало не смета, да су једни на бојноме пољу против српскога непријатеља, као што није сметала потоњијема, да се сједине на овоме мјесту.

„Ова разлика између Српства и Хрватства не да се изгладити, а још мање занијекати. Та је разлика у прошлости, која није више у нашој власти. А ова прошлост насилно влада садашњошћу и владаће дотле, док народносно начело не замијени какво друго, нпр. козмополитско. — — — —

„Али обзиром на хрватску грозничавост, којом су навалили, да истријебе име српско, гдјегод се појави, а да Хрватство протегну и разастру преко гробнице Српства, ако се остали Срби могу и смијати таквој замисли, ми на Приморју, на тачци, гдје се запад са истоком дијели, изложени највећма навалама туђинштине, храпећи у аманет име дједовско, не можемо дуго премишљати, што да радимо.

„Ми треба, да све оне неосноване и неправедне претенсије велико-хрватске сузбијамо; да неоснованост и неправедност тијех претенсија откривамо омладини нашој, да јој у овом спору само истину износимо по ресултатима науке, да не остане жртвом лажи-науке, којом се трује на све стране свијем средствима, и школом, и књигом, и фанатичком ријечи.

„Ми треба да обавјешћујемо наше сународнике, који пут води у луку сигурне будућности народност српску, ко су јој непријатељи и какве јој замке плету. За то треба да бдимо над нашом народности, коју су узели на нишан Хрвати особито на овом нашем лијепом Приморју, и да ту развијемо нашу заставу, да се зна да смо живи и да се около ње окупљамо, кадгод се на ком нашем крају од Буковице до Боке чује глас на поклич: ко је Србин!“

У броју за тим Српски Лист пише о Српству трију вјера. И ово писање приказује омладини далматинској:

„У истини, до пада српске државе, можда би се могло тврдити, да је цјелокупан народ српски припадао православној

цркви, осим Дубровачке републике са још којијем градом на Приморју, куда је римска црква своје столице епископске имала још прије доласка нашег на Приморје, и осим босанских патарена.

„Али послије пада српске самосталности позната је довољно судба православнијех Срба и у Турској, и у Угарској, и у млетачкој републици, усљед које су отпадали од прадједовске вјере до нашијех дана.

„Заједничко страдање народа српскога и цркве православне под јармом заједничкијем произвело је њену заједницу између народности и цркве, које су се у очима простога народа истовјетиле, тако да се сматрало да промјена вјере инволвира у себи и однарођење. По томе, сви они Срби, који су из православја у другу вјеру прелазили, престајали су се Србима звати. Ово потврђују најбоље Дубровчани, који као католици од најпрвијех времена нијесу од православне цркве отпадали, те се нијесу преставали ни Србима звати.

„Али, колико је било скопчано Српство са православном црквом, смије ли се данас бркати вјера са народношћу, смије ли се Србин по православној вјери распознавати? Нипошто, ко жели да се броји међу образоване људе, ко хоће да тешке ране народне не вријеђа, ко хоће патриота да буде.

„Шта више, ми треба да сматрамо и мухамеданце српскога језика као своју рођену и једнокрвну браћу, као што и јесу."

По програму Српскога Листа и по овим првим чланцима у њему, види се, каква су начела присвојили Срби на Приморју у почетку њихове политичке борбе. Према ондашњим приликама била је оправдана њихова борба против Хрвата. Та је борба посредно била уперена против средишње владе у Бечу, која је подржавала Хрвате. Али, у тој борби Срби на Приморју нијесу заборављали ни остала српска општа питања. То ће увидјети свако, ко помљиво прочита наведене исправе. Душевна и народоносна заједница српска била је увијек пред очима свијесним Србима на Приморју. Они су за њу радили и страдали. Све ово, што је штампано у првим бројевима Српскога Листа, осим борбе против Хрвата, могло би да пристане и данас. Не би требало ништа ни одузимати ни додавати. Свијест писаца Српскога Листа била је потпуна у сваком смислу. Народносна и вјерска идеја имале су своје добре заштитнике. Срби на Приморју стали су се окупљати.

Природно је, да је овај нови, млади, али свијесни покрет на Приморју најодушевљеније поздравило цијело Српство. Том покрету требало се радовати, особито ради Босне и Херцеговине. Војничка управа у Босни и Херцеговини није дозвољавала нашем тамошњем народу никакав душевни препород. Жалосне аграрне прилике у Босни и Херцеговини требало је, да негдје нађу моралног одушка. Српски Лист на Приморју био је Босни и Херцеговини добар и јак бранич. Сваки тамошњи притисак налазио је у Српском Листу заслужени одјек. Тај лист није пропустио ни најмање прилике, опште важности, а да не устане на одбрану српскога народа у Босни и Херцеговини.

Колико је год цијело Српство са одушевљењем поздравило српски покрет на Приморју, у толико више на њ кидисаше Хрвати. Задарски Народни Лист, као орган хрватске странке, почео је сипати страшну ватру. Попови католички, који су на њему радили, одмах су почели бједити Србе на Приморју, да су велики издајници Аустро-Угарске и да теже преко државних граница. Сваки број Нар. Листа био је пун жучи на цијело Српство. Његовим поповима било је добро свако средство, само да што боље оцрне Србе на Приморју. Срби на Приморју нашли су се у жестокој ватри. Аустријске власти гледале су их необичном сумњом. Хтјеле су да дознаду и шта мисле свијесни Срби на Приморју, а не само шта раде.

Већ првих година независне политичке борбе Срба на Приморју, Српски Лист морао је да бије јаке мегдане.

Године 1881. папина енциклика Grande Munus узбунила је све славенске православне народе. Организовано је славенско католичко ходочашће у Рим о прослави посвећења славенских апостола Кирила и Метода. Прослава та била је само изговор за вјерски и политички рад против православних и мухамеданских Словена. Рим је хтио да се поврати у средњи вијек, кад су попови били криви, што је Турчин освојио цијели Балкан. Католички бискупи, особито они у Босни и Херцеговини, донијели су својим кућама пуне кесе злата. То злато требало им је, да покатоличе православне и мухамеданце.

И ако је Српски Лист увијек стајао на врло либералном становишту, није могао, а да не устане против тог покрета. Није смио гледати прекрштених руку те велике догађаје у Риму. С њима се бавила цијела свјетска штампа. Особиту пажњу обратила је на тај догађај словенска штампа. Ходочашће у Рим

тицало се највише православних словенских народа. Ни српски орган на Приморју није смио мировати. И ако је папа, као глава католичке цркве, за свакога неприкосновена личност у његовој цркви, друкчије је са Ватиканом. Ватикан је велика и моћна власт. Он својом политиком увијек јако утиче на политичке и народне односе. Па када се тим догађајем узбунила била и њемачка штампа, а ни талијанска није била хладнокрвна, требало је да проговори и српски лист на Приморју. Сви су ходочашћу у Рим приписивали велики политички значај. Друкчије нијесу могли мислити ни Срби на Приморју.

На основано, умјерено и оправдано писање Српског Листа против тог догађаја, Народни Лист одговарао је, да Срби псују католичке попове и да вријеђају католичку вјеру. „При малом одзиву Хрвата на те псовке," — писао је Нар. Лист 1882. год. у XI. чланку искривљене студије Мисао хрватска и мисао српска у Далмацији — „нови Срби све то јаче напаљују. На кога ће највољније ударити? Чим најживље забављати своју либералну публику, они који нехају ни за вјеру ни за цркву? — Папом. Ах, папа, папа! — Satan Aleppe! — Енциклика Grande Munus, пуна љубави и скрби за цијело Словинство, то је навјештај рата и братског покоља." — У истом том чланку Нар. Лист, доноси Србима и ову поруку: „Папство је било увијек чимбеником просвјете, а Цариград глупости и корупције Чему дакле то набацивање на Рим, који и данас буди славенски дух, познатом окружницом, али дакако у правцу католичке цркве. Наша вјера не смета нашој народности, као ни осталим народима, а то је већина, који припадају католицизму. Доиста из Петрограда није још синула свјетлост истине и правде, да нас може обасјати, камоли из Београда и Цетиња. Оставите дакле Рим на његовом сјајном положају те немјешајте лудо sacra profanis." — У истој тој студији, у V. чланку, Нар. Листу није било зазорно писати на нашу адресу: „Што под грмом тиња на Цетињу, то се шири у Новом Саду, а пламца у Биограду."

Није добро била прошла ни ова мука са ходочашћем у Рим, а навалила је друга на приморске Србе. Крајем 1881. године букнула је у Боки Которској друга кривошијска буна. Узроци, спољашњи, били су јој исти, као и буни 1869. године. Свршетак и посљедице нијесу били исти. Они, који су распирили ту буну, обећавали су брда и долине устаницима. Касније се

све навршило. Устаници су предани на милост и немилост аустријских власти. Власти у Котору, гдје је судио пријеки суд, биле су душевније, него ли пријатељи и зачетници те буне. Вјешала — једина казна пријекога суда — не подигоше се ни једном. Главна власт била је у честитим рукама, војничким и грађанским.

Народни Лист и његови попови употребуше буну од год. 1881. против приморских, а особито бокељских Срба. Као што је Буна у Боки Которској од год. 1869. помогла Хрватима, да дођу до парламентарне већине на Приморју, тако они хтједоше буну од 1881. год. да употребе против Срба. Срби су од једном постали бунтовници. Невина српска омладинска скупштина, која се те године бијаше састала у Дубровнику, по Нар. Листу, подигла је буну у Боки Которској. Она је подигла буну и у Херцеговини, која је запламтила у исто доба, кад и друга кривошијска буна у Боки Которској. Она је припремала устанак и у Босни. Нар. Лист доносио је дописе из Боке Которске, у којима је денунцирао мирне Србе. У тим дописима говорило се, да хрватско поштење подноси и захтјева денунцирање.

Таквим писањем Нар. Лист није добио ништа. На приморске Србе навалио је велику напаст. Судбене преметачине, у којима се није нашло ништа, биле су досадиле бокељским Србима. По приморске Србе та се буна, у главном, свршила добро. Није било великих жртава, као што није било ни успјеха. Српски Лист био је на великој муци, одбијајући денунције Нар. Листа. И у томе је побиједио. И у томе је заслужио српско признање. Нар. Листу остало је, да се наслађује никаквим плодом свог небратског писања.

Ипак, најјачи мегдан, који је Српски Лист у првим својим годинама извојевао, били су језгровити чланци Бјелановићеви: Дон Михо на бранику. Ти су чланци касније одштампани у нарочиту књигу. Били су наперени против рада католичког попа Миха Павлиновића, најагилнијег члана хрватске народне странке. Он је, примајући напутке из Беча, био камен смутње између приморских Срба и Хрвата. Он је био душа и главни писац Народног Листа. Што је год у овом листу излазило против Срба, или је Павлиновић сам написао или је он надахнуо. Он је водио главну ријеч у хрватској народној странци. Њему и његовој вољи морали су се сви покорити.

У почетку заједничке борбе Срба и Хрвата на Приморју против туђинштине, Павлиновић је и дјелом и говором био више Србин, него ли Хрват. Послије буне у Босни и Херцеговини и непосредно прије ње, промијенио је са свим свој рад, говор и писање. Он је највише порадио, да је уништен Љубишин избор и тим ударен први клинац борбе Срба и Хрвата на Приморју. Он је повео коло против Срба и до своје смрти био му је коловођа.

Српски Лист морао је, ради тога, највећу пажњу да посвети том погибелном противнику. Он је у књижици, коју споменусмо, прорешетао сав рад и главније писање попа Павлиновића. Није ни длака остала, а да је Бјелановић није оборио основаним разлозима.

Народни Лист подметао је Србима, да су они промијенили правац свом политичком раду и да су издали некдашња своја начела. На то је у тој књижици одговорено стр. 35.

„Ко се промијенио? Ко је издао?

„Год. 1848. Срби се слажу са Хрватима. Пошто је прогрмила реакција и проглашена уставност, Срби се опет слажу са Хрватима, слажу се уз српско-хрватску слогу. Исти Хрвати признају, да су се гласу из Хрватске одазвали у првом реду Срби и српски окрузи, да Срби бирају наметнуте кандидате. Али Хрвати у Хрватској и Далмацији његују слогу и пазе Србе, док су им требали, да се онамо укријепе, ако стеку већину у сабору. Тада Хрвати стали окретати ћурак наопако. Срби стали се досјећати; неки стали сумњати, неки стали измицати; трзају се у неизвјесности за неколико година, док Хрвати не учинише свој пошљедњи скок — скок на нос — прогласише све приморје до Дрине хрватском земљом на основу хрватског историјског права.

„Јесу ли Срби могли и морали ићи до ове скрајности за Хрватима? Не, морали су се прије одрећи свог имена, своје прошлости и будућности. Срби су морали погазити све своје светиње и прихватити нож, који удара Српство усред срца жива. Али тако самоубиjство Павлиновић од нас не може захтијевати, бар кад би имали смисла и значаја његови документи, јер ad impossibilia nemo tenetur, а заиста у немогућне ствари спада својевољно мијењање народног имена и народног значаја. Ко се, дакле, промијенио, ко је издао? Да се на свој првашњи

примјер вратимо, да мале са великијем сравнимо: ко је у Италији издао народни програм, Гарибалди или Пио IX.? — — —

„— — — лицемјерство било је на хрватској страни и још нешто горе. Они душмани Српства отпочели препоручивањем заједнице са Србима, док је од Срба потребна била; а закључили nijекањем Срба и уништењем српскога имена, кад им се учинила згода за овако велико предузеће. Прије били лицемјерни; у потоње безобразни и непоштени. Јер, да упитамо ту искрену и поштену господу, шта то значи хрватска држава у Хрватској и Славонији са Крајином, у Далмацији, Босни и Херцеговини? Значи, да Хрвати у својој држави носе државноправну власт, да Хрватство има државно-политички значај, — коју власт и који значај Срби не могу имати; Србима се оставља само племенски назив. Дакле Срби који су у овијем земљама у већини, који од памтивијека у њима живе и натопили су их сузама и крви својом, у својој властитој земљи и кући постају, по сили неког хрватског права, — хрватскијем циганима. Да, јер и циганима још није нико занијекао, нити је могуће занијекати, њихово племенско име. —— Нови политички програм о политичко-државној власти Хрвата у нетојединици не може се извести чланцима Нар. Листа, већ силом. Српска народност и њезина природна права не могу пропасти већ пропашћу самог српског народа. Преко српскијех љешина може се у Српству нешто извести, што српско није. Таки покушаји тешки су, управ неизведљиви. Али кад би и немогућно постало могућно, кад би се Српство једним махом сабље могло збрисати, и тада слаба корист хрватској дружини, јер ипак побиједио би неко други, ко му драго, — не ипошто хрватска мисао."

Поп Павлиновић, кад је Љубиша у то доба већ био мртав, изнио је у Народном Листу, како је Љубиша још год. 1870. дао некакву писмену изјаву о сједињењу Далмације Хрватској и Славонији. Орган хрватске народне странке хтио је тим, послије дванаест година и послије свега онога, што се догодило седамдесетих година, да прекори Србе с недоследности. Љубиша је то учинио тобож, „да олакоти свој избор у царевинско вијеће и да уклони од себе сваку сумњу, да би он што иначе тајно могао по Бечу дошапћивати."

Бјелановић је на то у горњој књижици (стр. 38.) и ово одговорио:

„Љубиша је осјећао у себи велику способност и хтио је у

Беч као посланик. Али је он био слаб слуга; Павлиновић га није водио у узици као многе остале. Па је он могао окренути на страну, куд Павлиновићу није мило било. Љубиша је могао и своју историју изнијети и казати, да је Бока била српскијех Немањића и Балшића; послије млетачка; некад више или мање независна; — и да се својевољно и по билатералном уговору предала Аустрији, дакле хрватска никада. За овијем примјером могли су се завести и Дубровчани и Хрвати казати, да је њихова мала република била дуготрајнија и славнија од хрватског краљевства, да хрватског краљевства није никад признавала. Зато Павлиновић хоће да веже Љубишу прије избора, а Љубиша хоће свакако у Беч. Није вјероватно, јер није наравно, да је Љубиша својевољно издао „писмену присагу, да уклони од себе сваку сумњу, да би он што иначе тајно могао по Бечу домаћивати“, јер још жив човјек није издао такви testimonium paupertatis, исповједајући неоуздање у самога себе и тражећи крјепости у писменој обвези према трећима. Ово је тумачење смијешно; истинито је напротив, да је Павлиновић овом згодом хтио везати Љубишу и истиснути изјаву од бокељског посланика, која би попунила празнину хрватскијех крунисања, избора и санкција. Љубиша потписује и обвезује се, да ће бранити државно право тројedне краљевине, „којој по историјском и природном праву спада сва данашња Далмација, не изузев ниједне части њезине ни појединог околиша...“ Хтјело се постићи, да се све части и сви околиши данашње Далмације предаду хрватском хрватском праву. Вриједи ли то што? Је ли посланик Љубиша могао продати Боку? Не, нипошто. Љубиша као посланик могао се обвезивати како је хтио, радити шта је хтио, али само за трајања свога мандата и колико му тај мандат доноси. И за њега и послије њега увијек народу у Боки остаје самоодлука: nil de nobis sine nobis. Та, уговори између владара — самодржава пали су пред владарском власти народа!“

И тако се то непрестано гонало. Српски Лист морао је бранити Србе на Приморју. Морао је историјом и исправама доказивати, када су се Срби населили у Далмацију. Морао је бранити Српство Босне и Херцеговине, које су се привлачиле у коло будуће хрватске краљевине. Од нападаја Нар. Листа морао је бранити чак и Русију. Требало је да расправља црквена

и вјерска питања. То је увијек радио највећом објективношћу и највећим либерализмом.

Одбијајући нападаје Народнога Листа на Русију, писало се на стр. 59. споменуте књижице:

„Напада се ударец на Русију. Русија је тиранска држава, шизматична Русија гњави католике у Пољској. Таке појмове раструрује тобожњи Славенин о великој славенској држави, без које би Славени били у Европи афрікански црнци, јер се никад не би подигли на углед и моћ без пролића крви рускијех војника. Та, и Grande Munus ишчекивао је толико вијекова, док су Руси прешли Балкан и под бијелијем Цариградом наметали Турској увјете... Али истина историјски очитује, да пропасти Пољске, покољима Пољака није крив вјерски фанатизам шизматичне Русије. Пољаци траже своју стару државу до Москве, траже ропство чистог руског народа. Пољаци у Русији нијесу се задовољили обилатом автономијом, већ буну дизали. У Њемачкој подлијежу шијемчењу и мирују, а сву силу на Русију упињу. Нећемо их осуђивати, већ жалити црну судбину Пољске и дивити се јунаштву њезинијех синова; али истину морамо казати, да је њихова обмана и занешеност много крива крварини између Руса и Пољака. И ако данас Петроград не може доћи до уговора с Ватиканом, није криво тирјанство и фанатизам вјерски Руса, већ народне тежње Пољака“.

О уједињењу цркава вели се такођер ту:

„Рад око сједињења цркава можемо дозволити само ако се сједињење има извести по слободном уговору цркава. Него, пошто би једна страна другој тешко попустила, ови преговори не би имали друге посљедице до неуспјешног и штетног потрзања вјерских размирица. Дакле останимо на нововјеком начелу: свакомсвоја вјера, да се вјерска начела искључе из политичкијех расправа и оставе савјести појединијех људи. Је ли ова луда, је ли ова непоштена? — Има друго средство: сила. И баш на силу се рачунало, употребљавана је сила власти и новца, не на сједињење цркава, већ на прелазак из православне у католичку. — — — Борба између Цариграда и Рима растргала је народе и широм отворила врата Турчину. Ко сада опет заподјева стару борбу, понавља старе јаде, раскида Славенство“.

Приморски Хрвати нијесу само писали и говорили. Они су у исто доба и радили. Власт им је била у рукама. Нови намјесник Далмације, који је 1881. год., непосредно прије друге

кривошијске буне, наслиједио Радића, био је Хрватима одан душом и тијелом. Није могао да трпи Србе. Намјесник тај, Јовановић, о првој буни у Боки Которској, кад је, као официр, водио војску против усташа, тешко је рањен. Том приликом зарекао се, да ће се осветити Србима на Приморју, а особито Бокељима. Свјеровао је. Допустио је хрватским поповима, да са Србима раде, шта су год хтјели и колико су им закони допуштали.

Школе, ниже и средње, гимназије и реалке, католички богословски завод у Задру, мушка учитељска школа у Арбанасима код Задра, женска учитељска школа у Дубровнику постадоше расадницима хрватске пропаганде. Ко је у то доба, као и писац ових редака, учио у тим заводима, могао би да прича много о ондашњим приликама. Историја се, до зла Бога, извртала. Српска историја није се никако учила, јер да није потребита. У хрватској историји требало је знати и најмању маленкост. Српској књизи, научној и забавној, била су затворена врата. Професори и учитељи са својих катедра предавали су о Хрватству, а настојали су, гдје год могу, да понизе Српство. Срби ђаци, који би и мало подигли свој глас против тога, прогањали су се до очајања. Професори и учитељи намећали су ђацима књиге Матице Хрватске и хрватске листове. О Матици Српској и о српским листовима било је говора врло ријетко. И кад га је било, говорило се о њима са презрењем.

Најјачи расадници тре пропаганде бијаху двије, мушка и женска, учитељске школе и католичка богословија у Задру. Пропагатори знали су, шта раде. Они су знали, да су учитељи и попови једини, који долазе у дотицај са великим дијелом народа на Приморју. Они су једини његови просвјетитељи и учитељи. Требало је њих најприје надахнути велико-хрватским духом и мржњом на Српство. Они ће у народу већ сами знати да посију сјеме. Сјеме је, заиста, посијано. Родило је и уродило је кобним плодом. Отац се завадио са сином, јер је један био одан автономашкој идеји, а другога школе похрватише. Син је почео да мрзи на оца, јер је отац, старога кова, католик, осјећао српски, а сина научише попови и учитељи, да Србин може бити само ришћанин. Стари пријатељи и другови, комшије и знанци — особито у простијем свијету — окренуше једни другима леђа, ако су били различитих вјера. Хрватски попови и учитељи училе су католички свијет, да му

је ришћанин, православни, најљући душманин. Попови су пријетили пакленим мукама свом стаду, ако се буде дружило са православнима. Учитељи проповиједали су неуком свијету о хрватској слави, о хрватским краљевинама и о будућој Великој Хрватској, по којој ће тећи сами мед и млијеко. Католички хрватски попови нијесу се никако дружили са православнима, о којима су били увјерени, да су им душмани. Ни учитељи ни попови нијесу то радили из неке афектације. Били су увјерени, да тако морају радити и да је само тако добро. Дух времена био је тада такав. Дух, којим су се напојили у првим школама, био је тако јак, да га се никако нијесу могли отрести.

Ко је живио у то доба терора, сада му се чини, као да је то био неки ужасан сан. Срећа је, и наша и хрватска, што је то доба мало трајало. Двајест година таквог хрватског рада прориједило је Србе католике на Приморју. Православни били су неприкосновени, Србима је отето много, али их је ипак остало.

Не, што је писац ових редака случајно крштен у православној вјери, него што је жива истина, мора се истакнути, да су православни свештеници били друкчији. Они су увијек, и у најчешће доба српско-хрватске борбе на Приморју, и као Срби и као православни, били толерантни до скрајности. Никада ниједан од њих није ни ријечи проговорио ни против католичке цркве ни против Хрватства. Бранили су Српство, учили су нас Српству, али нијесу ни хтјели ни знали, да нам улијевају мржњу на католичанство и на Хрватство. Њихова је ријеч била увијек блага и поучна. Туђе су поштовали. Своје нијесу ником давали.

Срби католици били су најдражи нишан хрватским поповима. Њих никако нијесу могли трпити. Нијесу хтјели дозволити, да може бити Срба, осим православних, и католика. Многи католици, а то листом људи научени и школовани, прихватили су српску заставу. Међу Србима католицима било је и свијесних попова и фратара. Неки од њих били су бољи и одушевљенији Срби и од самих православних. Али, ниједан од тих попова и фратара не постаде бискуп. Њихово Српство била им је најгора препорука за тај високи чин. Прогоњени и омаловажени од својих старјешина, легли су у црну земљу, разочарани у највећим некадашњим својим идејалима. Њихово разочарање није могла ублажити ни ријетка љубав, којом су их љубили и поштовали многи православни Срби.

Упоредо са таквим радом на Приморју, радило се једнако

у Босни и Херцеговини. Исти систем владао је на Приморју, у Босни и Херцеговини: једнака средства употребљавала су се и тамо и амо. И у Босни и у Херцеговини ширило се Хрватство, као и на Приморју. Разлика је једино у томе била, што је ово наше Хрватство на Приморју имало и има у неколико основе. У Босни и Херцеговини створено је и накаламљено без икакве природне основе. У тим двијема српским земљама пропаганда хрватска и католичка служе смјеровима аустро-угарске политике на Балкану. Тамо се преко ноћи претворише у Хрвате људи, који најурише у Босну и Херцеговину из бијела свијета, да се хране чиновничким хљебом. Католички дио народа, урођеног у Босни и Херцеговини, који није никада ни знао, шта је то Хрватство, пристао је великом већином уза њ. Разумно је, да је то најбоља препорука код аустро-угарских власти. На исти начин радило се и код мухамеданаца. Успјех је био много мањи, али га има ипак.

Било просто с наше стране — јер не можемо забранити — аустро-угарским властима, да раде по својим плановима. Али, не било просто браћи Хрватима, који се ухватише у такво коло, на своју и нашу коначну велику штету.

D-г Александар Митровић

ПИСМА ПРИЈАТЕЉИЦИ

XII

Солун, септембра 1900.

Драга моја,

„Стафиља! Ореа стафиља (Грожђе! Лепо грожђе)! Симит, ђеврек! Тазе чурек! Најди писташи!“

Да ме је богиња Атина „посула тврдим сном“ јуче, пре него што сам у воз ушла, и пренела ме овамо, чим бих се пробудила, рекла бих: Солун. Јер који би још то град био, где је оволика граја, оваква вика продаваца.

Весело у кући, весело на улици; метални пазар, меџидија хваљење робе. Солун је весео град, за то га хануме воле, и певају му: „Селаник, јаврум Селаник! (Солун, тиче Солун).“ Овде: ако говоре певају, ако продају певају, ако те зову у дућан, певају: ако поручиш штогод пред каваном, да ти се донесе, старији млађему наређује певајући. „Дајте ми чашу пива,“ велиш. Ена бирааâ! „Донесите ми две каве, три локума, једну лимунаду. — Дио кафе, триа локума, ена лимонатааâ!“ Јутро. Ето на магарцима месо. „Креаз (месо)! Кало креазаћиний (Добро месанце)!“ Ето на магарцима кошеви пуни зелени. „Видели калооô!“ Ето на магарцима гуње за слатко. „Кидоња ја мацуњааâ! (Гуње за слатко)“…

А путем?

Мила моја, имала сам сапутнице буле. И док су оне пе-

вале „Селаник, јаврум Селаник". ја сам гледала у Вардар, који смо пролазили често до близу Солуна, као до Врање Мораву: гледала сам га и мислила на његову прошлост, на господара Струмице и Вардара, деспота Драгаша, на куле што се дизаху по Маћедонији, с којих се разлегаше песма маћедонска, одакле полажаше властела српска и у лов и у бој, сва у срми и жежену злату, са сабљама у Млетку кованим...

„Стафиља! Орима стафиља!" Грци! Ноћ је, а они ми не даду мира, да напишем теби, драга, писмо. Грци! Покрвише се синоћ на станици с Јеврејима.

У Скопљу Цигани; у Солуну Грци и Јевреји, гори од Цигана. Једни хвале једне хотеле, други друге; гурање, свађа, грување. Замисли, мила, умало не остасмо без пртљага. „Гранд Хотел! Коломба! Империјал!" И док погледасмо, велики нам кофер на једним колима, мали на другим, дењак на трећим, корпа на четвртим: вуку ми ручну корпицу из руку, скидају ми огртач с леђа. И ко да се одбрани? „У помоћ, заптије!" Једва прикуписмо ствари.

„Grand Hôtel: doux (deux) lits quatre francs! Ики јатак дорт бешлук (Два кревета четири динара)! — Hôtel Colomba: doux lits trois francs! Ики јатак, јуч (три) бешлук!"

— Мадам! да ти чистим путине? Мосијо, потине! Како ћете с таквим путинама у град? И ја, сасвим несвесно, погледах у своје ципеле: чисте. Али какво је ово чудо овамо, у Турској, с чишћењем обуће. Ноћ, а Јевреји се деру: Потине! чистим потине.

„Стафиља! Не чујем више ни лупу трамваја, ни топот коња; и магарци умукли, а Грци још: „Стафиљааа!" А до самога мрака: „Газ! Месо! Купујем стареж!" У грчкој сам махали, у грчкој кући. Остависмо хотел да нађемо тишину, а оно... „Цоља паља перноме! Кориција паља перноме! (Купим старе крпе и старе девојке)". Међу грчким девојкама, овамо, пуно је проседелих, па ђаволи телали траже тобоже да их купе и да их распродаду.

На магарцима сва животна намирница, и сва потреба за кућу, одело: око Ћемер-Капије, у грчком крају, око Аладали-Имарета, у турском. Извијају продавци монотоно чудне арије своје, притиснувши, ако су Јевреји, једну ноздрву, да глас лепше „изађе". Еј што нисам упамтила ма и једну арију, ма и једну песму. У грчком крају грчки, у турском турски, у јеврејском јеврејски...

Нека ми опрости Болани Дојчине што га се данас не сетих ниједанпут. И нека ми опросте Божји угодници, Св. Димитрије и Св. Ђорђе, што ми на памет не падоше никако. Нити се сетих, Боже ми опрости, Посланица апостола Павла Солуњанима. Јер ходећи градом никога се нисам сећала, ни на кога помишљала, него сам презала од метежа; а граја и дерњава заглушивала ми уши, забуњивала ме. Средином људи, жене, деца, странама магарци, коњи.Ври чаршијом, без реда и правила: ко ће десно, ко лево, ко средином.

О Солуну ти не могу више. Дан, два, па даље. Потражи књиге, редом, о Солуну, где је живео Болани Дојчине, болујући за девет година; где су храмови Св. Димитрија и Св. Ђорђа, с којих одавно позива мујезин правоверне на молитву. Из књига ћеш видети колико авра има, и колико џамија, колико цркава; и колико школа јеврејских, колико турских, колико грчких; и колико хамама. И начитаћеш се о Покривеној Чаршији, о Безистану; и видећеш где је Милет-Башча, Чауш-Манастир, Кара-Бурну. Ја ћу теби о ономе што књиге не кажу, а ако и кажу, хоће да лажу, о ономе о чему су се европски путници, и овде и у Цариграду, по цариградском предграђу Пери наслушали од брбљивих вођа и што је некада могло бити, и што никада бити не може, приче као из Хиљаду и једне ноћи: писаћу ти о харемима. „Куће, куће“, рече ми Џевдет-паша. „Не проучава се живот и обичаји једнога народа по улицама“. Или зар да верујемо Турцима? „Има ли разлике између зелене и беле чалме?“ пита једном један путник нишког муфтију. „Нема“, одговори муфтија. — Зашто тако рекосте? упитах муфтију кад путник оде. „Да сам рекао и м а, он би: А каква је разлика? А откад то? А како? Одговором и м а отворио бих разговор; одговором н е м а, затворио сам га“, рече ћутљиви и дискретни Турчин.

„Стафиља“!... Не, за вечерас је доста. Грци се неће ућутати до поноћи.

Прими искрено поздравље, драга моја, и чекај друго писмо.

XIII

Солун, септембра 1900.

Драга моја,

Јуче рано рано у турски крај, па где год коју стару булу сретох, ја је упитах: „Ханум, где је Аладали-Имарет?“ Свака

пође с нама неколико корака, свака ме изведе на пут, свака рече: Доору (право).

Право, право, па нађосмо Алаџали-Имарет, и близу њега фуруџијницу. „Где седи, ага, Емир-ханума, Етем...“ Не довrших, јер фуруџија скочи с тезге и махну руком озбиљно и важно, да за њим пођемо.

Удари звекиром; овде се врата одмах отворише; не питаше ме ко сам и шта желим, него ме одведоше унутра. Ово је Солун.

Овде Бул-ханума, Нишлика. Здрављење, грљење, плач; она плаче. Кћи некада најбогатијега Турчина у Нишу, сад нигде ништа: склонила се с децом и мужем код рођаке Емир-хануме.

— Па где је Емир-ханум?

— Још спава; у зору смо дошле кући: сву ноћ на свадби... Жени се неки пашин син из Стамбола, па узима Солунку, кћер једнога богатога бега... Овде је и Зариф, знаш ли?

Моју познаницу у Нишу зову Севдије, овде Зариф, у Цариграду Сафи, у Бејруту Замбак. Севдијом је зову што је мила, Зарифом што је фина и нежна, Сафи-ом што је чиста, Замбаком што је бела. Туркиње имају обичај да предругојачују имена. Правим је именом ретко ко зове; јер и ако је лепо, ништа не значи, па га буле не воле.

Кад одох да кажем збогом Хусеин-Ахмед-бејову харему, младе хануме нема. „Отишла у Солун, на свадбу“, рече њена мајка. —

Пробудише домаћицу.

Кад би знала каква је та домаћица. Највеселија жена на свету. Удовица од..., не знам од када, одавно; остала верна и мртвом мужу, волела га, али двадесет и неколико година није туговала, него се проводила, правила зијафете, скупљала меџлисе, ишла на свадбе, долазили јој на шенлуке. Богата, а нема деце; више пријатна но лепа; носи авраше, то јест исечену косу, те помало личи на мушкарца. И она ми се обрадова, упознала се са мном у Нишу, али она не заплака, но се засмеја.

Изиђе и њена гошћа, солунска Зариф, а она припљеска длановима и изви грлом:

Желело се двоје драго
Пуних осам годиница:
Састало се......:

Она млада опет тужна,
Он весео као тица.
Аман! оф аман!...

Домаћица ми исприча да су у седамдесет и два сата свега шест сата спавале; три ноћи на свадби биле, по сву ноћ седеле. После ме узе питати о нишким булама. „Што не иде у Стамбол Шехназе-ханум? Кога има у Нишу? Нестало кајмака, остала сурутка; жито врапци позобали, остао кукољ; цвеће сунце спржило, остао коров. И разабра где седим, посла ајваза те ми набави допуст: задржа ме на ручак. „Из музуломанске куће не излази се без ручка: грехота."

По ручку, хануме се обукоше, нагиздаше: Емир-ханума се обуче у загасито-зелену антерију од кумаша, опаса се црном траком с кићанкама од ибришима, рашчешља авране, намести стамболску шамију наврх главе, причврсти је звездицама од смарагда и рубина, обу плитке ципеле од коже неочупана швајцарског телета. И оне две изиђоше обучене: на Бул-ханумн „канарија цанфес" антерија (негдашња мода нишких була), на Зарифханумн од белог кумаша с црвеним цветићима; накита ни на једној. Бул-ханума свој у залогу дала, Зарифа свој није донела; на Зарифиној левој руци златна бурма...

Припеше неча (велове), обукоше чаршафе, то јест горње хаљине, као две сукње, па једне оставише да им сакрију антерије, друге дигоше на главу. Зарифа понесе „ridicule" с рупцем, новчаником и прибором за пушење; оне две понесоше дуван и рубац у махрами, а кесе с новцима у недрима.

Пођосмо на свадбу.

За нама је једна лепа слушкињица, Бултер, с некаквом бошчом. Ми смо већ до капије, а домаћица још нешто поручује: ашчики и ајвазу. „Само добро упамтите, тако као што рекох." — Пеки, пеки, ханум", вели ајваз и окреће ханумн леђа, да је не погледа у лице.

Отац ајваз, мајка ашчика, кћи одаџика: код ове се ханумe оно двоје узело; ту им се девојче родило, одрасло.

Прошли смо многе улице, поплочане, и чисте као сав овај крај турски (све сметлиште, и из дворишта и са улице, смешта се у вече пред капијама, па га ујутру боклуџије износе); уски криви сокаци а красне куће, све двокатне, са софама у самом кафезу, с прозорима у густим решеткама; а ограде свуд тако високе, тврдо зидане, окречене или обојене, преко којих су ши-

роколисте смокве пребациле гране пуне рода, а олеандри их, бели и црвени, надвисили, изравнали се с кућним крововима.

Феча им подигнута, те им лица сасвим откривена, као у мене. У њих је обичај да носе отворене сунцобране и по хладовини, и кад сунца на небу није, да га навлаче на главу кад им се ближи какав безочник. Ове данас то одмах не учинише, те што мину мимо њих, мушко, Турчин, све им се загледа у очи: једни дирнуше фес, други се осмехнуше и уздахнуше... „У Скопљу, Емир-ханум, тако густа феча, те једва помало назиру пут јадне ваше жене; овде вам лица откривена. — Скопље је, мадам, арнаутски град, Солун франачки“.

Отворисмо једну високу двокрилну капију не лупајући, а место предњег дворишта и средње капије пред нама се указа ћилим! Уз саму капију побивена два дирека, па на њих разапет ћилим; јер данас се капија отвара сваки час, а радозналаца на улици пуно, па да не би видели хануме у дворишту развијене.

Велико двориште поплочано мрамором, опточено жбуновима јасмина а прошарано смоковим дрвећем и олеандрима. С једне и друге стране стазе Црнкиње, продавачице халве, од сто врста, локума и рахат-локума, печених у шећеру бадема, печених семенака, банана, пистаћа, лимунаде и цвећа. У фереџама су као Туркиње; јашмаци им бели као снег, лица им црна као катран. Пред неком је котарица, пред неком тепсија, све пуно; отварају се дебеле усне: „Пистаћи, хануме! локуми, мадам!“ говоре црнкиње. „Цвеће, хануме!“ креште два црнчета косе коврџаве и оштре као чекиња. Хануме купише по̂ оке банана, ја киту цвећа.

Конак, висока пространа кућа с три светле терасе окренуте мору и с једном џамли-софом; таванице сводасте као на богомољама; на долапима дивна резарија; молераји фресака; на овом зиду врт пун ружа, са шадрванима усред леха и чесмом под широколистом палмом; на оном друм с караваном једногрбих и двогрбих камила, натоварених шареним џаковима пуним робе, и Арапи са својим снежно-белим бурнусима. Намештај: дивани, ћошке, све превучено белим платном те се не зна од какве су материје; у сваком углу огледало; столови обавијени персијским ћилимовима, а на сваком столу по две лампе и по скупоцен лонац с цвећем; подло го, јер у оваким се приликама улази обућом којом се на улици ишло.

Емир-ханума и ја овде и не седосмо, јер она хтеде да што

пре видим невесту, те ме проведе кроз једна уска и висока врата, која овде служе уместо познатих турских капиџика.

Шта је овамо у врту цвећа! шта лимунова! И ова кућа, харем, двокатна, лепша од оне, намештена пола европски пола турски. У салону нас дочекаше три Турчина, у европском оделу, сва тројица у фесовима, најстарији у чарапама: невестин отац и браћа.

Емир-ханума није спустила нече; седе, па одмах узе да пуши.

Уђе домаћица. Средовечна; издужила се као мотка: чемашир-сирги, то јест мотка за подупирање рубља, мора бити да су јој хануме такав надимак дале. Представља султанију.

И одело, и обућа, и чешљање, све ми говори е је ово нека од оних затуцаних Туркиња. Хрка јој с триста бора и три хиљаде прошива, терлуци наврх прстију, сокма (старинско чешљање) с јеменијом гуштерове боје. Пред Емир-ханумом направи темена, на мене баци један охол и пун презрења поглед, седе па ми окрете леђа. Ја се толико застидех. „Да идем, Емир-ханум?" — Седи, мадам, па сехири. Арнаутка, Ђаковалка. У тебе она не треба да гледа тебе непознату, него мене своју пријатељицу; ама арнаутска дебела глава није кадра да разуме овако танке ствари", шапће ми Емир-ханума на ухо, да ме умири.

У Нишу је „вођење невесте" у четвртак у зору, овде око вечерње: најдирљивији чин у турској свадби, која траје петнаест дана.

Изведоше невесту да се опрости с родитељима и браћом: мале, она и две младице, њене водиље. Ухватиле је за мишице, а кад је доведоше пред оца, пустише је, она се саже те додирну оцу уснама и челом ногу, скут и руку; отац заплака, привуче је на груди, па је пољуби у чело и косу. И мајку тако поздрави, а она је, та њена надувена мајка, изљуби плачући. Па и браћа је љубе и плачу; обојица заплакаше још како је угледаше. Један брат, млађи, плаче као жена: поклопио лице у руке, на разастрту махраму, па јеца. Ушле су три хануме, с две младе се грли, љуби, све плачу. Два огледала од пода скоро до тавана у два кута — окренута једно према другом, међу њима калиђена наслоњача: ту посадише невесту. Према оцу је; тишина, само се чује млађега брата јецање.

Нашто сузе оволике? Као да је не удају но сахрањују.

Једна од оне две младе буле брише јој сузе својим рупцем, љуби је и плаче.

„Њене сестре, је ли, Емир-ханум? изустих готово нечујно. — После“, одговори она шапатом.

Заборавила сам да кажем, да ми ханума рекла: „Малам, невеста је черкеска лепота. Она се, та лепота, тражи и за харем нашега падишаха; јер у Турској: црне очи нису више у моди“.

Сад гледам ту черкеску лепоту: висок узраст, витак стас, црне обрве и трепавице, а јасно плаве очи. Мода! Од широке сукње направи уску, од дугачких панталона кратке, од висока шешира низак; данас јој по вољи зелена хаљина, сутра плава, и лако: дај хаљину фарбару. Али шта ће Мода с очима?! И шта да раде Туркиње, кад су обично очију црних као трњине?

Бела, а она на лице метнула пудер (штета!); коса природна (хвала Богу!), као печен кестен, светла као зрела маслинка, густа као четка и дуга као..., не знам. С чим да је поредим? Дуже косе нисам до сад видела, дотиче јој се чланака, расплетена, да јој у новом животу ништа није сплетено; а рука? ручица; а нога? ножица; а нокти?... нокта јој нисам видела: на рукама јој беле кожне рукавице, на ногама беле свилене ципеле. Хаљина јој је од белога кумаша, сашивена европски: струк се пришио уз вити стас њезин. Али тај кумаш није једноставан, већ дивно извезен златом, који су везле сироте муслиманке у Смирни. Уместо венца, на глави јој је дијадема, у облику звезде и полумесеца; вео као у наше невесте; од краја дијадеме, с обе стране, тел, који се спушта низ прса. Овај тел оне зову и ечие, за то што се рашири преко лица невести, кад је изводе. Обоци, гривне, све драго камење, а на грудима од смарагда, сафира и рубина игла: паун са раширеним репом.

На лицу ни варка ни плавих и зелених „ћелин-пули“, као у нишких невеста.

Невеста је, као што рекох, између два огледала, те од једном видимо три невесте, све три лепе, све три обориле очи у под, и све три плачу. А она две младе, што се с њом прашташе, час јој бришу очи, час јој намештају вео, час је хладе. Не могах да трпим, опет прошаптах: „Како су нежне, Емир-ханум! ваљда њене сестре? — Снахе. „Жене ове двојице? — Једнога, млађег, онога што много плаче. „Не разумем. — Како не разумеш?! Ортаци...; знаш ли шта су ортаци?“

Не одговорих, занемех од чуда. Старија да има двадесет две — двадесет три, млађа двадесет; обе танке и високе, умилате; потпуно једнако обучене, као две сестре или две јетрве. Никад нисам видела два млада „ортака" заједно, а и муж да им је ту.

— Сермија, видиш, добра, па и ћар добар, прошапта ми на ухо Емир-ханум, кад уђоше свирачице, с цитром и дахиретом, и почеше свирку и песму.

— Сермија, то је...

Муж. Види црне крупне очи! Види обрве с прста! Види мушко црнпурасто лице! Види мушку снагу! Султан-Азиз, мислиш, устао из гроба.

Истина врло леп човек, и млад, једва да има двадесет шестседам година. Првом се оженио, како ми исприча Емир-ханум, пре седам година, другом пре две и по; обе имају деце, а то је ортакињама ћар, вели Емир-ханум; прва има два мушкарца и девојчицу, друга синчића и кћер: близнила, а родила у један дан с првом, чему се зачудио сав Солун.

Виђала сам многе ортаке, ортакиње, како ли да речем; али у једној кући само оне две пашинице у Скопљу и ове. „Ове у једној кући, и са спаваћим собама комшике; и тако се лепо слажу", вели Емир-ханум. „Млађа довела чак и своју мајку; и његови родитељи ту, и брат са женом и децом, сестра... Сви се слажу, за чудо: старији заповедају, млађи слушају, па ето слоге".

Све је то појмљиво, мислим ја, али како њих две, ортаци! „Са спаваћим собама комшике!" Љубоморне Туркиње! Имају ли ове две срце, или им је у грудима место срца камен. И он се одвоји после вечере с млађом, старија остане сама, с децом; или отиде са старијом, а млађа сама, с децом, и с мајком ваљда. И млађа га изјутра испраћа, старија гледа; или га, може бити, кад се овако лепо слажу, обе испраћају, чак до капије, обе му поручују да се брзо врати, обе га с нестрпљењем ишчекују, радују му се повратку. А он, да ли обе подједнако воли? Раздвојио срце на једнаке половине, као јабуку; или на неједнаке, па млађа добила већу, не што је лепша, јер није лепша, не што је млађа, него што је нова... Промена. Јер да није промене ради, што би тражио другу, кад му је и прва млада и лепа, кад је добра, кад му је родила и мушко и женско. Какав

ли је узрок овај нашао, пошто се они не жене док не нађу узрока, док га не кажу оној коју ће да уцвеле и толико понизе.

„Ако им муж не подели на равне части румену јабуку, њима је криво. Код две жене, изнићи ће петком без чисте промене; четири срца (ако четири жене има) а њему не припада ниједно“. Ово су ми понављали хареми с дана у дан, а где данас шта чух, шта видех!

— Ешреф-ханум, кузум, ако ти није добро изиђи.

— Фатма-ханум, ђозум, сад ми је добро.

Старија млађој јагње, млађа старијој око моје!!

Отац више не плаче, па ни браћа, само су тужни, с лепе невесте ока не скидају; а она час-по па опет заплаче, мајка никако не ћути, она надувена ханума.

Пошто отпеваше једну љубавну песму, свирачице почеше тихо и тако сетно Растанак. Како је жалосна ова мелодија! колико је тужна та песма! Сад сви плачу не плачу, но јецају... Растанак. Растаје се кћи с родитељима, с браћом и сестрама: она им захваљује на нези и љубави, и казује им свој бол: они јој праштају и благосиљају је говорећи јој о својој тузи. Муслимани, што не носе црнине за умрлим, што се ките цвећем за четрдесет дана, јер верују у живот с оне стране гроба, и држе да је овај растанак привремен, — зашто плачу кад кћер удају? Може бити: умрла, свршила са свачим што у животу човека сналази; удаје се, улази у нов живот земаљски; гледају стазу којом полази: с почетка је посута цвећем, а даље не виде, па се боје да није обрасла у трње; а да по трњу гази она која је по ружама ишла... За то плачу.

И најзад, сврши се тужна песма Растанак; уђе једна једра Црнкиња, млада, лице као виксованаципела, у црвеној антерији, с црвеним газом преко кудраве црне косе; широке позрве њена шопаљка носа шире се и тако дрхте као у ждребице, кад хоће да зафрче, сузе јој се котрљају низ лице, а она пружа невести црном крагунтавом руком мали, с филигран радом послужавник, на коме је рахат-локум и вода: да послужује. Невеста послужи само родитеље, остале та црна робиња.

Улетеше чочекиње, две младе и лепе Циганке, у црвеним антеријама, босе, расплетене, много накићене, намирисане, много, мирисом од јасмина, и увење телом као змије шарене! а очима само возе од оца до сина, од синова до оца, и каткад се на њих нежно осмехну, уздахну им гласно: они, сва тројица, озбиљни,

не дижу очију с пода: сад једна падне на колена пред оца (не пред синове), говори му о љубави, чулној, сваким покретом руку, главе, очију, уста, груди, сад га друга гледа у лице љубавним погледима и гласно се на њ насмеје, ређа му поскочице са којих црвени лице: он мислиш дрво, стена; и устадоше, полетоше преко собе као перца ветром понесена, завитлаше се, пуцајући прстима као пуцаљкама, пуштајући неке чудновате, дивље гласове, па наједанпут засташе, ночеше у месту и плећима и трбухом...: извијају се као да су од тела, одскачу као да су од гуме. Невестин отац пружи им бакшиш, оне га примише најдубљим теменима, па га саме себи метнуше на чело, тако играху, клекнувши пред онога од кога су бакшиш добиле...

Играле су оцу, јер нису смеле синовима: синови пред оцем не пуше, а камо ли да би пред њим примили игру чочеку.

Опет узеше певачице уз цитру песму тужну, и опет плач; а мени се сад учини, да је невестина мајка имала право што ми окренула леђа. Шта ћу овде ја, туђинка, друге вере, кад осим невестина најближег рода, једне комшике и послуге више нигде никога: очима замолих Емир-хануму да изиђемо. — Долазе јеңђе.

Аман, јеңђе, топарлацик јеңђе,
Загрли мене!
Грехе што имаш, што су код тебе,
Примам на себе.

Слушам певушање ове шишлијске песме (певуши је јадна Бул-ханума), а гледам солунске и цариградске хареме. На тераси сам с булама с девојачке стране. Од онога разапетог ћилима, па до уласка у кућу шпалир; уредиле се у два реда к'з-алки, то јест оне с девојачке стране, и род њен, жене, међу којима су и два лепа ортака: дочекују јеңђе. Јеңђе улазе, поред ћилима, а свирачице с цитром и дахиретом извијају песму, коју ја не могу да разумем.

Аман, јеңђе, топарлацик јеңђе,
Загрли мене.

чујем Бул-хануму.

Чим која уђе, одмах јој видим лице: у свих су печа посувраћена: чаршафе им скидају слушкиње и робиње и пребацују их преко рамена ханумама, оним што дочекују јеңђе: и наједанпут пуно двориште развијених була...: не, то ваљда нису

све буле, јер младе су потпуно европски обучене, већина у бело, неке с хаљинама по најновијој париској моди; а две, врло лепе, као да су у осамнаестом веку, за време Марије Антоанете, такве су им фризуре, закићене појевим перима...

— Боже лепих жена!

— Цариграђанке, невестине заове... Погледајте, мадам, ону лепу у црвено: Хасан-пашина кћи, шаир (песник).

— Боже, лепе девојке!

— Па погледајте, мадам, ону ружну у зелено: трипут јој венчање преко главе прешло, а још девојка.

— Боже!... Нисам знала да ли да речем ружне жене или деввојке.

— И погледајте, мадам, сад ове три у „портокал“ боју, потпуно једнако обучене: ортаци.

— Три?

— Три.

— Све три у једној кући?!

— У четири.

— Три жене у четири куће! Нисам разумела, а немадох кад испитивати ту која ми ово казује, једну лепу турску девојку, у белој хаљини, наваљену на ограду терасе, што час говори мени, час се разговара с другарицама, али не турски, него ситно грчки као Гркиња. Европски крој хаљина, а турски поздрави: уместо европских поклона, поздрав од срца до чела, у место европских реверанса, јерден темена.

У једну одају, врло велику, горе, уведене су јенђе; а доле, на све прозоре из дворишта, она црна робиња спусти завесе, јер иду мушки, невестин отац и браћа, воде невесту. Доведоше је до конака, бацајући преко главе ситних новаца, за које се граб̓ьаху деца, мушкарци и Црнке — дајући једни другима буботке — па се вратише. (Ја се нисам грабила, нити сам коме дала или од кога добила буботку, а у вече сам нашла на шеширу „мало копче“, берићет, како рече Ђул-ханума).

Ова невеста, обучена као европске невесте, што говори француски, и свира на клавиру поред дестана арапских и турских песника и Бетовенове симфоније, изведена је пред свекрву праву Туркињу старинску, у антерији и хрци, која не сматра да седи ако није прекрстила ноге; снаха јој направила темена са спуштеним велом, она снаси дала „бакшиш“, велику гужву крупнога бисера, — видела јој лице. За овим снаха по-

седела пред свекрвом, послужила је оним лепим малим послужавником, па опет мало поседела...

Стојим уз врата, па гледам по булама: старе обучене по турски, младе —. Цивилизација! Прогурала се до харема с муком, па скинула с младих була народну хаљину, алватну, звану антерија, обукла им утегнуту, европску; турској млади не дала да обоји длапова, габана и noката; опрала јој лице од варка, обукла јој хаљину с утегом, навукла јој рукавице, метнула јој вео; још венац од мирте или поморанџина цвета, још да је изведе на улицу без тела. Хоће ли моћи учинити то кадгод? Надам се, јер младотурска је странка свом силом помаже: зар да се младе Туркиње одушевљавају песницима и романо-писцима слободне Француске, а да не пожеле из дубине душе слободу? Хришћански двадесети век куца и на муслиманска врата; а код многих, многих не кроз кафезе него кроз шалоне допире из његове руке луча. „N' aves-vous pas levé votre voile aujourd'hui?" „Зар је било икада и такве браће, који ће да убију сестру, што јој је случајно видео лице „човек у кафтану зеленом", муслиманин, кад ми идемо у ђаурске дућане и с ђаурима разговарамо — развијене?" то већ питају младе Цариграђанке, па и Солунке, читајући у Иговим Ориенталима песму La voile.

Одведоше невесту доле, у једно необично велико предсобље, па је попеше, у једном куту, на сто, на једну кадифену наслоњачу, посадише је...! Стотину була гледало је, али ове су буле у чаршафима. Ја сам се чудила томе, јер око вечерње гужва беше просто несносна, а моје ми познанице рекоше, да ове хануме не могу скинути чаршафа пошто су — незване.

Кад се с минара Касумије зачу „Алах екбер", оглашење икиндије, поведоше невесту; а ја похитах да гледам, па ништа не видех: нагрну свет са свију страна, жене, зване, незване. Не нађох својих познаница, те питах једну ћуталицу: „Завише ли невесту, ханум? — Не." Друга ми вели да су је заклонили ћилимом док је ушла у затворена кола; а ја и њу слушам и чујем оно не, па ништа не верујем: све се бојим да не буде: између зелене и беле чалме нема никакве разлике.

Јелена Ј. Димитријевић

Оморина тешка притисла к'о туга
И стазе и поља, брегове и реке,
А далеко горе у ваздушном кругу
Скупљају се тице за краје далеке.

Оморина тешка, небо без облака,
А јесењи даси кроз земљу нам струје
И под жарким огњем сунчанога зрака,
Већ опада лишће без даха олује.

У природи целој видим трепет тајни,
К'о последњи пламен малаксала срца,
И ако над њиме трепти данак сјајни
Што са блиске смрти у немоћи грца.

— — — — — — — — — — — —

И све ће умрети једном бурног дана,
Ветар ће отрести цвеће, лишће свело,
Задрхтаће боно оголела грана,
Одзвиждаће свему олуја опело.

Ал' сад нека живе док их живот зове,
Док је небо ведро, а дан без облака;
Нашто сад да руше младалачке снове
И живот, осунчан снопом светлих зрака?!

Док се још свежина по свој земљи шири,
Нек пролетњу срећу у природи буди;
О, не слути, срце, и ти се умири
Док пламен и чежња не сагоре груди.

Београд

Јела П. Спасићка

О МИНИЈАТУРАМА
МИРОСЛАВЉЕВОГ ЈЕВАНЂЕЉА

I

Једна веома важна грана наше старе уметности јесте минијатурно сликарство, не само због уметничке вредности, која се често налази и у оно мало познатих му споменика код нас, него првенствено зато: што би се, мислим, на основу њих још понајбоље могли постићи тачни закључци о положају и правцима некадашње српске уметности. У тим споменицима, заслужним свестраног проучавања, поред тога што су заступљени сви утицаји, који су се и на живопису и архитектури нашој очитовали, крију се и други, сопствени елементи. Прелиставајући српске илуминиране рукописе, осети се на први поглед, да њихови иницијали и минијатуре садрже нешто, чега у великом живопису нема. У њима је уметник био већма удаљен од утврђених узора и самом себи остављен, тј. пружано му је више прилике и могућности, да онде, где би тренутно престао стајати под туђим утицајима, унесе што-шта лично свога или од онога, што се њему допало и чему је, као човек и уметник, привржен био. Он се у таквим приликама управо отимао и личио на човека, који се упиње да одагна извесне мисли што га упорно салетају; али његова недовољна отпорна снага, с једне, и неодољивост укорењених традиција, с друге стране, учиниле су да он из те занимљиве борбе никад није излазио као коначан победилац. Па ипак је и сама та тежња за ослобођењем од страних узора била довољна, да васпоставн извесну разлику између њих и српских минијатура —

разлику која је, наравно, више духовна него материјална. Могли су српским илуминатором овлађивати, било утицаји романског, било источњачко-византијског стила, при свем том је у његовим минијатурама, ма колико да су по спољној форми романске или источњачко-византијске, преостајао домаћи, српски дух. Једино се на тај начин дâ разумети она сродност између српских и осталих словенских минијатура, коју је Т. Буслајев,[1] приказујући први део Стасовљеве збирке „L'ornement slave et oriental etc.“, овако описао: „Од орнамената, што су у ових 40 таблица изложени, много што-шта изгледа нам већ из руских рукописа веома познато, али је множина савршено нова и задивљује оригиналношћу. Па ипак је све то, у исто време, тако прирасло срцу и уобразиљи нашој, да се јавља као нешто што се дуго изглéдало, очекивало и чему се надало — исто као кад би сад пред нас изненада бануо непознат човек, о којем смо се дотле много наслушали и који нам, крај све особености фигуре своје, а због рођачких црта и сличности с давно знаном и пријатељском породицом, за тили час пробуди симпатије.“ Другом приликом[2] тврди Буслајев, да је југословенски утицај на руску орнаментацију 12 и 13 века био врло осетан и да се већ тада на појединим иницијалима Јурјевског (1120—1128 године) и Добриловог јеванђеља (1164) опажају елементи романскога стила, у које руски научник ставља извесне преплете од звериња и птица, грифова и змајева, који (преплети) по каткад истичу у змијску главу или животињску губицу. Кад се узме на ум, да у ово доба падају почетци наше књижевне радње и да су српске књиге тек доцније, у 14 и 15 в., однешене у Русију, онда прво тврђење Буслајева не би могло за нас да важи; али је необично занимљив факат, да је романски стил још у 12 в. утицао на руско минијатурно сликарство. Исти је случај и са нама, само с том разликом, што је романски стил продро код Руса преко Новгорода, који већ тада трговаше са Западом, а код нас преко Далмације. Та је околност допринела да сличност, која је већ a priori могла по духу постојати између наших и руских минијатура, буде појачана и с формалне стране, тј. да руске минијатуре 12 в. постану сасвим налик на српске

[1] Журнал министарства народног просвешћења, СПб. 1884. св. за мај, стр. 56.

[2] У чланку: Die Ornamentik in den slavisch-russischen Handschriften des XI—XIV Jahrh. Јагићев Архив IV, стр. 291.

истога времена, а да су при том потпуно независно једне од других справљане. Истоветност утицаја кадра је да зближи и две, духом и идејама супротне, уметности; а када су оне прожете заједничким уверењем и јављају се као плод подударних назора о богу и свету, онда им се сличност удвостручава у оној сразмери, у којој две сестре наликују једна на другу. На тај се начин једино, по мом мишљењу, да̂ објаснити оволика сродност између наших и руских минијатура 12 в., која је Буслајева задивила и која означава један важан појав у историји словенских споменика те врсте.

II

Орнаментални украс чувенога Мирослављевог јеванђеља које је, као усирнише уздарје, пок. краљ Александар донео 1896 из Хиландара и дао га у Бечу помоћу фототипије умножити, био је и раније делимично познат ученом свету. Неколики су иницијали репродуковани, на основу фотографских снимака, још у делу В. Стасова „Словенски и источни орнаменат", на т. XIV и XV. Буслајеву је тада одмах пало у очи, како српски орнаментатор вешто дели звериње и тице по родовима; зна да их, као и људска обличја, тачно стави у покрет; како брижљиво отрађава и најмање појединости својих минијатура и како, на послетку, располаже с утанчаним чуством боја̂ и згодно их примењује. Буслајев је у свему овом открио утицај Запада, не упуштајући се у његово опширније разлагање. То је исто констатовао петнаест година доцније и Кондаков.[3] Прво што га је у овом српском дивот-јеванђељу (Prachtcodex) из 12 в. изненадило, јесу велике размере почетних, иницијалних слова, која по каткад варирају између 14 — 18 см. дужине,[4] као што су готово увек слова Р и В (на пр. оно друго В на фолију 145). У византијским илуминираним рукописима тако крупних почетних слова нема, док се у западним, нарочито у онима карловиншке епохе, често јављају. Затим их налазимо и у неким

[3] Архив XXI (1899), стр. 302—309.

[4] Размера самога рукописа износи 41 × 28 см. 40 страна снимљено је у факсимили оригиналне величине, осталих 320 у величини за половину умањеној. В. и чланчић Т. Маретића у „Бранковом Колу" за 1898, бр. 12, стр. 378—379.

рукописима, писаним глагољицом на јадранском приморју. Даље, и само извођење ових слова, која образују главни део украса Мирослављевог јеванђеља, одступа од византијског начина. Она код њега задржавају свој основни нацрт, само су им краци и језичци орнаментисани; западни су иницијали, међу тим, сачињени у виду формалне сличице, тако да је често прилично тешко разабрати, које слово управо означавају. Тај случај није ни мало редак и у Мирослављеву јеванђељу, где посматрач често мора следећа писана слова да позове у помоћ, како би из њихове свезе са насликаним почетним словом разабрао, какво је оно. Јасно је да је илуминатору била главно украсна страна и да је првенствено тежио за тим, да рукопис буде што раскошније урешен. Та тежња, пак, да се шаре, биље, животиње, па и сам човек примени као орнаменат, такође није византијска. Нема сумње да је орнаментатор, цртајући животиње, имао у виду и њихово символичко значење као представника разних људских порока и страсти, у толико пре, што је у ондашњој романско-талијанској уметности, под чијим је утицајем напа стајала, символичка примена животињских образа била јако распрострањена.[5] Али му то ипак беше споредна ствар. Његово је звериње на првом месту зато ту, да се од разних части животињског тела (њушке, шије, репа итд.) добије потребан саставак каквога иницијала [фолио 43, 160, 161 etc.]. Па и опде, где би се нека фантастична звер (аждаја, змај, кондор и др.) цела употребила, не јавља се засебно, него или као украсна допуна почетнога слова [фол. 172, 177, 189, 207 etc.], или — што је веома занимљиво — сама собом представља читаво слово, тј. тако је постављена, пресамићена или опружена, да је већ из дотичнога става добивен жељени иницијал [фол. 103, 105, 149, 219, etc.]. Кроз све ове комбинације, често ванредно духовите, провејава извесна ведрина и веселост, извесна — ако је израз погодан — радост животна, без и најблеђе примесе оне мистичности, која је својствена византијским минијатурама тога доба. Илуминатор Мирослављева јеванђеља нити је схоластик нити затуцани калуђер: он је уметник што воли природу, птице и звериње, и потстакнут племенитим нагоном уметничким,

5 Отуда је она прешла и у нашу истовремену архитектуру (Студеница). В. моју књижицу „О српској црквеној архитектури у средњем веку“, 1905. стр. 28 f.

обављао свој посао очевидном љубављу. Некоји његови иницијали су права ремек-дела, срочена у погледу цртежа и боја тако тачно и с помњом, да би и у једној епоси с много вишим ступњем естетичности спадала међ ваљане ствари [фол. 45, 103, 118, 129, 149, 168, 206]. Његова измалазачка способност огледа се и у разноврсности иницијала. Он се при њиховој изради није придржавао, као што су чинили византијски илуминатори, само одређеног броја утврђених праопочетака (мустара), него је готово сваки други-трећи иницијал оживео каквим новим мотивом. Тако је и сам њихов руководни мотив (Leitmotiv) изгубио: почетно је слово сложено било у облику стубића, пречагасте жице (ланац од карика или паваца) или високоравне гредице, крунисане озго попречном дашчицом (Fournier), било у виду дрвета, чије лишће (медвеђа шапа, граторак, Accanthus mollis) кљуцају птице на врху или су се заплеле у грању, па кљунићима скидају плод са њега. Комичне ситуације нису при том никаква реткост. Угледате на пр. дечка како пузе уз дрво или му глава провирује из грања, слично мангупчету што се обрете на комшијској воћци; голобрада ловца, како се грчевито прибио уз стабло, бежећи испред напасти, или је већ на дрвету, па с копљем у руци вреба вепра испод њега. Наједанпут искрсне од некуд дивља звер, за њом се стуштио лав, а на овога кидише змај — и то се све, док још и не трепусте, тако живо и весело случи на подножју дрвета.

Нетачно је мишљење Кондаковљево, да су ови зоморфијски и биљни мотиви позајмљени из византијских оригинала. Они су у српску орнаментацију могли исто тако продрети и са Запада, где их свакако не беше мање, него на Истоку. Али српском илуминатору у опште није било потребно, да се зарад њих обраћа овој или оној страни, јер је исто тако могао и на дому чути о разним омађијаним животињама, као што су аждаје, змијски цареви (василисци), орлови (грифови), змијоглавци и бића с птичјим главама. Уобразиља и празноверје српскога народа умело је и онда, боље него данас, да забачене и непроходне шуме насели тим нечастивим утварама, о којима су се језовите приче преносиле с колена на колено до данашњице. Није ли и српски илуминатор, сликајући своје зверињe, могао стајати под упечатком једне такве, од детињства утувљене, приче? И зар се, на послетку, од туђина позајмљује оно, чега имамо у рођеној кући?

III

Поред наведених особина ове јединствене српске орнаментације, има и један знатан број даљих елемената, који су сасвим туђи византијском минијатурном сликарству и који су неоспорно западњачко-романски. Кондаков је с пуно стручњачког познавања указао на њих пажњу у Мирослављевом јеванђељу. Већ што се тиче боја и поступања с њима, одударају његови иницијали од византијских послова те врсте. Док у овима последњим, поред плаве, ружичне и љубичасте боје, злато игра главну улогу, дотле је у нашим иницијалима недостаншца злата прилично осетна, а алево црвена, јасно и угасито зелена боја преовлађује. Омиљенога византијског шрафирања златом готово нема никако: сликар га је, хотећи да буде ближе природи, изоставио. И сам је цртеж правилнији, местимице чак изврстан, опомињући том одликом и нехотице на извесне византијске примерке 9 и 10 в., када класичне традиције поново презнуше.

Осим латинског натписа Giovanni Battista, ћирилицом транскрибованог (Жвань Батіста), над сличицом Јована Крститеља [фол. 71], западна је порекла и сличица једнога краља (Мирослава?) на престолу, крај којег стоји паж с лепезом у рукама [фол. 161]. Овај је предмет сасвим друкчије приказиван у византијским минијатурама: владалац ту седи непомично на престолу, док дворјани метанишу пред њим (Проскинисис, „челобитије"):[6] присуство каквога пажа не да се ни замислити. Још више се српски илуминатор удалио од византијских узора, сликајући јеванђелисте. Он је допуштао себи при том скоро такву слободу, која мало приличи једном јеванђељу. Његовим грчким колегама, који су своје јеванђелисте снимали крај писаћег пулта и заузете „сочињенијем" светих књига, изгледао би у најмању руку неозбиљан онај Христов следбеник, што се на фол. 97 качи уза стабло или друга двојица-тројица, посађена на врху дрвета и стуба. Други један мотив је необично пријатан. То су медаљони на стубићу с полуликом (Brustbild) јеванђелистовим [фол. 19, 47], искључиво декоративне природе, као и на Западу. На фол. 121 видимо опет један западни, управо романско-тали-

[6] Као на пр. на насловном листу псалтира Василија II, у млетачкој Марковој библиотеци.

јански елеменат: за пултом, који почива на грбини лавовој, слика нешто некакав голобрад човек (Григорије?). Лав, као носилац или подупирач нечега, јавља се и у нашој истовременој архитектури,[7] камо је продро из Италије. На фол. 165 стоји слика једнога од оних римских војника (сотника, центуриона, који стражарише на Христову гробу. Војник је фиксиран у тренутку, када је, васкрсењем запрепашћен, полугласно узвикнуо: „заиста овај бијаше син Божиј“.[8] Приказ привлачи пажњу не само зато, што живо оцртава душевно стање војничког покајника, него и с тога што одваја од византијског начина, где центуријон прободе копљем ребра Распетога и устукне пред сопственим злочином. Ова је минијатура, по уметничкој замисли и поетичности, била лепа. У њој се илуминатор опростио за часак главнога, декоративног задатка и посведочио своју дораслост и за дубље уметничке ствари.

Орнаментациона је страна, видесмо, главна у накиту Мирослављевог јеванђеља. Његове минијатуре не илуструју текст, него красе књигу као такву, независно од њене садржине. На тај је начин илуминатор могао слободније поступати, што је и учинио. Имајући стално у памети и пред очима, да јеванђеље ваља што раскошније „заставити“, достојно онога за кога је писано — „великославнаго кнеза Мирослава, сина Завидина — минијатор се користовао најразнороднијим мотивима те врсте сликарске вештине. Њему све служи као накит: звериње, птице, јеванђелисти, па и сам св. Ђорђе кад пробурази аждају [фол. 149]. Али му јачина није у томе, него у довијању увек новим мотивима. Он је као модеран карикатуриста пун досетака и вица. Треба видети два његова дечка [фол. 111 и 160], с најацким, шиљатим капама, па се одмах уверити да их је намерно учинио смешним. Не мање су занимљиве и његове genre-сличице, као што је на пр. онај млади вештац са стопалама у чељустима две змије [фол. 118], или кад друга два шипарца испражњују плод из двокракога рога [фол. 129]. Овамо би се могли убројати и млади ђакон, с кадионицом у левој и јеванђељем у десној руци, ослоњен о дрво [фол. 83], и шиљбок са штитом, пред

[7] Испред т. зв. царских врата (она што воде из унутрашње припрате — партекса — у храм) у Студеници. В. моју цит. књижицу, стр. 30.

[8] Јев. по Мат. гл. 27, 54.

градском капијом [фол. 257] — два приказа, подједнако симпатична и необична.

На послетку, у прилог обиљу западних утицаја на минијатуре Мирослављева јеванђеља, поред осталога, иде још и тај факат: да су све његове личности младе, махом фигуре дечачког узраста, округлих образа, ћосаве и с кудравом косом. Наше јеванђеље изгледа по тој еротичној црти као мала галерија пажева и млађаних скутоноша са двора каквога талијанског тиранина, и живо подсећа на доцније илуминиране збирке немачких минесенгера. У византијским минијатурама је ова појава права реткост. Брада и старост сматране су неопходним атрибутима велепитованих људи, и као у свакидашњици, тако су њих две и у уметности почаст уживале. Стжиговски[9] наводи Нићифора Грегораса (14 век), који обријано лице означава као „латински обичај“. Срби су, као и византинци, сви пуштали браду. На Истоку су били без ње само евнуси и ћосе од рођења (*σπανοί*), с којима се шега терала.

IV

Срби, као што је опште познато, примише први пут у већим масама хришћанство крајем 9 века. Покрштење, у колико га нису раније извршили свештеници из Рима, доконали су грчки свештеници. То је први историјски факат. Други је у томе, да је српски народ и даље потпадао у хијерархијском погледу под надбискупије у Сплиту, Бару (основана у 11 в.) и Дубровнику, које опет стајаху под влашћу Рима.[10] Вајкадашња распра између источне и западне (римске) цркве, утуљена је тек 1054 г. коначним расцепом. То је трећи историјски факат. Четврти је у томе, да је све до времена Немање и св. Саве политички и културни утицај Рима, док год се језгро српске државе налазило близу Далмације, био упоран и дуранан. Па и дуго после организаторског рада она два велика мужа нису

[9] Die Miniaturen de serbischen Psalters in München. (Издање бечке Академије Наука) 1906, стр. 117 f.

[10] Стжиговски, говорећи (стр. 89.) о постојаним односима Хрвата према Риму и Италији, превидео је ову важну чињеницу у историјској прошлости српскога народа.

ти западни утицаји, којима је Далмација [illegible], престали да дејствују.

С оснивањем манастира Хиландара на Атосу, год. 1198/9 српски је духовни живот примакнут другом центру. Светогорски манастири беху тада у велико расадници оне уметности, која је преко Цариграда приспела тамо с Истока и у тишини се горској напојила на врелу увек свежих старохришћанских предања. Али српска уметност ни после наведеног датума није одмах пресвукла дотадашње рухо. Оснивањем Хиландара је учињен свакако један замашан корак у правцу еманципације од Запада, али до њенога дословнога постигнућа морадоше два читава столећа прохујати и многи се догађаји у њену корист одиграти. Тек концем 14 в. постаде Хиландар за српску уметност оно, што је у 16 в. био Ватикан талијанској. Везе српскога двора и цркве са Атосом бише настављене и у 15 в., нарочито под владом просвећеног ктитора Каленића и Манасије, деспота Стевана Високог.

Као природна последица оваквога развоја ствари, издвајају се у старој српској уметности две, у главном јасно одељене, епохе: епоха Немањићског доба, са. 1151—1380, и Лазаревог, покосовског времена, са. 1380—1459. Док су у првој утицаји романскога стила превагнули, дотле се друга развија под непосредном егидом светогорске, односно источњачко-византијске уметности. И једна и друга имају своје представнике како на пољу архитектуре, тако и у области црквенога живописа и минијатурног сликарства. Студеница и Мирослављево јеванђеље, Манасија и српски псалтир у Минхену, јесу најдоследнији обрасци та два правца у старој српској уметности.

У недавно објављеном, за нас Србе значајном, делу о минијатурама српскога псалтира (нешто пре 1433 г.), који се данас чува у минхенској библиотеци, вели изрично његов учени испитивач, Стжиговски: да се већих противности не да ни замислити, него што су Мирослављево јеванђеље и тај српски псалтир.[11] Од утицаја романске орнаментике, под којима су иницијали првога постали, нема ни трага у минијатурама другога. То је најбољи доказ, да је овај други споменик српског минијатурства творен негде далеко од Далмације или Мађарске, на сву прилику у св. Гори. С нашим је јеванђељем обратно. Оно је

[11] Цит. дело, стр. 119.

постало у размаку 1169—1197.[12] дакле у опште пре заснивања Хиландара, као и Студеница. Можда га је „грешни Глигорије" писао и златом „заставио" у самом Хуму, над којим је брат Немањин, Мирослав, кнезовао и где су романски елементи могли бити примљени из прве руке. Како му драго — тек једно је сигурно: да минијатуре Мирослављевог јеванђеља спадају међ најлепше споменике старе српске уметности и да ће бити грдна штета, ако се његов сјајни, а данас незнано куд затурени, оригинал не буде нашао.

Д-р Божидар С. Николајевић

---

[12] Љуб. Стојановић: Стари српски записи и натписи, св. I, стр. 3.

ХЕТЕРА

Још усне жеља за пољупцем носи,
Још лицем пламти жар, усхит и вера,
А мртва лежи заносна хетера
С болом у срцу и миртом у коси.

„Богови мрачни, зар смрт бити мора?
Зашто ће гори вашег плавог виса
Гранчица нежна младог кипариса,
Богови срца од белог мрамора!“

Вапије песник гласом силног плача,
Али док зора румена не сване
Чудан се бахат чује кроз дворане...
То хронос корача.

Милосав Јелић

ЗАГОНЕТКА

По московском друму отишао сам далеко иза града. У даљини, у широком котлу светлуцале су безбројне светиљке града, допирао је нејасан шум, лупа кола и одломци војне музике: био је празник, у варошком врту је шетао свет; над прашњивим градом с времена на време узлетале су ракетле и римске свеће. А унаоколо била је тишина. По крајевима улице иза разгранатих лоза таласала се раж и тихо су цвркутале шеве; звезде се палиле у дубокоме и чистоме небу. Раван угажен пут, меко се свећи, бежао је у даљину.

Ја сам ишао напред у ту мрачну даљину и мене је са свих страна обухватила потпуна тишина; топли ветар ми је слабо дувао у сусрет и лепршао се у коси; у њему се осећао мирис зреле ражи и још нешто, што је тешко било одредити, али што је свим својим бићем говорило о ноћи, о лету, о бескрајном простору поља. Мене је све више обузимало чудно, али мени давно познато осећање неког тужног незадовољства. Та је ноћ била дивотно лепа, ја сам желео да се насладим, да је се сит науживам; али сам из искуства знао да ће ме она само измучити, да ја могу до јутра лутати овуда и да ћу се ипак кући незадовољан и тужан.

Тешко ми је да разјасним расположење, које овлада мноме у таквим ноћима, тим више, што се оно коси са мојим сопственим разумом. Ја не могу другчије, но с осмехом да мислим како су песници и стари филозофи одухотворавали природу: за мене је она, као целина, мртва:

У њој нема душе, у њој нема слободе...

Али у таквим ноћима, као ова, мој разум ућути и мени почиње да се чини да природа има свој живот, тајни и непојмљив, да иза променљивих звукова и боја стоје нека вечна, непроменљива, до очајања непојмљива лепота. Ја осећам да је та лепота далеко од мене, да нисам способан да је појмим у својој њеној целини; и то мало, што ми она даје, нагони ме само да се мучим због осталог.

То расположење није никад тако јако овлађивало мноме, као сад. Попео сам се на низак зарастао целином бедем, који је ограђивао пут. Градске светлости одавно су се изгубиле иза хоризонта. Унаоколо су се ширила поља, десно над светлим морем ражи, тавнео се густи, вековни врт спахиског имања. Ноћна тишина је била пуна живота и нејасних звукова: изнад ражи чуло се је као нечије широко, уздржавано дисање; у тавној даљини причињавало се час певање, час пљесак воде, час слаб једва чујан јаук: да ме је то викнула у висини уплашена с гнезда чапља, да ли је крекнула жаба у суседном језеру, — Бог зна... Топли ваздух је тихо струјао, звезде су дрхтале као живе. Све је дисало дубоким спокојством и самопоуздањем: сваки лелујави клас, сваки звук као да је осећао себе на своме месту, — и само сам ја стојао пред том ноћи усамљен и туђ свему.

Она је живела за себе. Мени је било криво што ниједне живе душе осим мене нема овде, али ја сам осећао да је њој самој, тој ноћи, крајње све једно гледа ли неко њу или не, и како се осећа. Кад не би било ни мене овде, кад би изумро цео свет на земљиној кугли, — она би продужила да сија том истом лепотом и не би је се тицало што та лепота пропада у залуд, а нико јој се не радује и нико се њоме не теши.

Тихи ветар дуну са запада, љубазно повијајући главице пољског цвећа, начини у ражи таласе и зашуме у густим липама врта. Мене је вукло тамо у мрачну шумицу липа и бреза. Од људи тамо нећу никога да сретнем: то је имање старице-спахинице Јарцеве, с којом живи само њен син студент; он је стидљив и ћутљив, али ретко кад седи код куће; њега непрестано зову себи суседке-племићке и градске даме. Веле да он ванредно свира на виолини и његов московски учитељ професор обећава му велику будућност.

Прошао сам по међи к врту, прескочио сам зарасли копривом ров и искривљен плот. Под дрвећем је било тамно и тихо, мирисало је на влажну, шумску траву. Липове алеје укрштале

су се међу собом, образујући широка узвишења, засађена јабукама. Небо је овде изгледало тамније, а звезде јасније и веће, него у пољу. Пођем по алеји у дубину врта. Око мене у тамнини са једва чујним шумом пролетали су слепи мишеви, и чинило се као да слабо затегнуте струне струје у ваздуху; с дрвећа је нешто тихо падало, у трави иза липовах стабла чуо се нејасан шумор и кретање. И ту је свуда био неки тајни, особени живот... На раскрсници алеје, у сред џбуна зове и дивље руже, тамнеле се развалине купатила; гомиле цигаља су густо зарасле копривом, а над њима се искривио зид, готов да падне. Алеја се нагло спуштала к пруду; отуда се осећала влага и мирис воденог талога. Скренем у траву: лопух и коров, који су ми допирали до појаса, квасили су ме росом, у почетку сам дуго ишао поред густих вишања, затим се појави цела шумица јасика. Прешао сам је, прескочио јарак и — изненада изашао код пруда. На истоку је почињало да се светли, али су звезде над врбама још јасно светлиле; доле под брдом, у широкој равнини пруда лизала се пара, отворена врата купатила чудно су шкрипутала у тишини. Иза труда ширила се поља, у росној долини монотоно је крештао вивак. — „Чи-чи-чи!“ — мирно и поуздано је звучало у ваздуху. Спокојно су трептале звезде, спокојно је ћутала ноћ, и све у наоколо дисало је том истом поузданошћу у себе, неузбудљивом и очајно непојамном лепотом.

Уморан с накупљеним у души глухим раздражењем, присео сам на клупу, која је стајала под старим брезама на углу стазице. Од један пут негде у близини иза мене, одјекнуше звуци виолине. Обазрех се зачуђено: иза џбунова багрема белила се позадина малога крила куће и звуци су се разлегали из његових, широм отворених, неосветљених прозора. Значи, млади Јарцев је код куће... Музикант претрча прстима по жицама и поче да свира. Дигох се да идем: ти вештачки, човечији звуци чинили су ми се као груба увреда свему, што ме је окруживало.

Лагано сам се кретао напред, пажљиво газећи траву да не би крцнула сува гранчица, а Јарцев је и даље свирао... Чудна је то била музика и одмах се осетило да је импровизација. Али каква је то била импровизација! Прошло је пет минута, десет — а ја сам стојао, не мичући се, као укопан и жедно сам слушао.

Звуци су текли збуњено, непоуздано. Или као да су тра-

жили нешто, као да су се напрезали да изразе нешто, што нису били у стању да изразе. Нису само мелодијом они привикавали себи пажњу, — ње у строгом смислу чак није ни било: већ баш тим тражењем, мучењем због нечег другог, што се и нехотице чекало у напред. — „Сад ће баш да буде право“ — мислио сам ја. А звуци су се лили једнако тако непоуздано и уздржљиво. По кад кад блесне у њима нешто, — није мелодија, већ само одломак, напомена на мелодију — али тако чудну да је срце замирало. Ето, ето, чинило се, сад ће бити ухваћена тема, — и скромни, непоуздани звуци разлиће се божанствено спокојном, победоносном, надземаљском песмом. Али је долазио тренутак кад су струне почињале да звуче као уздржавано јецање: напомена је остајала неразумљивом, велика мисао, блеснувши за тренутак, ишчезла је без повратка.

Шта је то? Зар се нашао неко ко преживљава сад то исто, што и ја? Сумње није могло бити: пред њиме је та ноћ стајала као таква нема, мучна и неразумљива загонетка, као и преда мном…

Од једном одјекну оштар, нестрпљив акорд, за њим други, трећи, — и бесни звуци, прекидајући један другог, бурно појурише испод гудала, као да се је неко окован јаросно размахнуо, старајући се да раскине ланце. То је било нешто са свим ново и неочекивано; и тим не мање осећало се да је баш нешто томе слично и било нужно, да при пређашњем није могло остати зато, што је оно сувише измучило својом бесплодношћу и безнадежношћу… Сад се нису чуле тихе сузе, није се чуло очајање: силом и дрским изазивањем звучала је свака нота. И нешто је продужавало да се очајнички бори, и немогућно је почињало да се чини могућним, чинило се још један напор, — и јаки ланци разлетеће се у комаде, и почеће се нека велика, неједнака борба. Осећала се таква младост, таква вера у себе и одважност, да за исход борбе није било страшно — „Нека нема наде, — ми ћемо и саму наду извојевати!“ — чинило се као да су говорили ти моћни звуци. Ја сам стајао, бојећи се да одахнем душом и одушевљено сам слушао. Ноћ је ћутала и такође слушала, — осетљиво, зачуђено слушала тај вихор њој туђих, страсних звукова, који су негодовали. Побледеле звезде трептале су ређе и непоузданије, густа магла над прудом била је непокретна: брезе су замрле погнувши своје тужне гране и све у наоколо замрло је и ућутало. Над свима су власно царо-

вали звуци малог, слабог инструмента и ти су звуци, чинило се, грмели над земљом, као тресак грома.

С новим и чудним осећањем обазрех се у наоколо. Та иста ноћ стајала је преда мном у својој загонетној лепоти. Али ја сам на њу већ гледао другим очима: све што ме је окружавало, било је за мене сад као нека дивна, безвучна пратња тим звуцима, који су се борили и страдали.

Сад је све имало смисла, све је било пуно дубоке лепоте, која је обузимала дух, али је била своја и срцу појмљива, и та човечија лепота потамнела је, заклонила собом, не уништавајући ову лепоту, као и пре далеку, као и пре непојамну и непостижну.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Први пут сам се такве ноћи вратио кући срећан и задовољан.

Вересаев

С руског
М. Јанковићева

ВАСПИТАЧЕВЕ ЗАБЕЛЕШКЕ

САОПШТАВА ИХ И НАМЕЊУЈЕ РОДИТЕЉИМА

СРЕТЕН

16

Нервозно дете.

Газда-Славко и госпођа Ленка муче муку са својим Ацом још од рођења му, а све због његове нервозе.[1]

Основицу је за ову своју ману донео Аца још рођењем — наследио ју је од својих родитеља. Газда-Славко је увек био прган и раздражљив. Често је долазио кући преморен и малаксао, а понекад и наједен или веома раздраган, тако да више пута није због тога могао ни обедовати. Поред његовог слабог телесног састава биле су томе узрок и многобројне његове дужности, којих се он примао често и без потребе, а које је тежио да савесно отправља; доцније се томе придружила и узбуђења због учесталих партијских трвења и гложења, чему се он такође сав био предао. — Госпођа је Ленка била још раздражљивија, тако да је понекад падала и у несвест при каквом јачем душевном потресу, или уопште при јаком раздражењу.

[1] Нервоза је болест живаца, нерава, управо централних делова нервнога система, при чем он неправилно врши свој посао (но без распадања тих централних делова, што је баш случај код неких душевних болести). Нервоза се појављује као необична раздражљивост, као претерана осетљивост и од слабијих подражења, као несаница и неправилно спавање, као необјашњиво осећање исцрпности и малаксалости нарочито кад се тиче умног рада и свесних телесних радња, итд.

Главобоља и несаница, слаб желудац и одсуство прохтева за јело, били су обични гости њихове куће, а малокрвност и бледило, чамотиња и мрзовоља стални им пратиоци.

Као да су се нарочито тражили, тако су обадвоје, и Газда-Славко и Госпођа-Ленка, ужасно страховали од промаје. Стога су свој стан врло, врло ретко проветравали, те су вечито живели у нечисту ваздуху. А већ се само по себи разуме, да им је спаваћа соба била најтескобнија у целој кући, те и иначе са најмање ваздуха, а наменштена, у којој се није живело, најпространија, са највише ваздуха.

И у томе су се Газда-Славко и Госпођа-Ленка слагали, као да су били брат и сестра, што су обоје имали одвратност према иоле јачим телесним напрезањима. Стога су се њих двоје скоро плашили од ма каквих излета, од излазака у слободну природу, у шуму, на брег, у свежину.

Ни с водом нису ни једно од њих двоје били добри пријатељи, а особито не са хладном водом, те су се и купали ваљада не више од једанпут, или двапут у години дана.

Такви су вам били Газда-Славко и Госпођа-Ленка. И онда никакво чудо, што им је прво троје деце угинуло наскоро по рођењу. Напротив је право чудо, како им је остало живо и ово последње дете, овај Аца — једно кмекавче од три литре меса, као какво недоношче.

Да им је Аца био сва утеха и велика радост, то се већ може мислити. Стога су га и гледали, што но кажу, као мало воде на длану — разуме се, на свој начин: да на њ не падне сунчев зрак, да га не дохвати ни најмања промаја, да буде увек завијен и утопљен.

Али је то био терет, права мука, чувати малога Ацу: увек дречљива, увек сабуњава, претерано осетљива и раздражљива — нервозна, још од првога дана живота. Свакога су месеца бежале сироте служавке од ове напасти од детета. А већ како је било Госпођа-Ленки, то само она зна... А, управо, и не зна, јер мајчина љубав нема ни мере ни граница. Мати нити мисли ни осећа као други свет, где се тиче њена детета.

Мали је Аца, пре свега, био лакосан као зец. Најобичнији шум или лупа њега би будило, управо тргало из сна, при чем би заврискао као да га боду. Често би се и сам од себе трзао иза сна са писком, при чем би се заценуо и сав помодрео у лицу, да га је страхота било видети, и чинило се, као да се

више неће ни попратити. О, колико се Госпођа-Ленка настраховала од тога његовог запењивања! Колико се настраховала и какве му све врадбине није врачала, што је год од кога чула, те да се одагнају зли духови, који „даве“ сирото дете! Кад је добила од неке баке комадић дрвета од сеоске пољачке вратнице која се „зацењује“, тј. отвара на замах са јаком, отегнутом шкрипом — кад је добила комадић дрвета од те вратнице да га држи у Aциној колевци, мислила је да ће то зацело помоћи, како је, по бакином уверавању помогло толикој и толикој другој деци. Али је код Аце и то „спасоносно“ средство остало без успеха.

Понекипут би се ноћу, свечера, предзору, или баш и дању, развриштао овај мали мучитељ своје околине, па не би престајао по час, два, до год се не би уморио и малаксао. То се понављало код њега понекад из-дана у-дан, понекад из-ноћи у-ноћ, за извесно време. И тада, кад му дође то време, не би помагало ни ношање, ни певање, ни звецкање, ни уопште ништа, осем да се остави те да се издречи до миле воље — али ко би на то могао приволети Госпођа-Ленку!

То су били први знаци Аџине нервозе: нагло избијање узбуђености, скоро безузрочно, и у сну и на јави, и дуго трајање тога стања.

Нормално, здраво, дете спава као што се зна, добро и ретко се раздражи, а и кад се то деси, раздражење и зловоља пређу зачас, па опет наступи добро расположење.

Код Аце то није био случај, те је Госпођа-Ленка толико и толико пута уздисала, што јој није дете као у комшике Цане, „тишлерке“, једне здраве сељанке, чије се дете није чуло живо, као да га нема у кући, које је спавало као топ, а будно вечито гукало и смешило се, и читаве се часове играло својим прстићима, те мајка му гледала домаће послове без бриге, нити јој је била потреба да скупља око себе врачаре и траваре, као Госпођа-Ленка, из чије куће нису избијале некакве бабе, покупљене Бог те пита с којих страна.

Место да су Госпођа-Ленка и муж јој одржавали у дечјој соби свеж ваздух, да је детету давато да сиса у сталним размацима, да је место нервозне му мајке набављена здрава дојиља, да је вода за купање удешавана термометром, итд., итд., — место свега тога у њих је рађено све обратно. Код Госпођа-Ленке су била главна правила за лечење нервознога детета

врацбине: да му се метне под главу трава страшник (ceterach officinarum) и да се на њој накади дете увече; да се чува од очију, а од сваког посетиоца да се марљиво узме какав кончић од одела, или која влас косе, на чем ће се такође дете накадити пре спавања; да се више колевке пободе у патос црнокораст нож, или чак и да се он метне детету под главу; да се детету даје теј од девет међудневичких трава против вије и злих духова, или да се у пепелу на огњишту притисне на девет места крстатим дном неке старе шољице, и из сваког отиска да се узме по мало пепела на врх ножа и метне у чашу, па то да се налије богојављенском водицом и дете запаја тим цеђем.

Ето тако је Госпођа-Ленка неговала свога Ацу, тако је она с њиме мучила муку док је био беба: увек на опрезу, увек са лековима, увек у врацбинама — а све без икакве помоћи.

Али се није боље проводила она ни доцније, кад јој је Аца стао одрастати.

Старе његове крајности у осећањима, и узбуђењима само су се, што је бивао старији, све више пооштравале и појављивале се у све новијим облицима.

Тако, ако би се Аца засмејао, то је чешће прелазило у грчевит, неодољив, скоро лудачки смех, после којега је понекад наступало безузрочно плакање. Ако би се расрдио, — а тога је већ бивало и сувише — то би често прелазило у напраситост, у јарост, у безумље. Обично би тада сав пребледео у лицу, а усница би му помодреле и грчевито дрктале и кривиле се; по некад ни говорити не би могао, већ би занемео, а вилице би му стегао грч. Други би пут, опет, у срџби стао дрекати колико га глава доноси, па онда цепати одело, кидати своју косу, или би стао ђусати на месту, или би легао на пôд па се стао бацакати ногама и млатати рукама. Понекад би услед јаког унутарњег надражења у оваквим приликама губио и свест, а два-трипут се је сав испликао по кожи, као копривом да је жарен (копривна грозница). Ово му је последње дошло једанпут и услед раздраганости, а два, три ли пута, и после извесних јела (јагода и сувих кобасица).

Ненормална плашљивост, брецање и трзање услед незнатних узрока, такође је била код њега појава врло честа и врло јака. Ово је, у осталом, и иначе најкарактеристичнији знак почетка нервозе. Код Аце није био редак случај, да оно обично

грецање при каквој изненадној плашњи пређе у дрхтање свих мишића, па онда у грозничаво дрхтање са цвокотањем зуба. Једном је била у оваквој прилици наступила код њега укоченост целога тела, а док је то трајало био је и онемео.

И други карактеристични знаци урођене нервозности нису изостајали код Аце, већ су се напротив јављали прилично често, и у јачем степену него код других. Тако нпр. није трпео интензивно жуту боју и није подносио извесне мирисе у којима други налазе насладе (од ђурђевка), већ би од њих добијао главобољу. Понека јела није могао ни примирисати (нарочито сир, дињу, куван црни лук). Рибу је изнајпре јео прилично радо, али кад је једанпут видео како кољу рибу, те јој тече крв, више је никад није могао окусити. Од просјака, а нарочито од слепаца, толико се је гнушао, да би уздрктао свим телом и стао врискати и проигравати од узбуђења, као да хоће да падне у фрас, кад би му се који од њих приближио изненада. Сав би се згрозио кад би и помислио да дотакне руком жабу, и надао би силну дреку кад би на њу нашао, а змију је мирно посматрао и мртву и живу. Мачку није могао помиловати руком, а с кучетом се играо и миловао га.

Од свега се овога находи понешто и код друге, нормалне, деце; али све у много и много блажем облику него што је било код Аце, и тек покоја од горњих појава.

Да је остао вечито плачљив, за сваку маленкост, и увек плашљив, од свачега и свакога — разуме се по себи. И то спада у најопштије знаке почетка нервозности код деце.

Ето такав је био Аца као дете.

Кад је пошао у школу, међу осталим знацима истакао се је јаче као нов и расејаност, непажња. Аца није био без интелигенције, али су му се сувише брзо замарала чула и исцрпљивали мождани центри за пажњу и схватање. Само је на оним часовима он био кадар остати пажљив за дуже време, кад је било нечега за посматрање поглавито са више чула), што од себе даје јаче утиске, који већ по себи драже и везују пажњу, који буде тако-звану нехотичну пажњу. У ствари Аца није долазио у лошe ђаке, али су му успеси били веома неједнаки: једнострани, наместичави и у скоковима.

Да је он са својом осетљивошћу, расејаношћу и раздражљивошћу задавао учитељима муке, па их и до очајања доводио, може се већ мислити.

Што је више на њ наваљивано, и у школи и код куће, да учи, да иде упоредо са добрим ученицама, то је бивао све замореннји и све тупљи. Најзад га је стала толико мучити главобоља и поремећаји у варењу, ка чему се је придружило и нервозно лупање срца, да је више остајао код куће као болестан него што је ишао у школу.

Срећом је Ацин учитељ у ово доба био баш стари познаник и пријатељ и Господар-Славков и Госпођа-Ленкин, један разборит и начитан човек. Он је био у стању да увиди опасност, која прети јединцу његових пријатељâ, те се својски заузео код њих, да се позове стручан лекар и да се преда њему у руке Ацино лечење. Много га је труда стало, док му је понајзад пошло за руком, да их склони на то.

И на доброг су се лекара намерили, на лекара који је разумевао свој посао и који није жалио труда да објасни детињим родитељима критичан положај њиша јединца и да их увери, да је потребно лечење из основа, и то не толико лекаријама колико дијетом и другим хигијенским средствима. Он није од њих ни то сакрио, да ће лечење бити дуготрајно и да по свој прилици неће ипак моћи бити потпунога исцељења. Али је одлучно тврдио, да ће зацело бити толико успеха, да дете може продужити школовање бар донекле, а потом ће, рекао је, морати да га упуте на какво занимање више телесно него душевно. А није им овај лекар изоставио ни тај свој захтев, ако хоће да им се он прими лечења детета, да цела породица мора променити свој начин живота и удесити га према хигијенским захтевима. „Ако ме не послушате“, завршио је он „не могу вам јамчити, да ово ваше јединче неће свршити, кад буде младић, или самоубиством, или у лудници, или, у крајњем случају, као изгубљен човек“....

То је све скупа имало свога утицаја на оба родитеља, а нарочито на Господар-Славка. А и сама се празноверна Госпођа-Ленка беше већ уверила, да врачбине и бапске лекарије нису могле за толико минуло време ништа помоћи, те је и сама већ смерала „да промени лечење свога сиротог јединчета“.

Нешто то, а нешто и први успеси лекарева лечења, који су ускоро дошли, као и даље наговарање њина пријатеља, Ацина учитеља, учинише, те родитељи детињи примаше озбиљно лекареве савете и упутства и сташе се управљати по њима. По правилу по којем се крајности додирују, десило се наскоро и

онде, те су из једне крајности прешли у другу: као што пре нису хтели ни Господар-Славко, а нарочито Госпођа-Ленка ни да чују за лекара, тако су сада стали веровати слепо и одано у чудотворну моћ лекареву, онако као пре што вероваше, нарочито Госпођа-Ленка у врачбине и бапске траве.

И то је било добро.

Бољитак у Ацину здрављу наступио је веома брзо, и бивао је све очитији и очитији. Најзад је успех био несумњив — разуме се колико је у опште могло бити права успеха код Ацине урођене склоности за нервозност, и после вишегодишњег нездравственог живота његова у најранијој младости, када се свему полаже темељ, и злу као и добру.

Много је успеху допринело и то, што је лекару и учитељу пошло за руком да придобију дете, да и оно само више заволи нов начин живота од пређашњега, чему се је он спочетка прилично опирао, нарочито трљању хладном водом. Али су снажна храна, редовна гимнастичка вежбања, рад у башти шетње и излети у слободну природу, возање на колима и чамцу и живот лети у шумовитом пределу, учинили своје код овога мушкарца, те је уз то примао и оно остало мање пријатно, али од чега се очито осећао боље.

Тако је Аца могао како тако продужити школовање без веће опасности за здравље.

По савету лекареву отишао је он, кад је томе дошло време, у Виноделско-воћарску школу у Букову, те да се спреми за дужности, где се више тражи телесни напор у слободној природи, него ли душевни у затворену простору. Сви су уверени да ће се он тако пре приближити срећи у животу и бити користан члан свога народа.

Данашње је доба познато као доба нервозности. А та нервозност није бич божји за грешни свет, већ је продукт неподпуног друштвеног, државног и породичног живота. Сувишни напори живчани неизбежни су у данашњем културном животу. А то троши нервну снагу више, но што је може произвести живчани строј данашњега културнога човека, који на то још није прилагођен, те се живци, нерви, брзо испрну и постану одвећ раздражљиви, а мало издржљиви. Ту је онда узрок, што

су у целом културном свету сваким даном лудпице све пуније, самоубиjства све чешћа, а злочини све многобројнији. Још и и више: ту је узрок и што су Немци победили Французе, Абисинци — Италијане, Американци — Шпањолце, Јапанци — Русе, а шака Бура што у мало не сруши силну Енглеску. Свуда су ту они са јачим живцима потискивали оне са слабијима, и противстајали им упорније.

О, па колика је онда потреба, државна или народна, водити више рачуна о овом савременом злу! Колико је корисно обавештавати родитеље о првим знацима ове савремене културне недаће, ове мане данашњих нараштаја, ове болести што се зове **нервоза**!

Професор др. **Опенхајм** (Oppenheim) наводи[1] и још неке карактеристичне знаке, по којима се могу познати озбиљнији почеци нервозе код деце. Неће бити на одмет, да се то овде саопшти у изводу.

Тако на првом месту упозорава он на оне појаве, веома честе код деце неуропатичних, т. ј. јаче нервозних, породица, а које су познате код Француза под именом „тик“ (tic), што се у главном поклапа са општијим изразом „гест“. Тиче се ту оног необичног жмиркања очима и чкиљења њима, необичних покрета устима, цмоктања њима при говору или иначе, неке врсте кревељења, неких необичних покрета главом и раменима, оног непрестаног као покашљивања, или оног скоро нехотичног избацивања скарадних речи.

Најгоре је овде, вели др. **Опенхајм**, то што се на ове „ситнице“ и не обраћа пажња, погрешно их тумачећи, да су то само обичне дечје неуљудности или рђаве навике. Међутим су у већем делу оних случајева то знаци почетка нервозног побољевања. Ако ли није то, онда се таква деца брзо одвикну од овога на опомену и савет старијих.

И много грицкање нокта, од чега се већ понекад разрањаве прсти, које се виђа код неке деце, има дубљи узрок у зачецима нервнога обољевања.

[1] У свом предавању „Über die ersten Zeichen der Nervosität des Kindesalters“ („О првим знацима нервозности код деце“), држаном на једном скупу немачког **Удружења за проучавање деце**, у 1903., а одштампаном у органу друштвеном „Die Kinderfehler - Zeitschrift für Kinderforschung“, св. II, за 1903—4 годину.

Честим грчевима и оном необичном искрсавању болова то-овде, то-онде, такође је најобичнији узрок у нервозној природи.

Хладним ногама и рукама и топлих дана, које понекад прелази у бол, прави је узрок у неправилном функционисању вазомоторних нерава, а то често долази услед нервозе. Нарочито је јасан знак урођене нервозности код деце, а то се виђа код овакве деце чак и релативно топлијих дана. Ово важи и за нагло, често и јако мењање боје лица. Ређа је појава обамирање појединих прста на руци, или целе једне руке; али где буде тога код деце, поуздан је знак урођене нервозе.

Код неких се, опет, испољава нервозност у апсолутном неподношењу алкохола. Код таквих нпр. већ сос с вином изазива зајапуреност у лицу, па чак добивају они и црвенило у гуши и крајнике после употребе алкохолних пића. Због овог неподношења алкохола наступа чешће код оваквих лица снажно и особено кијање, као и особена врста кијавице са необично много бистре течности („нос му пече ракију“ — како се каже у шали).

Наклоност за падање у несвест има такође најобичније за узрок нервозност. Код оваквих лица може наступити несвест — било као потпуна, било као пролазна несвестица — услед сваког бола, од свакога врло непријатна утиска, нарочито кад угледају крв. Понеки су у овом погледу толико осетљиви, да осете несвестицу чим замоче руке у хладну воду.

Има и нервозног повраћања, нпр. при вожњи железницом па и на обичним колима. Има опет деце, која повраћају при сваком јачем узбуђењу, било пријатном или непријатном. Код деце која иду у школу веома је карактеристично нервозно повраћање изјутра пред полазак у школу. Не морају та деца бити лоши ученици, већ повраћање овде наступа и код врло добрих ученика, услед неког неодређеног осећања налик на онај необични полу-страх при очекивању нечега.

Честа главобоља, нарочито мигрена, обично има за узрок нервозу, а јавља се још у детињству.

Органи су за варење и код деце врло често полазна тачка и узрок многим нервозним појавама. Пре свега ту долази слаб прохтев за јело, немање апетита. Ова појава може бити тако упорна, да дете толико ослаби од нејела, те чак да наступи и опасност за живот његов, кад се к томе још придружи и неправилно лечење. Овде понекад наступа случај, где желудац никако не подноси извесна јела (млеко, јаја, месо од извесних

животиња). „Слаб стомак" је у нервозним породицама код деце веома честа појава.

А има и нервознога затвора као и нервозног пролива.

Има, опет, деце која и као одраслија мокре ноћу пода се, а има их која и преко дан пуштају помало мокраће нехотице. И ту је узрок урођена нервозност.

Најзад напомиње др. Опенхајм, како треба имати на уму, да се код деце нервозних родитеља и полни нагон јавља невероватно рано, услед чега могу бити таква деца потпуно упропашћена кад се ово не зна, те кад се с тога на ову страну дечјега живота не обраћа потребна пажња.

*

Још наводи др. Опенхајм у реченом чланку и неколико врло необичних појава нервозне природе. Неће бити од штете да се и они овде саопште, и ако су то појаве врло ретке, изузетне, и посве необичне.

Тако прича он о једној десетогодишњој девојчици, коју је још од раног детињства спопадао необичан страх, кад би отац и мати отишли од куће. Дете би се ово тада прибило уз врата, или би стало код прозора, дрхћући од страха и узбуђења и нису га могли одвојити од тога места док год му се не би вратили родитељи. Наскоро није смела детиња мати уопште излазити из собе. А најзад је овај страх постао код тога детета трајан, непрекидан, и тако је био потпуно овладао мишљењем и радом детињим, да је сасвим изгледало као да је душевно болесно. Било је потребно дуго и мучно испитивање док се утврдило, да је овој необичној појави био узрок у уображењу, које се детету силом из дубине душе наметало, као да ће се његовим родитељима десити нека несрећа ако буду куд ишли. — Овакви се случајеви могу десити само код веома нервозне деце.

У другом се једном случају није никако дала облачити једна девојчица већ од четири године, а која је иначе била врло разумна. Кад јој је мајка хтела обући кошуљу, или бар сукњицу, падало је ово дете у јако узбуђење и бранило се и ногама и рукама. Кад би је ипак насилу обукли, стајала је она спрота као очајница, држећи рукама одело с обе стране удаљено од тела, — иначе је подносило трљање. — Ово је био

један случај тако-зване „фобије“, која се јавља само код веома нервозне и узбудљиве деце.

Један трећи, опет, случај овако особене врсте нервозе, нашао је др. Опенхајм код једнога детета, које је осећало страшне болове кад су му секли или чистили нокте, тако да су најзад морали пустити да му нарасту грдни нокти. — И ово може бити само код врло нервозне деце.

Један четврти случај наводи он са једним женским дететом које је, као и његова мати, баба и прабаба, осећало јаке болове при чешљању косе, тако да је то било могућно вршити тек само површно. А једнога су му, опет, мушкарца довели, чија је глава била зарасла у косу као у дивљака, а опет из истог узрока.

* * *

Нервоза није тако невина болест, као што многи мисле. Склоност на њу доносе деца већином већ рођењем. Знаци њених зачетака виђају се често још на малој деци. Ко хоће да има здрав и снажан пород мора водити рачуна о овим знацима. А кад их више пута опази на ком од своје деце, и то у изразитом облику, време је да запита стручна лекара за савет, и да га одтада чешће призива и пита — али и да слуша његове савете.

ЈЕДНА РЕТКА КЊИГА

(Успомене са пута у манастир Девич)

(СВРШЕТАК)

Од Феризовића па до Митровице пукло је равно Косово Поље, препуно тужних успомена на негдашњу нашу славну прошлост. Лево крај Голеша беласка се Ситница. Код Липљана је понајшире Косово. Ту пред Липљаном на Ситници подигнут је мост од камења са срушених старих српских цркава. У Приштини је од чистог мермера непознате цркве направио амам чувени приштевски Јашар-паша. „Ја сад рушим ваше цркве па зидам амаме; ви ћете рушити наше џамије па зидати конаке“. На место старе Јанијање диже се сад једно мало српско село. Некад средокраћа најважнијих друмова, јак римски војнички логор, сад каљаво село. Поред пруге неколико дућана и кафана, махом шиптарских. У селу стара српска црква; веле да је најстарија на Косову; сва препукла, једва да ће се одржати; подсећа на црквишта у Глухову и Кучкову у Скопској Црној Гори; исти живопис исти крој из исте епохе — немањићске; биће да су то биле капеле већих цркава, испосничке избе; по том не верујем да ће бити најстарија. Од Липљана на сат хода је варошица Јањево — катеничка оаза на Косову. Јањевци су претенције. Стални гости наших вашара; говоре [illegible] јужним наречјем; католички фратри претворили су их у Хрвате; отуд и Хрвати допиру до Косова. По истој логици тврдио је и главни уредник „Вечерње Поште“ да у Липљану на сред Косова живе Бугари што је на станици у Липљану го-

ворио „по бугарски" са једним Велешанином досељеником у Липљану. Јањево је дало много католичких фратара и даваће их и све више. Они су преклопили сву Стару Србију, сву је својом мрежом опасали. Они су представници и агенти Drang-a nach Osten. Они тутњају необуздане Арнауте против ничим незаштићене раје. Они раде стално и истрајно на истребљењу Срба са Косова. Успеси аустријске политике то су њини успеси. Несносно стање Срба у Старој Србији колико је последица рђаве турске управе у најширем смислу толико и дело католичких фратара који тутњају Арнауте. Они су agents provocateurs. И док они стварају нереде и зулуме, уперене на истребљење читавог једног племена, аустријској дипломацији пошло је за руком да ове злом сатрвене крајеве искључи из благодети реформама. Реформе се ни по коју цену нису смеле увести у овим странама јер би то било против интереса аустриске освајачке политике. Приређене су и арнаутске побуне против реформама само да би се Европа уверила како увођење реформама може изазвати још већих компликација. Да не би реформно дело пропало у опште Европа је слегла раменима. Аустрија је „ескамотирала" Стару Србију из реформама. Европа је ћутала јер су таке приписке биле у опште. Са промењеним политичким положајем Европе сад дај да би се и овим крајевима указала иста пажња која и Маћедонији. А то је овде прече но игде. Грех би било не учинити.

Пре Лапњег Села, у даљини види се вита Грачаница. Из даљине је куд и камо лепша. Уздиже се као купа од шећера. Симетрију не квари позније дозидана препрата. Кад јој се приближи, та препрата ружи ово јединствено лепо дело старе српске архитектуре. Као што би бубуљица на носу ружила какву лепу девојку, тако ова препрата боде у очи. А стара Грачаница са пет кубета била је потпуно симетрична. Она је међ најлепшим задужбинама старих владалаца. Подигао ју је један од највећих владалаца из лозе Немањића — Стеван Милутин. Док споља због симетричности и не изгледа доста висока, тек кад се ступи унутра, па погледа у средње кубе, осећа се њена висина. Диже се облацима да би молитва верних била што ближе Богу. Фреске унутра нарочито су лепе, доста добро очуване у колико је то могућно после варварске турске најезде. Чим се ступи, на првом луку су Милутин и Симонида: Милутин, у потпуном владалачком орнату, прави див, горостас.

црте му издају човека гвоздене воље ретке енергије. Ни гвоздена воља ни ретка енергија нису биле у стању да задрже процес опадања централне власти који је створио феудализам. Централна власт је толико опала да се могло десити и то да су Милутиново мртво тело на Косову опљачкали ајдуци! Симонида је мајушна фина нежна принцеса са разнеженог византиског двора. С леве су стране Симеон (Немања) и ванредно лепа фреска Ане. С десне мале фреске свих чланова Немањића лозе. Сва је Грачаница у фрескама. Остале су као живи сведоци некадашње наше велике државе, као ремек дела старе српско-византиске уметности. Ко им је мајстор био о том трага нема. Можда са мора Латиниче, ако би се могло утврдити да је утицај талијанске културе у то доба овладао и овим странама: тих доказа још нема. Међ најлепше фреске долазе две Богородице у олтару и Јован Крститељ. Богородица насмерана блага пуна милоште и опроштаја. Крститељ разбарушене косе оштрих црта, човек који припрaвља револуцију на морално-религиозном пољу, са своје суровости пропагатор без успеха, погледом шиба приклонике те их одвраћа. Нарочито је интересантна фантастична алегорија о паклу: све у пламену, триста најфантастичнијих чуда опомињу на муке вечите. Вреди још поменути и фреску мудраца са Истока у десном малом олтару у ризници где се књиге чувају; у хришћанским црквама она је ретка; Још је има само у једној француској цркви како ми рече француски археолог г. Море који је летос у Грачаници био ради студија; његова госпођа, добар сликар, снимила је неколико лепих портрета, алегорију пакла и ове мудраце. Све боље фреске пуне су живота, на њима нема ничег шаблонског, уоквиреног, монотоног, досадног. То баш и изазива сумњу да се помисли на талијанске прекоморске утицаје. Г. Море мисли да се и наша сама уметност могла винути до тог савршенства, сама по себи, развитком, без страних утицаја. Све су слике већином портрети. Само су две композиције: успјеније деве Марије и како Христос разгони из храма сарафе. На средњем кубету виде се са пода ситне стреле: варварски Турци гађали су Христа да му очи унаказе; ко зна, може бити да су те стреле још од косовске битке: до једне једва је с муком допао наш конзул г. Спалајковић. Одиста ретка реликвија! Препрата је најочитији доказ да се за два столећа некултуре и ропства изгубио сваки појам о лепоти. Слике зографа су право ругло према фрескама

у цркви. Док се дилетант мршти на ове ругобе зографа, историку уметности добро су дошле ове напоредо изложене две разне епохе. Грачаница је сада са свим сиротан манастир. А некад су га богато обдаривали српски владаоци. То сведочи хрисовуља Милутинова. Од толиких баштина манастир данас има једва једну скоро купљену ливаду, остало је све притиснуо чувени са зла приштевски муфтија. Долазак у Грачаницу власти отежавају, готово је и забрањен. Око сваког одласка настану читаве преписке између приштевског мутесарифа, косовског валије и муфтиша Хилми-паше. Ни Стамбул не остаје по некад на миру. Поједине фреске ове године снимио је наставник цртања из Солуна г. Богојевић. Како тако требало би настати да се све сниме, да бар за времена добијемо верне копије ових узор дела, ако би што не дај Боже, нестало правих.

Код Глободера до Приштине подигнуто је тилбе газиместанским барјактарима. На Гази-Местану био је крвав сукоб српске са турском коњицом. Ту су пали неки чувени барјактари. На том месту подигнута су по турски два саркофера од којих је један готово два пут већи од другога. Трошна зграда чувала је ове гробове. До ње био је трем у ком су уписата имена посетилаца. Највише их је било српских. Сад Турци дижу нове зграде, јаче да им се не би могло пребацити да заборављају своје старе достојне грађнијих споменика. Ниже у равни је Тилбе Муратово — светиња мусломанска. Ту је Милош распорио Мурата. Ниже њега је и Милош сахрањен. Али то Турци крију, јер куд би ђаур поред цара лежао. Турке чувају Турци. И Стамбол га не заборавља. Дивни персиски ћилими унутра по поду поклон је Султана. Чувари Тилбета воде своје порекло још са Косова: с оца на сина преносило се до данашњих дана. Ту је и гроб славног косовског валије Хафуз-паше. Ниже Тилбета тече Лаб поред Бабиног Носа: предање вели, да је ту нека баба издала Турцима Милоша кад је стао бежати, да су га ту ухватили, да је бабу позвао к себи токорсем да јој да̑ своје благо, да се баба на то похлапила, пришла му, а он јој тада зубима нос одгризао. У близини је и село Расково, где су Милошу Турци оклопе расковали; на Кисела Вода којој је пошао Милош, осечене главе с главом у руци, да се исцјели; на кладенцу била је мати с девојком, мати је ћутала и ако је видела одрубљене главе Милоша, али се ћћи преплашила и дрекнула: тек на ту вику Милош је пао. Недалеко је и село Бакшија, где

су Турци, који ухватише Милоша, добили богате баштине. Још стоје трагови и од старе Самодреже цркве где се војска у очи битке причешћивала. Сваки камен, свака богаза, свака стопа ове крвљу натопљене земље прича по нешто. Своје најлепше успомене, које га одржавају те није малаксао и после петвековног ропства, уплео је народ са овом грудом земље Србинове. Ту су и црвени као крв божури, поникли из проливене крви српских витезова. Ту је, ту је сва наша некадања слава и величина, ту нам лежи и будућност. Без Косова не да се замислити силна, јака, моћна Велика Србија.

Са *вучитрнске* станице види се мост Војиновића. Господар Вучитрна. Ситница је до пре сто година текла ту поред вароши, како је често плавила варош народ ју је одвео даље на запад; поплава нема више али се и оскудица у води све више осећа. У кулама Војиновића Турци чувају муницију. Вучитрн је гнездо лапских Арнаута, чувених по злу. Арнаути су овде бич Српству, од њих је пропиштало све. Власти су недавно покушавале да једно 1000 ових крвопија населе по Маленцу крај границе Бугарске. У Лабу је пука сиротиња која живи од разбојништва. Власти им обећавају и земље и све повластице: да не служе војску, да не плаћају данак итд. Турцима је стало до тога да и бугарску границу као и српску опашу дебелим слојем арнаутским: од њих онда бољих чувара нема; али исто тако последица би тога била стални нереди на граници, вечита обрачунавања и разрачунавања, компликације које би могле довести до нежељених чинова.

У један сат по подне дође воз у *Митровицу*; за шест сати једва превали сто двадесет километара. Код Митровице се улива Ситница у Ибар; обе реке опасују варош са три стране: у крај реке су хладни теферичи. Митровица је некад припадала Босни; још стоји камен белег докле је допирао стари босански пашалук. После Берлинског уговора Митровица је дошла у такозвану „аустријску окупациону зону“ са турском управом: Управа је остала турска, Аустрија се тога изрично одрекла, а само за случај нереда који би претили миру у окупираним покрајинама она себи резервише известно право војне окупације. У Митровици је штаб дивизије, а командант чувени Шемзи-паша, страх Арнаута. Здрав, крепак чичица цео свој век про-

вео у непрестаним сукобима, вечито морећи, стишавајући. Он је и у Дреници и у Призрену кад се Љума буни, у Ђакову и Пећи, на Црногорској граници — где у опште буде потребе. У једној таквој побуни показао се као обичан редов врло храбар; постао је официром и ако није ништа свршио. У доцнијим побунама истакао се толико да томе има да захвали што је сад паша, генерал, командант дивизије. Он једва уме да се потпише турски, а српски говори дивно. Правичан је до крајности. Једном неки сељак терао товарна кола уланим друмом, кола се једва крећу од терета, на то наишао пешке Шемзи-паша, гарда која га прати нареди сељаку да се с пута уклони, волови ни да мрдну, војници ударише сељака два три пут, њему смрче па са неком тојагом лупи по леђима Шемзи-пашу који је баш сада наишао пред кола. Војници склепташе сељака а Шемзи не даде. Би му, истина, чудо како га је овај смео ударити, па га упита: А знаш ли ти, ко сам ја? Знам, пресветли пашо, али и ти да си на мом месту био па би и ти мене да сам паша ударио. Зар не видиш да се кола не могу скренути с пута?! И Шемзи-паша је пустио сељака. Он је, истина, добро платио војничку ревност да сваког с пута гоне кад паша пролази.

Шемзи-паша се нарочито истакао у побунама арнаутским: те су побуне интересантна појава; нарочито су учестале од како се почело говорити о реформама и специјално у северних Арнаута, међ којима аустријска пропаганда има највећи број својих плаћеника. Неоспорно је да се они дижу по мигу фратора, у провидној намери да се њима за увек, а не само бољих времена омете дело рефорама у овим странама. С тим побунама увек се надовезује и нека бојазан од већих компликација. Бојазни, међу тим, нема никако, а побуне су права фанфаронада. јер чим дође до густог, ни побуне ни од осионих неукротимих Арнаута. То најбоље знају бивши Хафус-паша и овај исти Шемзи-паша. Зар су мало пута утишавали на пречац Арнауте, чим би им се за то дао миг из Стамбола. Један батаљон и једна батерија довољно је да утиша Арнауте. Арнаути би у трло приклонили главу реформама, нити би и помишљали да се буне, само кад би то хтео Стамбол. Али Стамбол то неће. Турској годе нереди. Уз то она је приморана да у свему повлађује Арнаутима. Аустрија само трља руке јер јој је отворен пут ка Солуну. Српско племе нестаје, хумана Европа у једном незгодном часу то је санкционисала.

Једна од најјачих таких побуна била је код Митровице пре две године. Ипак она је одмах стишана чим је као њена жртва пао незаборављени руски конзул Шчербина. На месту где је пао уздиже се хумка гвозденом оградом заграђена. Недостојан споменик Срба овом истинском пријатељу српског народа.

У Митровици дижу Срби јединствену цркву и по лепом и по величини. Кад буде готова равнаће се катедралама. Из општег нашег нехата она се, на наше ругло, подиже врло споро.

У Митровици је и нарочити један чисто турски специјалитет који не вреди не поменути. То је неки Иса Бољетинац. Од најобичније је багре арнаутске, као деран придржавао коње о манастирским славама. Прочуо се у нередима, истакао се да су га морали протерати у Сургун у Цариград. Као правог зулумћара у Стамболу су га као што је то ред обасули поклонима: Султан му је даровао чин мајорски и орден меџедије, поклонио му села и руднике. Он се враћа у Митровицу као највиђенији и најбогатији Арнаутин. Сем Бога и Цара он не признаје никакву власт. Он директно с царем на телеграфу кореспондира. Треба видети па моћи веровати да је и овако што могућно. И на жалост, то није изузетна, то је врло честа појава. Најокорелији зликовци и разбојници постајали су Султановим ађутантима, генералима и пашама. Неписмени људи заузимају највиђеније места у државној служби, благодарећи каком чудном удесу или својим свирепствима. Така је Турска. И наравно, докле год у њој буде ишло тако, ту напретка неће бити.

Трговина је у Митровици врло жива. Ту се истиче Пећ и сва северна Стара Србија. Живот је мало слободнији но по другим турским варошима, где се по азијатски све ишћућурило по кућама, да по улицама нема живе душе сем незванције, тако да варош изгледа као да је изумрла.

Од неколико година на овамо у Митровици су и два консулата руски и аустријски; због силних арнаутских зулума према српском елементу, Русија је, на представку српске владе, отворила свој консулат у Митровици. За њом је одмах и Аустрија. Улоге њихове на Балкану биле су са свим супротне. Русија је штитила православне, Аустрија гледала на Балкан као на свој плен; прва је помагала унутарњи развитак држава и народа, друга изазивала само смутње и нереде, да би се њима, у згодном моменту, могла користити. Непојамно је, према тим њиним разним улогама, како су се те две државе у Мирцштегу

1902. године могле сложити на заједничку акцију у питању завођења реформама у трима вилајетима румелиским, ако се узме да је прва погодба, да се одржи споразум, и поред све различности интереса, искреност. А искрености овде није ни могло бити, нити је има. То се на сваком кораку осећа. Ипак, овде две државе радиле су заједно. У почетку реформне акције, пре увођења реформне жандармерије, реформно се дело протезало и на Стару Србију сем горња северна два санџака, на које је Аустрија претендовала. Руски и аустријски конзули чинили су Хилми-паши и цивилним агентима заједничке представке. Те представке имале су и свог дејства. Највећи број зулумћара био је протеран у Сургун. Народу је тад лакнуло. Престала су у неколико зла арнаутска која су му живот чинила несносним. И данас, народ у нећеској нахији сећа се као са неком чежњом тих времена — „доба фервкова“. С правом се може рећи да је од почетка реформне акције само користи имала Стара Србија, док у Македонији није ни могло бити говора о неком побољшању услед изукрштаности толиких разноликих народносних интереса. Овакав рад није могао бити ни мало угодан аустријској освајачкој политици, он је наперен био против њених властитих интереса. Њена дипломација с тога морала је предузети све, да се то осујети. На амбасадорским конференцијама у Цариграду, кад је искрсло питање о увођењу стране жандармерије, њен дипломатски представник категорички тражи: да се Стара Србија искључи из реформама или повери увођење реформама њеним жандармеријским официрима; у скопском санџаку да буду аустриски официри. Увође реформама сад је зависило само од Аустрије. Први њен захтев није се могао испунити, стога је Стара Србија сем Скопског санџака и искључена из реформама „ескамотанских“ Аустрије. Други је испуњен, да би се могло отпочети са реформама. И ако није требала дати свој пристанак на ово, Русија га је ипак дала; правдати се једино може спољним недаћама и унутрашњим немирима у самој Русији. Од завођења реформне жандармерије Стара Србија је искључена из реформама до „бољих времена“. Реформна акција, пак, како су је схватиле Русија и Аустрија у почетку била је осуђена на неуспех. Оваква каква је није могла дати никаквих повољних резултата. Реформе су требале да обухвате тоталитет рђаве турске административне системе који је и изазвао мучан и несносан положај хришћана; а не само

једну грану и то ону која је најмање могла пружити повољних резултата; јер зло је било последица целог система а не само једног његовог дела. За тим, реформе су се требале прострети на све делове где је зло обладало а није требало искључивати оне који су од зла највише страдали. Руско-аустриски пројекат није показао резултата. То су обе државе констатовале званично. Оваким радом „једино заинтересованих држава" чело Аустрије и Русије, није могла бити задовољна Европа која је носила и сама одговорност за неуспех. Уз то се све више опажало одсуство Русије које је сва заинтересована била својим унутрашњим непогодама. Аустрији се нису могле оставити одрешене руке. И Енглеска узима ту иницијативу да све европске Силе велике узму удела у реформној акцији. Њен предлог је прихваћен — финансиска контрола реформна је дело свих сила, а не више само Аустрије и Русије. Овај преокрет у реформној акцији по нас је врло важан. Србија треба да се користи њиме. Сад је време да се покрене опет питање о проширењу реформама и на Стару Србију. То би се питање сад могло покренути с успехом, нарочито зато што је Енглеска изрично изјавила да реформе треба да се распростру и на оне крајеве у којима је зло несносније но у оним деловима где се реформе уводе; што се за ове оправдане захтеве може придобити и сва либерална Европа; што више немамо да се боримо са Голуховским и Ламсдорфом, коме је лако било жртвовати Стару Србију, зарад неких многих услуга, пошто она није руска земља.

Одмах више Митровице на северу уздиже се купа града Звечана у ком је удављен Стеван Владислав. Ничега нема што би привлачило да се пење уз врлети градске. Сат даље, „аустриском зоном" стиже се у малену Бањску крај Косова Страхинића Бана. На врх села су рушевине некадашње најбогатије цркве. За време навале турске, у њој је служило на стотину свештеника; злато и богаство њено било је на далеко знано. У Бањској данас нема ниједног Србина, а од величанствене цркве само стоје зидине, рушевине; са средњег кубета, висе огромни синџири највећег полијелеја, на синџирима су везе двоглави бели орлови Немањића. Ту светињу данас чува хоџа; прича да иноверне прати проклетство цркве; многе су турске породице зидале домове око цркве црквеним каменом; ниједна се кућа није могла одржати. Све су породице изумрле; Алахова клетва! У Бањској је и јака терма, мало блажа од наше Врањске

Бање. Многи свет долази амо да се лечи. Субота је била кад се хануме купале. Нама се прохтело да се и ми окупамо мимо сваког реда. И амамџија је с муком најурио буле да бисмо се ми могли шурити у прекрелој води. Ми европљани смо уопште грдно безобзирни у Турској. Захтевамо и оно што се нигде на свету, ни код своје рођене куће не може тражити. Турци, истина, снисходљиво чине све, али ми се све чини да нас држе горим дивљацима но ми њих. Ретко кад да покажу зубе, али кад то учине, онда треба пропасти у земљу. Код Бањске нење се пут врлетан ка Новом Пазару. На неким кириџијским коњчићима које једва сачекасмо гегали смо натраг Митровици. Требало је сутра рано ранити за Девич.

Отпевавши вјечнаја памјат на Шчербининој Хумци, полако смо улазили у Дреницу. Од планине Чичавице на којој је седамдесет и седам црквишта па ка Пећи пружа се дивна Дреница данас чисто арнаутска. Пре сто и толико година била је српска. Данас нигде српске живе душе, на Србе опомињу једино још манастир Девич и свете мошти преподобног Јанићија. Свуд сам Арнаутин. Дреница је дивна питомина, романтична дивљина. Она уводи у питому богату Метохију седиште српских Патријараха. Свуд дивни забелеи без живе душе. Овде тек по која арнаутска кула бели се крај зелена шумарка. Иначе свуд тајанствени мир који у срж допире. Свуд пусто без људи, дивља, дивна, богата, величанствена природа. Неки потајни страх обузима човека пролазећи кроз ову тишину коју ни поветарац не ремети. Једном само по до зла Бога рђавоме путу сретосмо арнаутина уз претоварена кола сноповима; кад нас угледа откочи мартинку; тај син дивљине изгледа да није навикао на шешире. На једном кладенцу угледасмо једну остарију женску. Осетивши жеђу на врелом сунчаном дану пођосмо води. Горштакиња се склони али нам остави суд да захитимо воду; новац није хтела узети. Арнаутке се носе као и Српкиње, Арнаути као и Срби. Бео копоран, беле чакшире, дуги перчини; мешати их можете до миле воље, они се познати не могу. Једина оку једва приметна разлика је у кошуљи: Срби носе везену кошуљу док Арнаути без икака веза. Дреница је у Старој Србији једина област која не признаје никаку власт, потпуно аутономна, која зна једино за арнаутски „леке-канун“ и Султана. Кад је власт пре неколико година подигла у Лауши близу Девича Сарај за дреничког кајмакама и кајмакам дошао.

Дреничани су се окупили, кајмакама протерали а Сарај до земље порушили. То их је, истина, скупо стало, Шемзи-паша им се за то љуто осветио, али су, ипак, Турци сматрали за најбоље да све оставе по старом. И по тој Дреници, требало је ићи у шеширу, без ичије бесе, на божију вересију. Пуста младост која се ничег не боји!

Баш у подне стигло се у манастир Девич. У манастиру ври, све се ускомешало; са свих страна долази народ: из Вучитрна, Тетова, Гиљана, Призрена а највише из пећске нахије. Послуга манастирска растрчала се да смести побожан народ по зградама. Око капије заптије пазе на сваког који улази. Пред капијом бостанџије, бакалије, протенџије нуде робу сељацима. Наш пајтон и троми коњић са врха се указали. Усред те писке, вриске галаме, вреве, забуне ипак звона забрујаше са малене црквице и огласише, по обичају, долазак „конзула“. Појурио народ у сусрет; скидање, једно опште љубљење. С њима заједно пријђосмо вратницама манастирским на којима нас је са братијом чекао игуман манастира, архимандрит Манојло, наш давнашњи познаник из Скопља. Народ, тај напаћени српски народ, сав усхићен доласком нашим; као да му је с душе пао сињи камен: у нама је гледао веснике нове слободе, новог живота.

Све се слегло око нас: и мало и велико и мушко и женско. Све у нас гледа као у доносиоце нових дана боље будућности, као срећне синове слободног српског племена, и тужним, боним очима као да пита, кад ћемо и ми као ви?! Обрадовали су нам се; обрадовали су се кад чуше да нас је Господин амо послао. Они га нису заборавили од прошле године па ни његова обећања. У њиховим срцима као да је одкуцавало: па нису нас заборавили!

Манастир је мали, зидан за време Ђурђа Смедеревца, кад је наша сила била на измаку. Права слика оног времена. Нит архитектоне лепоте, нит уметничких слика. И то је опало. Једино чувен што се у њему скрива тело Св. Јанићија Божјег човека. Св. Јанићије је био испосник у девичким планинама, чинио права чуда као Божји угодник. Предање вели да је Ђурађ једном неку од својих кћери која је оглувела и ослепела од великих краста отерао са двора, не могући гледати те жалости. Девојка је лутала док није залутала у девичкој шуми. Св. Јанићије је спази, доведе извору близу манастира и лековитом водом

и својим молитвама исцели. Из захвалности Ђурађ је подигао манастир. Тело Св. Јанићија чува се у ковчегу у цркви. Око ковчега слегао се силан свет: и одојчад и старци и девојке и бабе. Свакп се моли Св. Јанићију да га спасе невидовних беда. А народ је овај толико побожан да верује да му Св. Јанићије може помоћи. По читаве сате народ лежи крај ковчега. По том одлази извору да се воде напије, лице умије, јер и вода је света и лековита. Манастир је на гласу да се у њем лече умноболни свих могућих категорија. Утврдо веле да су се ту многи и излечили. У надприродну моћ тела Св. Јанићија верују како Срби тако и Арнаути. И они долазе манастиру да их спасе. Ту је дуго време била и луда једна кћи најчувенијег поглавице арнаутског из Пећи — погинулог Мула Зеке. И колико да су крвници српског имена и племена, Арнаути ипак чувају ову светињу. Боје се проклетства Св. Јанићија да их не снађе ако би дирнули у манастир. Та се веровања преносе у Арнаута с оца на сина. У многим поарбанашеним кућама чувају се и дан дањи као светиње иконе, крстови и остала знамења хришћанска. И ако данас мухамеданци ипак их скривено чувају и у великим недаћама моле им се да их очувају. Због таке и толике религиозности и могао се очувати Девич. Арнаути чак неће уздржати нити зла учинити ни путнику намернику, походнику манастира. Ретко је ко страдао од Арнаута ко је полазио манастир. Зато је у Девичу о Госпојини увек пуно света са најудаљенијих страна. Тако се материјално и могао одржати манастир.

Доста их је из Вучитрна, Приштине, Гњилана, Призрена, Тетова, а ни највише из Метохије, пећске нахије. Сваком морате прићи, са сваким проговорити коју реч. Таман сте сели на једно место, а већ други зове. Како смо били четворица, у толико нам је лакше било да обиђемо све. Проћи никог нисмо смели. Пећанцима смо нарочито своју пажњу поклонили. У Метохији је данас десеткован српски елеменат. Осионп Арнаути бесно су ништили српске домове. Што није подлегло ножу, бежало је или се турчило. Мали је део остао Србином крај толиких мука и невоља. И тај мали део пати муке нечовечно нечувене. Ту је зло најгоре, живот Срба најмучнији. Чудо је право да се и оволико могао одржати, кад га сваког дана нападају бесни Арнаути које фратри на то туткају, кад га власт не само не штити већ напротив чини одговорним за сва недела која Арнаути врше

кад му ниодкуд помоћи нема. Тај народ има величино срце кад све то издржава, има душу већу од Бога када не клоне. Јадни незаштићени српски народе, мучениче прави!

Нећанци су крупни, високи, испупчених јагодица, снажних груди, избријани са перчином на глави; више гегају, тешко али крупно корачају обично али у часу опасности су витки као веверица, лукави као лисица; мушкарци се брију све док пушку могу носити; говоре чисто српски да их је милина слушати, али сваки зна и арнаутски; људи чак често и радије говоре арнаутски; жене су им у том много конзервативније: оне чувају све српске обичаје, чувају и језик српски, па га предају још на сиси свом породу; бива да људи услед арнаутске навале и забораве српски; весељости је одавно нестало са ових брижних лица; бона резигнација оцртава се на њиховом челу да вас од тог туга обузима. И песме су им боне, меланхоличне. Певају их монотоно, готово на један глас, али су при том пуне унутарње лепоте. Нама за љубав певали су их врло многе. Таких дана песме ретко је у њих у години. Иначе сва је брига поклоњена само томе како да се живот очува. Богати су али на што им кад с миром не могу њиву поорати, жито пожњети, ливаду покосити од крвника Арнаута. Раде тек колико да се исхране. Јуначни су и ретко ко да ће остати неосвећен. С тога су у вечитој крвној завади. Кад год би почели да певају за нашу љубав, отпочели би са арнаутском песмом. Бојазан зар од арнаутске силе гони их те радије прихватају и језик и песму арнаутску. Као што културнији народ намеће своје обичаје нижем од себе, тако исто и јачи физички, уливајући страх, намеће слабијем од себе. Они чисто нису могли да појме да ми нећемо арнаутске песме, већ српске лепе, снажне, пуне чежње, веселе љубавне са пуно унутарње лепоте. Доцније су нас разумели и певали само српске. Мушка пак арнаутска песма рађа се с једном генерацијом и у њој и изумире; није од старине, него је садашњице, описује обичне дневне арнаутске догађаје те је с тога банална, ничег узвишенијег нема у њој. Српска игра је овде врло проста: без икака ритма, налик на неко нескладно скакање; женске, које и овде играју одвојено, нарочито немају никаквог смисла за игру. Колико су у том одмакли Скопски Црногорци са својом прецизном виртуозно — тешком „самачком"! У овог је народа пуно наде: та га нада и одржава те не клоне у мучним и тешким данима.

Архимандрит Манојло, игуман манастира, из Тетова из чувене свештеничке породице, је један од ретких калуђера у овим странама, другог равног њему нема у Старој Србији. Своје богословске студије довршио је у Србији и Русији, пошто га Грци нису хтели примити на Халки. Као вредан катихета у Скопљу отишао је био у Малеш као митрополитски намесник усред огорчених егзархиста. Од тада је стално у Девичу. Под његовом управом манастир је процватио, његови приходи су се умножили. Девич је једини манастир који не рамље и не пропада већ цвати, и ако сиротнији од толиких других манастира које је упропастила, до продаје довела расипнућска издашност пропалих калуђера са разних страна који су, жали Боже, још једино у овој епархији могли наћи склоништа. Са калуђерима овај народ врло рђаво стоји. Редак је школован калуђер. Овде се покупиле све пропалице калуђерске који нигде станка нису могли наћи. До чега је довео само Дечане проклети Јоаникије. Руси су морали доћи да заводе ред, да спасавају манастир. Не може се довољно нагласити од колике је штете по народ, по цркву, која је том народу једино уточиште, једино надање та убитачна пракса довођења пропалица калуђерских. С њом би требало једном за свагда прекинути у интересу цркве, у интересу народа. Свештеници и калуђери у овим крајевима треба да стоје исто тако високо као и католички фратри, јер само тако могу се одупрети њиховом опасном раду по српско племе. У оних слугу божјег олтара нема ни толико пожртвовања, самопрегоревања општим народним интересима колико у маћедонских њихових другова. Овде су попови више „ћифте" но што су слуге српског знамења. Отац Манојло чини редак изузетак. Подигао је манастирску школу, окупио сирочад око себе, спрема их да с успехом продуже богословију, припрема кадар који ће достојно моћи бранити интересе свог народа. Он је прегалац и Бог ће му дати маховe. Љубав народна према њему, углед његов код народа то је плод његовог паметног рада у манастиру Девичу.

Он има богату богословску библиотеку нарочито руских дела која прати стално. Кад дође суђени дан, намерава је завештати призренској Богословији. Вреди у њој поменути једну употребом извештаву поцепаних корица књигу — писаница манастиру. Прве стране почињу са 176... годином. Та књига казује много. Двасет пара и грош била су онда ређа завештања.

Док се с попом због скупоће му скупаторило, дотле се у нагури и капом и шаком давало. Поред двадест пара и маријаша во, крава, теле, неколико пари оваца и јагањаца, козе и јарића врло се често уписују. Народу није тешко било давати цркви оно што је њему Бог даровао. Скуп му је био новац који је од људи а не од Бога. И за филолога су од интереса ове забелешке, тако рече један по струци филолог који је ову писанију и понео собом ради студија. Белешке су писали полуписмени калуђери из разних страна. Особине свог говора несвесно су уносили у књигу. Она пружа и драгоцених података географу који буде истраживао процес нестајања Срба из Дренице, навале Арнаута у оне крајеве. Некад је Дреница била српска, данас чисто арнаутска. Срби су се или иселили или поарнаутили. Из првих страна писанија види се да је тад још било Срба у дреничким селима; у почетку у већем броју ако се узме да су само уписани домаћини кућа; постепено се број домаћина губи; српска дреничка се села проређују док их са свим и нестаје; њихова места пуни нећска нахија. Кад се једном буде испитивала навала Арнаута из њиних планинских страна ка Истоку на рачун српског племена, ова ће писанија послужити као драгоцени материјал за познавање тог процеса у једном крају Старе Србије — у Дреници; за остале крајеве тај материјал се једва с муком може да покупи.

Кола се крећу, троми коњић једва гегуца, звона брује са мале цркве, сав народ слегао се да испрати слободне синове српског народа. Тужна срца растајао се овај народ са нама, јер с нама му је одлазило и неколико часова личне слободе. Веселост ишчезава са његова чела а бона сета спушта се лагано да га свега обвије. Над његовом главом опет се спушта Дамоклов мач. У шешпру, без бесе, на божју вересију опет се [illegible] кроз романтичну [illegible] Дреницу ка Вучитрну, пуста младост која не преза ни од чега!

Б. Југовић.

ЈАКА КАО СМРТ

ГИ ДЕ МОПАСАН

(НАСТАВАК)

Са дна ове скриње, са дна његове прошлости сва ова сећања дизала су се као пара: али то је била само неопипљива пара ишчезле стварности. И мимо то, њему је тешко било и оплакивао је ова писма, као што се оплакују мртви јер их више нема.

Али због ове старе, изнова изазване љубави зачe се у њему нова и млада страст, сок неодољиве љубави која га је опомињала у сећању зрачнога Анетина лица. Он је волео матер у страсном заносу својевољнога ропства, поче да воли ову малу девојку као роб, као као стари онемоћали роб на чије ноге окивају гвожђа која он неће моћи да саломи.

То је он осећао у дну свога бића и тиме је био пренеражен.

Покушао је да схвати како га је и зашто тако занела? Он је тако мало познавао! Она једва да је и била жена, њено срце и душа још су спавали сном младости.

А он, он је сад био близу гроба! Како га је то дете занело са неколико осмеха и праменова косе! О! осмеси, косе тог малог плавог девојчета улевали су му жељу да падне на колена и да бије челом земљу!

Зна ли се, да ли се икада зна зашто какво женско лице утиче на нас одједном као отров? Као да смо га пили очима, а она као да је постала наша мисао и наше тело! Она нас опије, због њега полудимо, живимо од те слике коју смо у себе упили и радо бисмо због ње умрли!

Ала се пати, по кашто, због те грубе и несхватљиве силе што има облик каквога лица на срце човичије!

Оливје Бертен опучи одати; ноћ је падала; пећ му се угасила. Хладноћа споља продирала је кроз окна. Он онда леже у постељу и настави да сања и да се мучи до самога дана.

Устао је врло рано, незнајући зашто, ни шта да ради, узнемирених живаца, неодлучан као ветрушка на слабоме ветру.

Тражећи какво разоноћење за свој дух, какво занимање за своје тело, он се сети да се баш тога дана неколико чланова из његова клуба окупљало, сваке недеље, у Маварском купатилу, у коме су доручковали после трљања. Он се брзо обуче, надајући се да ће га пара и туш умирити, и изађе.

Тек што је изашао, јака га хладноћа обузе, она прва хладноћа првога мраза који, само за једну ноћ, ништи последње остатке лета.

Булеварима падала је густа киша широкога жутога лишћа које је падало са сувим, нечујним шумом. Оно је падало, докле се оком могло сагледати, широм пространих авлија између лица кућњих, као да су све петељке отсечене са грана оштрицом танког леденог ножа. Друм и тротоари били су већ њиме посути, и личили су, за неколико часова, на шумске алеје у почетку зиме. Све ово опало лишће шуштало је под ногама и скупљало се, час по, у лаке таласе под дахом ветра. То је био један од оних пролазних дана који су крај једног годишњег доба и почетак другог, који имају нарочиту лепоту или нарочиту сету, сету рошца или лепоту сокова који се рађају.

При прелазу преко прага турскога купатила, на помисао на топлоту која ће прожети његово месо, после овога пролаза кроз хладан ваздух улица, задрхта тужно срце Оливијеово од задовољства. Он се свуче брзо, огрну око себе танку кецељу за купање коју му пружи купатилишни момак и ишчезе иза опшивених врата која се пред њим отворише.

Топао дах, притискујући, који као да је долазио из неког далеког огњишта, зауставни му дисање кад је прелазио једну маварску галерију осветљену са две источњачке светиљке. Тада један црнац тргураве косе, опасан само једним појасом, сјајнога груднога коша, развијених удова, изађе преда њ да отвори врата која су била на другој страни и Бертрен уђе у велику собу за парење, округлу, уздигнуту, ћутљиву, скоро мистичну као какав храм. Светлост је падала одозго кроз куполу, и кроз

прорезе, са разнобојним стаклетом, у огромну кружну поплочану салу, са зидовима украшеним фајансима у арапскоме стилу.

Људи разнога доба, готово наги, одали су лагано, озбиљним кораком, не говорећи; други су седели на мермерним клупама, прекрштених руку; неки су лагано ћаскали.

Загрејан ваздух је засопљивао чим се уђе. Било је ту, у овоме ватреноме и украшеноме кругу, у коме се загревало тело људско, којим су пролазили црнци и мавари — трљачи бакарних бутина, нечега античког и тајанственог.

Прво лице, које је опазио сликар био је Граф Ланда. Он је одао као какав римски борац, поносећи се својим развијеним грудима и огромним рукама преко њих прекрштеним. Навикао на собу за парење, он је мислио да је у овој као на позорници какав омиљени глумац, он је пресуђивао као вештак мускулатуру свих јаких људи Париза.

— Добар дан, Бертене, рече.

Они се здравише; онда Ланда настави:

— Зар не, дивно време за парење?

— За цело, величанствено.

— Видели сте Рокдијана? Он је тамо. Довео сам га баш кад је устао из кревета. О! Погледајте само ону анатомију.

Један је мајушан господин пролазио, кривоног, танких руку, мршава бока, који изазва презрив осмех ова два узора људске снаге.

Рокдијан им је прилазио, и приметио сликара.

Они седоше на један дуг мермерни сто, па опучише ћаскати као да су у каквоме салону. Купалишни момци проминаху нудећи пића. Чуло се како одјекује пљескање масера по голоме телу и ненадно шибање тушева. Непрекидан жубор воде, који је долазио из свих углова великога амфитеатра испуњавао га је лаким шумом кише.

Сваки час би какав придошлица поздравио пријатеље или прилазио да се здрави са њима. Међу њима крупни војвода од Арисона, мали кнез Епилати, барон Флаш и други.

Рокдијан од једанпут узвикну:

— Гле, Фарандол!

Маркиз је улазио, с рукама на куковима, ишао је лакотом добро склопљених људи, који се не устручавају ничега.

Ланда прошапута:

— Па то је неки гладијатор, та момчина!

Рокдијан прихвати, окрећући се Бертену:

— Је ли истина, да се жени кћерју ваших пријатеља?

— Мислим, рече сликар.

Али то питање, пред тим човеком, у томе тренутку, на томе месту, учини те срце Оливијево прође страшно очајање и бунење. Гроза због стварности би му очигледна са таком жестином тога тренутка, да се неколико тренутака борио против животињске жеље да јурне на Маркиза.

Тада се он диже.

— Уморан сам, каже. Идем одмах на трљање.

Један Арабљанин је пролазио.

— Ахмете, је си ли слободан?

— Јесам, господин Бертене.

И он оде журно да би избегао здрављење са Фарандолом који је полако прилазио идући око амама.

Једва да је остао четврт сата у великој сали за одмор, која је тако мирна у појасу ћелија с постељама. Око афричких биљака и водоскока који је у средини прскао. Имао је осећање као да неко иде за њим, прети му, да ће му Маркиз прићи и да му ваља, опружених руку, понашати се према њему као пријатељу и мимо жељу да га убије.

И он се опет нађе на булевару покривеном мртвим лишћем. Оно више није падало, јер је јак ветар непрестано дувао. Њихов црвен и жут ћилим дрхтао је, кретао се, таласао са једног тротоара на други под живим дахом северца који је бивао све то јачи.

Од једном, као неки јаук клизну преко крова, овај крик животињски буре која пролази и у исто време помаман дах који као да је долазио из Мадлене захуја преко булевара.

Лишће, све опало лишће које као да га је чекало, подиже се, када се он приближи. Оно је јурило пред њим, гомилало се, вртело се, подизало се спирално чак до врхова кућа. Он га је гонио као какво стадо, лудо стадо које је летело, које је одлазило, бежало крајевима Париза, слободноме небу предграђа. И када, велики облак лишћа и прашине ишчезну из кварта Магарбова, друм и тротоари остадоше наги, необично чисти и почишћени.

Бертен је мислио: „Шта ће од мене бити? Шта да радим? Камо да идем?“ И он се врати кући, не могући ништа да измисли.

Један киоск за новине привуче његов поглед. Купи седам, осам бројева, надајући се да ће у њима наћи шта за читање те да у њима пробави сат-два.

— Ручаћу код куће, рече он кад уђе у кућу. Онда се попе у своју радионицу.

Али кад седе, осети да неће моћи остати, јер му се тело трзало као у побесне ле животиње.

Прегледане новине не могоше расејати ни за тренут његову душу, а оно што је читао остајало му је у очима и није продирало у дух његов. Усред једнога чланка кога да разуме није се трудио, он задрхта кад прочита реч Гијероа. Тицало се седнице скупштинске на којој је граф изговорио неколико речи.

Његова пажња, пробуђена тим подсећајем, сусрете, затим, име славнога тенора Монтрозе, који је давао, крајем децембра, само једну представу у Великој Опери. Ово ће бити, говориле су новине, велика музичка свечаност, јер тенориста Монтрозе, који је отишао из Париза већ шест година, постигао је по целој Европи и у Америци, беспримерне успехе, а њега ће, осим тога, пратити славна шведска певачица Хелсон, коју нису, исто тако, чули у Паризу већ пет година!

Од једном Оливију паде на ум једна идеја која као да се роди у дну срца његова, да учини Анети задовољство да види ту представу. Затим помисли да ће жалост графичина сметати тој намери, па се предомишљао како да је оствари и мимо све то. Ево шта се досети. Требало је узети једну ложу према позорници која је скоро невидљива, и, ако грофица и мимо то не буде хтела доћи, Анету може допратити отац и војвоткиња. У томе случају, ложу би требало понудити војвоткињи. Али би онда ваљало позвати и маркиза!

Дуго је оклевао и размишљао.

Зацело, брак је закључен, и без сваке сумње дан одређен. Томе се досећао по журби своје пријатељице да сврши ту ствар, и схватио је да ће, у најкраћем року, дати своју кћер за Фарандола. Против тога није могао ништа. Није могао ни да спречи, ни да измени, ни да успори, ни да одгоди ту страшну ствар! Почем то ваља претрпети, зар не би било боље покушати те укротити своју душу, сакрити своју патњу, показати се задовољан, не занети се као мало час гневом?

Да, позваће маркиза, утишаће тиме сумње графичине и очувати тиме пријатељска врата у дому младих супружника.

Чим сврши с ручком, сиђе до Опере, да узме једну ложу сакривену иза завесе. Била му је обећана. Тада он отрча до Гијероа. Графица се појави одмах и још узбуђена, услед нежне синоћне сцене, рече:

— Али је то лепо што сте данас дошли!

Он промуца:

— Донео сам вам нешто.

— А шта то!

— Једну ложу за Оперу за једину представу Хелсонове и Монтроза.

— О, пријатељу каква жалост! Па ја сам у жалости.

— Ваша је жалост већ четири месеца.

— Уверавам вас ја не могу.

— А Анета? Помислите да се таква прилика можда више никад неће указати.

— С киме би она ишла?

— С оцем и војвоткињом коју ћу позвати. Намеран сам да понудим једно место и маркизу.

Она му се загледа дубоко у очи, а луда је жеља спопаде да га пољуби.

Не могући веровати својим ушима, она понови:

— Маркизу?

— Па да!

И она одмах на то пристаде.

Он немарно настави:

— Јесте ли одредили дан њихова венчања?

— Боже мој, јесмо, или скоро јесмо. Имамо разлога да се журимо, у толико више што је то било решено још пре смрти мамине. Ви се тога сећате?

— Да, потпуно. А за кад је одређено?

— Па за почетак јануара. Молим вас да ми опростите што вам то раније нисам јавила.

Анета уђе. Он осети да му срце лупа у грудима врло јако, и сва љубав која га је привлачила њој искрену изненада и роди у њему оно чудновато, страсно одушевљење које постаје љубав кад га љубомора подстиче.

— Доносим вам нешто, каже он. А она ће.

— То смо онда ми потпуно остали на „ви“.

Он поче очинским тоном:

— Чујте, дете. Ја сам обавештен о ономе што ће се де-

сити, Уверавам вас да ће то бити неопходно. Онда је боље сад, но после.

Она слеже раменима, незадовољно, а графица је ћутала, упрла поглед у даљину, али је слушала пажљиво. Анета упита:

— Шта ми доносите?

Он јој рече за представу и које ће позвати. Она је била раздрагана, те, обиснувши му о врат весела лица пољуби га у оба образа.

Он осети где му мрче свест и разуме да под двогубим лаким додиром ових малих уста свежега даха, да се неће никад излечити.

Графица, грчевито рече својој кћери:

— Ти знаш да те отац чека.

— Да, мама, идем.

Она утече, шаљући врховима прста пољупце. Кад она изађе Оливије упита:

— Хоће ли путовати?

— Да, три месеца.

Он прошапута и нехотично:

— У толико боље!

— Ми ћемо проживети својим старим животом.

Он промуца:

— Надам се.

— А дотле, не заборавите ме.

— Нећу, пријатељице.

Занос, што га је имао синоћ када је виде уплакану, идеја коју је имао да позове маркиза на ту представу у Опери дадоше грофици мало наде.

Али то би кратко. Није протекла ни недеља дана а она је опет пратила на лицу овог човека, с мучном и љубоморном пажњом, све ступњеве његове муке. Она је све знала, јер је трпела и сама све болове које је примећавала код њега, и стално присуство Анетино подсећало је, непрестано, на немоћ њених напора.

Све се сурвало на њу у исто време, године и жалост. Њено живо кокетство, зналачко, духовито које је, целога њеног живота, односило победу код њега, било је уништено црном одећом, због које је јаче падало у очи њено бледило и промена њених црта, исто као што је младост њенога детета чинила сјајним. Давно је прошло оно доба, које је ипак тако

скоро било, од повратка Анетина у Париз, када је она с поносом тражила једнаке хаљине које тада беху веома драге. А сада, обузимала је помамна жеља да здере са свога тела ово ружно одело које је чинило ружном и мучило је.

Кад би осетила да јој стоје на служби сви извори елеганције, кад би могла да изабере и употреби тканине нежних трагова које ће се слагати са бојом лица њена, које би дале њеној лепоти на изгледу једну вештачку силу, које исто тако може да занесе као и безживотна љупкост њене кћери, она би умела, нема сумње, да остане још бајнија.

Она је добро познавала опојан утицај вечерњих тоалета и меких сензуалних јутарњих тоалета, домаћих хаљина узбуђујућих, које се носе за време доручка са присним пријатељима и које остављају на жени, до по дана неку свежину устајања, материјално и топло осећање истом остављене постеље и намирисане собе.

Али шта може да окуша под гробном одећом, под овим оделом осуђеничким које ће носити целу годину! Годину дана! Годину дана ће остати она заточена у овој црнини, неактивна и побеђена! Годину дана, осећаће како стари из дана у дан, с часа на час, с минута на минут, у овој навлаци од крепа! Шта ће бити од ње за годину дана, ако њено јадно, болесно тело настави да се нагрђује под страхом у коме њена душа живи?

Ове је мисли нису напуштале, квариле су јој све што јој је мило било, мењале јој у бол све што би могло бити радост, нису јој остављале ниједног недодирнутог уживања, задовољства, ниједне радости. Једнако је прожимала очајна потреба да стресе овај терет беде који је притискивао, јер би, без те неутољиве море, она још била срећна, живахна и добро изгледала! Осећала је у себи живахну и свежу душу, срце вечито младо, ватру бића које тек почиње да живи, неутољив прохтев за задовољство, лакомији но негда и неодољиву потребу да воли.

И гле, где све те лепе ствари, све ове пријатне ствари, дивне, поетичне, које улепшавају и чине живљење милим, беже од ње, јер је она остарила! Свршено је! И опет је она осећала у себи своје довијачке и своје страсне заносе када је била млада жена. У њој је остарело само њено тело, њена јадна кожа, та тканина костију, која се мало помало изабала, изела се као чоја превучена преко дрвета каквога намештаја. Мора овога опадања била се прилепила за њу, постала готово нека

физички бол. И сталне мисли зачеле се у њој, сензација епидерма, сензација старења, сталнога и приметнога, као што је осећање хладноће или топлоте. Она је веровала, зацело, да осећа, као неки нејасни сврб лагано напредовање бора на челу, слабљење ткања на образима и грудима, умножавање оних безбројних малих бора, што гужвају уморну кожу. Као неко оболео од неке болести која једе човека, кога јак сврб нагони да се једнако чеше, примећавање и страх од овога гаднога и неприметнога рада брзога времена улише јој у душу неодољиву потребу да то констатује у огледалима. Она су је позивала, привлачила, нагонила да дође, упртих очију, да види, гледа, једнако разгледа, додирне прстом, као да хоће боље да се увери, неизгладив квареж година. У почетку, то је била мисао која се појављивала с времена на време, увек када би спазила, било код своје куће, било на коме другом месту глатку површину страшнога кристала. Заустављала се на тротоарима те се огледала у излоге дућанске, као да је нека рука задржавала пред све стаклене излоге којима су трговци китили фасаде. То јој постаде болест, то је обузе целу. Носила је у џепу малу кутицу од слонове кости за пудер, величине ораха, чији је поклопац с унутрашње стране носио неприметно огледалце, и често је, идући, држала је отворену у руци и дизала је својим очима.

Када би села да чита или пише, у застрвеноме салону, њена мисао, замађијана тим новим послом одмах би се вратила ономе што би је сву прожимало. Она се борила, покушавала да се разоноди, да мисли на што друго, да настави свој посао. Све је то било узалуд: жаока жудње је мучила, те би се одмах њена рука, остављајући књигу или перо, пружала неодољивим покретом маломе огледалу са дршком од старинскога сребра које је стајало на њеном писаћем столу. У кружноме и изрезаном раму цело се њено лице огледало као и негда, као какав портре из прошлога века, као какав пастел некада свеж а сада избледео на сунцу. Затим, пошто се дуго огледала, оставила би малу ствар на сто и усудила се да се опет лати посла, али не би прочитала ни две стране, нити написала двадесет врсти, а у ње би се опет родила потреба да се огледа, непобедна и мучна: и она би опет пружала руку да узме огледало.

Превртала га је као какву ситницу на коју се човек навикао и ако га она љути, а коју рука не може да остави, служила се њоме сваки час примајући пријатеље, оно би је толико

узбудило да је викала, мрзела га је као какво живо створење, превrћући га у својим рукама.

Једнога дана, очајна због ове борбе између ње и овог комада стаклета, она га и тресну о зид те се оно разби у парам-парчад.

Али после неког времена њен муж који је дао да се оправи, донесе јој га сјајније но што је икад било. Она је морала да га узме и да се захвали, решена да га чува.

Сваке вечери и свакога јутра затворена у својој соби, она је започињала и мимо своју вољу брижљиво и тачно испитивање мрске и мирне пустоши.

И кад би легла, није могла да заспи, упалила би свећу, и остајала тако, отворених очију, мислећи да несаница и брига ускоравају без повратка страшан рад времена које протиче. Кроз нему тишину ноћи чула је како шеталица на часовнику зидном као да шапуће тик-так, једноличним и правилним — „и—де, и—де, и—де“, и срце јој се стезало од бола. Она би се покривала преко главе јоргановм, јецала из очајања.

Негда, као и остали свет, водила је рачуна о годинама које пролазе и променама које собом носе. Као и цео свет, рекла би, помислила би у себи, сваке зиме, свакога пролећа или свакога лета: „много сам се променила из прошле године“. Али увек лепа, нешто различитом лепотом, није се узнемиравала. Данас, одједном, место да и сад мирно констатује лагани ток годишњих времена, она је открила и схватила страховито промицање тренутака. Изненадно је открила, како часови клизе својим неприметним током, залуђујућим кад човек на њих мисли, у ово бескрајно промицање малих ужурбаних тренутака који мрве тело и живот човечији.

После тих страшних ноћи, она је дуго, мирно сањарила, у млакости постеље док њена собарица не би отворила завесе и потпалила ватру. Она је била уморна, сана, ни будна ни заспала, непомичност мисли која је рађала у њој инстинктивну и небесну наду која обасјава и оживљава од последњега часа срце и осмех људски.

Свакога јутра, чим би скочила из постеље, њу је обузимала силна жеља да се моли Богу, не би ли је он утешио и охрабрио.

Тада би клекла пред Христово Распеће од растова дрвета, поклон Оливијев, једну реткост коју је он пронашао и, стиснутих усана, молећи гласом душе, као кад човек говори сам

себи, слала је божанскоме мученику болну молбу. Залуђена потребом да буде саслушана и потпомогнута, безазлена у својој невољи као и сви верни, тврдо је веровала да је он слуша, да води рачуна о њеној молби и да га, може бити, дира њена мука. Она није тражила од њега да учини оно што није никад ни за кога учинио, да остане лепа до смрти, свежа и љупка, она је тражила од њега само мало одмора и мира. Она мора да остари, као што мора и да умре! Али зашто тако брзо? Неке жене остају лепе врло дуго! Зар не би могао учинити да и она буде једна од тих? Како би био добар, онај који је и сам онако страдао, кад би јој доделио само две или три године још остатак лепоте потребне да се допадне.

Она њему није говорила све то, али је она то јецала ка Њему, у нејасној молби свога бића.

А онда, пошто би устала, села би да се облачи, и, са напрегнутошћу исто тако страсном као што је и молитва њена била, руковала је пудерима, пастама, бојама, зечијим шапама и четкама, које суградиле вештачку лепоту, свакидашњу и несталну.

VI

На булевару се два имена чула из свију уста: „Ема Нелсон“ и „Монтрозе“. Што се више приближавало Опери, све се више то чуло. У осталом, и огромне објаве залепљене, на Морисовим стубовима, добацивале су их очима пролазника и био је у вечерњем ваздуху осећај некога великога догађаја.

Велики споменик, што се зове „Народна Академија Музике“, који лежи под црним небом, показивао је скупљеноме свету пред собом своју сјајну и беличасту фасаду и мермерне стубове своје галерије, које су невидљиве електричне лампе осветљавале.

На тргу, републиканска коњичка гарда одржавала је ред, и безбројна кола престизала су из свих углова париских, а из њих се видео, иза њихових спуштених прозора, цвет друштва у сјајним тканинама и бледа лица.

Купеи и ландои ишли су један за другим, под аркаде и, заустављајући се за који трепут, из њих су силазиле, под својим вечерњим огртачима постављеним крзнима, перјем или драго-

ценим чипкама, жене отменога света, а и друге, дивно месо, божанствено окићено.

Дуж славних степеница било је једно вилинско силажење, непрекидно пењање женскиња, одевених као краљице, са чијих су груди и ушију бацали ватру дијаманти и чије су се дуге хаљине вукле по степенима.

Сала се почела рано да пуни, јер се није хтело да изгуби ни једна нота оба ова славна уметника; и зато је било, у целоме овоме пространоме амфитеатру, под сјајном светлошћу електричном, која је падала са лустрова мноштво људи који су заузимали места и јак шум гласова. Из велике ложе на позорници у којој су већ били војвоткиња, Анета, граф, маркиз, Бертен и Г. де Мизадије, виделе се само кулисе или људи који се разговараху, трчаху, викаху: машиниста у блузи, господа у фраковима, глумци у костимима. Али, иза огромне спуштене завесе чуо се дубок шум светине, осећало се присуство гомиле узбуђених и покретних бића, чије кретање као да је прелазило платно и раширило се до декорација.

Играће се Фауст.

Мизадије је причао анекдоте о првим представама овога дела у Лирском позоришту, о скоро неуспеху тадашњем, за којим дође сјајан тријумф, о пређашњим представљачима, о начину певања свакога дела. Анета, окренута упола њему, слушала га је оном жељном и младалачком радозналошћу којом је обухватала цео свет и, по кашто, погледала је свога заручника, који ће јој бити муж кроз неколико дана, оком пуним љубави. Она га је волела, сад, као што воле безазлена срца, то јест волела је у њему све будуће наде. Од пијанства првих задовољстава у животу и ватрених потреба да буде срећна дрхтала је од задовољства и очекивања.

А Оливије, који је видео све, знао све, који је прешао све ступњеве тајне љубави, немоћан и љубоморан, у пакленој ватри људске патње у којој срце као да цврчи као месо на жару, стајао је у дну ложе и гледао их је погледом осуђеника.

Три удара одјекнуше, и од једном мало суво лупкање штапића шефа оркестра по пулту утиша сва кретања, кашљање и шапутање: затим после кратке и дубоке тишине, први тактови увертире зачуше се, испунише салу невидљивом и неодољивом мистеријом музике музике, која се шири кроз тела, залуђује живце и душе поетичном и стварном грозницом, мешајући у прозрачан ваздух који се удише звучан талас који се слуша.

Оливије седе у дно ложе, боно узбуђен, као да су ране његова срца додирнуте овим звуцима.

Али се завеса диже, он опет устаде и виде, у декорацијама које представљају кабинет једног алхемичара, Др. Фауста потонула у мисли.

Двадесет пута досада слушао је ову оперу коју је скоро напамет знао, и његова пажња, напуштајући одмах комад, пренесе се на дворану. Од ње је могао да види само мали угао из оквира позорнице која је крила његову ложу, али се тај угао ширио из оркестра до галерија, и показивао му читав део света у коме је он много познавао. У оркестру, људи у белим краватама, поређани један до другога личили су на музеј познатих лица, то су били људи из отменога света, уметници, новинари, све врсте оних које не пропуштају никад да иду тамо камо цео свет иде. На балкону, у ложама, он је именовао, пребирао у памети жене које је видео. Графица Делокрист, у предњем делу ложе, била је зацело дивна, док нешто мало даље једна скоро удата жена, маркиза д' Ебелен, већ је подизала своје лорњете. „Леп почетак", помисли Бертен.

Слушали су са великом пажњом, са очигледном наклоношћу тенористу Монтрозе који се тужио на живот.

Оливије је мислио: „Смешна ствар! Ево Фауста, тајанственог и божанственог Фауста, где пева страшну досаду и ништавило свега; а овај се свет пита с намером да ли се глас Монтрозеов није променио." — Тада он поче да слуша, као и други, и у обичним речима либрета, и кроз музику која буди у дну душе дубока схватања, у њему се створи као неко откровење о начину на који је Гете замишљао срце Фаустово.

Негда је он читао ову песму коју је сматрао за врло лепу, и ако га она није много узбудила, и гле где, одједном, он прониче неисцрпљиву дубину, јер му се чинило да је те вечери и сам постао Фауст.

Мало нагнута преко наслона од ложе, Анета је врло пажљиво слушала; а задовољан шапут почео је да се чује у публици, јер је глас Монтрозеов био поузданији и снажнији но негда.

Бертен склопи очи. Већ месец дана од свега што је видео, од свега што је осетио, од свега што је срео у животу, он је одмах стварао нешто што иде у прилог његовој љубави. Он је наслађавао свет и себе том сталном идејом. Све што би при-

метно лепо, ретко, све што би могао да замисли дивно, давао би, у памети својој љубави, и није било више ниједне мисли која се није односила на његову љубав.

И сада је слушао у дну свога срца одјек жаљења Фаустова; и у њему искрсну жеља да умре, жеља да сврши са својим патњама, са свом бедом безнадежне љубави. Посматрао је чиста профил Анетин и видео је маркиза Фарандала који је седео иза ње где га исто тако посматра. Осећао се старим, изгубљеним, осећао је да је све свршено! Ах! Не очекивати ништа више, не надати се ничему, немати чак ни права да жели штогод, осећати се избаченим, при крају живота, као какав стари чиновник чија је каријера завршена, какво неснозно мучење!

Пљесак се осу, Монтрозе је већ ликовао. И Мефисто—Лабавијер некочи на пода. Оливије који га никад није чуо у тој улози опет поста пажљив. Сећање на Обена, онако драматичног са његовим басом, онда на Фора, онако заносног са његовим баритоном одстрани му мисли за неки тренутак.

Али, одједном, једна реченица коју отпева Монтрозе са неодољивом снагом, узбуди га до срца. Фауст је говорио Сатани:

Хоћу благо које све садржи,

Хоћу младости.

И тенориста се појави у свиленоме прснику, с мачем о бедрима, с капом с перјем на глави, елегантан, млад и леп, с извештаченом својом лепотом једнога певача.

Зачу се шапат. Он је добро изгледао и свиђао се женскињу. Оливије, напротив, задрхта од неугодности јер лирична, емоција драмске песме Гетеове ишчезну у овоме преобраћају. Њему остадоше пред очима само прилично пуно лепих отпевања песама, и даровити глумци чији је само глас слушао. Онај човек у прснику, овај леп момак што је певао, који је показивао своје бутине и своје ноге није му се свиђао. То није био прави, неодољиви и страшни витез Фауст, онај који ће навести Грету.

Он седе и реченица коју је чуо, опет му паде на памет:

Хоћу благо које све садржи,

Хоћу младости. .

Шапутао је њу кроз зубе, бојо је певао у дну своје душе, и, гледајући непомично плави потиљак Анетин, који се издвајао у четвртастом отвору, он је осећао у себи сву горчину неостварљиве жеље.

Монтроз је завршио први чин са таквим савршенством, да се цео свет одушевио. Дуги шум од пљескања, лупа ногу и браво одјекивало је салом као бура. Видело се како жене из свих ложа пљескају у рукавицама, а људи иза њих викали су лупајући руку о руку.

Завеса се спусти, и подиже се двапут узастопце а одушевљење се не умањи. Када завеса би и по трећи пут спуштена, одвајајући од света позорницу и унутарње ложе, војвоткиња и Анета су још тапшале, и би им захваљено нарочито малим дискретним поздравом који им посла тенориста.

— Ох! Видео нас је, рече Анета.

— Да дивног уметника! кличе војвоткиња.

А Бертен, који се мало нагао, посматрао је с нејасним осећањем гнева и презрења како поздрављени глумац ишчезава између два стуба, љуљајући се мало, опружене ноге, с руком на боку, у положају позоришног јунака.

Почеше да говоре о њему. Његови су успеси били тако чувени као и његов дар. Прошао је све престонице, по сред усхићења жена којима је, пошто су унапред знале да је неодољив, лупало срце кад је ступао на сцену. Изгледало је, говорили су, да се мало брине за ову сентименталну помаму, и задовољавао се само музичким успесима. Мизадије причаше, речима јако нејасним због Анете, живот овога лепога певача, и војвоткиња, занесена, схватала је и одобравала све лудости које су се могле родити због њега, тако јој се чинио заносан, елегантан, отмен и одличан музичар. И она заврши, смешећи се.

— У осталом, како би се и могло одолети таквоме гласу!

Оливије се наљути и поче жучно да говори. Он није могао да разуме како се може тако свидети такав каботен, због тог вечитог представљања типова људских које он није никада, због тог илузорног оличавања човека о коме се сања, због тога пођнога и намазанога лутка који игра све улоге толико вечери.

— Ви сте суревњиви на њ', рече војвоткиња. Ви, људи из отменога света и уметници, ви сви мрзите глумце јер они имају више успеха од вас.

Затим, окрећући се Анети:

— Слушај, мала, ти која улазиш у живот и посматраш здравим очима, како се теби допада овај тенориста?

Анета одговори убеђеним гласом:

— И мени се необично свиђа.

Одјекнуше три удара за други чин, и завеса се диже пред Кермесом.

Пасаж Хелеонове био је величанствен. И њен глас као да је био јачи но негда и као да је њиме руковала потпунијом поузданошћу. Она је заиста остала велика, одлична, ванредна певачица чија се слава у свету једначила са славом Бизмарковом и Лесепсовом.

Кад се Фауст приближи њој, кад јој рече својим заносним гласом реченицу пуну дражи:

Зар ми нећете допустити, лепа госпођице,
Да вам, понудим руку, да заједно идемо.

А када плава и лепа и узбуђујућа Грета одговори:

Не, господине, ја нисам ни лепотица ни лепа,
Нити ми треба ваша рука.

Сала цела задрхта огромним задовољством.

Одобравање, када завеса паде би страховито, а Анета је толико тапшала да је Бертен имао жељу да је ухвати за руке не би ли престала. Његово је срце патило од новога бола. Између чинова није ништа говорио, јер је гонио и иза кулиса, стално, мисљу која постаде мржња, гонио је чак до његове ложе где је видео како белило на образе меће мрски певач који је тако узбудио ово дете.

Затим, завеса се диже за чин „Башта“.

То је била нека врста љубавне грознице што се расу по сали, јер никада ова музика, која је изгледала само као један дах пољубаца, није нашла на два слична тумача. Монтрозе и Хелеон нису били више два чувена глумца, то су била два бића из идеалног света, не једва два бића, већ два гласа: вечни глас човека који љуби, вечни глас жене која уступа; и они заједно удисаху сву поезију људске нежности.

Кад Фауст запева:

Остави ме, остави ме да ти посматрам лице, било је у нотама које су излетале из његових уста таквог акцента обожавања, заноса и преклињања да, заиста, жеља љубити, за један тренутак, обузе сва срца.

Оливије се потсети да је и он понављао, ову реченицу, у Ронсорском парку, под прозорима замка. До сада је он сматрао за мало обичну, а сада му она дође на уста као последњи крик

страсти, као последња молитва, последња нада и последња милост коју може очекивати у овом животу.

После тога он није више слушао ништа, није чуо ништа. Једна криза превелике љубоморе мораше га, јер је видео да Анета прииноси мараму својим очима.

Она је плакала! Дакле, њено се је срце побудило, одушевило, прорадило, њено мало женско срце које још ништа није знало. Ту, сасвим до њега, не мислећи на њега, она је имала откровење начина на који љубав може да узнемири људско биће, и то откровење, то увођење дошло је од овога беднога певача — каботена.

Ах! он није више мрзео маркиза де Фарандел, овога глупака који ништа није видео, који ништа није знао, који ништа није разумевао! Али како се гнушао овога човека у тесним чакширама који је раздрагао ову душу младе девојке!

Обузимала га је жеља да јурне к њој као што човек јурне некоме кога ће прегази преплашени коњ, да је ухвати за руку, да је одведе, да је одвуче, да јој каже: „Хајдемо! Хајдемо, преклињем вас!“

Ала је она слушала, ала јој је срце куцало! а како је њему тешко било! Њему је и досад бивало тешко, али не тако страшно! Сећао се он тога, јер су сви болови услед љубоморе као позлеђене ране. Први пут се то десило у Ронсијеру, кад су се враћали са гробља, када он први пут осети да му она измиче, да нема никаква утицаја над њоме, над овим девојчетом независним као млада животиња. Али тамо, када га је љутила остављајући га да бере цвеће, он је осећао нарочиту неку животињску жељу да заустави њену живахност, да заустави њено тело поред себе; а данас је њена душа бежала, и он је није могао зауставити. Ах! та љутња која подгриза човека, он је њу познао, он је њу искусио, врло често и све оне непризнате убоје који као да стварају непрестане модрице на срцима заљубљених. Он се сећао свих мучних угнућа љубоморе који су падали на његову главу, слабим ударцима, по целе дане. Увек, када би она што приметила, дивила се чему, волела, желела што, он је на то био суревњив: суревњив на све неприметно и стално, на све што је трошило њено време, привлачило њене погледе, пажњу, веселост, чуђење, љубав Анетину, јер му је све то одузимало по нешто од ње. Био је суревњив на све што је она радила без њега, на све што није

знао, на њене изласке, њено читање, на све што му се чинило да јој се свиђа, љубоморан на једнога официра, који је јуначки допао рана у Африци, и којим се Париз недељу дана занимао, на писца једног веома хваљеног романа, на једнога младог песника, непознатога, кога она није видела, али чије је стихове Мизадије рецитовао, најзад, на све људе које су хвалили пред њом, чак и обичне, јер, кад човек љуби какву жену, он не може да поднесе без страха да она помисли на кога ма са колико интереса. Срце човечије осећа неодољиву потребу да буде сам на свету у њеним очима. Човек би хтео да она не види, да не познаје, па и да не цени никога другог. Чим се она окрене да погледа или упозна кога, човек стане пред њен поглед, и ако га не може окренути на другу страну или привући на себе цела, он трпи из дубине своје душе.

Оливије је патио и од овога певача који као да је ширио и простирао љубави у овој дворани Опере, те је мрзео на цео свет због тријумфа овога тенористе, на жене које је видео одушевљене у овим ложама, на људе, ове јаднике што се безгранично диве овоме глупаку.

Уметник! Они га зову уметником, великим уметником! И он је имао успеха, овај комендијаш, тумач туђе мисли, какву је творац никада није замислио! О! ето то је правичност и разумевање људи отменога света, ових незналица и таштих љубитеља за које раде до смрти своје велики мајстори људске уметности. Гледао је како тапшу, вичу, одушевљавају се, вичу; и оно старо непријатељство које је увек узбуђивало у дну његова поносна и охола скоројевићска срца очајавало је, мењало се у помамно беснило против ових свемоћних глупака јединим правом рођења и новца.

До краја представе ћутао је, те су га мисли гризле, а онда када се ураган завршнога одушевљења утиша, он понуди своју руку војвоткињи, а маркиз узе руку Анетину. Они се сиђоше низа велике степенице, сред таласа људи и жена, као у некоме величанственоме и спороме водопаду нагих рамена, скупоцене одеће и фракова. Тада, војвоткиња, девојка, њен отац и маркиз попеше се у исти ландо, а Оливије Бертен оста сам са Мизадијем на тргу Опере.

Одједном, он осети као неку наклоност према овоме човеку, или боље ону природну привлачност коју осећамо према каквоме сународнику кога сретнемо у далекој земљи, јер се он

сад осећао изгубљен у овом страном метежу, равнодушно, а са Мизадијем могао је да говори о њој.

Он га узе за руку.

— Ви нећете кући одмах! пита он. Време је врло лепо, хајде да се прошетамо.

— Радо.

И они пођоше ка Мадлени, у метежу ноћника, у ономе кратком и снажном поноћном покрету који потреса булеваре при изласку из позоришта.

Мизадије је имао пуно ствари у глави, све тренутне предмете за разговор које је Бертен називао његов „дневни ред“, и он расу своју говорљивост на два или три предмета који га највише занимаху. Сликар је ишао са њиме не слушајући га, држећи га испод руке, поуздан да ће га до мало час навести на разговор о њој, те је ишао не видећи ништа око њега затворен у својој љубави. Ишао је, изнемогао тим нападом љубоморе која га је притискивала као да је пао с чега, морила извесношћу да му ништа не остаде више на свету.

И он ће трпети тако, све више и више, не очекујући ништа. Преживљаваће празне дане који ће тећи један за другим, посматрајући из далека живот њен, њену срећу, она ће бити вољена, и сама. Љубавник! Она ће имати љубавника може бити, као што је и њена мати имала. Осећао је у себи изворе безбројних патњи, различитих и изукрштаних, такав прилив несрећа, толико неизбежних болова, осећао се тако изгубљен, тако зашао, овога тренутка, у ропцу који се не може замислити, да није могао ни да помисли да ико толико пати колико он. И одједном помисли на детињарије песника који су пронашли некорисан напор Сизифов, жеђ Танталову, Прометеја са поједеном џигерицом! О! да су предвидели, да су предвидели, да су испитали безумну љубав старога човека према младој девојци, ала би изразили гнусан и страшан и тајан напор бића које се више не може волети, муке јалове љубави, и, страшније од орлова кљуна мало плаво лице које кида једно старо срце.

Мизадије је једнако говорио, а Бертен га прекиде шапућући и мимо вољу своју под силином сталне мисли:

— Анета је била дивна вечерас.

— Да, божанствена…

Сликар дода да би спречио Мизадија да не настави прекинути ток својих мисли:

— Она је лепша но што је мати њена била.

А други се сложи с тим расејано, понављајући неколико пута: „Да... да... да...“, а његов дух још се није зауставио на ту нову мисао.

Оливије се трудио да га на ту мисао заустави, и, употребљујући лукавство да га на то намами његовом омиљеном мишљу, он прихвати:

— Њен ће салон бити један од најбољих у Паризу, после њенога венчања.

То је било довољно и тај човек из отменога света какав је био инспектор Лепих-Вештина поче да знанствено дели положај који ће заузети, у француском друштву, маркиза де Фарандол.

Бертен га је слушао, и привиђала му се Анета у великоме сјајноме салону, опкољена женама и људима. И на ову визију би суревњив.

Сада су се нашли уз булевар Малербов. Кад прођоше поред куће де Гијероа сликар погледа горе. Изгледало је да се горе види светлост, иза размакнутих завеса. Он посумња да су, може бити, војвоткиња и њен нећак позвани на шољу чаја. И њега обузе бес од кога је страшно патио.

Он је стално стезао Мизадијеву мишицу и покашто га је подстицао побијајући његова мишљења о младој будућој маркизи. Због овог обичног гласа који је о њој говорио лебдела је слика њена у ноћи око њих.

Када дођоше пред сликареву кућу, у авлију Вилијерову, Бертен упита:

— Хоћете ли унутра?

— Нећу, хвала. Доцкан је, идем да спавам.

— Та немојте, поседите једно по часа, да још мало проћаскамо.

— Бога ми, не могу... Сувише је доцкан!

Помисао да ће остати сам, после потреса које је претрпео испуни гроза душу Оливијеву. Он је имао једнога, па ће га и задржати.

— Та хајдемо, хоћу да изаберете једну студију коју сам хтео одавно да вам поклоним. А он знајући да сликари нису увек расположени да поклањају, и да мало памте своја обећања, не хтеде да пропусти ову прилику. Као инспектор Лепих Вештина, он је имао галерију слика вешто пробраних.

— Идем за вама, рече он.

Они уђоше.

Пробуђени собар донесе грог; и неко време разговор се вођаше о сликарству. Бертен је показивао студије молећи Мизадија да узме ону која му се највише свиди; а Мизадије је оклевао, збуњен јер га је светлост гаса варала у тоновима. Најзад, он изабере једну групу девојчица што су прескакале преко ужета на тротоару; и готово одмах хтеде да оде и однесе поклон.

— Послаћу га вашој кући, рече сликар.

— Не, милије ми је да је још вечерас имам да бих је се могао нагледати пре но што легнем.

Ништа га не мога задржати, и Оливије би и опет сам у своме хотелу, у тој тамници његових успомена и болних узбуђења.

Кад слуга уђе, сутра дан изјутра, доносећи чај и новине, затече свога господара где седи у постељи. Био је тако блед да се он уплаши.

— Господину није добро? запита.

— Ситница, мала главобоља.

— Хоће ли господин да му донесем штогод?

— Не. Какво је време?

— Пада киша, господине.

— Добро. Иди.

Слуга, кад остави на мали сто сервис са чајем и новине, оде. Оливије узе Фигаро и отвори га. Уводни чланак је био под натписом Модерно Сликарство. То је била дитирамбска похвала четворици или петорици младих сликара, који, обдарени стварним способностима колористичким, и претерујући у томе ради ефекта, имали су претензија да буду револуционари и генијални новатори.

Као и сваке године, Бертен се љутио на те придошлице, љутио се због њихове искључивости, није усвајао њихове доктрине. Он се лати да прочита тај чланак већ мало љут што се брзо дешава старом, нервозном срцу. А затим кад погледа мало ниже, он спази своје име; и оно неколико речи, на крају једне реченице, погодише га као песницом усред груди: „застарела уметност Оливија Бертена...“

Он је био увек осетљив према критици и осетљив према похвалама, али у дну своје савести, поред своје званичне та-

истине. Он је више трпео кад је покуђен но што је уживао кад је хваљен, због немирноће у самом себи коју су његова двоумљења увек хранила. Некада су међутим, у време његових тријумфа, дејства кадионица била тако многобројна да је он заборавио на дејства жаоке. Данас, пред непрестаном навалом уметника и нових обожавалаца, похвале су постале ређе а опадање све теже. Он се осећао убројан у батаљон старих сликара од талента с којима млади не поступају никако као с учитељима; и, како је био онолико исто паметан колико и оштроуман, он је сада трпео најмање примедбе толико исто колико и непосредне нападе.

Ипак никада ниједна рана на његовоме уметничком поносу није га толико пекла. Узнемири се и прочитаваше поново чланак да би га разумео до најситнијих тананости. Он и неколико његових субрата били су бачени у кош са увредљивом неусиљеношћу; и он устаде мрмљајући ове речи, које му осташе на уснама: „Застарела уметност Оливија Бертена...“

Никада га нису слична жалост, слична обесхрабљеност, слично осећање свршетка света, свршетка његовог физичког бића и његовог духовног бића бацили у тако безнадежну невољу душе. Остаде у наслоњачи до два сата, пред камином, с опруженим ногама ка ватри, немајући више снаге да се помакне, да учини ма шта. Затим се појави у њему потреба да се утиша, потреба да стегне пријатељске руке, да види верне очи, да буде жаљен, помогнут, да буде милован пријатељским речима. Он оде, као и увек, контеси.

Кад уђе, Анета је била сама у салону, стојећи окренутим леђима, живо пишући адресу једнога писма. На столу, покрај ње, био је развијен Фигаро. Бертен виде новине у исто време кад и младу девојку и застаде као изван себе, не могући макнути! Ох! ако га је прочитала! Она се окрете и заузета, ужурбана, са духом који је био заузет женским бригама, рече му:

— Ах! добар дан, господине сликару. Извинићете ме што ћу вас оставити. Шваља ме тражи горе. Ви знате, шваља је, у тренутку удадбе, важна. Послаћу вам маму која ће се препирати и расуђивати са мојим уметником. Ако ми буде била потребна, ја ћу вам је затражити за неколико тренутака.

И она побеже, трчећи мало, да би показала своју ужурбаност.

Њен изненадни одлазак, без иједне благе речи, без иједног

нежног погледа за њега, коју је љубио толико... толико... запрепасти га. Тада се његово око поново задржа на Фигару; и помисли: „она га је прочитала! Ниподаштавају ме, уништавају ме. Она више не верује у мене. Ја више нисам ништа за њу“.

Пође два корака ка новинама, као што се иде према човеку кога треба ошамарити. Затим рече сам себи: „Можда га није читала. Она је тако заузета данас. Али су говорили пред њом о њему за време вечере, без икакве сумње, и тиме је зажелели да га прочита!“

Једним спонтаним покретом, готово неразмишљеним, узе број, сави га, згужва га и стрпа га у џеп са брзином каквога лопова.

Графица уђе. Чим виде као земља модру и грчевиту Оливијеову фигуру, она закључи да је дошло до граница трпљења.

Она се је заносила њиме, заносила из све своје јадне душе такође уцвељене, из свег свог јадног тела такође измученог. Ставивши му руке на рамена, и свој поглед са дна очију, рече му:

— Ох! како сте несрећни!

Он не опорекну, овога пута, и из грла које се тресло од грчева, прошапута:

— Да... да... да!

— Она увиде да ће он плакати и привуче га у најтамнији кут салона, према двема наслоњачама скривеним једним малим заклоном од старинске свиле. Седоше иза овог финог везеног зида, прикривеног и сивом сенком једног кишног дана.

Она рече, жалећи га нарочито, узнемирена због овог бола:

— Јадни мој Оливије, како ви патите!

Он наслони своју белу главу на раме своје пријатељице.

— Више него што ви мислите! рече он.

Она, тако жалосно, промрмља:

— Ох! знам то. Све сам осетила. Видела сам како се то рађа и расте!

Он одговори, као да га је она оптужила:

— Није то моја погрешка, Ани.

— Знам ја то добро... Не пребацујем вам ништа...

И пријатно, окренувши се мало, она прислони своје усне на Оливијево око, где нађе једну грку сузу.

Она је дрхтала као да је попила коју кап разочарења, и она понови више пута:

Ах! јадни пријатељу... јадни пријатељу... јадни пријатељу!...

Затим, после једног тренутка ћутања, додаде:

— То је погрешка наших срца која нису остарела. Ја осећам своје живо!

Он покуша да говори али није могао, јер га уздаси загрцнуше. Она чу, против себе, гушење у својим грудима. Тада поново ухваћена егоистичким рођцем љубави који је, одавно, нагризавао, рече раздирућим акцентом којим се потврђује страшна несрећа:

— Боже! како је ви љубите!

Он признаде још једанпут:

— Ах! да, ја је љубим!

Она се замисли неколико трепутака и рече:

— Ви мене тако никад нисте љубили?

превео с францускога
Владислав Росић

(Свршиће се)

ХРОНИКА

ПОЗОРИШНА ХРОНИКА

Наши синови, комад у четири чина, са епилогом. Написао Војислав М. Јовановић.

Чим баците летимице поглед по соби, у којој почиње драма, одмах се осетите нелагодно у средини, са наговештајем живота грубог и необрађеног. Дрвен сто са простим столицама, неугледни ормани, посуђе и тајини на једном од њих, гвоздена постеља, са војничким ћебетом, поабан умиваоник, са кантом и кофом. По столу растурене прљаве шоље за кафу и новине.

За столом седе: домаћин, раскомоћен, полу војнички обучен, пуковник Остоја, и сусед му Симица, скроман и скучен чиновничић, газда по нешто мало куће, ту, на Чубури.

Разговор између њих, свакодневан и локалан, тече монотоно. Становници тога краја хоће у реон, чему је одсудно противан пуковник, јер има воду бољу од топчидерске и може слободно хранити свиње касарнским тајином.

Разговор за време прекида послани, који је задоцнио да нахрани свиње, јер му наредник није дао из круга пре шест. Млаку сцену оживљава жестина пуковника, урешена обилатим речником питомих епитета, који су увек на расположењу код претпостављених.

А наредник, тај геда, што је стекао три звездице, па мисли да је Бог, даје нову тему суседима за разговор, и кроз њихову праведну критику нијансира одсудан и љутит тон пуковников. Свет се у Београду покварио и не одаје чест, нити верма пуковника, таман колико и Рамазана бозаџију. Није то као оно

кад је он био командант у Ваљеву, па ти скида капу све живо, без разлике рода, доба и начела. Зато овој земљи тако и цвета и „уђи ће ту једног дана Шваба, да уреди.“

После ове непаметно бачене речи у Краљевском Српском Народном Позоришту, прелази разговор на неку молбу, коју је збор становника тога краја донео, као једногласну одлуку. Молба се тиче промене имена улице, и у овој удаљеној епизоди, прочитана је цела целцата, развучена, безначајна, неписмена, са оштром сувотом старинскога званичнога стила, са немилом, наивном мотивацијом. На пакост, молба још више развлачи јалови дијалог и разговор затренери узбуђењем у осуди непоштовања заслужних људи.

Сећање на јунака Чамџију доводи пуковника у неозбиљан и комичан положај да узјаше и мамуза столицу, не би ли што живље представио јунака на тону, на супрот данашњим смрзојлама, са галошнама и јегерком.

Тужбалицу пуковникову прекида долазак најстаријег му сина Данила. Чиновник министарства, свршени правник, улази под капом, смушен, једва промрмља нешто, на учтив поздрав госта и враћа се, кад матер није затекао код куће.

По уверавању очеву, тај му је син врло добар, пише и песме и правиће каријеру. Не мари што је лумпов и онако мало (ту кресне оком г. Тодоровић, у улози пуковника, да ублажи вулгаран израз ауторов). Опаметиће се већ, јер је добар на оца. Нашли су му и девојку, газдинску синовицу, са Саве.

У сред хвале једнога сина долази познавање другога сина. Још споља тутњи нека породична бура, а одмах за тим улеће мати, угуривши најмлађега сина Рајка. Око вам нема времена да се задржи ни тренутка на тепелуку и либадету госпође пуковниковице: пиљи на двема девојчицама, празнично обученим. Јар вас заболи срце кад угледате јад ситуације, како госпођа жена довлачи са улице свога сина, дечка од дванаест година, изударана, прљава, дроњава и раздрљена. Довукла га је чак из баре Венеције, где се красник купао са последњим мангупима, од којих се један и удавио у смрдљивим жабокречинама.

Док сте тренули, а корбач је већ заиграо у очевој руци. Пуковник, избезумљен, сурово бији дечка кроз врата, да га после тамо, уз очајну дерњаву, коју чујемо, „тресе као џак и млати као вола, псујући му оца мангупског“. Тако бар писац

уверава, а ми смо склони да му, по свему судећи, и верујемо: радије, но да сцени присуствујемо.

Симица се, међутим, уклонио, тобож не видео ове хучне непогоде.

И тај почетак и продужење сцене показују метод васпитавања деце, наших синова. Пљуште прекори између оца и матере. Она је, вели, лепо саветовала да мангуп не учи школу, но да иде на занат, да га лема мајстор, те не би она бар ломила кости Наричи сада, кујо једна, наставља отац, а кад сам ја то хтео, а ти завапила, како је то срамота за пуковничког сина.

Кад је мати предлагала да га затворе, па да три дана хлеба неједе, а отац му купује ново одело. Мати му пак дала грош за праћку, купила му пиштољ за Божић, набавила учитеља, који је куповао булеварске књиге и водио ђака у циркус.

Мати беснн, цепа и разбацује књиге: „какве науке, какве књиге, каква гимназија, какви бакрачи. Благословена шлосерска песница, море лема, лееема, па истера те бубе из главе.“

У том улази и трећи син, Гиле, калфа у крагујевачкој тополивници. Дошао у госте. Отац се распитује: како му је, је ли гладан, шта има ново у Крагујевцу, има ли осуство. прима ли уредно плату? Одговори су синовљи кратки, немарни, тупави.

Тако се распитује отац. А мати се уноси у лице госту сину, који се сада, по њеном увераваљу „као девојка красан“, и грди га да пије, сав је већ поднадуо, да је адрапован и срамоти оца. И она, која је мало час грдила школу, цепала књиге и хвалила благословену шлосерску песницу, сад се свети сину што је такав, јер није хтео да учи школу.

Њена пажња по том прелази на другога сина, Рајка, изубијана и крвава, од боја очева. Опет двојство у васпитавању. Дете јој је мученик, кога ће црни отац, зликовац, и убити. Та заштита материна куражи Рајка и он прети оцу:

„Чекај, чекај, убићу те, мангупе матори! Убићу те из револвера, чекај, чекај!“ И, јаче окуражен, чак се баца на оца боцом и бега кроз прозор.

Долази и Данило, да и он прекори оца, да му измами банку и да, на два дана пред прстен оде с друштвом у лов.

На завршетку чина отац још мало поразговара са Гилом и да му два динара, да преноћи код „Славије“, да му не би унео стенице у кућу.

Други чин је на Сави, у кући газда Ристе, у соби претрпаној старинским и модерним намештајем.

Епизоде, све саме епизоде, далеке од наших синова. Разговори између непрошенице Љепосаве и другарица, њих и газда Ристе, њега и госпође Лене, матере Љепосавине и пуковника, празни и безначајни.

Велики део чина прогутао је предуги епизодни разговор између газда Ристе и једног општинског служитеља. Тај је служитељ пропали трговац, ранији ортак газда Ристин. Дијалог је у црногорском наречју, несимпатично претресање прошлости два непоштена трговца и њихова узајамна прекоревања.

Трећи чин је у истој соби. Спремају се за испит. Гости разноврсни. Површне, празне, натегнуте конверзације на француском и немачком. Распитивање домаћице какве гаће носи девер, да му се спреме у дар. Резоновања неког паланчанина лиферанта о тону у новинама.

Пре тога Рајко и овде жари и пали. Измамљује мушкацоне од снајке, пошто јој је претио да ће казати за рајсцуфер и туђ курјук. Почашћен је мушкацонама, али и са „марш“ и „пуци“, да је мангуп и да има поган језик. Дакле и Данилова вереница је једна од наших синова т. ј. онака, као што су Данило и Рајко.

После долази и госпођа Лена, да се нањуби Рајка, да га части цигаретама специјалитетом и новцем за орахе. Интиман разговор између мајке и ћерке даје слику васпитања и друге стране. Ћерка је „коњуша“, јер се одева с „булеварски густ“ и хоће пред госте да изађе у лакованим ципелама.

Заподенут разговор између прија, госпође Лене и г-ђе Христине, пуковниковице, има смер да вас више уведе у познавање ове породице. Једино одатле и дознајете да пуковник има још два сина, два добра сина, академца, које писац иначе никако и не уводи у друштво, зар што су добри, па да не одударају од целокупног породичног тона. Не би онда ни изашло да сви наши синови не ваљају.

Гости су на окупу, а младожење нема. Дошла мати, дошао отац, а од „разбијене војске“ нема најглавнијег. Отац га је оставио бесна, где баца крагне и грди матер, што му је обућу закључала.

Кад је дошао младожења, гости се преводе у салу. У томе надари ђаво госпођу Лену да изјави како не воли песме, јер

су то „пеливански манири“. Право је што је песник и зет назва ђускијом. Још кад га и мати поче прекоревати, он се помамно раздра:

„Ћифте, ћифте, сви сте ви ћифте, сви, сви, сви! О, бакали и касапи! О, дућанџије и меанџије! О, дремљива и набокана светино. Сви сте ви рођени да умрете још за живота“. И наже на врата. Отац похита да га задржи, али га син снажно удари у прса и он се стропошта на под.

Четврти чин је у познатој пуковниковој соби.

Посилни пред девојчицом изјављује љубав куварици Мађарици, која га грди. Наилази Рајко и протерује се с посилним. Што се, сомчина једна, узалуд мучи, кад је ту нагиздани поднаредник. Дира девојку, зато му жена и јури по селу (или се, извините, „на фат вуче“, као што писац вели у оригиналу).

Отац је, међутим, болан преболан. Данило не сме ни на очи да му изађе: седи у другој кући и тек кришом дође, напушитен и прљав. Лина, девојчица, чита булеварске књижице. Сестрице се свађају, браћа се свађају. А у оца једва душе. Ево га долази да на оном кревету, са војничким ћебетом, издане, пред публиком и ћерчицом Драгом.

Епилог доводи на исти војнички кревет и другог тешког болесника, Данила. У кући јад. Мати у болници, јер је пала с трамваја и повредила ногу. Једна девојчица не иде у школу, јер нема ципела. (Овде је лепа епизода: долазак другарице из школе; веран отисак педагошких грехова).

Друга се каља на пољани с дечурлијом. Без гроша су: примају сир, скоро као милостињу, од добродушне сељанке. Сусед бакалин не да више на веру. Рајка нема, нити знамо шта је с њим. Данило мућан, зловољан. Лина му чита неку дугу досадну, дечју приповетку и он крпа у кашњу, а завеса се лагано спушта...

Наши синови имали су срећу да буду награђени другом наградом, на конкурсу од 1906. и несрећу да пропадну на београдској позорници.

Истина је, међутим, као што то често бива, по среди, и нити је драма заслужила награду, нити је пак г. Јовановић такав писац, да за навек треба перо да баци.

Песимистичност драме у главном је дошла од врло грубог и суровог реализма, који је писац без одабирања захватио, невичан да детаље среди у складну целину. Јер, прво што пада у очи јесте безброј појединости, даљих и ближих епизода, тачно, у осталом, снимљених из друштва, али несиметрично размештених, у диспропорцији и преко мере развучених. Разговор између пуковника и Симице, нарочито она молба новоселана; разговор и претресање прошлости између газда Ристе и општинског послужитеља, породичне приче госпође Јене, разговор између другарица, све је обимно, а сувише удаљено од тезе, која улази у рачун. Дакле, део другог чина и скоро већи део првог чина чине удаљене дигресије, које су требале само сасвим епизодно бити додирнуте. Преко таквих детаља у доброј се драми брзо прелази и сви се сразмерно групишу око догађаја, као центра драме.

Упознавање синова почело је од родитеља, и та поступност у неколико наглашава драмско разумевање ауторово. Само то упознавање даје одвећ овлашне контуре, и не даје прилике да рђаво одгојована деца нађу све оправдање за своје сурове и неурачунљиве поступке у погрешном васпитавању.

Јер, на послетку, у онолико у колико је пуковник обележен, он даје слику једног одмереног војника домаћина. Сељачко сироче, које је прало судове и тресло поњаве, својим трудом, разумом и вољом пролази кроз школе, бива питомац, доспева до пуковника и испитује на вишем курсу. Са грађанима одржава добре односе, Ваљево га поштује већ не може боље бити, брине се за домазлук, храни свиње и стара се за све што кући треба. Децу не мази лудо и не учи раскоши; до шестог разреда гимназије носе му корпу и слушају за кућу.

Мати је наместила тепелук; али зар она није госпођа пуковниковица. Рађа децу: седморо је подигла и још би толико могла „да даде Бог“. Пашти се по кући као права домаћица. Судећи по рђавом говору, нема никакве школе, те се од ње у осталом и не може много ни захтевати.

То је плус код родитеља. Минус им је у нејаднаким погледима у васпитавању. Једно вуче на једну, друго на другу страну. Гложе се пред децом, повлађују деци, на рачун родитеља; час су благи до мекуштва, час сурови до безумља.

Па ипак, поред свега тога, и Данило, који је свршио факултет и као књижевник облагорођава душу песмама, и Рајко,

права напаст уличнога мангупа, не могу се протумачити као крајњи резултат васпитних породичних односа. Тим пре, што је један од синова и Гиле, који овлаш оцртан, даје слику питомог, доброћудног дечка, са одвећ скромним умним способностима. И још више по томе, што су ту и она два непозната сина, питомица, које хвале као добре, и које би, баш због тога, требало и на позорницу донети и у породичну целину уплести.

Носилац драме као да би требао бити најстарији син Данило, ако ни по чему другом, а оно бар по томе, што је свршио највишу школу, постао чиновник и збринуо се као син. У карактеристици ове главне личности писац је најповршнији и анализа овога карактера води у недоследности до апсурда. Испросио девојку и пред сам испит иде с друговима у лов и узима банку од оца. То осуствовање од веренице ипак не даје тумачење, да он ни у колико не познаје породицу, с којом се орођава. Није могућно да њему школованом човеку, није пала у очи примитивност и простота госпође Лене, те му и није могло онако изненадно и увредно доћи њено мишљење о песмама. Још најмање то може бити довољна мотивација да се кида са прошевином и прави скандал пред скупљеним светом. Пре свега, ни по једном поступку Даниловом, ни по једном изразу чак, нити по каквом бар наслућеном наговештају из кутка песничког срца, не можете видети песника узвишена и чиста. Ни ближа ни даља узрочност, ни однос у кући, ни однос у друштву, ни усхит, ни тон, ни поза, ништа на свету не показује ретку душу, која живи у својим сновима, узвишена над друштвеном каљугом, чиста од ћивтизма и непомућена рачуном и сплетком. И од куд онда на прост поглед једне ситне женске памети, она ненадна, хучна и претенциозна тирада: „Ћифте, ћифте, сви сте ви ћифте...“ Је ли песничка душа тим обичним испадом толико рањена, да се кида са вереницом, да се бездушно напада отац, да се гости, пријатељи и рођаци, излажу глупој и за подсмев ситуацији?

Трећи чин, у коме се ова апсурдна сцена раскида дешава, могао би бити врло добар, кад би се сцене одмериле и тешње везале. Једна од њих има особито добру тенденцију, да, одвојено од пуковникових синова, баци поглед и на друге синове и њихово површно образовање, изнесено у ћаскању на страним језицима. Та празна и пуста парада новог, лаког, нараштаја требала је бити означена у местимичном уплетању страних речи

и реченица само у толико, да се не ремети општи смисао разговора. Иначе се оставља публика дуже времена незаинтересована, мучена незграпним обртањем неразумљивих реченица.

Епилог је савршено непотребан. Он долази као старинско, Хофмановско морализање, као прст Божји неваљалој и непослушној деци. Отац умро; мати (о, удеса!) пала с трамваја, главни виновник, Данило, болан, сав зарастао у браду, без гроша и дувана; девојчице напуштене. Казна за Рајка пропуштена, јер писац ипак није рад да га на робију отпрати. А академци, добра деца, ваљада се и даље пењу у рангу, литографишу фортификацију и остају без такмаца у фехтовању.

Место овог сувишнога епилога, који апсолутно ништа не каже, боље би било да се четврти чин мало попуни и заокругли.

У целој драми осећа се утицај Горкога. Груби сиров реализам не само да је у гомили набацан, него се са њиме отишло у намерно удешавање и претеривање. Изабрани екстремитети, за које се не може рећи да су измишљени, стрпани су сви на једном месту. Отуда драма и не представља просечност наших синова, није типског карактера, но намештање и очигледно конструисање раритета, изузетака. Отуда овде и нема довољно мотивације, много мање но у сличном случају, у Вањушиновој деци, на пример.

Са намештањем сцена и карактера иде удешавање и у језику. Језик је јагодински покварен, какав се у Београду не чује у кући школованим људи. То није Београд 1902-ге године, већ за читавих двадесет до тридесет година у назад.

Између тенденциозности не могу да пропустим једну, која је одвећ рђаво у позоришту примљена, а за коју сам ја склон веровати да је случајна. Навешћу је без икакве даље анализе:

„Нису нас упропастили ни Бонту, ни Краљевица, ни Аустрија, ни бугарски рат, него то" (непоштовање заслужних људи).

Једна од добрих страна ове драме јесте течан и веран дијалог, са једрином и тачним изразом; то показује моћ опсервирања. Још треба уметности, па опсервацију сачувати, да не склизне у вулгарности и тривијалности. Док до тога ступња дође, г. Јовановић би се могао вежбати и са успехом преводити драме. А има их врло добрих у страној литератури.

Бор. П.

КЊИЖЕВНА ХРОНИКА

XV коло књига Српске Књижевне Задруге.

Добили смо петнаесто редовно коло књига Српске Књижевне Задруге, за ову, 1906. годину.

У колу је свега *шест* књига.

У првој, по реду, књизи је *Јелисавета*, позната драма Ђуре Јакшића. Овде је, рекли бисмо, прештампана по првоме издању од 1868. године, које је био сам Јакшић приредио, и то је било на своме месту, јер је друго издање, од 1883. године, које је приредио нарочити одбор, после смрти песникове, лошије и с доста погрешака.

У другој књизи је *Лазарица или бој на Косову*, народна епопеја у двадесет и четири песме, које је од народних песама и одломака саставио Сретен Л. Стојковић. И ова епопеја већ је позната нашим читаоцима и из Нове Искре и из нарочитога издања, које је пре три године приређено о трошку задужбине Николе Чупића, а поводом којега је издања било и у нашем Делу нарочитог говора о овоме покушају Ср. Стојковића, да народна певања среди и веже у епопеју.

На трећем је месту у овогодишњем редовном колу Задругиних књига збирка краћих приповедака нашега сарадника Светозара Ћоровића. Збирка носи натпис *У часовима одмора*. Неке од приповедака у овој збирци раније, и први пут, објављене су биле у Делу, а све су, с многим другима, које нису унете у ову збирку, биле штампане пре краткога времена у Мостару, у великоме зборнику слика и краћих приповедака нашега сарадника, који издаје књижарница Пахера и Кисића, а који, као и ова збирка у издању Задругину, носи натпис *У часовима одмора*, или, тачније, по којем је зборнику и ова збирка добила своје име. У овој је збирци петнаест краћих приповедака Ћоровићевих, и све су из I и II књиге напред поменутог мостарског зборника. Избор је, можемо рећи, с врло малим изузетком, био срећан, јер Задругини чланови у овој збирци добивају доста од краћих приповедака Ћоровићевих најбоље.

У четвртој је књизи у овоме колу збирка састава проф. Миленка Вукићевића *Знаменити Срби Муслимани*. Овде су биографије петорице Срба муслиманске вере: Мехмеда Со-

коловића, Хусејина капетана Градашчевића, Али-аге Дадића, Синан-паше Сијерчића и Хасан-аге Крајишника. И ови састави проф. Вукићевића већ су познати српским читаоцима: сви су они већ раније објављени прво по некојим нашим листовима или календарима, а по том, пре пет година, у издању задужбине Николе Чупића (као и лазарица), само у збирци нешто потпунијој но што је ова у издању Задругину.

У претпоследњој је књизи Госпођа Бовари, роман Густава Флобера, у преводу Душана Ђокића, прештампана из Српског Књижевног Гласника.

Једина је шеста књига, последња у петнаестоме колу, која је у свему нова, како за чланове Српске Књижевне Задруге, тако и за наше читаоце. У тој је књизи Нушићев комад Свет, дотле нити где штампан, нити пак приказиван, те је тако ова последња књига једина у овоме колу, која ће нарочито заинтересовати и читаоце Задругиних књига и књижевну критику нашу. У овоме комаду Нушићеву приказује се наш садањи живот, у коме се непрестано пази и води рачуна о томе, шта ће о нама и о нашим поступцима свет да каже. Ту се приказује једна варошка породица, у којој се живи мирно и задовољно све дотле, док се не почне угађати свету али одмах, чим се свет умеша у живот ове породице, нестаје мира, и све окрене низа страну. И ако је у комаду местимице и мало више, но што би требало, извештачености, опет је овим својим комадом Нушић постигао леп успех, што се, у осталом, најлепше видело онда, кад је овај његов комад приказиван у Народном Позоришту.

У опште узев, сваки од списа, штампаних у петнаестоме колу књига Српске Књижевне Задруге, сâм по себи, такав је, да му се не могу чинити озбиљне замерке. Сваки од њих је, сем Нушићева Света, већ у ранијем издању био лепо примљен. Па опет, ово коло, Задругиних књига, укупно цењено, не оставља најбољи утисак. Мало ће, доиста, бити задругара, који неће, прегледав ово коло, незадовољно одмахнути главом и ма на који начин изразити незадовољство.

Откуда то? Свака књига у колу, цењена по наособ, није лоша, а све књиге укопно остављају неповољан утисак?

Чини нам се да се ово може објаснити.

У првоме реду мора се признати, да се за списе, штампане у овоме колу, и ако нису лоши, не може, бар не за све,

рећи, да су и најбољи, и да место њих нису могли бити штампани други списи, него тако добри, ако не и бољи. Ово је, верујемо, један од узрока, што петнаесто коло чини утисак доста слабога кола. Али ово никако није ни једини, а ни најглавнији узрок, што ово коло Задругиних књига не чини добар утисак. Јер и до сада у издањима Књижевне Задруге нису штампани увек баш најбољи списи, па су опет нека од ранијих кола била баш „јака“.

Други су узроци овоме.

На првоме месту треба да укажемо на број књига у овоме колу. Петнаесто коло има само шест књига, а сва од досадањих кола имала су више: VI коло осам, а сва остала, сем IX, по седам књига; па и IX коло, и ако је у ствари имало шест књига, рачунало се у коло од седам књига, јер је једна књига у томе колу (роман Г. Игњатовића Милан Наранџић), посела два броја и сматрана као две књиге, заједно укоричене. Дакле, већ ово доста неугодно утиче на свакога, који је до сада редовно узимао Задругине књиге. Сваки је већ навикао, да у једноме колу Задругиних књига добије седам књига. Сад добива једну мање, но што је очекивао; и ето одмах предиспозиције за неповољан утисак о читавоме колу, јер му коло, већ на први поглед, изгледа непотпуно, дефектно.

И сами списи, штампани у овоме делу, без обзира на њихову књижевну вредност, која је, као што напред већ поменусмо, несумњива, много помажу, да се добије неповољан утисак о овоме колу. Сваки задругар и читалац очекује, да у једноме колу Задругиних књига добије бар две трећине књига, које ће га интересовати, које ће читати. У овоме колу он то не добива. Не зато, што књиге у томе колу, својом садржином и обликом, доиста не могу интересовати српске читаоце, него зато, што су те књиге познате, тако познате, да их читаоци Задругиних књига или већ имају, или их свакога часа и на свакоме месту виђају по књижарницама или антикварницама. Од шест књига, колико их свега има у овоме колу, четири су тек недавно штампане: и Стојковића Лазарица, и Вукићевића Знаменити Срби Мусломани, и Ћоровића приповетке, и Флоберова Госпођа Бовари. Све су то читаоци Задругиних књига већ читали, читали тако скоро, да ове четири књиге у колу Задругиних књига за њих немају готово никаквог интереса, и

они као да те књиге нису ни добили, као да им је последње коло Задругино без те четири књиге.

Уза све ово петнаесто коло се нарочито истиче још и необичном дисхармонијом у садржини самих списа, штампаних у томе колу. Да се задржимо само мало на Лазарици Ср. Стојковића, биографијама Срба Мусломана и роману Флоберову. Сва три ова списа добивају чланови Српске Књижевне Задруге одједном, заједно. А каква је садржина ових списа? Као што је познато, у Лазарици се опева и слави јунаштво српских синова у борби противу Мусломана, који су, без обзира, на њихово национално порекло, вековима сматрани као угњетачи српскога племена. А одмах у истоме колу, у спису проф. Вукићевића, славе се ти мусломани, који су, и ако српскога порекла, били управљачи турскога царства и били носиоци турске државне идеје, с којом се наш народ вековима борио. Али, на послетку, да оставимо и то на страну: времена су се изменила; сад „брат је мио, које вере био". Али како да сложимо Госпођу Бовари са осталим списима у петнаестоме колу, нарочито са списима, које овде нарочито истакосмо. Ми, до душе, признајемо, да је Госпођа Бовари, по свему, роман првога реда. Али да ли тај роман пристаје уза остале књиге Српске Књижевне Задруге, и да ли је доиста било баш неминовно потребно, да се Српска Књижевна Задруга нарочито заложи, да и једна оваква књига иде и у оне најзабаченије крајеве нашога народа, куда, по извештају о књижевноме раду Задругине Управе, „иначе српска књига врло ретко или и никако не допире". Баш поводом ове књиге нама се намеће читав низ питања: Да ли би, само зато што су несумњиве књижевне вредности, било на своме месту, дати члановима Српске Књижевне Задруге, у редовним колима, на пр. избор из Бокачија, или неке Золине романе? Да ли је било баш преко потребно Госпођу Бовари, која је била тек завршена у Српском Књижевном Гласнику, одмах прештампавати, и то баш у редовноме колу књига Књижевне Задруге? Није ли, можда, било боље, кад се већ нашло, да превод овога романа треба прештампати баш у издању Књижевне Задруге, овај роман дати ван редовнога кола, у засебноме издању, на пр. у Забавнику?

Али да престанемо са овим замерањима; јер увек је лакше замерати, него добро урадити, а, после, треба водити рачуна и о приликама, у којима је спремано петнаесто коло књига Књи-

жевне Задруге. Нећемо на овоме месту и овом згодом говорити о приликама, у којима се налази ова наша просветно-културна установа, нити помињати оне пријатеље Књижевне Задруге, који су се тек онда сетили да постоји ова Задруга и постали њени задругари, кад је требало да се потегну каменом на оне многобројне пријатеље српске књиге, који су пуних четрнаест година вољно и предано, о своме круху и руху, делали на остварењу оних многих задатака, које има Српска Књижевна Задруга. Али ћемо само да подсетимо на неколике појаве, које најбоље илуструју неприлике и невоље, у којима је била Управа Српске Књижевне Задруге, спремајући задругарима петнаесто коло Задругиних књига. Коме нису још у свежој успомени они многобројни испади, који су недељама с времена на време, читани у појединим београдским листовима, а који су, како нас уверавају, били инспирисани баш од неких пријатеља Задругиних, који су тада први пут постали чланови њени, а у исти мах били и врло блиски самоме раду у управљању Задругом? Ко се, на послетку, још и сада врло неугодно не осећа, кад се сети последње Задругине скупштине, и оне немиле, оне ружне слике, кад један члан из Задругине Управе устаје, чак не да говори, него да прочита један састав, за који неки чак тврде да га је други и написао, у коме је прорицана скора пропаст Књижевне Задруге и устајало се противу рада Задругине Управе, противу рада оних људи, с којима је дотле овај господин радио у Управи Задругиној, и с којима је остао да и даље ради?

Било је, нарочито истичемо, врло незгодних, врло ружних ствари, које су биле наперене, истина, само противу појединих људи у Задрузи, али које су погађале непосредно саму Задругу. И све то није могло да не утиче врло штетно на сам рад у Задрузи. Књижевна Задруга је била у озбиљној кризи. Задругина Управа, бар већина у Управи, имала је у исто време да се бори и за опстанак Задругин и да спреми књиге за задругаре. И, хвала јој, Управа је урадила, што је у таквим приликама могла урадити. Желети је само, да ту прву бригу што пре скине, и да се сва посвети остварењу задатака Задругиних. Тада ће, надамо се, бити и плана у издавању Задругиних књига и мање узрока за замерке Задругиним издањима.

Н. Црнојевић

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Историја Српске Књижевности. Саставио Јован Грчић. Друго, поправљено и допуњено издање са сто и четири слике. У Новом Саду. Издање српске књижаре и штампарије Браће М. Поповића. Цена 4 круне.

Појава ове књиге више је значајна по ономе шта наговештава него ли по својој садржини. Јер ко год ову књигу прочита, а зна каква она треба да буде, још једном ће се уверити о једној — можемо рећи — књижевној загонеци у нас. Заиста је чудна ствар! За ових последњих педесет година у нашој јавности толики се људи закитише венцем књижевничког ауторитета, не само пред простом читалачком публиком, већ су по свом књижевничком гласу многи од њих постали члановима Српског Уч. Друштва, Академије Наука, или наставницима В. Школе итд., а ипак зато наука о литератури у нас је остала најнеразвијенија научна струка. Па напослетку, што досада немамо написану целу историју српске књижевности ради науке у вишем смислу, то би се могло и нечим правдати; али што немамо, ни приближно како ваља, уџбеник за историју срп. књижевности у средњим школама, ствар је заиста и загонетна и важна за размишљање. Неки држе да је томе узрок што немамо довољно објављене грађе и монографија о писцима и њиховим делима. Истина и то тврђење није без разлога, али би се оно могло пре примити као одговор на питање, што немамо написано целе књижевне историје за науку, док међутим врло мало објашњава што наши ученици немају скоро никакве помоћи од књига које носе име уџбеника за историју срп. књижевности. Да је тако увериће се чим ствар мало боље посмотримо. Зар, што се тиче објављене грађе и монографија, боље стоји

наука о српском језику и српској историји? Па ипак су у нашим школама куд и камо бољи уџбеници за српски језик и народну историју него што су за историју српске књижевности. Дакле није томе узрок у оскудици грађе и монографија за срп. књижевност, већ нешто са свим друго. И у потврду тога навешћемо неколико примера.

Још треба осам година па да се наврши читав век од како је Вук почео издавати најбоље примере народне усмене књижевности, и о тој се литератури бар педесет година писало и у нас и на страни, па ипак ми ни данас немамо ни за науку нити за школу добар преглед целе усмене књижевности Тако је и са писаном књижевности. Издана су и филолошки оцењена дела Савина и свих биографа старог доба, такође разне легенде, апокрифи и средњевековна белетристика и друго што припада старом периоду. Тако и још боље стоји са књижевном грађом средњег периода: приморске песнике издали су такође наши и хрватски најстручнији филолози. А што се тиче грађе за нови период ту још најбоље стојимо, јер нам за њену објаву не треба тако велика помоћ од филологије и палеографије. Такође се много расправљало, у нас и на страни, о Сави и свима другим биографима: о приморским песницима; о Доситеју, Вуку, Сарајлији, Стерији, Његошу, Бранку и многим другим новога периода, да се слободно може рећи: није остао ни један иоле важнији писац о коме није штогод писано. Па и после свих ових напомена можемо рећи, да немамо уџбеника за српску књижевност ни онаквог какав је за српску историју и језик. Дакле није томе узрок у оскудици грађе и расправа већ је он на са свим другој страни.

Стицајем прилика, о чему се овде не може говорити, и у нас је — као што је и у неких других народа, дуго у прошлом веку — литература сматрана као прилог општој филологији и лингвистици. После Соларовићевог Поминка Књижеског (1810.) и првих свезака Летописа М. С., јавља се први већи пацрт наше књижевности у Шафариковој Историји југ. сл. књижевности. За тим долазе Даничићеве лекције на В. Школи, и одмах после њих Јагићева Историја Књижевности (1867.) где се тај предмет у нас први пут почео научно обрађивати. Тих година јавља се и први уџбеник за срп. књижевност од Ст. Новаковића. То нарочито наглашавамо да се види како је и прву књигу за школу написао филолог и лингвиста. И због тога, са свим природно, што су нам филолози написали прве књиге о књи-

тевности за науку и школу, утврди се у нас погрешна традиција о филолошком ауторству у свима књижевним питањима. Такво је мишљење било без опозиције све до пре десет година. На још и данас нису ретки наставници књижевности, који као математичку истину, цитирају Даничићев текст о поезији Светићевој, Бранковој и о приповеткама Милићевића. И може се рећи да је тек ових дана у нашој школској и другој публици овладало мишљење, да су словенска филологија и лингвистика само помоћне науке у изучавању српске књижевности, а да се од историка срп. књижевности, и то у великој мери тражи, да је врло добар познавалац принципа философије, уметности и најважнијих партија опште књижевности. А такву концепцију о срп. литератури нису имали сви досадашњи писци уџбеника за књижевност. И ту ваља тражити узрок што за ових последњих тридесет година не имадосмо доброг уџбеника за срп. књижевност, а не у оскудици литературне грађе и монографија о писцима и њиховим делима.

После странпутице која је књижевни рад водила у филологију, сад је опет у нас, док се не утврде нови принципи о литератури, настала велика pометња и о самом појму књижевног рада у опште. И само такве нередовне прилике у нашој књижевности могле су учинити да се појави Историја Књижевности од Јована Грчића.

* * *

Грчић је 1903. објавио прво издање Историје Срп. Књижевности као уџбеник удешен „према наставном плану за средње школе“, и ту је књигу „Високославни Патронат“ својом одлуком учинио „обавезним уџбеником“, а угарско министарство потпомогло да се та књига штампа у штампарији Браће М. Поповића.

Појаву те књиге објавиле су једно две оцене, и то неповољне, јер заиста, које год прочитао ону књигу, а зна какве су добре школске књиге за тај предмет, морао је ћутом прећи или се о књизи неповољно изразити. Сећамо се да су онда сви људи од струке, бар у Београду, били против Грчићеве историје; а само неколицина је на ту књигу оптимистички гледала, сматрајући је као дело лаичке наивности. Јер који би још факултетски образован човек па ма и не био књижевне професије могао као Грчић мислити да је историја књижевности оно исто што и библиографија са нешто генеологије писаца. И мишљасмо да је Грчићева Историја од 1903. била судбином одређена да добије само своју нумеру у срп. библиографији и

ништа више. Али смо се преварили, јер смо били заборавили да и зло може напредовати. Та стара истина потврдила се и у овој прилици, јер ево Грчића опет са Историјом. Али сада без одобрења „Високославног Патроната“, без помоћи угарског министарства, и без ничијега старања да буде написана према каквом школском плану и програму. А кад се и ова историја прочита и види њена садржина и то доведе у везу са мислима у предговору одмах се лако решава загонетка зашто и при другом издању није била потребна помоћ од „Високославног Патроната“, јер се књига продаје као календари и сличне штампане садржине и кад је Грчић то видео више му нису били потребни никакви други „надлежни“ фактори за школске књиге сем трговаца. И тако је ова књига, чији смо назив напред написали чисто трговачка роба из радње Браће М. Поповића, јер се ово издање од првог разликује само у ономе што не стоји до писца већ трговца и штампара. На пр. разним бојама и ликовима нашарана прва страна коричног листа: за тим у пређашњи текст утиснуте слике којих пре није било, а између одељака овом приликом остављене веће празнине, и још узета крупнија слова на многим непотребним местима, па је тако она стара књига од 1903. постала нова и већа за 70 страна.

Да је физички део сваке књиге посао трговине то је стара и позната ствар, да због тога књижари иду далеко за својим ћаром и то је и сувише позната ствар, кад је реч о књигама за полуписмену публику или основну школу; али је Грчићева Историја јединствен пример, бар у нас, где трговци, у запосу добити, чак матурантима, зрелој омладини, имају смелости да понуде књигу по све празну по својој садржини. И за ту плаховиту трговачку жуд није се примио да морално одговара никакав књиговођа радње већ главом проф. Грчић! Да се ова мистификација јавила у доба Index-â лажних књига и на ову би се књигу ставило: Apocrypha non leguntur! Али је сада слобода и за зло као и за добро па се и Грчићева Историја продаје и то врло добро. И овом приликом ми и не устајемо да речима томе станемо на пут, то остављамо „Високославном Патронату“; нити говоримо о овој књизи ради њене садржине која ни из далека не личи на онакву каква треба да буде; на Грчићевој се Историји задржавамо као на симболу или симптому, који није само тренутан израз књижарске трговине, већ на жалост и израз оне наше „већине“, која сваки штампан текст назива књижевним. Грчић је овде оригиналан у спекулативној намери: књига се добро продаје, али је по свему другом, као што се види по духу и изради његове књиге и он један

од оне наше „већине“, која још нема праве идеје о књижевности. И ми продужавамо реч о Грчићевој Историји не ради ње саме већ највише ради будућности уџбеника за историју српске књижевности — да, колико можемо, бар наговестимо какве принципе о литератури треба да има онај који се хвата тако деликатна посла као што је писање историје српске књижевности. И одмах можемо рећи да Грчићева Историја у принципима о литератури стоји врло рђаво. Кад би допуштао простор вредно би било овде одштампати реч о ком већем писцу из Грчићеве Историје па да се види сва несавршеност суђења о књижевности у овој Историји: те ћемо исписе из ове књиге дати у прегледу најважнијих детаља. А овде ћемо у кратко, као реч у опште, о овој књизи рећи: само би лаик са Грчићем могао држати да је ова књига боља од застареле Новаковић-Симићеве. Мислим да је то и најопширнија и најкраћа дефиниција Грчићева неуспеха у овој књизи. Још ћемо у име речи у опште рећи и оно по чему Грчић још за дуго а можда и никад неће моћи написати бољу историју од ове.

Грчићу као писцу историје недостаје оно што је главно: он нема идеје о писању историје у опште а не само литературне, јер нам његова историја тако рећи то казује да он не зна како стоји литературна грађа и библиографија према начину историског излагања. Кад би он то знао, онда би знао да и српска књижевна историја мора бити пре свега табло наше књижевне културе а не проста збирка генеалогије и библиографије. У томе смислу Грчић је у својој Историји показао да он не зна, да од сирове грађе до лепо написане историје има више врста посла и да се за сваки тражи нарочита идеја и људи нарочите способности. На пр. Руварац је био одличан познавалац грађе за нашу политичку историју, али није оставио написан ни један период српске историје, и зато се у школама и не служе делима Руварчевим. Литературни историк као и онај политичке историје треба да уме на основу извора стварати физиономију живота писаца и њихових савременика, да уме уочити средину у којој је дело постало, и окарактерисати је јасно и живо као и сви уметници у лепој прози, јер је историк и писац а не само научник и као писац он је важнији за школу. Од историка се тражи да има дара интвенције, па да кроз грађу духом проникне у суштину ствари и да открива бивши живот, који се крије у писану тексту. Писац књижевне историје мора имати у себи и нешто философских особина, јер је потребно имати и нарочит критеријум схватања о делима и писцима у разним периодима, без тога историја нема једне

најистакнутије стране у својој оригиналности. Ако историк ове опште погодбе не испуни дело му може бити по чему другом важно, али опет зато неће бити добра историја. А што се тиче грађе и библиографије за то у првом реду одговарају други радници. Историк ће грешити ако не зна грађу и библиографију, али опет зато неће бити писац целе историје или њеног већег дела онај који само и најдетаљније и најтачније познаје грађу. Да грађа у писању историје не игра прву улогу види се по томе, што историје не застаревају прво по библиографији и генеологији писаца већ по концепцији литерарног прогреса и по погледима које је имао историк на природу литературе у опште. Леп пример за то даје и Историја Ст. Новаковића од 1871., она није застарела толико што се тиче библиографије и генеологије, већ по литературним принципима какве је Новаковић имао пре 35 година.

После ове напомене о писању историје у опште о чему у Грчића нема ни појма, у његовој Историји види се и још један велики недостатак за писање баш српске историје књижевности. На пр. Грчићу није јасна идеја о формацији наше писане књижевности од њеног почетка па до данас, зато се у његовој историји не налази нигде реч о односу наше књижевности према књижевностима суседних и културних народа. То српски историк мора нарочито истаћи пред писцима нашег првог и другог периода, јер је књижевни рад у првом периоду био гора или боља имитација византиској цркв. литератури, а у другом талијанском литерарном ренесансу и псевдокласицизму. Такође се не може ученицима објаснити формација ни нашег новог периода без речи о философској литератури XVIII в., о романтици, реализму и натурализму XIX в. Другим речима: ако се ученицима пре свега не окарактерише извор утицаја, бесмислено је прилазити детаљнијем прегледу рада Савина, Гундулићева, Доситеја, Вукова, Његошева, Бранкова, Јакшићева, Игњатовићева, Лазаревићева и др., јер је неприродно и мислити да ће се рад тих и других наших писаца моћи и у школи окарактерисати без помоћи страних литература. Као што се не може ни један већи политички догађај наш ученицима објаснити, нарочито у старијим разредима, без политичке историје других народа, па то исто вреди и за објашњење и наших већих књижевних догађаја. Али се Грчић на то и на много што шта друго није хтео или није умео обзирати као писац историје. Он је сматрао да је и историку главни задатак рећи: кад се и где се је писац родио, шта је и кад је штампао, и ко је о томе писао. А какво је оно што је неки писац писао, какву је потребу то

подмиривало, зашто је тако писао: какве књижевне естетике у писању држао: да ли није писао ради морала, или по каквој философској идеји? Свега овога и другога потребнога нема у Грчићевој Историји.

. .

Прелазећи на преглед најкрупнијих детаља држаћемо се реда у књизи означеног.

Увод. Кад се прочита у Уводу одељак: „Књижевност и историја књижевности“ и види како је Грчић написао ову историју, одмах се може помислити да те речи нису Грчићеве, већ из оних књига по којима је радио. Иначе се не може разумети, зашто се Грчић не држи тих одредаба ако су његове. Он каже и то крупним словима штампа: „Има дакле усмене и писмене“ књижевности, а међутим у његовој књизи од скоро 400 страна нема ни два реда о нашој усменој књижевности. За тим помиње „народни карактер“ а такође нигде ни једне речи о томе, а пише Историју Срп. Књижевности. — Отпочиње историју писане књижевности, а ни речи о словенској буквици; тако исто мало или ништа о језику Ћирилову: не каже зашто се он зове ст. словенски, нити како су се развили његови књижевни дијалекти. Затим се на широко даје списак књига са чистим словенским и српско-словенским језиком, а без карактеристике текста у књижевном смислу, и тиме се свршује Увод, а не зна се због чега је тај Увод био потребан, нити се зна због чега се Историја мора делити у три „периоде“.

„Прва периода“ Место правог приказа Савина рада Грчић даје само биографију и списак дела, а о формацији срп. књижевног језика у сред. веку ни речи, а тако исто скоро ништа и о Сави као књижевнику. У томе смислу још горе стоје други наши стари биографи. Помиње Законе и Летопис, а опет без речи, зашто се у нашој литератури мора говорити о тим по све некњижевним производима. А о апокрифној и белетристичкој књижевности, такође врло мало. И он завршава реч о старом периоду без речи о значају византиског књижевног утицаја.

„Друга периода“. Као што је први период имитација византиској црквеној књижевности, тако је у нашем другом периоду била велика имитација Италијанима за време Ренесанса и доцније. О свему томе у Грчића ништа. Вели у другом периоду преовлађује поезија, па ни код једног песника, нити за групу њихову, не при-

каза ту поезију: ни речи о фазама лирике, драме и епа, већ само писцима казује биографију, библиографију дела и ко је о њима писао.

„Трећа перијода“. Грчић не зна карактеристику новог литерарног доба у европским књижевностима, па разуме се да се без тога не може знати који наши писци треба да дођу у трећи период. Зато он Качића и Славонце XVIII в. ставља у други период, и ако данас и ученици знају да је Качић „Вук 18 в.“ а Рељковић претходник Доситејев. О томе је у нас и писано („Просветни Гласник“ за мај и јун 1904), и ко хоће да пише историју треба мало више да чита. После овог Грчић је починио грдне погрешке и о Вуку и Доситеју просто зацрнио. Он не само да не зна да прикаже Доситеја као философа моралисту и писца, Грчић не зна ни главну идеју Доситијева целокупна рада, јер вели: „У раду му је била главна идеја, да ваља писати народним језиком.“ А о Вуку и нема речи као о књижевнику, већ се само помиње погрешно његова биографија и библиографија. Приликом говора о Мушицком нити казује шта је класицизам ни псевдокласицизам, нити вели каквог је значаја Мушицкова књижевна естетика имала у нашем новом песништву. Затим уз Видаковића и Атанацковића ништа не помиње о романтици у опште, нити говори о њеном великом значају за нове литературе, нарочито словенске. Знамо да у нашим школама Сарајлијин еп и лирика чине нарочите лекције, док се окарактерише њихов уметнички и литерарни значај, у Грчића о свему томе такође ништа. Исто тако нема никаквог приказа о новој драми, ни о Стеријиној нити о Трифковићевој. Тако у Грчића ништа нема, у смислу естетично-литерарног образовања ни о епу, лирици и роману у прошлом веку — како се за школу тражи. Место тога он ревносно саставља списак монографија, о делима наших нових песника лирских, епских, драмских, и о приповеци, а сам о томе не зна ништа да каже, што би било ново и од вредности. Нити Грчић зна где треба да се заврши историјски преглед књижевног рада у 19. в.

У школској књизи веома је потребно да влада неки ред у излагању; у Грчића, нарочито у новом периоду, не зна се чега се он у ствари држи, да ли реда по годинама у библиографији, да ли по годинама рођења писаца, а негде се не држи ни једног ни другог. Да оставимо мање важније, већ треба видети, кога на пр. Грчић ставља пре Рајића, или пре Бранка или пре Његоша и Б. Атанацковића, па да се види како је Грчић врло мало гледао да му се у Историји излажу прикази по неком природном и лепом реду.

* * *

Да у Грчића не буде критеријума о литератури у опште, нити подобности за писање историје литературе, могло се то и претпоставити, јер није свако за тај посао. Али да Грчић онако мало познаје рад на срп. књижевности и језику у прошлом веку човек се мора чудити. За то бар не треба таленат писца историје. Грчићево неразумевање ни у овом постало је чак и комично. Треба видети кога је Грчић метнуо у списак научника о срп. језику и књижевности заједно са Даничићем, Новаковићем, Јагићем, Вуловићем, па да човек — што но кажу — пукне од смеха.

Мислимо да је доста и оволико рећи о овој књизи па да се види да је она непотребна и школи и науци за књижевност.

Новембра **Гавр. Јовановић.**

Francesco Brandileone. Saggi sulla storia della celebrazione del matrimonio in Italia. (Студије из историје брака у Италији), Milano, Hoepli, 1906.

Универзитетски професор у Парми, Брендилеоне, сакупио је у овој књизи разне своје студије о браку. До сада раштркане у многим листовима и часописима, средио их је у овој књизи, која има до 600 страница. И ако су појединн дијелови посебно штампани, писац је своју књигу тако удесио, да јој се мало хоће, па да буде потпуна цјелина. Зато јој је, можда, и дао скромни назив.

Књига је подијељена у три дијела. У првом дијелу писац говори о грађанском браку у Италији и о Сабору у Тренту. Брак се у средњем вијеку углављивао пред државним чиновницима. До Сабора Тридентинског црква није објавила никакве одредбе, да се бракови морају углављивати пред њом. То није учинила до тада, и ако је само она судила у брачним парницама. Било је и до тада црквених благослова брака, али тај благослов није имао никакве правне важности. Није имао важности у опште, па ни у самим црквеним, латинским, државама, ако грађански закони нијесу о томе говорили. Једино краљевина Сицилија била је одредила, да црква мора благословити брак. Него, ни грађански брак није био обавезан. Пошто consensus facit nuptias, државе у Италији нијесу тра-

жиле никаквих формалности за брак. Народ, који је живио по римском праву, није гледао на формалности. Који су живјели по лонгобардском праву, вјенчавали су се пред грађанским властима. Државе су, у почетку, признавале, да су законита и ваљана оба брака. Касније су наредиле, да се сви бракови морају углавити пред грађанским властима, али су се ипак бојале уништити бракове, који тако нијесу углављени. Државе је на ово свакако натјерало црквено начело, да је брак вјерска тајна.

Сви немачки, германски, народи започели су законити брак у виду правног појма купње и продаје. Та купња и продаја састојала се у desponsatio и traditio. Ова два захтјева брака вршили су младожења и отац младе или иначе њен законити представник: онај, који је имао mundium над женском. Женска, дјевојка или удовица, није била субјект уговора, него објект. Многи нови писци германског права кажу, да је copula carnalis била главни захтјев брака. Него, пошто свака copula није била и брак, него само она, која би се извршила усљед desponsatio и traditio женске, ова два чина означавала су тачно, кад је copula carnalis брачна. Та два чина требало је извршити пред државним чиновницима, који су за то били одређени. Desponsatio састојаше се из три дијела: а) младожења и јемци обвезују се према ономе, који има mundium над женском, да ће младожења узети ту женску за жену; б) тај, који има mundium, учини dosponsatio, и то per gladium et clamidem или каквим другим знаком, а младожења прими младу sponsorio nomine, те је враћа ономе, који му је предао, истим знаком, којим је примио и повјерава му је, док не дође доба, углављено за traditio; в) младожења и онај, који има mundium, један другоме давају wadia, те се овај обвезује, да ће tradere женску ad uxorem и да ће је предати sub mundio cum rebus ad eam pertinentibus, а вјереник, да ће је примити. Углави се казна за једну и другу страну, ако не испуни обавезе. Кад је дошло углављено доба за traditio, вјереник преда сине вјереници, којим јој дарива један дио свог стања; а онај, који има mundium над женском, per manum dexteram tradit eam marito. Муж даде мандуалду вриједност mundium-a, а овај mittit sub mundio женску cum rebus omnibus ad eam pertinentibus.

Мало по мало mundium је све то више губио своју важност. Најпосље га је нестало. Женска није више била објект, него субјект брака. Њена воља постала је слободна. Није више, као до тада, мо-

рала да слуша или највише у почетку преговора да изјави своју жељу. Вјереници су, пред државним чиновником, одговарали на његова питања о углављивању брака. Кад се чиновник увјерио, да је жеља вјереника озбиљна и истинска, проглашује, да је брак углављен.

Црква је мало по мало знала, да и у томе добија неограничену власт. Пошто је католичка вјера све више јачала и постала снага, којом је требало рачунати; а пошто је црква већ била надлежна, да суди о брачним парницама, настојала је, да и у углављивању бракова њена надлежност буде неоспорна. Хтјела је да посредује и у томе. Њено посредовање, које је у почетку био сами благослов, али не присилан, већ углављеног грађанског брака, а по каткада већ и консумираног, расло је све више. Црква је тражила, да се traditio sponsae изврши in facie ecclesiae. Кад је нестала traditio, црква је хтјела, да вјереници пред свештеником, као њеним представником, изјаве своју слободну вољу за вјенчање, пошто их о томе најприје испита свештеник. Према томе, види се, да се црквено вјенчање развило као и грађанско. У почетњу су грађанске власти, а касније и црквене биле само присутне углављивању бракова. Послије тога, оне су углављивале брак.

Тридентински Сабор утврдио је црквено право у углављивању брака. На том сабору примљена је одредба, да је за ваљаност брака неопходно потребита црквена интервенција. Свештеник мора бити присутан углављивању брака. Прије Тридентинског Сабора, црква није никада издала никакве опште одредбе о свом утицају на брак. Обичаји у томе били су различити према приликама у разним земљама. У Италији, до Тридентинског Сабора, црквено вјенчање није никако могло да истисне грађанско. Гдје су грађански закони друкчије наређивали, црквени брак састојао се у самом благослову, а по каткада и у самој присутности свештениковој без икакве његове радње. Кад је црквено вјенчање почело да отимље маха, састојало се само у понављању онога, што је учињено пред грађанском власти. Црква, дакле, до Тридентинског Сабора, није успјела, да себи присвоји у Италији искључиву надлежност за углављивање бракова. Створила је само, уз грађански брак, и црквени брак.

Ни Тридентински Сабор није могао од једном да прекине и уништи доондашње установе и обичаје о грађанском браку. Послије тог сабора многи покрајински синоди, пријетили су црквеним казнама, које су се морале примијенити против оних, који би углавили само грађански брак или грађански брак, па за њим или прије њега црквени брак. Овим пријетњама покрајинских синода, које нијесу иза-

ввање без разлога, најбоље се доказује, како је у народу било утврђено правно начело о браку, који се углављивао пред грађанским властима.

Многи епископи, који су били на Тридентинском Сабору, били су противни примању одредбе о искључивом црквеном уплетању у углављивање брака. Већина чланова била је ипак за ту одредбу. Тридентински Сабор присвојио је цркви право, које није имало никакве основе. То присвајање натјерало је грађанске власти, да озбиљније размишљају о том питању. Богослови су измислили науку, да у браку треба разликовати уговор од црквене тајне. Пошто је тајна искључиво црквени посао, богослови су закључили, да се бракови морају углавити пред свештеником. А, пошто је за уговоре надлежна једино грађанска власт, државе су, послије Тридентинског Сабора, издале одредбу, да немају никакве законске снаге ни законских посљедица бракови, који се не углаве пред грађанским властима. На тај начин дошло се до двоструких, грађанских и црквених бракова.

У истом, првом, дијелу књиге писац има врло занимљив чланак о углављивању брака у Риму до Тридентинског Сабора. То нишчево проучавање од особите је важности, кад се помисли, да је Рим био средиште католичке цркве, а и главни град папинских држава.

Недавно су многи писци писали и исправама доказивали, да се ни у Риму, који је био до скрајности клерикалан, а и гдје црквено право није имало никаквих запрјека, до Тридентинског Сабора није се гледало на одредбе Латеранског Сабора и да о углављивању брака није било ни благослова свештеничког. И заиста, никаква исправа из онога доба не говори ништа, ни из далека, о том благослову. Не треба ипак заборавити, да све те исправе говоре само о једном чину вјенчања: desponsatio pro verba de praesenti, који би се извршио пред биљежником (notarius). Овај је чин, у оно доба, са правног становишта, био најглавнији, а да се може говорити о углављеном браку. Али, нема сумње, да је осим тог, главног, чина било и других, који су имали споредну важност. С тога, ако црквена церемонија није у Риму имала никаква удијела у desponsatio per verba de praesenti, могла се извршити и вршила се прије или послије. Тако је било, прије Тридентинског Сабора у многим италијанским варошима. По ономе, шта се зна, мора се двоје забиљежити: прво, да је црквена служба била саставни дио чина deductio domum или traductio, по којему је млада, прије него ли би отишла у domicilium matrimonii, полазила у цркву на мису и да прими свештенички благослов; друго, да се

ишло у цркву ad honestatem, non ad necessitatem, како су говорили канонисти, те да, по томе, тај полазак у цркву, миса и благослов нијесу били потребити за законити брак.

Једно талијанско дјело, које је писано почетком шеснаестог вијека, а штампано је у Риму недавно, 1873. год. (Li Nuptiali di Marco Antonio Altieri), опширно пише о браку у Риму. У претходном раду за брак главну улогу играли су посредници. Послије првих преговора између посредника и вјереника, посредник је предавао вјеренику лист папира, на којему је било написано, шта ће му млада донијети. Ако се вјереник тим задовољно, потписао је лист и повратио га је посреднику. Послије неколико времена странке, које су биле заинтересоване, састајале су се у цркви на договор (abboccamento). Ту би се потврдио од вјереника већ потписани лист папира, странке би се пољубиле у уста и утврдиле сродство. На тај састанак није долазила млада, него њен отац или други њен законити представник. У цркву се ишло, да се том првом заједничком чину даде већа важност на светом месту; можда и с тога, да земљиште буде потпуно неутрално. При томе није било никакве народне црквене церемоније. Послије тог црквеног састанка, почињале су, у краћим или дуљим размацима времена, праве церемоније брака. Било их је три: desponsatio per verba de futuro, desponsatio per verba de praesenti и subarrhatio, а трећа deductio.

Први дио, desponsatio per verba de futuro, био је сличан претходном састанку у цркви. Младожења и отац или други представник младе углавили би сва имовинска питања. Младе ту није било. Notarius састављао је спис. Код племићских вјенчања тај је састанак био увијек у цркви, као на јавном мјесту. Код неплемићских вјенчања та би се sponsalia, пред свједоцима, углађивала гдје му драго на јавном мјесту, али не у цркви. У цркви није било никаквих вјерских церемонија.

Други дио, desponsatio per verba de praesenti и subarrhatio, био је у кући вјеренице. На тај састанак долазили су сродници, пријатељи и комшилук. Вјереник је морао да сједне с десне стране вјеренице. Тад је долазио notarius. Њему се предавала сабља, нарочито за то скована. Notarius је давао најугледнијем члану вјереничине породице, да је држи голу повише глава вјереника и вјеренице, док он не сврши свој посао. Notarius је тада позивао све присутне, да пажљиво чују његова питања вјереницима и њихове уговоре. По три пута гласно их је питао, да ли

једно друго хоће за женидбеног друга и да живе по прописима Свете Матере Цркве. Кад би вјереник и вјереница одговорили да хоће, notarius би младу узео за лијеву руку, те би јој вјереник натакнуо прстен на прст (subarrhatio). На прстену морао је бити вјереников породични печат или грб. Notarius би на то изговорио ријечи: Quos Deus coniuxit homo non separet. Овим ријечима notarius је понављао католичко црквено и вјерско начело, да се тај брак не може више никада развести. Црква је настојала, па је и успјела, да протури начело о сталности брака. Тим је уништила противне одредбе римског и германског законодавства.

Послије прстеновања (subarrhatio) брак је био коначно углављен, са правног становишта. У Риму ипак није се одма дозвољавало да се изврши copula carnalis. До тога пролазило је врло често и по неколико мјесеци. Млада се још није водила мужевљевој кући, него је остајала у својој. То вријеме било је потребито, да се упознаду младенци, који се до тада нијесу добро ни виђели.

Трећи дио, deductio, био је најсвечанији. Млада, у свечаним колима, са великом пратњом, ишла је у цркву. Пред црквом је чекао младожења. Примивши је за руку, младенци су улазили у цркву и ту су слушали вјенчану мису. Послије те службе, missa pro sponsis, младенци су ишли мужевљевој кући. У црквеној служби није било друго, него мисе и благослова свештеничког. Свештеник није ни за што питао младенце нити су они имали шта да говоре о свом браку. Понављали су се у цркви пагански обичаји, да младенци из исте чаше пију вино и воду. Музиком и пјевањем свршавала се је миса. Свештеник је светом водицом благосиљао младенце и забрањио би им, да прије три дана изврше copulam carnalem.

Смјер црквене службе био је без сумње, да се брачни живот отпочне молитвама Богу. Пошто је брачни живот почињао се traductio-м, ишло се у цркву овом приликом. Traductio био је доказ, да је брак углављен. Traductio је имала великог утицаја на имовинске односе младенаца и њиховог порода.

Значајно је, да су пагански обичаји о вину и води били и онда сачувани у црквеној служби. У грађанском акту вјенчања није било тога. Хришћанска вјера дозвољавала је или се барем није одлучно противила многим обичајима, које су нови хришћански народи преносили у нову, хришћанску вјеру. Она је чак допуштала, као у овом случају вино и воду, да се ти обичаји сједине са црквеним обредима. Многи канонисти устајали су против тога, али без успјеха. Католичка црква, у свом почетку и много вијекова касније, није ни најмање

испитивала правни брачни однос, уговор. Црквено католичко начело, да се брак не може развести, био је несмисао према правном појму брака. То је начело у неколико подизало морал брака, али се није могло уврстити ни у најопштији појам уговора. Према томе, хришћанска црквена служба о браку није могла имати никаквог правног значаја. Имала је само моралног и друштвеног смисла. Пошто су исти смисао имали у Риму и пагански брачни обичаји, који су се још више умножили доласком Германа, црква их никако није могла одбити. Да их је силом хтјела одбити, била би, без сумње, ударила на јаки отпор. Новине се по каткада врло радо примају, али се обичаји не напуштају.

Није ово само, што сам хтио истакнути из ове књиге. У њој има још много драгоценијех прилога, за које није на одмет нашим правницима, да их знају. Писац је у својој књизи штампао много важних исправа, које су до сада биле потпуно непознате. Пробирајући архиве у Пизи, Фиренци и Луки нашао је много исправа. Те исправе расвјетљују питања, која је Брандилеоне проучавао и проучио.

У другом дијелу своје књиге писац говори у опште о браку. У трећем расправља о држави, о јавности и о браку у италијанском средњем вијеку.

Нека читалац, који је вољан, да се и с тим упозна, набави ту књигу. Кошта девет лира.

D-r Александар Митровић

БЕЛЕШКЕ[1]

РАЗНО

О Маћедонском питању. — У The Geogr. Journal изашла је оцена D. G. Hogarth-а, проф. оксфордског Университета, бив. директора Британске школе у Атини, на ових пет дела, уједно, о Балканском питању: „Remarks on the Ethnology of the Macedonian Slavs.“ By Dr J. Cvijić: „Macedonia: its Races and their Future“. By H. N. Brailsford; „A Military Geography of the Balkan Peninsule“ By L. W. Lyde and Lieut Colonel A. F. Mockler-Ferryman: „Pictures from the Balkans“ By J. F. Fraser; „By-paths in the Balkans“ By F. W. von Herbert. Та оцена у преводу гласи: Обичан се путник не сме надати да ће обогатити географско знање о балканским земљама у ма ком смислу осим у опредељењу политичких тежња, а и толико да учини, потребно је да има нарочите квалификације: јер у једној земљи као што је Македонија, ретко је штогод онако у ствари као што изгледа на површини. Довољно познавање језика, да путника направи независним од тумача, и опширно знање о етнологији блиског истока и о духу који у њему влада, неопходне су потребе да би његови утисци имали иоле озбиљну вредност. Књиге, које су пред нама, нехотице дају обилати доказ о томе. Очито је да писац, који је највише квалификован и највише зна, нерадо догматише; и свима путницима по Маћедонији који, као г. Foster Fraser и г. von Herbert, не налазе никакве тешкоће у решавању етничког питања, ми би најтоплије препоручили да проуче Dr Цвијићеву брошуру. Учени српски професор свакако зна како се мало зна и он не оклева то да призна. Тиме он врши врло велику услугу, јер и ако је готово сасвим деструктиван у својој критици, он растребљује основу од једног хаоса замршених полу-истина и сасвим погрешних појмова, који пролазе као сигурни подаци за политичку географију Македоније и за решавање „македонског проблема“. Главни резултати његове смишљене и умерене студије на лицу места своде се у два закључка: (1) да су етнички, македонски Словени

[1] Ко од писаца или издавача жели да му се дело прикаже у овоме листу, међу белешкама или међу рефератима, нека изволи свој спис или своје издање уредништву овога листа послати.

Македонци а не ни Срби ни Бугари; (2) да немају јаку ни древну свест о својој идентичности са другим балканским словенским народима, него да су флотантна јединица која лако подлеже утицају ма којега од ових народа који, у даном моменту, пружа најсигурнију наду за будућност.

Узгред доказује и велику нетачност карата и статистике на којима су готово сви други писци основали своје закључке. Он је ревносно непристрасан, но с наше стране, непристрасно оцењујући његову расправу, не можемо не опазити да његова деструктивна критика јако иде у прилог српским интересима. Најпре он искључује косовски вилајет од Македоније придајући га безусловно Србији. За остало, коров који истребљује, готово је сав бугарски, и ако Срби тиме на први поглед не добија, Бугарин пак много губи. Пропаганда овог последњег раније је почела и далеко отишла док је она из Београда од скоро почета и продрла је само мало мало јужније од Скопља. Бугарски ће патриоти свакако рећи, да негирајући њихове и српске етничке и историске претензије у битољској и солунској области, Dr Цвијић доноси десет пута јачи удар Већој Бугарској него ли Већој Србији. Но, и ако не можемо а да се не надамо да ће још један етнолог, толико исто спреман као Dr Цвијић, али исто тако потпуно изнад сумње да може бити заинтерессован, да верификује његове резултате у Македонији ипак не устручавамо се да се придружимо његовом главном тврђењу. Искуство свалог спремног испитивача који је видео народ својим очима, доказује да је народна свест девет десетина маћедонског хришћанског становништва још са свим свест флуидне масе и да значајност коју су супарни претенденти придали лингвистичким и историским моментима створила је погрешно мњење у Европи, које пак не влада у самој земљи.

Изузимајући извесне пограничне области, као што је Разлог с једне, или доња бистричка долина с друге стране, становништво је у главноме словенско-македонско и само случајно или привремено бугарско или грчко; даље о њему, признајемо одмах, да необично мало знамо. Из почетка је по свој прилици било у великој мери истоветно са словенском масом коју је потчинио северо-азијски Бугарин у пределима одмах јужно од Дунава; и оно се данас разликује од бугарског баш у том веома важном правцу што остаје чисто словенско а не бугарско-словенско. Са Dr Цвијићевом расправом пред собом немогуће је придати велику важност извештајима мање спремних путника као што нам пружају „Слике“ од г. Fraser-а или „Странпутице“ од г. von Herbert-а; али има разликовања између ових дела и то у корист првога. Г. Fraser-ова је књига сасвим добар пример рада „нарочитог дописника“. Он ништа не зна о народним језицима и у галопу је прешао добро утрвене путеве; али он се показује оштроуман, озбиљан и на свој начин похвално је правичан. Г. von Herbert с друге стране биће да зна нешто турски и мало бугарски и наговештава више но што каже да је продро у многа и тешко приступна места. Али аутор који уноси толико шарене романтике у свој опис има само себе да окривљује ако најмање убеђује онда, када највише жели да то учини. Могуће је да зна „ствари које су обично непознате“, о циганима на Балканском Полуострву и о многим занимљивим личностима али их има мало који ће прочитати његову књигу и примити његове доказе без много потврда са које друге стране.

Г. Brailsford долази у сасвим другу категорију; он нема Dr Цвијићеве квалификације за расправљање етнологије Македонаца, али је ипак умео да се користи необично добрим приликама за проучавање данашњег политичког груписања у областима, о којима се највише спори. Његово познавање грчког становништва није од јуче, и он је отишао к македонским Словенима под нарочитим околностима које су му задобиле њихову симпатију у великој мери. Он их је проучавао са отвореним и добро образованим умом и у колико му је било могуће он је продро испод површине.

Као извештај о модификацијама у политичком груписању које су за прошлих 5 година увеле бугарске радне снаге, његово је дело зацело најбоље што имамо, и као правичан реферат о досадањем стању биће од трајне вредности. Он се у главноме заузима за актуалности а има у толико исто мало вере као и Dr Цвијић у практичну вредност супарничких претензија. Кад би они који се интересују за балканско питање, најпре прочитали Dr Цвијића а затим Brailsford-a, па имајући на уму научњачке сумње првога, примили поуздана тврђења последњега, дошли би до правилног мишљења — у колико је то могуће данашњега дана.

Рад г. Lyde-a и пуковника Mockler-Ferryman стоји сасвим засебно. То је покушај да се констатује ефекат, који би садашње географске прилике у балканским земљама и скорашње модификације уведене од војних комесара имали на стратегијске операције у будућности. Као доказ и илустрација додат је кратак реферат о балканским ратовима у XVIII и XIX веку. Дело је веома интересантно и читајући га осећа се да појмови о географским приликама добијају много, студирајући их са једног нарочитог гледишта. Али у исто време, овоме спису често недостаје оно што показује да је сам аутор проучио земљу коју описује и мислимо да би га, рецимо аустријски ђенералштаб, у многоме анотирао. Догматски закони војне школе подлежу многим променама — ambulando!

Маћедонско питање. — Брошуру Edouard Engelhardt-a о садашњем стању и решењу Маћедонског питања, о којој је у септембарској свесци „Дела“ изашао већи реферат, превео је лепо на српски и издао Драг. Л. Стевановић. За српско је издање написао Dr М. Ђ. М. један кратак предговор, у коме има већих нетачности и противуречности (стр. VII). Иначе се ова књижица због свога предмета, начина посматрања и предлога, који учени дипломата предлаже за решење Маћедонског питања, сама собом препоручује оном делу читалачке публике, који се бави или само интересује овим питањима. Књига има VIII + 47 страна а цена јој је 1 динар.

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић

(Дубровачка ул. бр. 17.).

Доситије Обрадовић — Штампарија Ace М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)

Д Е Л О

КЊИГА 41. Децембар 1906. год. СВЕСКА 3.

ЈЕСЕЊЕ РУЖЕ

(ИЗ „ТРЕНУТАКА“)

Гле првом тугом потсети ме лето,
На оно време велико и свето
И прве дане нашега познанства,
Кад јесен бледа господствена лика,
С поворком дугом занимљивих слика
Ступи у сјају ведра величанства.

И ти си онда, бежећи од људи,
Кајањем тешким притиснутих груди,
Пришао к мени у јесење дане;
Живот ти беше још једнако мио,
Ал' ти је поглед лаку сету крио
И тиху тугу твоје бо́ље ране.

Предусретох те к'о искрена друга;
Ал' живот хтеде да нам се наруга,
И дружба наша у очима света
Задоби изглед страсти или среће;
И дигоше се где мање где веће
Клевете што их роди завист клета.

Још из малена навикнути људи,
Да пакост гадна загрева им груди,
Не хтеше крај нас путем мирно проћи;
У туђој срећи не узима л' део,
Сведоком је ли икад бити хтео
Сав огрезао нечовек у злоћи?!!

Г. Brailsford долази у сасвим другу категорију; он нема Dr Цвијићеве квалификације за расправљање етнологије Македонаца, али је ипак умео да се користи необично добрим приликама за проучавање данашњег политичког груписања у областима, о којима се највише спори. Његово познавање грчког становништва није од јуче, и он је отишао к македонским Словенима под нарочитим околностима које су му задобиле њихову симпатију у великој мери. Он их је проучавао са отвореним и добро образованим умом и у колико му је било могуће он је продро испод површине.

Као извештај о модификацијама у политичком груписању које су за прошлих 5 година увеле бугарске радње спле, његово је дело зацело најбоље што имамо, и као правичан реферат о досадањем стању биће од трајне вредности. Он се у главноме заузима за актуалности а има у толико исто мало вере као и Dr Цвијић у практичну вредност супарничких претензија. Кад би они који се интересују за балканско питање, најпре прочитали Dr Цвијића а затим Brailsford-a, па имајући на уму научњачке сумње првога, примили поуздана тврђења последњега, дошли би до правилног мишљења — у колико је то могуће данашњега дана.

Рад г. Lyde-a и пуковника Mockler-Ferryman стоји сасвим засебно. То је покушај да се констатује ефекат, који би садашње географске прилике у балканским земљама и скорашње модификације уведене од војних комесара имали на стратегијске операције у будућности. Као доказ и илустрација додат је кратак реферат о балканским ратовима у XVIII и XIX веку. Дело је веома интересантно и читајући га осећа се да појмови о географским приликама добијају много, студирајући их са једног нарочитог гледишта. Али у исто време, овоме спису често недостаје оно што показује да је сам аутор проучио земљу коју описује и мислимо да би га, рецимо аустријски ђенералштаб, у многоме анотирао. Догматски закони војне школе подлежу многим променама — ambulando!

Маћедонско питање. — Брошуру Edouard Engelhardt-a о с а д а ш њ е м с т а њ у и р е ш е њ у Маћедонског питања, о којој је у септембарској свесци „Дела“ изашао већи реферат, превео је лепо на српски и издао Драг. Л. Стевановић. За српско је издање написао Dr М. Ђ. М. један кратак предговор, у коме има већих нетачности и противуречности (стр. VII). Иначе се ова књижица због свога предмета, начина посматрања и предлога, који учени дипломата предлаже за решење Маћедонског питања, сама собом препоручује оном делу читалачке публике, који се бави или само интересује овим питањима. Књига има VIII + 47 страна а цена јој је 1 динар.

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић

(Дубровачка ул. бр. 17.).

Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)

ДЕЛО

КЊИГА 41. Децембар 1906. год. СВЕСКА 3.

ЈЕСЕЊЕ РУЖЕ

(ИЗ „ТРЕНУТАКА“)

Где првом тугом потсети ме лето,
На оно време велико и свето
И прве дане нашега познанства,
Кад јесен бледа господствена лика,
С поворком дугом занимљивих слика
Ступи у сјају ведра величанства.

И ти си онда, бежећи од људи,
Кајањем тешким притиснутих груди,
Пришао к мени у јесење дане;
Живот ти беше још једнако мио,
Ал' ти је поглед лаку сету крио
И тиху тугу твоје боље ране.

Предусретох те к'о искрена друга;
Ал' живот хтеде да нам се наруга,
И дружба наша у очима света
Задоби изглед страсти или среће;
И дигоше се где мање где веће
Клевете што их роди завист клета.

Још из малена навикнути људи,
Да пакост гадна загрева им груди,
Не хтеше крај нас путем мирно проћи;
У туђој срећи не узима л' део,
Сведоком је ли икад бити хтео
Сав огрезао нечовек у злоћи?!!

И дигоше се тад да нас раздруже.
Добро се сећаш, као и ја, друже,
Сних речи шумних наших пријатеља.
Савета мудрих, умовања тупих,
Интрига финих, подметања глупих,
Високих тежња ил' искрених жеља.

Тад борисмо се, ал' су били јачи.
Не стиже удес и смрт што све тлачи,
Једнога дана да победу реше.
О, ти и ниси осетио тада
Да љубав твоја пред интригом пада,
Да злост и завист победу однеше...

Осећајући пустош својих дана,
Често сам, после, у зимске вечери,
Док у етиру Орион трепери,
Лутала чежњом пут далеких страна,
И проводила тако цело вече
Док изломљену сан ме не затече.

Тад жудела сам силно, неразумно
За удаљеним, непознатим, новим;
Најјачом струјом хтедох да запловим
И да окушам задовољство шумно.
У злог је духа било снаге много,
Ипак ме није савладати мог'о.

Твој ми је спомен на правоме путу
Светлио сјајем удаљена света,
И када мрзост и увреда клета
Задаше срцу многу рану љуту,
Блажно их је — то судба доделн
Ал' као што се студ врелином цели.

Ни ти, нит' ико, мог вапаја зачу,
Ни борбе згледа што ми душу вила;
Жуд се дубоко у грудима крила;
Нико ми лица не виде у плачу;

Утехе што је свет и друштво нуде
Не хтедох, пек ми време лекар буде.

То исто време и са твоје душе
Копрену диже и заблуда паде:
Умље пред светлом истином ти стаде,
Ал' пошто буре све снове расуше
Касно је било да се вратиш мени
С тежњама другим напаћеној жени.

Ако, сад су нам ближе него икад
Стазе што воде крајњој мети — гробу,
И ту је живот унео тегобу
Да стави на пут разрешења: никад
К'о сад се међ нас не стави да ће да
Да смрт ми с тобом буде му победа.

Београд, 1904.

Даница Марковић-Татић

ДВАДЕСЕТ ГОДИНА

ПОЛИТИЧКЕ БОРБЕ НА ПРИМОРЈУ

(1880—1900 год.)

—

III

Нови избори

Кад су Срби на Приморју развили своју независну политичку заставу, њихов политички општи положај није био без важности. Велики дио политичких општина у загорској, сјеверној Далмацији, био је у српским рукама. Врлика, Книн, Кистање, Скрадин и Обровац имали су на општинској управи све саме Србе. Дубровник се није био још приволио никаквом царству. У њему је, до душе, српски дух био врло јак, али Срби нијесу могли да освоје управу општинску. Бока Которска, за многим својим мањим и већим политичким општинама, била је с краја на крај у српским рукама. Истина, у многим малим и врло малим општинама били су на управи католици. То су били људи старога кова, који за хрватство нијесу знали, а православну вјеру љубили су као и своју. У сваком јавном послу пристајали су, без поговора, уз општине, које су отворено исповиједале Српство.

И ако је тим политичким општинама главнији задатак, да раде на административним пословима, велика је њихова важност и у политици. Општине одлучују о политичким изборима за далматински сабор у Задру и за посланички дом царевинског вијећа у Бечу. Ко влада у општинама, тај има предсудног утицаја и на све политичке односе.

Осим хрватске пропаганде по свим школама, борба Хрвата против Срба била је наперена и за отимање српских политичких општина. Та борба била је за Хрвате врло тврд орах, који првих година не могоше никако преломити. Срби су били сложни. Стајали су раме уз раме једно уз друго. У мјестима, гдје је било још остатака некадашње италијанске странке, автонамаша, ови су искрено пружили Србима савезничку руку.

Ради таквих савеза приморски Срби били су често нишан хрватске народне странке. Сви насртаји у томе и сви пријекори ради таквих привремених савеза били су потпуно неоправдани. Били су неосновани и неоправдани, јер Срби нијесу то радили од обијести. Притиснути уза зид од Хрвата, дотадашњих њихових савезника, Срби су морали тражити помоћи, да им отпорна снага буде јача. Других савезника није могло бити, јер их није никако ни било. Срби у тим савезима нијесу ништа губили. Ни у народносном ни у политичком смислу автонамаши нијесу од њих тражили никаквих жртава. Автонамаши су, шта више, и у сабору далматинском потпомагали сваки српски захтјев, у колико није био противан животним питањима далматинских автонамаша. Ови нови савезници Срби били су искрени и поштени пријатељи и помагачи. Нијесу били друкчији ни као некадашњи противници. Автономаши не би били никада, нити су икада денунцирали Србе, да су велики издајници и да теже преко граница. Они нијесу никада сурово и дивљачки насртали. Било је онда велике разлике између автономаша и Хрвата на Приморју. Хрватима је добро било свако средство да дођу до овог смјера. Автономаши бирали су племенитија и поштенија средства.

Кад су се автономаши увјерили, да не само цијело Приморје, него ни један његов мали дио не може да постане италијански, задовољили су се мањим захтјевима. Тражили су, да им се поштује и одржи њихова италијанска народност. Основаним разлозима устајали су против прогањања италијанског језика и италијанске књижевности.

У свим приморским школама, нижим и средњим, затворена су скоро сасвим врата италијанском језику и италијанској књижевности. Гдје су се и учили, у средњим заводима, наука је била површна и једнака ништици. Неисцрпљиво богатство италијанске књижевности није било приступачно у школи новој генерацији. Ђаци су одличним или врло добрим успјехом свр-

пѣавали средње школе, али италијанска књижевност била им је, у огромној већини, мало или ни мало позната. Ко није могао или није имао прилике сам да чита и учи ту књижевност, није имао појма о њој. Кад се овоме још дода, да се у тим школама врло мало учила и српска књижевност, није тешко доћи до закључка, какве су плодове могле давати такве школе.

И ово прогањање италијанског језика и италијанске књижевности велика је погрјешка ондашњих приморских Хрвата. Ради мржње и борбе против приморских автономаша, Хрвати су омрзнули и заратили и на италијански језик и на италијанску књижевност. Та мржња и борба биле су не само неумјесне, него и штетне. Историја од неколико вијекова била нас је научила, да нам италијански језик није однародио народ, његову главну снагу, на Приморју. Италијанска књижевност помогла је много душевном развитку Приморја, а особито Дубровника. Да није било италијанског језика и његове књиге, Дубровник се не би могао поносити својом старом књижевношћу на српском језику. Тешко да би се и на осталом Приморју била написала и штампала и једна народна књига без благотворног утицаја италијанске књижевности.

Приморски Хрвати успјели су, најпослије, да скоро сасвим истисну италијански језик са Приморја. Није се добило ништа. Изгубило се много. Место италијанског почео се увлачити немачки језик својом јаком и агресивном струјом. Средишње власти у Бечу почеле су шиљати на Приморје њемачке чиновнике, који нијесу познавали ни српски ни италијански језик. Та њемачка струја била је у свези са радом Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини. Потискивање италијанског језика са Приморја није било без знања и одобрења Беча ради његове велике политике према Италији.

Та велика политика Аустро-Угарске нашла је мали наслон на хрватску политику. Хрватски политичари изједначили су своју хрватску политику са аустро-угарском политиком. Скалупише једну с другом. Створише хрватско државно право, које Хрвати никако не знадоше да опредијеле.

Позивљући се на то неопредјељено и нејасно хрватско државно право, Хрвати освајаху у својим новинама и говорима у сабору земље и градове. За сједињење Далмације Хрватској и Славонији хрватско државно право била је главна основа. Српски политичари и новинари морали су више пута, да ни-

гају Хрвате, шта они мисле о том свом државном праву и шта је то њихово државно право?

Је ли то државно право — питао је једном писац ових успомена — из оног времена, кад није било Хрватске и Славоније, него само Далмације, као римске покрајине? Је ли из времена, кад је српски и хрватски народ дошао у приморске крајеве, кад није било државнога права, него само освојеног посједа, који се оснива на отимачини? Је ли то оно државно право, које се оснива на времену, када су Хрватска и Славонија, као бановине или краљевине, биле зависне од византијскога царства, или за времена, када су биле зависне од западног царства? Је ли из времена, када су Хрватска и Славонија примале круну и поруке од римскога папе или из оног времена, када су те земље била својина угарске круне? Је ли то државно право оно од год. 1389., кад је босански краљ Твртко дошао послије косовске битке и освојио Далмацију; или, може бити, од године 1433., када је краљ Сигисмунд, уговором у Ферари, предао Далмацију Млечићима?

Хрватско државно право није оно, које се оснива на Кампоформијском Уговору од год. 1796., када је млетачка република владала Далмацијом већ неколико вијекова. То право није ни из онога доба, када је Аустрија, као царевина, дошла послије Бечког Уговора г. 1815. и освојила Далмацију, а присвојила је, као аустријску провинцију, која нема никакве везе са Хрватском и Славонијом. Мисли ли ико, да се државна права могу саставити, као неки скуп свих државних права, која се оснивају на стању, које је постојало неколико стотина година, или на писаним уговорима, који се по каткада допадају?

Не зна се, како је било за времена хрватских банова, који нијесу ни познати сасвим. Не зна се, како је долеко досизао њихов државни дјелокруг и њихова територијална власт, те да ли то све бијаше оних, који се спомињу у историји, или је поред њих било и других банова и бановина. Већ у вријеме хрватских банова и краљева била је у Далмацији јака надмоћ византијска и млетачке републике. Хрватски краљ Држислав био је патрициј византијског цара, а Хрватска је давно тражила од млетачке републике закриље и заштиту. Хрватска је онда оно исто учинила, што су радиле све мање земље средњег вијека. Тај вијек није знао ни за државно-правне теорије, ни за др-

жавну независност краљевина деветнаестог вијека. Банови и краљеви хрватски тражили су увијек заштиту или од западног, или византијског царства, или од папе, или од млетачке републике.

Познато је, да се године 1076. угарски краљ Коломан окрунио у Биограду и да је на крижевачком састанку углављен политички однос између Угарске и Хрватске. Познато је, да су се послије водили разни ратови са млетачком републиком и да је год. 1433. млетачка република освојила Далмацију. Онај територij, који је млетачка република добила уговором од краља Сигизмунда год. 1433., обиљежен је у млетачкој историји под именом vecchio acquisto (стара стечевина). То су били приморски градови од Задра до Трогира и до Сиљета. Уговором Карловачким од године 1699. дошао је к томе nuovo acquisto (нова стечевина). То су били данашњи котари Задра и Книна. Пожаревачким Миром добила је млетачка република nuovissimo acquisto (најновију стечевину). То су били данашњи котори Сиња и Макарске. Ово бијаше посјед млетачке републике, који је 1796. год. прешао у руке француске војске.

Хрватско државно право није било боље среће ни са јужним Приморјем. Испод Сиљета, неколико вијекова постојала је република Пољица. Била је насељена босанским бјегунцима. Та, у сваком погледу, врло интересантна сељачка република, са својих дванаест општина, за много година имала је кнезове маџарске народности. Уништена је тек француском окупацијом од год. 1796. — Неретванска република постојала још прије сеобе Срба и Хрвата на Приморје. Сеобом насељена је самим Србима, који су били тако страшни гусари на мору, да им је и свемоћна република млетачка за два вијека плаћала данак. — Познато је, да су острва приморска од Брача до Корчуле била неретванска. Дубровачка република постала је већ у седмом вијеку. Као таква живјела је и цвјетала је, док Французи нијесу дошли у Далмацију. Дубровачка република није опсизала само Дубровник. Њена бијаху многа острва, па до долине Конавала. Дубровчани су, без обзира на хрватско државно право, у седамнаестом вијеку уговорно предали Турцима Клек и Суторину. Дубровачка република имала је своје представнике на Карловачком и Пожаревачком Миру. — Которска република постојала је прије год. 867., кад су дошли Сарацени и срушили Котор. Послије тога Срби су населили Боку Которску. Бока је од тада била

под заштитом српске краљевине и царевине, или босанске краљевине, или млетачке републике, или византијске царевине. За хрватско државно право није никада ни чула. Неретва, Дубровник и Бока Которска нијесу никада имали односа, државноправних, ни са хрватским владаоцима ни са Маџарима. Бијаху самостални приморски предјели, који су само уживали заштиту већих држава.

Пуцајући — како се Српски Лист више пута згодно попалио — празном пушком хрватског државног права, приморски Хрвати били су господари ситуација на Приморју. У њиховим рукама било је све, осим оно неколико српских општина. Сви чиновници, осим независних судских, морали су слијепо слушати старије заповједи. „Вежи коња, гдје ти господар нареди!" — познато је начело хрватског Народног Листа из онога доба. Народни Лист тражио је, да се свако, без поговора, мора покоравати његовој жељи, која је била једнака захтјевима његове странке. Она хрватска мањина, која је, прије оснивања Српскога Листа, хтјела да покрене свој орган, била је терорисана од попова око Народног Листа.

На тај начин приморски Срби дочекаше годину 1885. У њој је требало бити бој о изборима за посланички дом царевинског вијећа у Бечу. То су били други такви избори, гдје Срби нијесу били сложни са Хрватима.

Српски орган, Српски Лист, почетком год. 1885., у 2. броју, донео је биланс дотадашњег рада Срба на Приморју. У чланку На чему смо ми у Далмацији? вели се:

„Долазећи на нашу ствар у Далмацији, како смо обећали, морамо и са собом искрени бити. Немојмо се варати.

„Пет је година од како се наш српски народ тргао и на своју одбрану одлучније стао. Од пет година и ми смо с њим. Али, треба признати, успјеси нијесу нам велики. Ако ћемо тражити какав очити и стварни напредак, тешко ћемо га наћи. Видјећемо напротив новијех невоља, које подносити имамо.

„Хоћемо ли зато пустити глас понштења? Хоћемо ли оружје положити?

„На то нико од далматинскијех Срба не мисли. Ни најмање.

„Ми смо знали шта нас чека. Кад смо на ово мјесто ступили, нијесмо се надали, да ће нам цвијеће на путу ницати. Зато нас ништа не изненађује. Зар иначе може бити? Зар смо

ми могли очекивати неки овлашћени положај између остале своје браће?

„Српски народ на све стране једнаки јади гоне. Непријатељи су му свуда исти, овдје као и у другијем земљама гдје се српска ријеч говори. И они су подигли се на њ, и најљући су му душмани постали, који су му по крви најближи, који се тобоже у славенски народ броје. Ако остали Срби не очекивају ако се уздају у своју снагу и боре се, хоћемо ли ми малаксавати?

„Од обијести ми се нијесмо овог посла латили. Народ не устаје на своју одбрану без потребе. Ипак питају нас: шта хоћемо? Људи, који су нас и наше српско име признавали, који су Србе у помоћ звали и од Срба уздигнути били, сад нам се чуде зашто се тужимо и зашто се бранимо.

„Та, језик нам је исти, кажу нам. Нека је тако. Али, само да један примјер наведемо. Срби пишу фонетиком и зато се из Дубровника наглашује у хрватскијем листовима, да је фонетика — злочинство!

„Школе треба да су све једне, поручују нам. И требало би, али тако није. Из школа изгоне се српско име, српске књиге српске пјесме и српско слово.

„Како српско слово? Та, ћирилица нам је заједничка, опће словенско слово, хрватско колико и српско, одговарају нам. Али ово народно слово морамо баш од Хрвата бранити. Ми за њих радимо, колико и за се. Дакле, зашто се противе, зашто се народном слову подмукли рат води?

„Најпослије нам опет вјером приговарају, пошто смо по сто пута изјавили да се за вјеру не боримо. Кад иначе није, то опет понављамо. Ми се за вјеру не боримо. Али вјерски напасти видимо пред собом, пропаганда је очита ствар, један фактор, који је унешен у словенско питање, не с наше стране, не са оне стране, која се истоку клања.

„Вјерску размирицу ми нијесмо потицали. Вјерска пропаганда од нас није никада потекла, и не може потећи. Нијесмо за то створени. Оскудевају нам главни увјети. Наше уображење, наше мишљење и увјерење томе се противе. А и кад би било такијех побуда код нас, ми их не би на јавност износили, да смијешни не постанемо. Гдје нам је снага за вјерску пропаганду? Гдје нам је војска попова, без које се таке борбе не воде? Гдје њемачки великаши и њихови Hilfsverein-и? Гдје

нам је сила једна, као што је Ватикан? Све се то сад сложно дигло на посао. Ипак, ми смо вјерски агитатори!

„Немојмо даље, него се вратимо опет на наше ствари.

„Данашњи наш допис из Дубровника излаже нам стање тамошњијех школа. Оно просто описивање, оно мирно и јасно казивање износи нам чуда на видик. А како је у Дубровнику, тако је и у свој Далмецији. И тако ми сад видимо, да је наш народ узалуд кроз овај лист своје жеље и тужбе износио, да смо узалуд свој глас у сабору подизали. Послије пет година борбе дошли смо до тога, да се питамо: каква нам још средства остају, да добијемо праве школе, праведне и савјесне учитеље?

„Ово питање већ је у нашем народу расправљано. Наш је народ већ очајно двоумио, да ли је боље или горе слати дјецу у овакве школе. Ми га сад истичемо, јер му се хоће једно рјешење. За то рјешење радићемо ми, али с нама треба да ради и народ. А то није наш једини задатак. Имамо ми и другијех потреба, за које радити треба, имамо и другијех мегдана, које треба дијелити. Нека народ буде на све спреман, нека се вође његове на свом мјесту нађу. Ми ћемо своју дужност вршити. Толико тражимо и од осталијех, који су позвани да с нама раде, да народ предводе.

„У овој нашој тешкој борби имамо ипак утјеха. Прва нам је утјеха у томе, што смо одбили од себе одговорност за све невоље, које су колико нас толико и сву Далмацију постигле. Ако је нама слабо, није ни осталијем лако. Сав наш народ у Далмацији звао се којијем му драго именом, данас страда. Ми криви нијесмо. Колико смо могли, настојали смо му помоћи.

„Ми бранимо своје, и тијем бранимо најчистију мисао. И то нам је највећа утјеха, која нас има храбрити и веселити у овој нашој борби. Само борбом изједначујемо се са осталом нашом браћом. Борба нам је данас свеза народна. Наши оци уздржали су ову свезу на бојном пољу. Ми смо је новом снагом поновили, кад се из Далмације прије пет година дана чуо глас на поклич, који је потресао сву браћу од Јадранског Мора до Дунава.

„Држимо се дакле свог завјета. Српска застава нека се све то више диже. Ово данас има бити начело сваког правог Србина на Приморју."

Допис из Дубровника који спомиње Српски Лист у том чланку, писао је о котарској учитељској скупштини у Дубров-

нику. Сваке године састају се учитељи појединих котара на договор. На тим састанцима углављује се и шта ће се учити у школама. Према ондашњем духу времена, све су такве конференције биле скроз велико-хрватске. За то се у том допису и вели: „Свакоме је већ познато, да откад се наше школе устројене како су, ове конференције нијесу баш никаква плода донијеле — — —, али шта би тек човјек рекао онда, кад дозна да се у неким конференцијама с разних узрока иде на то, како ће школе у још горем стању бити, него што су, и како ће њима владати искључиво поповско-хрватска струја, која је већ свеколико окоганила.“ И затим се ту прича, како је српско име с реда брисано, а мјесто њега се уметало хрватско. Како је онда било у Дубровнику, тако је било и на цијелом Приморју.

У посланичком дому царевинског вијећа у Бечу држали су се тада посљедњи окршаји. На Приморју виђали су се знаци нових избора. За нове изборе спремали су се бирачи. Нијесу били беспослени ни тадашњи посланици. Изборници на Приморју требали су да проуче, шта су за шест година урадили њихови посланици у Бечу. Требали су, да прегледају све своје потребе и морали су видјети, у колико су посланици радили за народне интересе. По томе раду посланика, изборници су морали да се владају. Ни посланици нијесу без дужности. Њихова је дужност, да давају бирачима рачун о свом раду. Требало је, да кажу, да ли су у Бечу примали само добре дневнице и богате напојнице или су заиста што радили и шта су радили. Овом приликом требали су посланици да кажу, за што нијесу ништа радили ни урадили у шест година, које нијесу баш тако кратке.

Наше Приморје и у томе је одвојило од осталог свијета. Посланици народни, без разлике странака, и у Бечу и у Задру, никада не иду својим бирачима. Има посланика, који никако не познавају, ни површно, свој изборни котар. Постали су и постају посланици, не по каквој својој заслузи за општу ствар, него ради личних веза, средства, пријатељства и препорука. Немају појма о потребама и невољама својих бирача, а и не брину се ни најмање о томе. Главно им је, да постану посланици, као да та празна титула, без рада, вриједи шта!

Тако је било и године 1885. Сви докази, а особито ондашње писање хрватског Народног Листа, износило је на видик, да хрватски посланици у Бечу не разумију своју дужност.

Народни Лист, као орган хрватске народне већине и њених посланика у Бечу, морао је казивати свијету дјела својих људи. Мјесто тога, он је ударио у друге жице. Псовао је и грдио је по Приморју све оне људе, који нијесу одобравали рад или нерад приморских посланика у посланичком дому царевинског вијећа у Бечу. Изгледало је, као да ти људи нијесу били расположени поново бирати исте људе. Народни Лист, том приликом, прозвао је те људе Циганима. Није погријешио. Требало је само, да то име даде својим људима. Цигани скитају се по свијету. Обијају туђе прагове капом у руци. Просе, маме и варају. Све мећу у своју торбу. Рад приморских посланика у Бечу није одговарао достојанству народних представника. Први народни представници, јасно и гласно, цијелом свијету на видику, бране интересе свога народа. Рад приморских посланика сличан је био, напротив, дјелима Цигана, који обијају туђе прагове, са капицом у руци.

Не кажемо ми ово. У далматинском сабору рекао је у то доба један хрватски поштени посланик: „Далматински посланици у Бечу пењу се уз басамаке генерала и дворских савјетника.“ За народ то нијесу радили. Радили су за себе.

Ни Српски Лист није стајао скрштених руку. И ако се већ тада могло знати, да нови избори неће ништа ново дати Србима на Приморју, била је дужност Срба, да буду опрезни. За то је Српски Лист у бр. 16. донео овај чланак под натписом Срби пред изборима:

„Ми Срби у Далмацији нијесмо смо се дијелили и не дијелимо од осталог народа, од осталијех синова ове земље, гдје се тиче опће користи. Опће добро и наше је добро, које ми бранимо. А то смо ми дјелом доказали, бавећи се увијек са питањима заједничке користи, претресајући и истичући оне потребе које свакоме у Далмацији једнако на срцу имају бити, као што и сад радимо нашијем чланцима о изборима.

„Али ми имамо и своје потребе. Не кажемо материјалног и себичног интереса, за које се заиста с наше стране најмање нерâ изломило. Ми имамо нешто свога, нешто српскога, што се с никоје стране не би имало узбијати, јер противност никаквог морално основаног узрока нема, а што ми морамо бранити ради части и поноса, ради свога живота.

„Све што је наше то нам се сад отимље, то нам се пориче. А баш у овом часу, кад ми пред собом имамо посљедице оти-

у томе залогу за успјешан наставак ове борбе за наш опстанак. Јер, и кад би самовоља и сила успјеле, ми би се могли тјешити, да уз здраву нашу свијест остају нам и осим избора још друга средства за своју одбрану.“

Самовања и сила успјеше заиста.

Хрватски Народни Лист писао је у исто доба опширне и дугачке чланке о знаменитости дојдућих избора за државу и за Далмацију. Писао је много и дуго о томе, али није никако могао установити значај тих избора за цијелу државу. Многи догађаји, који су важни за државу, могли су се у Аустрији извести и против већине у посланичком дому. Што се тиче Приморја, хрватски лист сводио је сав значај на језик. Али, то није једино питање, које је од животног интереса за Приморје. Није могао, да, у похвалу његових посланика, изнесе ништа друго, него неке мале мрвице о језику. Обећавао је, међутим, да ће ти исти посланици, кад поново буду изабрани, урадити још много.

„Али Народни Лист — писао је на то Српски Лист у бр. 44. те, 1882. године, — овако је писао и прије шест година. Он је и прошлу периоду ружама китио и приказивао народу чуда, која ће његови заступници у Бечу учинити. Ко се не сјећа, како је он обећавао, да ће жељезница и многа друга добра доћи као по лоју? Коме нијесу на памети обећавани божићњи дарови?

„Обећања су извјетрила. Народни Лист хтио би их заборавити. Он је рад само о будућности говорити. Али прошлост не може се збрисати. Догађаји прошлости наваљују свој уплив на будућност, те тако Нар. Лист опет упада у неприлику и кад би успио истјерати из народне памети познате чињенице.

„Јер шта напокон хоће Нар. Лист? Он народу препоручује исте заступнике, који би имали пристајати уз данашњу владу. Али прошли течај законодавног тијела није могао проћи жалосније за Далмацију, што и Нар. Лист мучке признаје. Пошто је тако, неко је од двојице крив. Или влада није наклоњена Далмацији, а за што би јој тад помагали? Или досадањи посланици нијесу способни и није им стало до опће користи, а тад за што би их опет у Беч слали?“

И ако је Народни Лист медено писао и у звијезде ковао своје посланике, ипак је било незадовољства и код Хрвата. Свјеснији дио Хрвата отворено је осуђивао перад хрватских посланика

у Бечу. Осуђивао је њихово клецање пред средишњом владом, а да од те владе ништа нијесу добили за Приморје. Попови око Народног Листа знали су, да у најзгодније доба о изборима, угуше све те гласове.

С тога је Српски Лист згодно примијетио у бр. 16.:

„Бивши народни заступници не излазе пред своје бираче, не излазе пред свој народ, да им рачун полажу о свом дјеловању, да народу прикажу шта су урадили и шта мисле радити, да чују глас тога народа, како најпростији парламентарни обичаји захтевају, како најпростији парламентарни обичаји захтевају, како захтјева нужда политичког развитка код нас, гдје већина народа сматра изборе невољом. Сав њихов рад ограничен је на најжалосније почетке: с једне стране приказује се опет опасност ришћанства, као да далматински православни дио народа може једнијем заступником поришћанити Аустрију — с друге стране упире се прстом на маргарите, као да ће један цвјетић предобити Далмацију за красну талијанску краљицу. А напокон, разлог је над разлозима, који на своју обрану бивши заступници износе, да их влада брани и сваком се противи, ко је њима противан.

„А шта су они за ту владу урадили, чим су се толико влади смилили?

„Данашње министарство изнијело је програм мира и задовољства свију народа у држави. Тај програм хрватска странка није извела. Она и њезини људи у ово година своје власти прекинули су и посљедње конце снопшљивости и друштвености у овој земљи. За ово година настало је незадовољство и раздор, каква у Далмацији није никад било. Како, дакле, да међусобни рат у Далмацији представља владу мира, како да вуци заступају намјере невиног јагњета?“

Србима на Приморју било је главно, да избори буду законити. Бојали су се изборних марифетлука, у којима су хрватски попови били мајстори. Предсједник министарства, у очи избора, дао је свечану изјаву, да ће избори бити слободни. Обећао је, да ће се строго казнити сваки преступ о изборима. Српски Лист, слабо верујући у све то, а познавајући добро прилике и људе, у бр. 17. писао је:

„Ми би смо на ову ријеч и још више на дужно законито држање владинијех органа могли успокојити. Али и исти Dalmata“ — орган автономаша — „који је поуздањем горњу изјаву

прихватио, нашло је за нужно споменути казнени закон и остале законске прописе, који слободу избора зајемчују. Али наше искуство дубоко је урезало траг сумње, коју није лако збрисати.

„Ми смо видјели стварање новијих опћина, како би се једном изборном срезу нови облик дао. Ми смо видјели чуда од изборнијех листина и од бирача. Ми смо видјели неки дан — да већ из далека не нижемо црну хиљаду нашијех избора — како је намјесништво у договору за земаљским одбором спојило један одломак опћине шибенске граду Шибенику, који на тај начин у очи избора добива нови контингент бирача. — — — —

„У нас тобожњи народни прваци отимљу се, који ће се додворити влади; у нас срећан је, ко може прогласити: ја сам владин човјек. У другијем земљама избори чисте положај, у нас га, на овај начин, муте. У другијем земљама избори утврђују народну зрелост и свијест, у нас уносе деморализацију...

„Па шта ће влада? Треба бити праведан и признати, да је владин положај у свакијем приликама тежак. Влада је састављена од људи, који су подложни осећању, као и остали свијет. Зар у оваквој трки око њезине милости не би она могла наћи своју насладу? Зар то није велико уживање, кад људи, који би имали постати народни изабраници, најприје траже њезино приволење?“

За тим наставља, пишући о способностима хрватских посланика:

„Ко у народном представништву слуша расправе, а не разумије их, ко одобрава, а нема појма о законима и не зна куд свој глас даје — то је грдесија, то је чудовиште од заступника, али неком може бити идеал заступника човјек, који у скупштину не зна ући ако га други за руку не уведе. Напокон таквијех људи имамо, такви људи уживају висока покровитељства. У осталом, зар би прваци без некога узрока примали на се улогу удварица? Зар би људи, који су прије двије године дана викали, данас задовољно проглашивали се владинијем кандидатима и своје противнике називали владинијем противницима, кад пред очима не би видјели своју корист?

„Него, ако ову блудну јагму сматрамо неком олакшицом за владино поступање, ипак само дјело не би се никако могло оправдати, кад би наиме влада силу своје помоћи обратила на корист једне странке или појединих људи. Влада нека пази

добро шта ради и куд би могло довршити њезино покровитељство, којијем се неки људи данас пред свијетом поносе. На изборима има израза наћи права и непомућена народна воља. Ако се овај наравни течај умјетно и лукаво изврне, тад је наопачен задатак избора. Намећу се тежње појединаца и народна се жеља угушује. Али сваки поступак има своје жалосне посљедице. Народна жеља тражи одушка. А најприје стоји у интересу владином да народ својијем захтјевима даде израза у изборима.

„И исти поступак хрватске странке, кад се разборито узме у обзир, имао би утврдити владу и њезине органе у строго одмјереном задатку, у чувању и обрани законитости. Јер, кад неки људи имају образа јавно представљати се народу као штићеници власти, каква још тајна средства неће они употребити! А куд то води?... Ми већ знамо за неке трагове јавне агитације. Ми смо већ чули како се шапатом проносе хвале некијех људи хрватске странке, да они у руци имају некакву батину, пред којом некаква висока господа дрхћу...

„Од владе захтјевамо заштиту законитости. Нека она и њезини органи добро промисле, и увјериће се, да ће у строгом извршивању закона наћи свој најбољи рачун.“

Влада и њена хрватска странка нашле су, напротив, свој најбољи рачун у газењу закона. Гдје се год знало, да ће бити борбе против хрватске странке, влада је дозвољавала све незаконитости. Не само, да их је допуштала, него су и њени органи то исто радили и свугдје су јавно потпомагали хрватске кандидате.

Непосредно прије избора српска странка углавила је изборни уговор са автономашком странком. Углављено је, да ће у сеоским општинама Задар — Бенковац и Шибеник — Книн кандидовати Србин. За њега ће гласовати сви автономаши. У изборном срезу великих порезника и градова сјеверне Далмације кандидоваће автономаш. За њега ће гласовати сви Срби. О сеоским општинама Боке Которске није углављено ништа. Тамо није било автономаша. Срби су били сигурни, да ће бити изабран Србин.

Да успјех хрватских кандидата не буде ни најмање сумњив, почеле су одмах незаконитости. У Спљету и у Шибенику, гдје је автономашка странка била још јака, и у Дрнишу, гдје је био лијепи број автономаша и Срба, власти нијесу дозвоља-

дале бирачима да прегледавају изборне листине. Тако је било у понеком мјестима, гдје је владала хрватска странка. Чланови автономног одбора у Сиљету морали су собом водити ћ. кр. биљежника, који им он службено потврди, да се не допушта прегледавање листина изборних. Политички чиновници путовали уздуж Приморје. Препоручивали су бирачима да бирају хрватске кандидате. Гдје није помагала препорука, политички чиновници знали су и да пријете.

Док се Хрватима дозвољавало, да Србима и автономашима не дадају на преглед изборне листине, према Србима радило се са свим противно. Политичка власт наредила је српској општини Обровцу, да именике бирача положи у свим селима. То је било добро и умјесно. Али, кад се тако наређивало једној српској општини, могло се и морало се једнако поступати и са хрватским.

Изборни притисак против Срба и автономаша био је тако јак, да су се српски и автонашки изборни одбори у Задру морали брзојавно пожалити и предсједнику министарства у Бечу. У брзојаву тужили су се на неправилности и изборне злоупотребе. Колико су се Срби и автономаши могли надати од тог брзојава, увјерили су се одма, кад им га је власт забранила, чим је штампан у новинама. Није помогла ни писмена представка намјеснику Приморја. Још је мањег успјеха имала слична представка политичкој власти у Задру против незаконитости у њеном котару. Влада, договорно са хрватским поповима, имала је већ свој план. Од њега није одступала.

Међутим, Народни Лист миловао је Србе. И ако је њему и његовој странци била на расположењу свака сила, бојао се за изборе. Код Срба молио је милости. Мислио је да су Срби на Приморју заборавили скорашњу прошлост. Позивао их је и молио их је, да гласају за хрватске кандидате, јер би то био (бр. 36 од год. 1885) „први корак жељеном миру.“

Пред саме изборе Српски Лист донео је у бр. 20. чланак Србима у очи избора, пошљедња ријеч. У томе томе чланку речено је:

Нијесмо научили исту ствар на дуго повлачити. Србима није ни требало много ријечи, да их на поштено дјело наговоримо. Имали смо доказа. Кад је за један племенити задатак требало што учинити, довољна је била једна ријеч овога листа и људи, који се око њега купе.

„Али ипак принуђени смо и на ову пошљедњу ријеч. Наш положај мора бити чист. Према овом положају наше држање на изборима мора бити строго одмјерено. Ми не можемо допустити, да у борби буде поговора. Ми не можемо допустити, да се послије борбе нађе изговор за какво кукавичко дјело.

„Како су у Далмацији почеле приправе за изборе, агенти хрватске странке просули су гласове кроз Боку, да су се Срби у горњој Далмацији сложили са Хрватима и да ће за награду имати своја два заступника. Сад се иста доскочица на другу страну окренула. Сад нама амо кажу, да ће Срби у Боки гласовати за хрватске кандидате. Оне прве гласове ми смо у лаж утјерали. Ми смо одма казали, да Срби у Задру не пристају на гадне понуде. Два заступника — то би валда многи сматрали лијепом јабуком. Али срамотна трговина не може бити поштена; не може бити ни пробитачна једној странци и једном народу.

„У Боки влада исто осјећање части и народног имена, као и амо. Ми зато нијесмо вјеровали и не вјерујемо лажима пронешенијем од хрватске странке. Сматрамо их изборном пријеваром, која је у ствари маленкост према осталијем грдесијама хрватске странке. Да хрватска странка нема другог порока до овога, пред нашијем очима била би невина као голубица.

„Хрватска странка упропастила је ову земљу. Нека за нас говоре њихове општине и дјела њиховијех заступника у Задру, гдје су се ломили за свој лични опстанак, у Бечу, гдје су ову земљу жртвовали за своје користи. Људи ове странке спали су на најнижи пазар, удворили се сили и самовољи, које им могу дати заступнике столице, али им оне у замјену ове помоћи одузимљу главно својство заступника, својство значаја, карактера. Зашто ови људи траже помоћ српскијех бирача? Да ли је до слоге, не би ишчекивали овај час, јер знаду да се људима не може вјеровати, који се у нужди улагивају, особито кад су ти људи варалице. Слога се утврђује поштенијим дјелима. Братство се успоставља братскијем заступањем. Докле? Шта ће Срби далматински, којијех до јуче није било?

„Људи хрватске странке траже сукриваца. Они траже учасника у својијем недјелима, да срамоту са другијем дијеле. Срби к њима не могу приступити. Да није било што је било, да су Срби до данашњега дана били у слози са људима хрватске

странке, данас морали би се од њих одвојити ради свога достојанства. У политичкој борби Срби су увијек поштено поступали. На изборнијем мегданима српски бирачи одликовали су се својом одлучности и независности. Ради етичне побуде данас Срби морали би одвратити своју главу од хрватске странке, баш да буде с нама до данас најбоље поступала.

„Ако ово разлагање није довољно, ми ћемо га чином разјаснити.

„Неки племићи и господчићи дали су се у трку. Ти племићи и господичићи, које је Народни Лист некада називао душманима свога народа, иду од врата до врата, препоручују кандидате владино-хрватске странке и купе гласове великијех порезника. Нећемо их за сад именовати, не треба их именовати. Ти племићи служе се пријетњом и обећањима. Неки им бирачи одговарају: „ми ћемо гласовати по свом увјерењу; ми се пријетња не бојимо, мита не примамо“. Ово су бирачи поштени. Други пак устукају пред пријетњом или мито примају. Ове не можемо рачунати у поштене бираче, у поштене људе. Не дао Бог да се међу последњијем, међу срамотнијем, нађе један Србин!

„Али ми имамо други, још већи, народни узрок, с кога смо принуђени противити се хрватској странци.

„Људи хрватске странке, како су се помоћу српског јунаштва подигли, ови људи, који су се власницима улагивали или били у автономашком табору (имамо доказа за обадвије тврдње), док су се Срби борили за народно начело, како су на власт дошли, тако су Србима леђа окренули. По том стали су нијекати Србе и њихове светиње газити. И што је боље напредовало прогонство Срба. Смију ли Срби овој странци помагати? — —

„Дакле Срби, који су увијек слободно и независно ступали у изборну борбу, овај пут не смију порећи своје јунаштво и своје име окаљати, дајући повјерење људима, који народног повјерења нијесу достојни. Овај пут, у овијем изборима, Срби не смију устукнути, када се сили у пркос сав народ у Далмацији креће, када се с једног до другог краја сви слободни људи, сваке партије и сваке вјере, слажу и рукују и заједнички ступају на изборњ да доказом одважне свјесности, права и правице подигну свечани протест против силе и сплетке, које је

створила владајућа странка. Срби, ради још веће дужности, ради одбране своје, морају скочити на изборни мегдан и својијем гласом одлучно изразити противност хрватској странци, која Србима у живот и народни опстанак удара. Помагати овој странци издајство је. Издајство је не ићи на борбу и на сваки могући начин не пробијати мрежу, која нас сапиње и гуши."

Избори су се свршили, како се је могло предвиђети. Почетком јуна 1885. обављени су ти значајни избори. Српски кандидат Бјелановић пропао је у обим срезовима сеоских општина, гдје је кандидовао. Автономаши су поштено одржали задану ријеч. Сви су за њ гласовали. Пропао је и автономашки кандидат Др. Лапена у срезу великих порезника и у срезу градова сјеверне Далмације. И Срби су поштено одржали задану ријеч и гласовали су у тим срезовима за автономаша. Изабрани су све сами хрватско-владини кандидати, осим у Боки Которској. Бока је по ново изабрала кнеза Војновића, коме се тада, неправедно замјерало да није Србин. И у Боки Которској било је борбе међу Србима. Неки бирачи нијесу хтјели гласовати ни за кога. „У Боки Которској“ — писао је том приликом Српски Лист у бр. 20. — „догађа се, што не бива нигдје на свијету. Јер, свуда, како се повјереници изаберу, одма се већ зна свршетак избора, зна се куд ће који окренути. У Боки није тако. Тамо је било борбе пред самијем избором заступника“.

Изборни марифетлуци ријетко прославише свој тријумф, као овога пута. Хрватски попови дјелом показаше, да су мајстори у томе. Имајући за себе владину помоћ, починише чуда и покора. Изборне комисије, које су биле по вољи Хрватима, одбијале су и примале су гласове, како су хтјеле. Ово су они избори, о којима отац није познавао сина, а син оца, ако је би противне, српске или автономашке, странке. О овим изборима пријатељ је говорио пријатељу, познанику, поштенику, да га не познаје и да га није никада видио. О овим изборима жандари и политички чиновници отимали су из рука неписменим бирачима изборни именик, а гурали су им владино хрватски. Овога пута прекршиле су се законски одредбе о тајнама писама и брзојава. Писма писана Србима отворала су се. За садржину брзојава, који су се шиљали о изборима, политичка власт дознала би одмах. По ноћи је шиљала своје чиновнике, у пратњи оружаних жандара, да виде шта раде и гдје се са-

стају Срби и аутономаши. Ово су они избори, против којих су Срби и аутономаши писмено протестовали на посланички дом царевинскога вијећа у Бечу. Протест је, по пословном реду, одмах предан одбору ad hoc. Тај одбор није никада ништа урадио. Четири хрватска посланика, против чијих избора бијаше уложен протест, сједило је шест година у посланичком дому, а да њихов избор није био овјеровљен. Ово се могло догодити само за то, што су избори били неправедни и што се тицало — Срба.

О овим изборима најгоре је било чиновницима државним. Сви су, осим судбених чиновника, морали гласовати за хрватске кандидате. Судбени чиновници, који су једини независни — ако то хоће да буду —, гласовали су по свом увјерењу, а не по жељи хрватских попова и њихових господара. Србима и аутономашима није ништа помогло. Голоруки нијесу могли да се боре против оружане силе и да је побиједе. Осим свих наведених незаконитости, изборне комисије, о бројању гласова, нариле су противничке именике, а уметале су своје, да се број гласова сложи са записником о изборима.

Значај ових избора најбоље је описан брзојавом, који је 20. јуна 1885. послан намјеснику Далмације из једне мале хрватске општине. Народни Лист донио га је у 45. броју: „Свима ти, преузвишени баруне, поносити намјесниче хрватске Далмације, који строго пазећ на рад и закон, учинио си да народ изјави потпуно своју слободну вољу кроз оне спомените изборе, изабравши заступницима челик Хрвате. Сад уз народ задовољан великом побједом можеш с њим пјевати цару уз коло: све за цара и за дом.“ Овај брзојав послан је намјеснику Јовановићу преко уредништва Народног Листа.

Овакви избори одјекнули су по цијелој Аустрији. Није било ниједног, и најмање либералног листа, који није осудио такве изборе. Велики бечки листови Neue Freie Presse и Deutsche Zeitung жигосали су владу, што је дозвољавала и кажњива дјела само да продру хрватски кандидати. Изборе у Далмацији од године 1885. успоредиле су са изборима у Галицији. И ако у Галицији има много Руса, пољски и владини изборни принципи увијек су толико јаки, да врло ријетко на изборима продре по какав Рус. Та два велика листа обећавала су у својим чланцима, да ће њихови посланици у Бечу настојати, да се униште ти избори. На обећању је и остало. Нови хрватски намет-по-

сдонашши, којима је помагала влада у Задру, знали су у Бечу приказати баука. Приморски автономаши, по њиховим ријечима, били су погибељни за Аустрију, јер је ту Италија. Срби приморски, по готово, нијесу ништа бољи. Србија и Црна Гора раде за њих и потпомажу их. Срби приморски, том помоћу нашкодиће Аустрији. Требало је, ради тога, и Србе и автономаше што јаче притиснути, као што су их влада у Задру и хрватски прваци притиснули о тим изборима.

Dr. Акександар Митровић

КЉУСИНА

Тукао је матраком жестоко, бесно грискајућ камиш од луле, у којој је био већ догорео смрдљив дуван, оно парипче напртено двема трешицама. Био је коњ стар, превалио четрнаесту, а био је стар и тежак што га је под старе дане тако без срца тукао, а и њему староме човеку беше дотужила невоља. Помрла му жена и петоро деце, однела му скоро све стање рука каматничка и остала му она сама кућица под шеваром. Сада ће кâ зима, а у пустој кућици, кад вије бура ледено, а у срцу пустом ледено. Кога да криви? Да је барем то могао. Не! И сам је био каматник, дерикожа сиротиња и стекао лепо стање. Сећа се као у сну. Кад му је жена прво мушко дете родила. Кућа је певала. Од радости је он скакао сада жениној постељи, где је бледа као восак лежала она, сада гостима да их по реду загрли и чује с њихових уста наздравице... Ах како лажне. Па... сећа се. Неко је закуцао на врата. Био је момак од петнаест година, у прњима огрнут и дрхташе на ветру и снегу као трстика. „Умре, јао, моја стрина, остајем сам... смилујте се људи!“ слабим је гласом био изустио момак. И он га је био погледао. Да ниси ти Лежајић? — Јесам! Покојног Николе? — Момак га је био погледао збуњено и преплашено па једва изустио: „Јесам“. Сећа се... он га је зграбио за руку турнуо и дете је пало у снег. Зашто? Јер му је покојни Никола, отац његов био остао дужан двадесет банка. Кућа је певала и он је наставио пити и слушати са задовољством наздравице и прорицања над колевком његовог сина. У пијанству одрешио из јаре парипа, од три године, ватрена и полетио махом кућици, где је издисала стрина и стао да куца на врата и виче: „Плати

што си дужан". А изнутра плач детета и као уздах: „Проклета ти кућа". Пак? Отишло све у натрашке. Јели могуће да је у једанаест година све пропало... све? Он поседео, сагнуо се и нема ништа... ништа на овоме свету до ове кљусине и десет оката. То је премишљао и кљусина му је била мрска, мрска до Бога и пљуцкајући жуту пљувотину, као да је жуч бљувао, неуморно, бесно је тукао по мршавим плећима. Али паринче ко да и не осећаше. Ишао је увек кораком, а хрбат му се савијаше као вал и главом је климао; мислио би да ће му на сваки корак на земљу пасти.

Јесењи се сутон брзо хватао. На западу, где су далеке планине попримале све живљу љубичасту боју, било је још руменила од последњих сунчаних зрака. Није било ћуха ветра. Није било душе видети на далеко и широко. Пала је ноћ без месеца, али је било видно од сјаја звезданог а оно кљусине све по мање каса, чисто муком диже једну по једну оне четири ноге, које као да су срасле са земљом па их сваки пут из земље чупа. Он туче, бесно, али живинче све једно све по мање. Наједном стаде, издиже главу па се строваљи. Лупнуше две тренице привезате о бокове, о земљу и зближише се једна другој при врху правећи као кров над њим паринчетом. Удари човек у псовање. За сваким ударцем на плећима животиње ређале су се псовке једна црња од друге. Па се предомисли и ухвати за коноп, који је био парипу окомотан око главе, и ухвати за главу па стаде теглити, теглити што је имао снаге, ал' оно ни макац. Било је цркло. Али су очи остале отворене и некакав тупи поглед избијаше из њих. Он чисто вијаше у провидној тами. Нешто немо и хладно, али страшно, читав његов живот, који није био разуман. Он се престраши и нагне бежати, бежати главом без обзира у мирну, нему јесењу ноћ и остави кљусину напртену треницама на цести. Човек је гори него животиња, среће ми!

Кистање, октобра 1906.

Рикард Николић

ЕДУАРД ХАРТМАН

(СВРШЕТАК)

Своју практичну философију изложио је Хартман у главном у три велика дела своја о Етици, философији религије (у другом систематски део) и Естетици (у другом систематском делу). Ми ћемо у кратко изложити садржину тих његових дела.

У Етици разликује Хартман праве моралне принципе од лажних. Ови последњи обухватају принципе индивидуалног егоизма и хетерономног морала; они први пак обухватају субјективне мотиве (Triebfedern) моралности, затим објективне принципе морала (циљеви моралности) и на послетку принципе који представљају праоснов (Urgrund) моралности.

Индивидуални егоизам има две своје форме: земаљски и небесни или транцендентни егоизам. И једни и други не могу се одржати као морални принципи. Кад би први био тачан онда би, вели Хартман, и највећи злочин био допуштен, само ако остане неоткривен. Хришћански транцендентни егоизам што се тако неда одржати: не само да су његове теоријске подлоге (бесмртности итд.) немогуће, него је то становиште с етичког гледишта још неоправданије од првога. Јер, вели Хартман, докле земаљски егоиста не мисли само на себе, него бар још и на своју жену и децу, мисли небесни егоиста само на себе. Исто тако не дају се одржати ни одговарајуће негативне форме егоизма, цинизам (одн. стоицизам) и аскетизам.

Хетерономни принцип морала јавља се у различним формама, као ауторитет породице, државног законодавства, обичаја, као ауторитет цркве и божанске воље. У свима овим својим

формама хетерономни принцип морала не може се одржати. Јер хтети навођењем туђе воље произвести радњу која има субјективно-моралну вредност, то је, вели Хартман, исто што и хтети постати дебео тиме што ће други јести. Права моралност могућа је само на ступњу зрелости, где се она јавља у облику моралне аутономије.

Тиме смо дошли на праве моралне принципе. Да би моралност у аутономном свом облику била могућа очевидно је потребно, да у људској природи леже извесне моралне предиспозиције, које инстинктивно одређују вредност људских радња у моралном погледу. Те се диспозиције јављају најпре у облику морала укуса (Geschmaksmoral), затим у облику морала осећања (Gefühlsmoral) и на послетку у облику морала разума (Vernunftmoral). Морал укуса јавља се као морални укус (такт), као правилна средина (Аристотелов принцип морала), на послетку као индивидуална и универзална хармонија. Као највиши морални принцип морал укуса неда се одржати, јер је укус ствар субјективна, а морал захтева опште норме. Ипак морал укуса је прави морал јер укус морални почива несвесно на самом разуму. Морал осећања већ је ближи за један степен овом последњем. Морал осећања јавља се у облику моралног осећања, самоосећања (Selbstgefühl), поосећања (Nachgefühl), саосећања, нагона за удруживањем (Geselligkeitstrieb), пијетета, верности, љубави и осећања дужности. Али ни морал осећања не може важити као највиши принцип морала и то са истог разлога са којега и морал укуса то не може бити. Тек морал разума у стању је да својим нормама да општост и апсолутну обавезност и с тога је тек на томе становишту морална аутономија могућа. Бесмртна је заслуга Кантова, вели Хартман, у томе што је у разуму упознао једини могући принцип правог морала. Само се морални закони разума не смеју схватити чисто формалистички како је то учинио Кант, већ се формални принципи разума мора испунити реалним садржајем, али, као што вели Шлајермахер, разум мора ући у природу да би природа постала разумна. Истинитост, слобода и једнакост не могу се, вели Хартман, сматрати за садржајне принципе разума, јер ти су принципи или једнострани (као принцип истинити) или неодређени (једнакост и слобода), и не само то, него шта више разумна неслобода и неједнакост преставља захтеве самога

видуума. Чим се увиди да је циљ (Zweck) оно што у крајној инстанцији одређује све моралне норме, онда ће се увидети да су и неслобода и неједнакост у извесним границама нужни, јер их захтева сам циљ културног живота човечанства.

Тиме прелазимо из области субјективних у област објективних моралних принципа. Објективни циљ морала може лежати или у срећи других или циљевима који леже ван самог живота човечанства, који су универзално-космичке природе. Социјални евдемонизам престављa прво, еволуционизам друго становиште. Становиште социјалног евдемонизма истављa за циљ морала што је могуће већу срећу, што је могуће већег броја друштвених чланова и социјална демократија престављa логичну консеквенцију овога принципа. Али као год што је индивидуални евдемонизам немогућ, тако се исто неда одржати то становиште социјалног евдемонизма. Кад се увиди да је срећа у опште немогућа, кад се увиди да циљ светског процеса лежи само у негацији његовој, кад се увиди да је рашћење бола нужни пратилац прогреса културе, онда се увиђа, да прогрес културни и принцип социјалног евдемонизма стоје у неизгладивој супротности и да ко прогрес културни истављa за морални циљ не може у исто доба и унапређивање среће људске сматрати за циљ морала. С тога је Хартман одсудни противник социјалне демократије и он директно захтева све оно што социјална демократија жели да уништи: поделу на привилегисану мањину и више мање бесправну мањину, приватну својину, брак и т. д. јер он све то сматра за нужну подлогу саме културе и њеног прогреса. Јер борба за живот у људском друштву, која омогућује културу и њен прогрес, престављa нужно средство за реализацију последњих циљева логичне идеје. Телеолошка организација човечанства или морални светски ред престављa један исечак — и ако по Хартману најважнији исечак — апсолутног телеолошког светског реда. На тај начин престављa морални принцип моралног светског реда последњи и потпуно истинити морални принцип, који све омање ниже моралне принципе обухвата у себи као своје поједине моменте.

Овај принцип захтева потчињење сопствене воље индивидуума апсолутној вољи која се манифестира институцијама и формама моралног светског реда. Али против овога се буни индивидуална воља, па тражи разлога за ово своје потчињење. Тиме улазимо у последњу и највишу област Етике, у област

принципа који чине праоснов моралности. Тај праоснов може лежати само у метафизичкој сфери која чини заједнички корен објективне природе и субјективног духа. Док се год претпостави да је сваки индивидуум биће за себе (плурализам), дотле је Етика немогућа, јер не постоји никаква реална веза која би чинила нужноме морално делање. Али исто тако то је морално делање немогуће и на становишту апстрактног монизма, јер овде истина постоји реална веза међу индивидуама — једно биће — али не постоје индивидуе. Аутономна морална свест могућа је само на становишту конкретног монизма, јер ту постоје индивидуе и реална веза међу њима, апсолутни несвесни дух. На овом становишту неправда постаје немогућа, јер чињење зла другоме то је чињење зла себи, јер смо ја и други у основи исто (то је индијско Tat twaṁ asi — то си ти). У овоме се састоји монистички принцип морала. Монистички принцип морала уздиже се до религијског принципа морала тиме што из идентитета нашег бића са бићем Божијим следује закон потпуног слагања нашег живота са вољом Божијом. Очевидно је да Бог, да би ово било могуће, мора ставити извесан циљ својој егзистенцији и у овом захтеву циља лежи апсолутни морални принцип. Садржајем својим може овај циљ, као што Хартман показује на крају своје Етике у главном разлозима који су нам већ познати, бити само негативне природе, ослобођење Божанства од бола који трпи (у свету и ван света), и тиме се принцип спасења Божанства од бола истиче као последњи принцип морала. „Реална егзистенција је“, тако Хартман завршује своју Етику „инкарнација Божанства, светски процес је историја патње Бога који је постао месо и у исто доба пут за спасење у месу разапетога, а моралност је сарадња на скраћењу овога пута патње и спасења“.

У „Религији Духа“ Хартман је изложио принципе једне нове, по њему апсолутне религије. У првом, историјско-критичком делу своје философије религије, он је хтео показати да је конкретни монизам, како он назива своју нову религију, последњи завршни члан развитка религијске свести човечанства и да и он представља синтезу хришћанско-јеврејске религије теизма и индијске религије апстрактног монизма. Хартманов конкретни монизам узима заједно са хришћанством реалитет света, који одриче апстрактни монизам индијски, он узима непосредну иманентност апсолутног бића у свету (безличност Божанства

заједно са индијским монизмом, коју одриче хришћански теизмом. Конкретни монизам је даље исто тако аутосотерична религија спасења као и будизам, док је Хришћанство хетеросотерична религија спасења (Христос спасава све остале), он је религија апсолутног песимизма као и будизам, док је хришћанство религија трансцендентног оптимизма. Конкретни монизам није ни религија оца, као јеврејизам, ни религија сина као хришћанство, већ религија духа, т. ј. хришћански принцип првобитно посвећеног иманентног духа чини основном подлогом религије.

Философију религије дели Хартман на три дела, на Психологију религије, Метафизику религије и Етику религије. Ми ћемо у кратко изложити садржину сва три ова дела.[1]

У психологији религије Хартман посматра религијску функцију као психички феномен у човечанству. Религијска функција претпоставља двоје: религијски субјект, који је њен носилац, и религијски објект — Бог — на који се она нужним начином односи. С тога религијска функција има две своје нераздвојне стране, једну људску и другу божанску.

Са људске стране посматрана религијска функција се манифестира у све три главне функције људског духа, у престави, осећању и вољи. У престави је религијски објект стављен у субјекту, без преставе је дакле немогућа религијска функција. Разуме се да тој престави мора одговарати нешто реално, да она мора имати трансценденталну вредност, као и теоријска престава. Религија и наука морају се с тога у крајњој инстанцији, на становишту апсолутне религије, потпуно слагати и њихово принципијелно неслагање долази само отуда што се и религија и наука развијају и што је при томе развиће науке брже тако да су конфликти између обојих неизбежни.

Осећање је религијска функција у правом смислу, јер је оно психичка функција у којој се свесни субјект осећа код себе и у себи. Религијско осећање јавља се у три форме своје, као чулно, естетичко и мистичко. Чулно осећање као примеса правих религијских осећања има вредности, али је погрешно хтети појачати религијска осећања појачањем чулног елемента у њима. Естетичка осећања имају вредности само као увод у религијски

[1] Ко хоће изближе да се упозна са Хартмановом философијом религије нека чита моју расправу „Хартманова философија религије“ у „Источнику православне цркве“ св. за месец септембар, октобар, новембар и децембар 1906. где је она опширно изложена.

живот, сама за себе пак она тај живот не престављају, с тога је Хартман против уметности у самој служби божијој. Само мистично осећање је право религијско осећање, оно је последњи и најдубљи извор религијозности. Али оно је у исто доба и најнејасније од свих осећања и једнострано наглашивање осећања у религијском животу лако води мистицизму, а овај субјективизму, индиферентизму и на послетку потчињености ма којој датој ортодоксној религији.

У опште узев вредност религијског осећања није у њему самоме већ у религијској вољи која из њега проистиче. Воља је у опште α и ω религије, као несвесни религијски нагон она је њен почетак као свесна еписма воље њен завршетак. Само она се не сме истргнути из неког психолошког конекса са преставом и осећањем или чак свести религија на њу као што је то учинио Кант, јер такав једнострани морализам што тако води ригористичкој нетолеранцији као што мистицизам води индиферентистичкој толеранцији.

Престава, осећање и воља у целини престављају људску страну религијске функције, коју Хартман назива вером. (Glaube). Вери одговара са божанске стране милост, и то вери интелектуалној (престави) одговара ће милост откровења, вери душевној (осећање) милост спасења и вери практичној (воља) милост освећења (Heiligung). Милост откровења и интелектуална вера морају се схватити као један и исти акт: откровење није нешто што с поља придолази, него је оно непосредно у самом духу човечјем, у акту његове интелектуалне вере и оно тако звано спољње откровење мора постати унутрашњим да би у опште имало значај откровења. Тако исто и милост спасења и душевна вера морају се схватити као један и исти акт: божанској милости спасења одговара човечански акт душевне вере, којим човек прима од Бога пружено му стање, то је пристанак индивидуалне воље на напуштање природног егоизма. Милост освећења управљена је на вољу, она вољу освећује тиме што је чини морално-религијозном, што је ставља у службу божанским циљевима, а људска воља у овом своме облику преставља оно што се назива практичном вером и што је идентично са божанском милошћу освећења. Та функција, тако је и освећење последњи циљ откровења и спасења.

У метафизици религије Хартман изводи основне постулате религијске свести. Она посматра те постулате прво с обзиром

на објект (Теологија) па затим с обзиром на субјект (Антропологија и Космологија) религијског односа.

Бог као објект религијског односа има да се схвати пре свега као момент који уништава нашу зависност од света, затим као момент који заснива апсолутну зависност од њега и на послетку као моменат који заснива нашу слободу у њему.

У првом погледу религијска Метазифика износи три основна доказа за егзистенцију и биће божије, који одговарају сличним доказима теоријске Метафизике. Из митолошког доказа следује егзистенција апсолутност, из космолошког следује да је ово апсолутно биће подлога света а да није идентично са самим светом, из телеолошког да је оно творац теолошког светског реда а особине божанског бића које из њих следују ове су: супстанцијалитет, идентитет са собом, биће у себи (Jnsichsein), вечност, духовност (Geistigkeit), свеприсутност (Allgegenwart), свемоћ, свемудрост (Allweisheit) и свезнанство (Allwissenheit).

У другом погледу религијска Метазифика износи опет три доказа: доказ онолошки, доказ психолошки и доказ иделтитетно-филозофски. На основу првог доказа Бог је последњи објективни разлог наше егзистенције, на основу другог доказа он је последњи субјективни разлог наше егзистенције, а на основу трећег доказа он је последњи апсолутни разлог обе ове зависности. На основу ових доказа биће Божије може се већ много конкретније одредити него што је то случај на основу пређашња три. На основу њиховом на име Богу се мора придати апсолутни интуивитет његове идеалне функције (разума), затим он се мора схватити као дух и то као несвесни безлични дух, јер само на тај начин он може бити заједничка подлога као несвесне материје тако и свеснога духа.

У трећем погледу религијска Метафизика износи опет три доказа, на основу којих се Бог има схватити као објективна правда, као субјективна правда, светост (Herligkeit) и милост и напослетку као објективна светост и милост у кратко као морални светски ред.

Човек као субјект религијског односа има да се схвати прво као субјект коме је спасење потребно, затим као субјект који је за спасење способан.

Човеку је потребно спасење у двостручном смислу: спасење од зла и спасење од греха. Да би спасење од зла било потребно очевидно је да песимизам мора бити тачна доктрина, тако да

песимизам чини неопходан постулат религијске свести. Како је грех неизоставно везан за егзистенцију зла то је и спасење од греха за човека нужно. Зло у моралном смислу састоји се у отпору човеком противу објективног моралног светског реда, а тај је отпор могућ зато што човек преставља један засебан индивидуум, и док је год човек свесан само свога засебног индивидуалитета а не и везе које га за целину света вежe дотле је он природни егоиста и као такав неспосан за спасење.

Способан за спасење постаје човек онда, када на основу несвесне моралне диспозиције која лежи у њему упозна себе као члана општег моралног светског реда. У индивидуалној вољи као релативно константној групи парцијалних функција божанске воље има да се разликују три сфере: природна или под-божанска морално — зла (böse) или против-божанска и морална или божанска (gottgemein), од којих се само у овој трећој манифестира божанска милост и од којих је само на основу њеном човек у стању да се спасе.

У религијској Космологији испитује се како има да се замисли свет, како би с једне стране била могућа његова апсолутна зависност од Бога а с друге стране релативна зависност његова од њега као и нужност његовог спасења.

У првом погледу мора се, на супрот теизму, који узима да је супстанција света нешто одвојено од саме супстанције Божије и ако створено од овог последњег, узети да је супстанција света у самом Богу, да је свет непосредна манифестација, непосредни акт самог Божанства и на супрот апстрактном монизму мора се претпоставити да је ова манифестација његова исто тако реална као и сам он, јер иначе спасење света и човека било би непотребно и илузорно. А да би спасење света било нужно и потребно мора се претпоставити, да је свет у корену своме рђав, јер само у том случају уништење његово је апсолутни постулат религијске свести. Као што спасење индивидуума лежи у смрти његовој, тако исто и спасење света лежи у престанку, у уништењу његовом и Хартман и овде изводи на основу религијске свести свој песимизам и могућност уништења света, чије нам је раније извођење већ познато.

У религиској Етици Хартман процес спаса, којим се долази до моралног оздрављења и освећења и то како у субјективном тако и у објективном смислу.

Субјективни процес спаса почиње са буђењем милости, јавља

се потпуно у њеној делатности, а завршује се са сталним плодовима њеним. Услови, који чине те се јавља милост, леже или се губе ван човека, у религиским преставама његове околине или у самим унутрашњим диспозицијама његовим (наследна милост), и кад овим условима придођу још извесне специјалне околности, доживљаји који изазивају жељу за спасењем, онда се милост јавља као моментани акт који осветљава човека (Erleichtung) и тиме је милост пробуђена. Активно развиће милости (Entfaltung der Gnade) има две своје стране, једну негативну и другу позитивну. С негативне своје стране она се састоји у напуштању становишта егоистичног, а почетак јој је и нужни предуслов у осећању према (Schuldbevustsein). са позитивне стране своје она се састоји у радикалној модификацији унутрашњости човекове у стављању етичне унутрашњости (ethische Gesinnung) на место егоистичке. Тиме је пак воља освећена и сад је само потребно да се техником моралне самодисциплине утврди оно што је задобивено. То је процес побољшања (Besserung) и то је први плод милости. Побољшање се састоји у сузбијању злих и у ојачању добрих нагона, и те се две функције непрестано једна с другом спајају и једна другу помажу. Побољшању као субјективном плоду милости одговара сарадња на објективном културном процесу као објективни плод милости.

Објективни процес спаса је телеолошки светски процес у колико је овај последњи процес који преко освећења води универзалном спасењу. Део објективног процеса спаса који се односи на човечанство, то је историја, а културна историја њен духовни екстракт. Међу социјално-етичким институцијама, на којима почива објективни процес спаса, философија религије мора се нарочито обрети на цркву, као институцију чији је нарочити задатак неговање и развијање религијског живота човечанства. Ми молимо овде само споменути неке тачке из интересантних Хартманових извођења о томе. Црквени запт по њему нужан је само на хетерономном становишту религије свести, па аутономном становишту нове религије, религије будућности, и мора отпасти. То исто важи и за религијске обреде (култ). Жртва је могућа само на становишту натуралистичких религија, на становишту праве религије спасења она нема смисла. Исто тако молитва је у ма којој форми била немогућа на

становишту конкретног монизма, јер Бог није лично биће које је у стању да наше жеље саслуша. Тако исто мора се одбацити и причешће, јер је оно бесмислено на становишту иманентне религије милости. Остаје једино проповед или „служба речју" као средство којим црква може утицати на религијски живот човечанства, али у даљној будућности и та једина функција њена постаје излишна, јер ће поред научног, уметничког и практичног живота духа бити религијски живот духа као засебна сфера непотребан, пошто ће цео живот духа бити испуњен религијским духом, јер ће служити религијским циљевима који су циљеви самог живота.

У области Естетике Хартман заступа гледиште тако званог конкретног идеализма, које стоје на средини између апстрактног идеализма и наивног реализма с једне и апстрактног идеализма и формализма с друге стране. Док апстрактни идеализам сматра, да је седиште лепога у натчулној (апстрактној) идеји, и да су чулни објекти само као слике натчулних идеја лепи и док наивни реализам узима напротив да је седиште лепога у самим чулним објектима као таковим, дотле конкретни идеализам узима да је седиште лепога у естетичном привиду свеснога субјекта, а да сами реални објекти нису лепи. Тако исто док апстрактни идеализам узима да је лепо у безформној идеји а формализам у форми без идеје, дотле конкретни идеализам тврди да је лепо у јединству форме и идеје, у појављивању идеалне садржине у чулној форми.

Седиште лепога је у субјективној појави, у естетичком привиду, који нема никаквог односа на реалитет, већ постоји као чисто идеалан садржај појаве, с тога се не може ни назвати лажним већ истинитим, искреним (aufrichtiger) привидом. Естетички привид не само што нема никакве везе са реалним реалним светом него, додаје Хартман, у њему се губи и само ја, оно је апсорбирано у естетичком привиду. Естетички привид изазива у субјекту идеална естетичка осећања, која одговарају реалним осећањима изазваним од реалних објеката у којима је изражен исти идеални садржај који је изражен у естетичком привиду. За тако идеалним естетичким осећањима испуњени и обогаћени привид веже се реално осећање задовољства, у коме се састоји само естетичко уживање као таково. Ово реално осећање задовољство води за собом и појаву реалног свесног субјекта, али се овај фиктивно пројицира у естетички

привид као објект свести, чиме настаје она идентификација субјекта и објекта у естетичком опажању, коју Шопенхауер сматра за језгро естетичког стања.

Пошто лепота у естетичком привиду долази од идеалног садржаја израженог у њему, и пошто је идеални садржај све дубљи и значајнији што се више приближује конкретном тоталитету апсолутне идеје несвесног духа, то ће и лепо имати разне ступњеве своје лепоте. То су тако звани конкрециони ступњеви лепога, које Хартман одређује на оригиналан начин и на чему се оснива данас цела његова Естетика.

Таких ступњева има по Хартману у главном седам: 1) чулно пријатно, 2) математички допадљиво, 3) динамички допадљиво, 4) пасивно целисходно, 5) активно-целисходно, 6) типично (das Gattungsmässige) и 7) микрокосмички-индивидуално.

Најнижи од ових ступњева је чулно пријатно (и непријатно). Оно се састоји у чулним реалним осећањима пријатнога изазваним самим реалним објектима, с тога у ужем смислу она још не спадају у права естетична осећања, али као саставни делови виших осећања добијају естетички карактер. Лепота чулно пријатнога лежи у несвесно формално лепим односима чулних утисака.

Математички допадљиво састоји се у формалној лепоти просторно-временог поредка, који је скроз математички одређен. Али сама математичка форма као таква допада нам се само у толико у колико је у њој изражен сам идеални принцип који је формира, и што јој је овај принцип сложенији и допадљивост форме све је већа.

Док чулно допадљиво почива на непросторној промени, математички допадљиво на непроменљивој просторности, дотле динамички допадљиво почива на просторно-временом кретању. Овде већ имамо посла са реалним странама апсолутне идеје, са масом, са динамичком снагом итд. Али оно што се овде допада није неодређени интензитет енергије него њена одређена мера, динамична законитост снаге, у кратко идеални логички садржај који се овде манифестира.

Наведена три ступња лепога сачињавају лепоту у неорганском свету и то се при томе сваки нижи ступањ односи према вишему као форма према садржини и у опште нижи ступњеви лепога, који претходе једном датом вишем ступњу односе се сви скупа према овом последњем као форма према

садржини. У органској природи закони неорганске природе употребљавају се као средство и потчињавају се идеји целисходности који формира организам.

Тиме се целисходно поставља као ступањ лепога, који долази за динамички-допадљивим. Целисходност је или пасивна или активна, пасивна целисходност се састоји у прилагодности за спољну употребу, док се активна целисходност састоји у прилагодности за сопствену унутрашњу употребу. Пасивно целисходна су материјална оруђа, које је човечанство у току свога културног развића за своје потребе изобразило, и код њих је лепота све већа што их њихова форма чини згоднијим за употребу. Али права целисходност јавља се тек на ступњу активне целисходности која је идентична са живим (das Lebendige). Основна форма, у којој се живот с поља манифестира, је локомоција, а основна форма унутрашњег живота је храњење ћелице, које се својим резултатом манифестира као физиолошка конституција (здравље) и анатомна конструкција организма. Организам као адекватна реализација идеје живога мора се естетички допадати, а пошто је та идеја виша од идеја које се манифестирају у математичним односима и динамичким дејствима неорганског света, то је и лепота организма већа. То се види већ и из тога, што смо ми склони да у објекте ниже лепоте унесемо символички идеју живота, само да би их уздигли на виши естетички ступањ.

Сума свих телеолошких идеја, које се манифестирају у организму, сачињава типичну идеју (Gattungsidee) његову, која престављa идеју ступња вишег од самог чистог комплекса нижих идеја, које су у њој. Отуда нам се поједини организам све више допада што је у њему тип његове врсте јаче и рељефније изражен.

Али погрешно је мислити да типичност као такова преставља у опште виши ступањ лепоте од лепоте једног датог конкретног индивидуума, као што то мисли апстрактни идеализам (чији је представник у овом случају Шопенхауер). Јер и идеја типа и идеја индивидуализма претстављају парцијелне идеје тј. непотпуне комаде универзалне идеје. Али при томе индивидуална идеја има у себи још и микрокосмички значај, јер она с једне стране има исти однос према нижим идејама које су у њој какав апсолутна идеја има према парцијелним идејама својим а с друге стране, и што је важније, она

указује на идеју вишег ступња, која ју обухвата и тиме индиректно указује и на саму апсолутну светску идеју. Према томе и микрокосмички значај једне индивидуалне идеје биће се већи што она преставља виши ступањ индивидуације, и међу нама познатим ниским бићима човек преставља очевидно највиши ступањ у овом погледу, и отуда људски односи и чине највиши садржај лепога. На тај начин индивидуално-конкретно у људском облику преставља са своје микрокосмичности највиши ступањ лепоте.

Ступњима лепога одговарају ступњеви ружнога, о коме Хартман у својој Естетици очигледно говори. Он разликује четири врсте ружнога: 1) мање лепо, које је ружно само у релативном смислу, према лепоме вишег ступња, 2) релативно не лепо, у коме нема лепоте на оним местима где би требало да је има, 3) формално ружно, као неслагање идеје и привида и 4) садржајно ружно (ружно у ужем смислу), које почива на нелогичности самог идеалног садржаја. Ружно као таково не може никад бити предмет уметности, али се може као саставни део више лепоте употребити.

Врсте лепога дели Хартман на две групе: на врсте лепога које немају у себи конфликта и на оне које садрже у себи конфликте. Прва група обухвата узвишено и умиљато, друга група обухвата сентиментално, комично, трагично и хумористично. На средини између узвишеног и умиљатог, које Хартман дефинише на начин познат у Естетици, као индиферентна тачка обојих стоји чисто лепо (das einfach oder rein Schöne) а као супротност лепоме са конфликтом стоји идилично, које директно негира конфликт.

Конфликт може бити решен или иманентно или је његово решење чисто трансцендентно. Сентиментално и комично решавају конфликт на иманентан, трагично на трансцендентан, а хумористично на иманентно-трансцендентан начин. Биће конфликта лежи у опште у супротности релативно-нелогичнога према логичноме и или се збива између различних индивидуа (спољни конфликт) или се збива у унутрашњости једног и истог индивидуума (унутрашњи конфликт). Сентиментално и жалосно преставља најпростије врсте унутрашњег конфликта и решење конфликта ту је чисто иманентно. Тако исто иманентно је и решење конфликта у комичноме, које преставља логичну консеквенцију саме унутрашње природе конфликта, релативно не-

логичнога у овоме последњем. Комично се састоји у нелогичноме које својим нелогичним поступањем долази у колизију са својим сопственим намерама, и унутрашњи конфликт при томе састоји се у томе што индивидуум мисли да логично дела а међу тим његово је делање нелогично. Комично је права естетична категорија јер оно, вели Хартман, има микрокосмични карактер, пошто се цео светски процес завршује универзалним тријумфом логичнога над нелогичним (идеје над вољом). Иманентно решење конфликта немогуће је у трагичноме и то зато што трагично преставља потенциране душе једностране жеље до неодољиве страсти, чије је задовољење, ма мало идеално увек било оправдано, у оквиру самог светског процеса немогуће. Микрокосмички карактер трагичнога лежи у томе, што оно предочава могућност дефинитивне негације воље за живот, што оно предочава могућност дефинитивног тријумфа логичне идеје над нелогичном страсном вољом, и само философија која претпоставља реалну могућност овог последњег у стању је да дâ трагичноме вредност естетичне категорије. На послетку хумористично постаје комбинацијом комичнога са сентименталним или трагичним или са обојима заједно, чиме се омогућује комбинирано решење конфликта. Међу врстама хумористичнога Хартман придаје трагикомичноме највишу естетичку вредност, јер оно има од свих врста лепога најадекватнији микрокосмички значај.

На завршетку свога излагања о појму лепога Хартман чини врло интересантне примедбе о значају лепога у космосу. По њему значај лепога је у томе што оно на илузоран начин предочава наше дефинитивно сједињење са апсолутним духом. Јер док наука, вели Хартман, то сједињење пружа разуму у облику апстрактне доктрине, мистично религијско осећање у облику тамне неодређене реалне датости, дотле нам за уметност износи у чаробном облику лепоте пред наша раздражена чула. На тај начин и лепота поред религије и науке служи као средство апсолутног духа, којим он припрема људе за извршење последњег космичног циља.

Хартманова извођења о разлици лепога у природи и лепога у уметности као и о психолошкој генези овог последњег врло су интересантна, али ми их овде не можемо изнети. Од његових исто тако интересантних и у многоме оригиналних назирања о подели и врстама уметности ми ћемо само споменути.

да он архитектуру не рачуна у пластичне уметности (сликарство и вајарство), већ у тако зване везане (unfreie) уметности, које су ниже од пластичких уметности (као слободних). Он сматра музику за уметност што субјективних осећања и одриче да она има директне везе са идеалним садржајем апсолутне идеје, како је то тврдио Шопенхауер, с тога он одриче и да је музика највиша уметност. По њему највиша је уметност појезија, јер она у свом естетичном привиду фантазија у стању је да тражи сваки могући чулни садржај. Хартман налази врло интересантне аналогије између епске појезије и пластичких уметности (bildende Künste), лирске појезије и музике, драме и мимике. По њему роман и драма престављају врхунце поезије и тиме и врхунце саме уметности у опште. Међу сложеним уметностима највиши ступањ преставља опера, која по своме појму треба да буде музичка драма, у чему се Хартман слаже са Вагнером[1].

III

Горњем излагању Хартманове философије хећу да додам овде неколике критичке примедбе, које се односе на четири кардиналне тачке у његовој теориској философији. Те четири тачке тичу се: 1. појма несвесне психичке функције, на коме почива Хартманова основна претпоставка несвесног апсолутног духа, 2) односа оба основна атрибута Несвеснога, логичне идеје и нелогичне воље, 3) постанка свесне психичке функције из несвесне, и 4) синтезе песимизма са тако званим еволуционистичким оптимизмом.

Што се тиче појма несвесне психичке функције, кад се изближе посмотре докази, које Хартман наводи за могућност њену, лако се да увидети, да се сви ти докази оснивају на недовољном одвајању онога што је у свесној психичкој функцији условљено организмом и онога што тој функцији припада првобитно. Хартман тврди, да свест упоређује преставе само на тај начин што их дискуртивно у времену ниже једну за другом. Међу тим то је нетачно, као што сам показао на другоме

[1] Најбоље и најопширније излагање целокупног система Хартмановог наћи ће читалац у делу „Eduard von Hartmann's philosophisches System im Grundriss. Von Dr Arthur Drens. 2-te Aufl. Heidelberg, Carl' Winter's Universitätsbuchhaudlung 1906.“ којим се је и писац понегде за своје излагање послужио.

месту, сама идеја времена била би у нами немогућа када свест не би првобитно била у стању да симултано дакле интуитивно упоређује преставе.[1] Према томе прва основна разлика између свесне и несвесне психичке функције, коју Хартман поставља, не постоји, и свесна психичка функција је првобитно чисто интуитивна. На основу тога отпада и друга основна разлика коју он поставља: ако је свет првобитно интуитивна, онда је и раздвојеност у субјект и објект нешто што интуитивној психичкој функцији нужним начином припада, несвесна психичка функција Хартманова није дакле могућа. Према томе ни апсолутни дух, Бог, не може бити несвесно безлично биће, већ или је тај дух свесан и личан или не постоји. У осталом ни са гледишта религијске свести нема несвесни Бог никаквог значаја, ма колико да се је Хартман у својој философији религије трудио да докаже супротно.

Од два основна атрибута, воље и идеје, које Хартман придаје апсолутној супстанцији, не би било тешко доказати да идеја, у оном смислу у коме то хоће Хартман, не може бити такав атрибут. Јер претпоставка да у реалности има нечега, што није логично, што се не да у логичне појмове увести — а само на основу те претпоставке могуће би било схватити идеју као засебни атрибут Апсолутнога — сама је нелогична, јер логика није у стању да схвати супротност саме себе. Воља међу тим несумњиво да чини један атрибут Апсолутнога, пошто се да математичном евидентношћу доказати, да је овај наш свет промене морао имати почетак у времену,[2] а тај почетак његов не би био могућ ако се у бићу не би претпоставила способност за спонтане промене, дакле воља. Међу тим лето се тако да показати, да воља сама за себе није у стању да употреби тај свој спонтанеитет ако она није свесна воља, тако да се поред воље мора противставити свесност као други основни атрибут у апсолутном бићу.[3] А да су само та два атрибута могућа, да се доказати на основу принципа супротности, по коме је само оно могуће као квалитет, што је у нечем добија ограничено другим

[1] Види о томе у моме делу „Principien der Erkenntnislehre. Prologomena zur absoluten Metaphysik. Berlin 1900. Kap. III.

[2] Види о томе моје метафизично дело „Principien der Metaphysik I Bnd erste Abtheilung etc. Heidelberg 1904“ стр. 146—155.

[3] [illegible]

супротним квалитетом (Спинозино omnis determinatio est negatio).[1] На место Хартмановог атрибута идеје мора се данас ставити атрибут свесности, чиме је свест стављена као нешто што је у бићу првобитно дато и што ни на који начин не може постати.

Донета Хартманов покушај да објасни постанак свести из несвесних психичких функција мора се сматрати за потпуно безуспешан. По њему свест постаје на тај начин што несвесна вољна функција долази у конфликт са другим вољним функцијама, чиме остаје незадовољна и јавља се као свесни бол. Међутим ако је вољна функција у случају безотпорног задовољења несвесна нема никаквог разлога претпоставити да ће она морати постати свесна у случају свога незадовољења. Да је ово немогуће потврђује се и тиме, што би иначе задовољство као засебно осећање у свести било немогуће. Јер ако бол представља незадовољени вољни акт онда ће у случају његовог накнадног задовољења он се просто претворити натраг у несвесни вољни акт, тако да при томе за постанак самог осећања задовољства нема никаквог места.[2] А још је мање могуће схватити постанак задовољства на вишим ступњевима „свести", као што то Хартман тврди у „Филозофији Несвеснога", из тако званог упоређивања престава, јер су и виши ступњеви свести по њему просто комплекси нижих и на послетку најнижих атомских свести (простих вољних функција), па ако је у овим последњим задовољство немогуће оно је немогуће и у вишим свесним комплексима. Осим тога ни сам начин на који више психичке функције формирају ове комплексе атомских свести у једноставне целине виших свесних индивидуа није код Хартмана довољно јасан и у оном облику у коме се он у „Филозофији Несвесног" налази он представља просту немогућност. Јер остављајући на страну саму вишу психичку функцију, која по Хартману само чини подлогу јединства свести а не улази и сама у свест, кад би свести нижих индивидуалних ступања свести нижих нервних центара улазиле непосредно својим садржајем у садржај највише централне свести, онда би појам прага све-

[1] н. м. М. стр. 54—58.

[2] Хартманово учење о постанку задовољства друкчије је у „Науци о Категоријама" од онога у „Филозофији Несвеснога". Док у Филозофији Несвесног осећање задовољства постаје тек у вишим свесним комплексима а није могуће у атомским свестима, дотле је оно по Науци о Категоријама могуће и у овим последњим.

сти, о коме Хартман при томе толико говори, био без икаквог значаја, пошто у овом случају већа или мања физиолошка веза међу нижим и вишим нервним центрима не игра очевидно никакву улогу. Затим што је тако немогуће схватити трасформацију простих осећања бола и задовољства у чулне квалитете, која треба да постане утицајем несвесних интелектуалних функција. У кратко речено проблем постанка свести из Несвеснога није ни Хартман решио, и то просто зато што је тај проблем нерешљив и то нерешљив у негативном смислу т. ј. просто зато нерешљив што не постоји, што је свест нешто што је првобитно дато и што не постаје.

На послетку долазимо на четврту тачку, на питање о песимизму. Хартманов песимизам преставља упоређен са Шопенхауеровим у једном погледу прогрес а у другоме назадак. Јер док Шопенхауер своме песимизму даје двоструку подлогу, док он не само указује на претежност бола над задовољством у свету него и на саму форму егзистенције живота — време, пролазност, — која живот чини илузорним, дотле Хартман заснива свој песимизам само на претежности бола над задовољством у свету. Међу тим ништавило живота налази свој примарни израз у пролазности његовој, тако да би песимизам био и онда потпуно оправдана филозофска доктрина, када би у овом нашем пролазном животу per impossibile — зато што то не би нимало хармонирало са његовом пролазношћу — сума задовољства била већа од суме бола. То је једно. Друго Хартманова модификација подлоге Шопенхауеровог песимизма, онако како је она изнета у „Филозофији Несвеснога," почива, као што смо видели у трећој тачци, на сасвим фиктивним основима, пошто је постанак задовољства независно од бола на станавишту његовом немогућ остављајући на страну да је он у опште немогућ. Међу тим физиолошки индуктивни разлог, који Хартман наводи за претежност бола над задовољством, мора се признати у главном за тачан. Тако исто мора се Хартману приписати у заслугу што је ако не у свима оно бар у многим основним чињеницама нашег свесног живота показао да је сума бола у њима већа о суме задовољства. Али нашта ни Шопенхауер ни Хартман нису обратили пажњу, а што је за питање о вредности живота од великог значаја, то је да су индиферентна емоционална стања у нашем

свесном животу по своме трајању много већа од самих стања бола и задовољства.

Ово је нарочито важно утврдити с погледом на питање о квантитативном односу бола и задовољства у току културног прогреса човечанства. Јер тада се лако увиђа, да је Хартманово учење о непрестаном рашћењу бола над задовољством у току културног прогреса човечанства нетачно. Да н. пр. болести расту брже од сретстава које медицина проналази за њихово сузбијање, да ће увек један велики део човечанства морати стајати на ивици глади и т. д.

Сва та Хартманова тврђења само су произвољне претпоставке, међу тим много је вероватније претпоставити обратно, да се беда и бол људски све више смањује у току културног прогреса исто тако као што се смањују — и у томе Хартман има право — и задовољства. А то просто значи да индиферентна емоционална стања, која и данас заузимају претежни део нашег свесног живота, да ће њихов обим у току културнога живота постајати све већи, т. ј. да ће живот постајати све празнији, све неинтересантнији. Доиста тешко је претпоставити, да са интелектуалним развићем човечанства мора расти и бол, као што то учи Хартман, јер би то било у највећем степену нецелисходно, пошто што је год интелект већи он постаје све способнији да дела на чисто интелектуалним мотивима, док су несавршенијем интелекту потребни све јачи емоционални мотиви. Ако је човечанству данас одређено да изврши велики задатак враћања васионе у првобитно стање мира, као што то тврди Хартман, онда ће оно, стојећи на највишем могућем ступњу интелектуалног развића, на коме нема никаквих светских загонетки бити у стању да то изведе и без неизмерне суме бола коју му Хартман као нужну приписује, просто на основу уверења у ништавило живота услед његове потпуне емоционалне индиферентности (чиме егзистенција губи сваки р а з у м н и мотив свога продужења).[1]

Али и ако су, као што показују горње критичке примедбе основне поставке Хартманове философије погрешне, ипак ће његов значај у Историји философије остати велики и несумњив и то зато, што је он с великом енергијом и успешно бранио

[1] Детаљније извођење ове моје песимистичке доктрине биће изнето у другој свесци мојих „Принципа Метафизике“, која ће ускоро изаћи.

неке од основних истина филозофских, као што су учење о постанку и уништењу света промене као целине, учење о еволуцији светског процеса, о несвесним елементима у нашем свесном животу и т. д. Осим тога он је многа тамна филозофска учења својом оштром дијалектиком разрушио, другима опет показао једностраност. На послетку и на пољу практичне филозофије он ће остати као један од најзнатнијих систематизатора, који је умео да се у тим питањима стави на више гледиште и да избегне многе једностраности.

Dr. Бран. Петронијевић

ПИСМА ПРИЈАТЕЉИЦИ

XIV

Солун, септембра 1900.

Мила пријатељице,

Да си дошла у петак у јутру Емир-ханумину конаку, па да си ушла у пространу софу једну, из дворишта, сву у стаклу, видела би: шиљтета и јастуци изгњечени, овде онде просут дуван, овамо кутија са жижицама, онамо послужавник с филџанима, празним, испретураним, на једној столици фереџа, на другој чаршав ли пече, пред једним вратима папуче, изврнуте, пред другим ципеле, обе к соби окренуте, насред собе чинија с кором од крушака, у дно тепсија са семењем од диња и лубеница, котарица с пробраним грожђем, послужавник с љускама од печених кестенова, с коштицама од урма, с кором од поморанџа; и видела би прозоре све широм отворене: испод једнога разбијени филџани и улупљени зилови, испод другога саз и ут с покиданим жицама, испод трећега небројена парчад прозорског стакла и провањено дахире.

Девет, по европски, а у кући мртва тишина. Да си нешто дошла, питала би: Има ли живе душе? и какав је ово неред?

Кад одведоше невесту, поседесмо још мало, пођосмо по „визитама“: Дервиш-беговима, Ахмед-беговима, Исмаил-пашиници. Пред вече кући. „Да се одвојим, Емир-ханум, од кашије: нека ме отпрати ваш ајваз“. — Ха, ха, ха! Видећеш ти свога ефендију сутра по ручку, даће Бог! „Немојте, Емир-ханум, муж... — Муж! Остави човека мало сама. У нас, богме, муж на једну

страну, жена на другу. Он чим вечера с фењером у кавану; она како дигне софру с фењером у комшилук. Ево ти изуи: све сам угодила како треба", заврши и извади из недара карту од мога мужа. Ја се зачудих: сад видим шта је поручивала ајвазу.

— Не, ханум. Ја не могу остати на конак. Ја ћу вам доћи сутра рано, па ћемо се..."

Не даде ми да довршим, већ, лупнувши звекиром у врата, обави ми руку око паса: увуче ме унутра, чим се врата отворише...

О чуда, мила! у софи пуно! — старе, младе, лепе...; све „алатурка": дугачке антерије, неке с пасом, неке без паса, накићене, намирисане, мирис да те угуши; дим...

Меџлис сам збрала, седела,
Крај себе драго довела,

изви домаћица кад угледа госте.

С драгим сам заједно спавала:
А како сам се провела:
Питајте душек и јорган,

прихватише гости, кад чуше домаћицу, и припљескаше силно длановима.

Ја застадох; мимо мене прође Бул-ханума и Зарифа-ханума. „Шта је ово?!" Зарифа слеже раменима, а Бул-ханума рече: „Шенлук (весеље), за твој долазак."

Вече дође, драго с пута изгледам,
Уздишући горке сузе проливам,
Аман! Јараби!

И зазвекташе зилови на дахирету, притресе се дахире у рукама једне шездесетогодишње кадуне, дебеле, сасвим црвене косе, у белој ноћној хаљини, распојасе. „Ашколсун!" захори се из многог грла, као одговор на њене речи „аман! Јараби!"

Изгледам га. Вече прође нема га:
Плачем, јецам, дршће срце и снага,
Аман! Оф аман!
„Ашколсун, Есма-кадун!"

проломи се ваздухом.

Та стара, дебела, сасвим црвене косе, зове се Есма-кадун. Некад била чочек, Циганка, па је заволео један бег солунски, и обукао јој фереџу, то јест потурчио је, па је венчао за се. Од тада је увек с ханумама, с њима другује и весели их.

Поседасмо. Нити ме Емир-ханума представи гостима, нити гости питаше Емир-хануму ко сам. Сви су погледи упрти у мене; а ја, сирота, не знам како да избегнем те толике погледе. „Ако си шаир извади песму домаћици: нигде слађе хануме од ње“, рече једна опет као Есма-кадуни, тих гошћа. „Ко је баш шаир, он као булбул: не пева кад се моли, него кад га срце тера“, вели Есма-кадун. Ја погледах у домаћицу. „Не гледај у мене; лице им казаће откуда си и шта си, и казало им момче Арапче. Бали (зефир) што око њих облеће, што невестама хлади лице а девојкама иде под грло, улази у недра: Аман! оф аман!“

Само мало, па ашчика дође, јавља: готова вечера. Е, али хануме некога очекују: чим прилупа звекир на капији, она: Ето! Домаћица притрчава прозору, хануме је дирају.

И чу се зврктање каруца. — Ханум-ефенди! узвикнуше хануме. „Так! так!“ зачу се звекир. Домаћица и још десетину младих сиђоше до на дно степеница, уредише се у два реда, направише шпалир: да дочекају ту хануму.

Некаква пашиница, домаћичиних година, домаћичина пријатељица још из младости јој, ваљада како је обудовела. За њом иду две Етиопљанке царије, то јест робиње, једна носи бошчицу, друга малу ручну корпицу.

Све скочише. Три је развијаху. Она седе, разуме се у чело, што до сада бејаше празно, за њу се чувало; а буле... О темена од земље! О љубљења скута! А она се само тихо окреће, једној, па другој, па трећој, и прави темена од срца тако фино, тако господски, прави их десницом толико лепом, као насликаном.

Она није лепа, а руке! Праве „булске“ руке, ничим не замучене, неговане.

Све у памучним хаљинама, па и она у памучној, у дугачкој антерији.

У онако весело друштво, ова ханума унесе неку сету. Ја сам бар била сетна, нерасположена, испрва, док се мало не навикох на понизност ханума, на њихну потчињеност.

А њене две црне робиње куд сташе, ту осташе: удно софе, с рукама на пасу.

Кад се пашиница одморила, позва нас домаћица на вечеру.

А вечера? На другој софи: сто, столице, бели чаршав, тањири, кашике; виљушка и нож само за мене.

Прво чорба, па после каквога ти јела не бејаше, од пет-

наест врста, највише од плавих и црвених патлиџана са сецканим месом: капама, пуњени патлиџани, па мухалебија и баклава, па пуњена паприка преливена киселим млеком; најпосле пилав, ружичаст! Чиме су га обојиле, кога да питам?... „То није пилав, него зерде", рече једна што ми бејаше с десне стране (с леве ми је стране, крај срца, пашиница).

Петнаест јела, а за час се вечерало, јер од свакога се јела узимало само по мало; прстима (с три прста: мали и домали фино су подигнути), а по мало је и доношено, све у малим сановима „капаклијама". Једу брзо, ћуте, па тек пашиница скочи, и одмах све: свака пребаци преко рамена свој убрус, што је добила, пре него што је села, од једне робиње (преко рамена јој је био метнут: да јој служи место сервијете), па пође, за пашиницом, у један ходник с абдеслуком, то јест мраморним спроводником и с чесмом. Чесму отвори Ђултер: пашиница опра руке сапуном, и уста, опет сапуном, прешавши овлаш преко десни и зуба једним сапуњавим кажипрстом, па другим; обриса се убрусом са свога рамена. За њом остале по старешинству, исто као она; па и ја тако.

Не слуша једна и две, но десет, петнаест: свака повела по слушкињу или робињу, па оне не могу, то јест неће да стоје беспослене. И после онолику вечеру није спремила домаћичина аш̓чика сама, него је добила помагаче.

Опет смо на оној истој софи. С ње се види један крај звезданог неба и крајичак земље снегом покривене. После се сетих, да то није земља покривена снегом, него море обасјано месечином. Топло, сви прозори широм отворени; на софу долази мирис из баште; свећа угашена, да не би хапумама нагрдили лице и беле руке комарци. Али и шта ће свећа: месечина као дан, те ми се час-по чини да то није ноћ, него свитање. Хануме пију каву, пуше, тишина, само, по каткад, допре с друге софе притајан глас, кикот слушкиња и робиња и лупа тањира, звечање кашика. Тишина, нијedна уста не отвара. Тишина с вечери, да буде урнебес око по ноћи, и у зору, урнебес какав нисам ни у сну снила.

Нишки харемн пореднују себе са солунским!...

И старо и младо пева, и старо и младо подврискује; а дланови ће их бридети недељу дана. Есма кадун с једном старом Рушчукликом промуче. А док удараше у дахире и саз, удараше, па почеше игру, седећи. ногама, рукама, трупином;

а чује се свирка, гласом је пропиште: Растанак... Откуда? За мене остаде то тајна. Пашиница, раскалашно весела, баца преко своје главе бакшиш, пуне шаке пара, али тај бакшиш не купе играчице, хануме, него оне што стоје или седе у дно софе, слушкиње и робиње. „Так!“ Звекир! Долетеше на софу чочеци, они данашњи, промукли, ко зна одакле долазе, и ко зна која им је ово ноћ што је проведе непроспавану, играјући, певајући. Па као јуче пред невестиним оџем, тако ноћас пред пашиницом, а погледи им кољу по ханумама: ваде се кесе из недара, лети новац у таван, враћа се доле, удара чочекиње по глави: сад слушкиње и робиње стоје као укопане, чочеци купе бакшиш, чочеци љубе ногу пашиници, чочеци падају на крило ханумама; хануме лепе бешлуке по челу чочецима. Кава за кавом, цигара за цигаром: кава тера сан, цигара доводи пријатно расположење. На послетку, чочекиње уђоше у једну собу, и ту се, на ћилим, мртве уморне простреше — захркаше... Чочечку игру прихваћају хануме, лупе се зилови, међу на прсте место зилова филџане, прште парчад по софи, јер оне играју од чочекиња бешње, луђе. Хануме се веселе, слушкиње се и робиње часте: љуште поморанџе, једу, секу крушке, једу, чисте лубеницу, једу...

Зора. Мујезин јавља с минарета Касумије јутро, а хануме још играју и певају, без пића мртве пијане: овој се запалила антерија на недрима, оној прогорео скут, једној сручена пуна чаша воде у крило...

Зора.

Међу ханумама су многе са свадбе. Оне четврту ноћ проводе у неспавању, у весељу. Хануме не помињу постеље: а пашиничине цркве чучнуле у ћоше, обориле главу на груди, спавају: у дно софе спустиле на праг главу две слушкиње, заспале.

. . .

Себа олду, ћунеш догду, ујанмаз![1] викнуше хануме као из једног грла, јер угледаше где се заруде исток. Исток зарудео, звезде ишчезавају, онај крајичак мора бледи, петли учесташе.

„Двоје драго загрљени спавају“,

појн Емир-ханум, домаћица, а пашиница изгуби и ово мало грунке памети, што јој до сада у глави бејаше, па покида са сеза и ута жице, истрже дахире из домаћичиних руку, диже

[1] Јутро је, сунце се родило, ти се не будиш.

га изнад главе, па га тад спусти, лупи га колико може: кроз његову танку кожу прође њена песница. „Ашколсун, ханум-ефенди!“ узвикнуше све бесно, махнито: а у том скочи домаћица и узе оно проваљено дахире, баци га, раздрагана махнито према прозору: прште прозорска стаклад у небројено комада. И... Ја не знам где јој је био револвер, тек само видех да јој се заснја у руци, и чух му пуцњаву: Бууум! Буум!... шест пута: опаде лишће са једне старе криве смокве крај софе.

Овим се заврши булски шенлук.

...Колико сам нежних погледа видела, и слатких осмеха, и горких суза, колико сам дубоких уздаха чула. Све чифт, па чифт, па чифт: домаћица и пашиница, Рушчукљика и једна слаба црвене косе, Исмаил-беговица и Хасан-беговица. И... Не, па ову слику пуштам пред тобом завесу, као хануме на своје лице пред мушкима вео.

Овде им куће нису као у Нишу, ниске, влажне, него високе, суве, и пуне светлости, па опет, као у Нишу: сува болест; све сува болест.

Да није од седења по сву ноћ, и од „оваквога“ живота?

Зацело.

Весеље се завршило, салебџија: Салеп! Салеп! Уведоше га слушкиње у двориште; попише му хануме сав салеп.

Сад ће да се спава.

Још један поглед бацих кроз прозор у башту, по опалу смоквину лишћу, а између жбунова јасмина нешто се забеласа. Право да кажем, помислила сам да се неко мушко (Турчин) увукло, да слуша и гледа булско весеље. Забели се између џбунова та прилика, па је нестане.... „Бул-ханум, Бул-ханум, ко је оно у башти?“ Она приђе прозору и дубоко уздахну: — Вај! вај! Мртва уморна, а клања сабах! — Емир-ханумина апчика.“

У софи, сем Бул-хануме, Зарифе и мене, нигде никога. Ове две ме поведоше кроз један дугачак холник, и шта ту видех! Осам соба, у реду, све отворене па свуд намештено за спавање. По црвеним ћилимовима шарене постеље, над постељама као снег бели шатори, не од дебелог платна, него од танког као паучина, провидног: под неким шатором по два душека у ред простртн, под неким по три. „Шта је ово Бул-ханума? — Комарници.“

Једне већ улазе под комарник, брзо, састављајући прорез иглама: да не уђу комарци; друге селе на шиљте, да попуше

још по једну. Све су у дугачким белим хаљинама као поћни дуси; а антерије у којима су поћас биле везане су у бошчице. Велика гомила бошчица стоји у одаји што се зове јатаклук, то јест соба, где се држе ове многобројне шарене постеље.

Ја сам ушла с Ђул-ханумом и Зарифом у једну собу са улице. Ту четири душека под два комарника; три заједно, један сам; тамо за Ђул-хануму, њену децу и Зарифу, овамо за мене. У целој кући само ја „сама“ да спавам!

Да спавам? Око на око. „Салеп! Ајде салеп! Симити, симити! Вруће пењерлије!“ Испрва ретко, после чешће, чешће, непрестано. Најпосле устадох, кад сна немам нашта ми лежање.

Десет. Сама самцита. Одам по софи, гледам сипан перед који синоћ нисам ни опазила, — видим два шарена шиљтета у једном куту софе, где су седеле моје познанице, обе тужне, по каткад дубоко замишљене, и забринуте: једна брине како ће да издржи децу, кад нигде ничега нема, друга како ће да живи, кад јој се ништа не мили; и ходајући размишљала сам о пролазности среће и радосних тренутака: поћас весеље, данас можда туга, сутра... Све пролази, све пролази. Што не могу и ја као време, да никад не станем, да се нигде не задржим: са ждралима да пођем у јесен, с ластама да се вратим у пролеће; да снег не видим, него да га само замишљам: на крајичку мора обасјаног месечином...

И ко зна докле бих по софи сама ходала, гледала, размишљала, да не дође домаћица, сва у бело, с рашчешљаним и намирисаним авралама, и не рече: „Ту ли си, ћозум (око моје) мадам?!... У башчи су на кави све, и Зариф...“

XV

Солун, септембра 1900.

Драга пријатељице,

Јуче и данас обиграсмо сав Солун, јер сутра ћемо на пут, па да га и овом приликом добро видимо.

Прошли смо му чаршију код Ћемер-Капије, пуну ашчиница са свакојаким јелима, и пиљарница с дињама колико нигде нисам видела; обишли смо му Покривену Чаршију с најлепшом источњачком робом и Безистан претрпан најружнијим запад-

њачким бофлом; прошетали смо му се Молосом, камо је Јевреја гушта и тама, и Бешчинаром, где се шетају Туркиње на бу-љуке; ишли смо колима на мали Кара Бурну, возили смо се чамцем скоро до Великог Кара Бурну; походили смо Мевлев-Хане и Чауш Манастир, правили смо посете...: с мужем сам ишла у две грчке куће, с пријатељицама у четири турске. Све за два дана!

О грчким кућама имам ти писати оволико: дочекаше нас лепше него што се дочекују нови посланици, послужише нас слатким од ваниле (веле, обичај њихов: слатко) и кавом, а с нама се разговараше покретима: ми не знамо грчки, они не знају српски. У обе куће по три удаваче, на које се може односити песма телалска: „Купујем старе крпе и старе девојке". Да ли су много бирале или им није дошао суђеник. О турским кућама... С једном љубазном Швајцаркињом, Госпођом Г. Велића, професора, ишла сам муарифовици, Џевдет-пашиној кћери из Цариграда, турској списатељици, која ми се врло допала, не што је говорила о књижевности (мало је о томе и говорила), него што је нежна мајка: непрестано о деци. Говори француски с нагласком сасвим турским, и сваки час се обрати г-ђи Велићки с речима: „Comment dit on en français?" а пре него што би госпођа имала времена да јој каже, она сама изусти реч, или реченицу за коју је питала.

С Емир-ханумом сам ишла Х. пашиној кћери, опет цариграђанки, лепој девојци једној, турском песнику кога сам на турској свадби видела. Она седи на Киргусу, у дивном летњиковцу, с терасама окренутим мору и „баба-фингом" одакле се тако лепо види Олимп, који лепу девојку, поклоницу грчких муза и обожавалицу француских песника, свакако инспирише више него Кешиш-даг. Она је говорила готово само о књижевности, и видела сам да има силну љубав за песме које пише, али нисам могла видети да ли има талента, пошто нам ниједне своје песме не прочита. Она пева о љубави (а о чему би другом певала Туркиња?), и то о љубави идеалној, која се, како рече једна млада ханума, удата, младим критичарима не допада, јер они би, каже та ханума, волели онаку љубав као што је Терезе Ракенове, која се не заноси драгановим јој очима, него вратом; а старији, вели, напротив воле је: кад долази од девојке, нека се види у њој *девојаштво*. Седеле смо на светлој тераси, окренутој Беломе Мору. Бејаше још ханума, гошћа,

до нас су допирали звуци једне мандолине, из чамца с младим људима; сунчеви су зраци златили море далеко, а на тераси, у хладовини говорила је лепа девојка. Из њена говора дознадох да је за прву песму њену није одушевио ниједан песник арапски, или персијски, или турски, и ако их је по очевој жељи све читала, него француски, кога ју је научила волети њена „слатка као шербет“ гувернанта, Парижанка, Mlle Gauche (чудно презиме): одушевио ју је бесмртни Ламартин, његова песма једна, она:

„Sur la plage sonore ou la mer de Sorente...“;

она што се зове: Le premier regret.

„Па Мисе, мадам, слатки де Мисе! „ses Poésies Nouvelles..

„Si vons croyez que je vais dire
„Qui j' ose aimer.
Je ne saurais, pour un empire,
Vous la nommer.“

Њу заноси Шатобријанов Последњи Абенсераж као и Ламартинова Грацијела; лута она мислима по арапској Алхамбри плачући, те се види и да нагиње романтизму и да је мухамеданка.

— А ваши књижевници, ханум?

— Има их са златним пером, мало, има их с гвозденим, много, има их с гушчим, има их с тршчаним, и има их који држе у место пера иглу, конац и некакве кукице, или маказе. Они са златним пером горди, ови други надувени. Ни Алије хануму, ни Нићар-хануму не гледају: не припадају ни једној котерији. Овде се здружили двојица, онде тројица, тамо четворица, па једни друге хвале. Овај из овога друштва тражи од својих из онога што француски критичари од Француза. Лепа књижевност нам, веле наши критичари, не ваља. А они шта пишу? Кад дође време да међу њима буде који Lemaître, који Faguet, — који Sainte-Beuve, онда ћемо и ми бити бољи. Кад нам напишу наши писци научне књижевности књиге онакве какве пишу француски, онда имају право да према нама буду строги. Онакве, граматике, онакве речнике, онакве историје, онакве географије, онакве митологије... О, Боже! сами ништа нису дали, а од другога колико траже. Ми ништа немамо. Ако је Турчин написао какву турско-француску граматичицу, ми се

њом користимо, што њеним листовима завијамо со, црни и црвени бибер, кад пођемо на Кара Бурну; ако ли је написао по какву литерарну студијицу, ми, ако је нисмо поцепали пре но што смо је прочитали, узвикујемо, преврћући њене листове: „О, bon jour, monsieur! Comment allez-vous, messieurs!“ јер сад видимо у њој Lemaître-a, сад Sainte-Beuve-a и друге... А они што један другог хвале, тепају један другоме. „Il a été toute sa vie un enfant, et un enfant gâté“, тако вели Емил Фаге о оном нежном де Мисе-у. „Enfant gâté“, зову једни једнога нашег песника, и ако он му врло доликовао надимак „Бекри-Хамза“, пошто увек заудара на мастику.

Пију, мадам, већина: мастику. Ако по сву ноћ не бекрија и непрестано му се не потписују менице, није, по мњењу наших, песник... Ах! а Паризлије!

— Па ви волите Французе.

— Волим Французе, не волим „пофранцузењаке“. Хоће да стану поред француских џинова турски кепеци! La grenouille aperçut le bœuf, envia sa grosseur, voulut l'imiter, s'enfla et creva.

— Немојте, ханум, тако, девојка сте. Кад би чули младићи да сте пакосни, не би вас узели.

— О не би! „Ја сам права Енглескиња,“ обично би рекла мис Блек, моја учитељица, кад јој когод помене удају. А ја сам права Туркиња, говорим ја кад ми се прети срећом младића. А зашто да се удаје она која има од чега да живи? А и сирота: нека плете кесе, нека везе јаглуке, нека тка, нека шије и везе; нека ради па да се рани, нека не да слободе.

— Да се не бојите, ханум, ортака?

— Ја се тога сад не сећам.

— Треба да се сећаш, рече једна плава, што до сад ћуташе, као и остале, и само по каткад узвикиваше, слушајући пашину кћер: Tiens! tiens! Pas possible. Јесте ли читали, мадам, *Савремене Мусломанке* од наше Ајше хануме? Она, говорећи у тој књизи о полигамији, каже: „Голуб се задовољава само једном другарицом, док је петао господар више кокошију; а доказано је да човек припада овој врсти животиња које траже полигамију.

— О! Ортака! рече девојка. И сувише сам поносита да би се, удавши се, изложила таквом понижењу, и сувише сам осетљива, да би поднела да ми се дели љубав на двоје. Љубав кажем; јер ја бих се само из љубави удала.

Од ове лепе, не младе (има двадесет четири године, а то је у Турака већ уседелица), пакосне девојке, отидосмо једној беговици, ту на Пиргусу, где затекосмо смех, не смех него врисак, што долажаше из раздрагана срца; нити се, хануме, којих је било десетину, ућуташе кад ми уђосмо, те мени врло непријатно беше.

— Шта вам је? Шта има? говори Емир-ханума, не дајући да јој скину чаршаф и нече док јој не кажу. Младе од смеха не могу да одговоре, а једна постарија рече:

— Погоди, Емир-ханум.

— Да није који муфтија обријао браду?

— Још смешније, ха, ха, ха!

— Да није коме имаму порасла коса?

— Још смешније, ха, ха, ха!

— Да се нису у џамији вртели дервиши?

— Још смешније, ха, ха, ха!

— Е, може бити ашикују хаџи-Хасан и Мифет-ханума (двоје врло стари)... Не погађам више.

— Емир-ханум, Кара Куш...

— Узео трећу?

— Добио сина.

Кад Емир-ханум чу ове две речи, она се засмеја, припљеска длановима колико игда може. Ни појма нисам имала, што је то смешно, ако је когод добио сина; али ми Емир-ханум, пошто се од смеха поврати, исприча:

— Мурат-беј, звани Кара-Куш (црна тица), бимбаши (мајор) оженио се једном младом и лепом Солунком пре десет година, и она му рађала женску децу: родила му шест кћери. Кад му пре годину и по родила, и он видео да је опет девојче, сетумарао се, ишао дошао, час био много тужан, час био врло весео, после недељу дана само ћутао, после недељу дана непрестано говорио, после се бријао двапут на дан и мењао свако јутро кошуљу, после недељу дана сукао бркове и испод ока погледао, после се недељу дана искашљивао и ништа не рекао, и најпосле се искашљао и рекао: „Јазук! оволико моје имање!“ А мајка га питала: — Што, сине, јазук? немаш ли деце? Он мајци одговорио: „Узалуд деца, мајко, кад шест дадија ниједан кадија. — Има ти кадија у брата: не мора ти имање прећи у туђе руке. „Кад њега петао у туђој авлији, ми преспавамо зору.“ Сутра-дан, рано, обукао се, обукао се, па пред

жену: „Добро јутро, ханум! — „Добро јутро, ефенди! „Чудан сам сан ноћас уснио. — Нека ти је хаирли да Бог да! „Пред кућу ми са скопљанске стране долете кокошка, умеша се у нашу живину, и мало па закокота, снесе јаје, леже на њ, испили се пиле — гађаст петлић. Шућур!“ Она се сети шта је, али јој се од јада стегоше вилице: ништа му не рече. После недељу дана, имала је у кући ортака. Али она јадна није тај ортаклук поднела лако, но дан и ноћ плакала. За шест недеља хтеде очи исплакати, а после се трже и узе се молити Богу, свесрдно, из дубине растужена и упрепашћена срца: да је умири Он, благи. „Дај ми сабр (трпљење), о Аллах! с тим је почињала молитву, и с тим је завршавала. И шта би? Ортакиња јој тешка, тешка и она: а Кара-Куш, од куда иде да иде, новој мед и шећер носи; ова јадна гледа то и само виче: „Дај ми сабр, о Аллах!“ Кад пре два месеца, Кара-Кушу родила нова жена: ћалију... Што би жена у Солуну, обрадова се и насмеја се; а Кара-Куш се у чаршији не виде за десет дана. Сад му, ето, видиш, родила стара кадију!... „Шућур, Аллах! Ко ће као ти, Јараби!“ изустише све у глас; а једна стара, сирота, што донела овај глас с касумијске стране чак на Пиргус, рече:

— Море да видите њу сада! Кад бабица рекла: син! она онако ровита узела да виче: Аллах! послао си ми сабр, хвала ти! и хтела, нечиста, да клања, али је од тога греха задржала бабица. А кад ушао к њој Кара-Куш, он се опустио као петао кад му покисне реп, а овамо му дрхти брада. „Ево ти кадија, ефендији, ја сам ти га родила: Алла ашк'на (за Божју љубав)! дај му име Сабри. Он није имао куд; у Божју га љубав заклела: дао детету име Сабри.

— Сабри! Сабри! прихватише Туркиње радосно, као да су Бог зна шта добиле, и завршише узвиком:

— Ко ће као ти, Јараби?!

Одавде одосмо Емир-ханумином пријатељици, пашиници; ту затекосмо Ђул-хануму са Зарифом и још була: све плачу, од срца, као што су се оне на Пиргусу смејале.

— Шта је? Какав је то плач? На Пиргусу тресу се конаци од смеха, пита Емир-ханума. А пашиница, фина, фина, одговара:

— А, штета! а грехота! — умрла Фати Исмаил-бегова.

— Умрла?! А, штета! рече Емир-ханума, па, и не развивши се, седе на диван, поклопи лице у руке, па зајеца.

Пошто се сите наплакаше, окрете се једна нежна, млада мени и поче:

— Пре шест недеља, удаде се Исмаил-бегова кћи, па се пошто је преспавала једну ноћ с ђувегијом, разудаде. У нас је обичај, да прво јутро зет тасту руку пољуби, за то што му је овај дао девојку. Где зета у јутру нема, ту настане плач и кукњава, и сваки час се очекују кола с враћеном невестом. Исмаил-бег није плакао и очекивао кола са својом ћерком, јер је знао да му је кћи злато, но је послао једног свога пријатеља да пита шта је. Кад се пријатељ вратио, он је Исмал-беју рекао: „Шта је? Хамди-беј је, зет твој, млтурк, у европи је школе учио, па, вели, не може да се придржава нашега глупог обичају: љубљења руке тасту прво јутро.

— То ли је?! викнуо је рис, увређен „старотурчин". Онда иди, мој пријатељу, па кажи томе млтурку, шебеку: нека иде у свет, па кад нађе с кљуном лава и с гривом орла, тад нека се врати у Солун, својој жени. Кад му тај мој поздрав кажеш, метни ми кћер на кола, па ми је доведи." Старац тако учинио, а момак се, ђувегија убио: једни веле убио се од љубави, други од срамоте. А јадна невеста, оцу доведена, чупала косе, крадом од оца, у груди се бусала, лице грдила, па пала у душек; лежала шест недеља, па данас умрла: пред смрт је казала да је тога момка три године тајно волела, и поручила да је крај ђувегије сахране...

Плач, јецање, сад цео Солун плаче, свака кућа плаче баште плачу, чесме плачу, шедрвани плачу, говори та нежна млада кроз плач...

И заиста, ко не би заплакао.

И запрегоше се двоја пашиничина кола, одосмо у Мевлев-Хане. Бул-хануум, Зариф-ханум, и с њима ја; Емир-ханум, пашиница, и с њима она нежна: на мевлевханском гробљу, под кипарисама два нова гроба, један од њих још празан...

„Поручила пред смрт Фата да крај војна њу сахране..."

Онај лепи женски песник турски, што воли француске романтичне романе и плаче лутајући мислима по Алхамри, нека дође у Мевлев-Хане да се исплаче.

Јелена Ј. Димитријевић

О ЖЕЛЕЗНИЦАМА УСКОГ КОЛОСЕКА

Прво питање, које нам се намеће, при расправљању ове теме, јесте: Шта су то управо железнице уског колосека? Које железнице смемо тим именом назвати? Једна од најкраћих и најтачнијих дефиниција била би: све оне железнице, које су уже од нормалног, за дотичну државу прописаног, колосека називају се железницама уског колосека. Као што се види, из саме ове дефиниције, железнице су уског колосека један релативан појам и зависан од нормалног, прописаног, колосека појединих држава. Колосек који се код нас сматра као нормални, био би за Русију и Шпанију уски, јер, као што је познато, те државе имају шири колосек од нашег нормалног колосека.

И ако би горња дефиниција уског колосека била најтачнија и најкраћа ипак она није уобичајена и навикло се, да се железницама уског колосека називају оне железнице чији је колосек ужи од уобичајеног колосека у Европи, а који износи 1,435 мет. и назива се нормалним колосеком. Они колосеци, који су шири од нормалног, називају се именом дотичне земље у којој су, те тако имамо тако звани руски колосек 1.524 мет., шпански 1,740 мет., ирски 1,600 мет., јужно-амерички 1,676 мет., а у Енглеској постојала је чак једна железничка пруга Great Western Bahn, са колосеком од 2,134 мет. Разлог зашто те државе имају шири колосек од нормалног јесте у првоме реду: стратегиско-политички; за тим у жељи за ограничењем и одвајањем од осталих, а тек у последњем реду дошли би климатски разлози, којима се, рецимо, Русија правда за свој колосек. Да напоменемо још и то: горњи, нормални, колосек није

код свих држава у Европи пети, и ту има извесних малих разлика, које срећом не износе више од неколико милиметара.

На питање: колико има различитих колосека код железница уског колосека, било би врло тешко одговорити, — готово би се могло рећи: безброј; свака држава има по неколико различитих, који се опет разликују од колосека других држава. Не треба даље да идемо, наша мала Србија, која до сада има свега 84 километ. железница уског колосека, има две врсте колосека 76 см. и 75 см. Много би лакше било одговорити на питање: са којим је колосеком железница до сада најужа? Ако не водимо рачуна о висећим железницама са једном шином, то би најужа железница била са колосеком од 0,45 мет.

У последње време устало се против оволико различитих врста колосека и доказивало се, и доказало се, да је за саобраћај много боље, ако би се извело тако звано јединство колосека. Највећи број држава пристао је на то, те тако у последње време граде се само три врсте колосека: железнице од 1 мет., од 0,75 мет. и од 0,60 см. Тврди се, да железнице испод 0,60 мет. нису за употребу, да више шкоде него што користе, да су потреси код њих врло велики, кварење доњег строја врло брзо, сагоревање угља у локомотиви непотпуно, да је возни парк сувише слаб и за јачи саобраћај неупотребљив. Да напоменем и то да један од главних бораца за употребљивост железница уског колосека Жежуна у својој књизи Jm Bereich der Schmalskur још увек заступа то гледиште, да су и ове железнице према приликама употребљиве и наводи за то као доказ руске железнице у Криму, које су испод 60 см., Француске у Алжиру такође испод 60 см. — Ради бољег разумевања да поменем, да су то биле привремене, пољске, војничке, железнице, саграђене за потребу војске.

Грађење железница уског колосека почиње од 1830 год. Колевка њихова јесте Енглеска, одатле су пренете у Европу, где су имале дуго време да издрже тешку борбу за опстанак. Ова борба завршена је тек последњих година, а завршена је тиме: да је железницама уског колосека призната употребљивост за јаван саобраћај. Ова борба била је врло дуга, а супротне стране чешће су силазиле са самог предмета на личност, а водила се у главноме око тога: да ли за локалан саобраћај треба градити железнице нормалног колосека или уског.

Осим случајева где су железнице уског колосека подиг-

путе као припомоћ железницама нормалних колосека, има случајева да су железнице уског колосека једине железнице целе државе, односно покрајине. Такав је случај Босна и Херцеговина где, као што је познато, имамо колосек од 76 см.; затим Грчка, која такође има само железнице уског колосека — сем једне нормалне пруге — и то од 1 метра. Како ће се ове железнице показати у пракси ми још не знамо. Одиста Босанско-Херцеговачка влада хвали се са њима, но треба и то имати у виду да су то још увек привремено заузете покрајине, да је саобраћај и трговина релативно слаба, насељеност мала, а економска снага народа нејака. Ограничена слобода штампе одузима могућност трговцима и извозницима да се потуже на неисправности и незгоде, ако их има на железници, а чиновници, већином странци, нити имају потребе нити смеју сами да износе. Што опет сама влада увек похвално говори о њима то је природно, јер само тако може пред Европом да оправда трошкове око железница, које је подигла ради својих војничко-политичких намера. Важан је и овај факт, да су Босанско-Херцеговачке железнице грађене тако да се доњи строј може употребити и за нормални колосек, а тако исто тунели и мостови. Сем тога се у прво време мислило да ове железнице буду са животињском запрегом, тек доцније је преовладало мишљење да вучна снага треба да буде пара. У данашње доба влада се носи мишљу да главну пругу преради у нормалну.

Осим ових случајева, Босне и Херцеговине и Грчке, у последње се време узан колосек особито радо гради на острвима, и то све пруге увек са истим колосеком, нарочито се радо ради кад је какво острво слабо насељено, и када је планинског карактера, нпр. Корзика има такву једну железничку мрежу са колосеком од 1 метра, Борнео тако исто само је овде колосек од 1.03 мет., Немачка такође гради у својим колонијама искључиво железнице уског колосека, и то са 0,75 см.

У оним случајевима када имамо искључиво железнице уског колосека, железнице су подељене у две категорије: главне и споредне. Главне су пруге солидније израђене, дозвољавају већу брзину, за коју неки тврде да може да буде и 40 километара за сат, премда су то врло ретки случајеви; споредне пруге су лошије израђене, доњи строј није тако солидно израђен као у првоме случају, шине су слабије, све грађевине на прузи носе обележје нечег привременог; њихов је парк већим

целом „расходовани" парк са главне пруге. њихова је брзина мала од 15—20 километ. а некад и само 12 километ. за сат. Са свим другојачије ствар стоји код држава које су нормални колосек изабрале за своје пруге. Ту су главне пруге изведене са нормалним и то дуплим колосеком, брзина на овим пругама достиже вредност у Немачкој и Аустро-Угарској од 80—90 километ. за сат, у Француској преко 100, а у Енглеској и Америци до 120. Американи тврде шта више да на појединим пругама возе њихови најбржи возови и са брзином од 150 километ. за сат. Споредне пруге код ових држава, но које опет имају општи значај за саобраћај, изведенне су опет са нормалним али простим колосеком: на њима возови иду са брзином око 50 километ. Тек у трећи ред долазе железнице локалног значаја које имају за задатак да поједине мање вароши, или поједине рудне мајдане, вежу са главном или споредном пругом и њихов је колосек или такође нормалан, — тамо где је земљиште врло погодно, равно, а и у томе случају где дужина пруге није велика — или узак колосек.

Као што смо рекли порекло је ових железница Енглеска, прва држава (сад веh државе) која је почела у већој размери да их гради била је Норвешка и Шведска. — Слаба насељеност, неплодност земљишта, слаба индустрија, а при томе велики број рудника, — за препашање руда ове су железнице врло погодне — нагонила је ове две иначе у свакоме погледу напредне државе да приступе грађењу железница уског колосека. Финансиски обзири били су у главноме разлог и за остале државе те су тамо, где се иначе не би рентирале железнице нормалног колосека, и оне почеле градити железнице уског колосека. Многе су државе тиме толико повећале промет, да су им се главне пруге почеле много боље рентирати, тако је Пруска својом мудром реформом коју је извела на својим железницама, као и помоћу железница уског колосека, повећала приходе на железници толико да на уложени капитал пруске железнице дају интерес 9%, а како је она узела новац по 5%, то 4% од уложеног капитала остаје чистог прихода држави! Да напоменем и то да све државе нису биле те среће, тако Саксонска због железница уског колосека, због њиховог рђаво пројектованог и изведеног плана подизања железница уског колосека, учинила је, да је дотадањи интерес који је износио 6% на уложени капитал, спао на 4%, а како је Саксонска узела

новац за грађење железница по 4 1/2 %, то она за своје железнице још мора да доплаћује. У одбрану Саксонских инжињера да додам и то, да су при давању трасе водили прву реч не инжињери већ саксонски племићи, те је отуда пруга проведена поред свакег ритерског добра, али не и тамо где су економски интереси и теренске прилике то захтевале.

Мислим да ће интересовати читаоце да знају којим су редом и када поједине државе почеле да граде железнице уског колосека.

Прва је почела да гради железнице уског колосека Енглеска. 1832 подигнута је у Енглеској прва железница уског колосека и то са колосеком од 0,59 мет. Вучна је снага у овоме случају била анимална-коњи. Од Немачких држава прва је почела да гради железнице уског колосека Саксонија, она је за своје железнице усвојила колосек од 0,75 мет: Пруска је била према железницама уског колосека с почетка доста неповерљива, но доцније, 1885, дозволила је грађење железница уског колосека, а законом од 1892 она дозвољава колосек од 1,000 мет., 0,75 мет. и 0,60 мет. Морам да напоменим да је Пруска још увек према колосецима од 0,75 мет. и 0,60 см. неповерљива, и претпоставља колосек од 1,00 мет. осталим колосецима. Колосек од 0,60 см. особито се радо употребљава, када железнице треба да служе за потребе војске. Јаван је саобраћај у Пруској увек дозвољен на пругама од 1,00 мет. и 0,75 мет., а на прузи од од 0,60 см. по изузетку (Röll Encyklopedie des gesamten Eisenbahnwesens).

Аустрија је узан колосек врло рано усвојила. Због врло тешког терена у алписким покрајинама, због рђавих финансиских прилика, она је била принуђена да штеди, те отуда она гради железнице уског колосека још тада када су остале државе са неповерењем гледале на узак колосек. Још 1836 подигнута је прва пруга у Аустрији уског колосека. У прво се време и Аустрија показала неповерљива према колосеку од 0,75 мет., а тек како су се босанске железнице по уверењу Калајеве владе показале у пракси врло добре и она усваја колосек од 0,75 мет. До сада она има железница уског колосека наведених са 1,106 мет., 1,00 мет., 0,76 мет., 0,75 мет., 0,705, за војничке циљеве употребљава она врло радо колосеке од 0,70 мет. Угарска је нешто доцније почела да подиже железнице уског колосека; прве су њене железнице од 1,106 но доцније је и она прешла

на ужи колосек, особито је она последњих година саградила врло велики број километара железница уског колосека. Ваља приметити и то, да је она на много места тамо где су требале да се праве железнице уског колосека подизала железнице нормалног колосека.

Француска је тек 1878 одобрила грађење железница уског колосека и то се увек претпостављао колосек од 1 мет. осталим колосецима. Самим законом дозвољава се колосек од 1,00 м. и 75. см., но доцније кад се на изложби у Паризу у 1889 и колосек од 0,60 мет. показао као употребљив дозволила је грађење и железница са колосеком од 0,60 см. Особито су радо овај колосек војници почели да употребљавају, тамо где треба неку тврђаву или гарнизон снабдевати са храном и муницијом. Италија је још 1871 почела градити железнице уског колосека и то од 0,96 см. Доцније је прешла на колосек од 0,90 мет.

У Шпанији су све железнице уског колосека од 1 мет. Русија је још у грађењу железница нормалног колосека а оно мало железница уског колосека што има то је од 1.067 и 0,917 мет. Интересантне су балканске државе. Наша најближа суседка, Бугарска, која има већ железничку мрежу од 1200 километара налази да још треба да прави железнице нормалног колосека, да железнице уског колосека још нису на дневном реду код ње. Тако исто ради и Турска, која има нешто врло мало железница уског колосека. Грчка готово све железнице има уског колосека, док је Румунија још 1882 донела закон за грађење 700 километара железница уског колосека, но одмах 1885 обуставила је даље грађење уског колосека и продужила је даље подизати железнице нормалног колосека. 1892 она је дотадање железнице уског колосека преградила у нормалне (Röll.)

Као главни разлози што су се многе државе неповерљиво понашале према железницама уског колосека били су: тешкоће око претоваривања, мала брзина, неудобно путовање, потреси су овде сразмерно већи него код нормалног колосека, релативно мала вучна снага локомотиве, мали број осовина које локомотива може да повуче, за тим сувише велики мртви терет према корисном терету и још неке друге ситније незгоде.

Мора се признати да су ове примедбе донекле биле основане као што се мора и то признати, да су у последње време ове железнице направиле велики прогрес. Многе су незгодне стране отклоњене, а не сме се заборавити ни то да су ове же-

лезнице замениле досле много скупље и незгодније транспортовање, те су према томе ипак, поред свих махна, од велике користи за поједине крајеве, јер с тога што је железница нормалног колосека скупља, те би се још горе рентирала него железница уског колосека, то ти крајеви не би ни могли добити железницу да није уског колосека.

Подизање железница уског колосека за локалне потребе једног округа, среза или општине, државе су допуштале тамо где се имале довозити руда из неког рудника, или за експлоатацију шуме. Увек се барем сада гледа на то да у једној покрајини, округу, буде исти колосек, колосек који већ раније за железнице приватних друштава постоји обично се задржава и за државне железнице. Само тако треба протумачити да државе дозвољавају колосек од 60 с. м. јер железнице уског колосека имају за задатак да доводе сировине до извесних центара, где се сировине прерађују и даље отправљају. Важно је и то напоменути да је техника претоваривања у последње време јако одмакла тако да је претоваривање и лакше, и брже, и јефтиније него пре. За робу која не трпи претоваривање направљене су нарочите направе тако, да може цео вагон уске пруге да натоваримо на нормалну пругу као и обратно. Ово има и својих незгодних страна, вероватност претурања је већа, те се због тога препоручује само за пруге са колосеком од 1 метра.

Односно брзине што се ставља као прекор овим железницама данас су ове железнице толико усавршене, да се на њима можемо возити са брзином од 40 километара, само за то треба на првом месту да имамо добар доњи строј, јаку локомотиву, јаке шине, те је према томе и овај колосек тада нешто скупљи, но увек далеко јефтинији од нормалног колосека. Тако исто што се тиче малог броја осовина које локомотива може да повуче, све зависи од нас, јер ако се пруга трасира са већим полупречником и мањим падовима тада може и више осовина локомотива да вуче без опасности претурања и исклизнућа.

Што се тиче потреса и конструкције локомотива ствар стоји овако: локомотиве за колосек од 1 метра данас су толико усавршене да у томе погледу не отступају од локомотива нормалног колосека ни најмање. Босанске и славонске железнице доказ су нам да боље железничке радионице и за колосек од 75 односно 76 с. м. могу да направе одличне локомотиве. Путнички вагони код свих врста ових железница ни у чему не

одступају од путничких вагона главне пруге: вентилација, грејање, осветлење изведено је код ових вагона исто тако као код вагона главне пруге. А што се тиче потреса — све зависи од пруге, и кад је доњи строј добар разлика је у потресима мало. Теретни вагони ових пруга могу да носе до 10.000 кгр. Истина они су у томе случају четворо-осни, но зато њихова сопствена тежина није већа од 3,5 тоне, а то је резултат с којим можемо бити потпуно задовољни. Круп је израдио вагоне такве конструкције да и на пругама од 60 с. м. можемо да превозимо најтеже градске топове.

Кад сам већ изнео све рђаве стране ових железница да изнесем и њихове добре стране. Као једна од најглавнијих добрих особина јесте, што су ове железнице знатно јавтиније од железнице нормалног колосека. Но при томе треба имати на уму, да све то зависи од терена. Тамо, где је терен раван разлика је мала, док је она знатно велика кад имамо да пробијамо тунеле и да градимо мостове. Тако исто разлика је знатна, нарочито тада, када железница уског колосека може да иде долином неке реке а железница нормалног колосека, због својих великих полупречних кривина, не може да иде долином исте реке. Како ужи колосек дозвољава мањи полупречник кривине, то се у прво време, када се сматрало да је што је шири колосек у толико пруга сигурнија и способнија за јачи саобраћај, свака друга речна долина имала и свој нарочити колосек.

Даље једна нењена особина ових железница јесте та што се може да прилагоди терену, те отуда места која због својих теренских прилика не би могла да добију жевезничку везу у могућности су да је добију. Услед своје особине прилагођавања терену у могућности смо више места, односно насеља, да вежемо помоћу ових железница те је у толико утицај њихов за околину већи.

Што су ове железнице јефтиније од обичних то долази отуда што планум код ових железница може да буде два до три метра, док је код железница нормалног колосека 4—5 мет., затим услед тога што је локомотива лакша те могу и шине да буду лакше. Шине код нормалних пруга износе тежину 20—50 кгр. на један метар, док је код ових тек 8—20 кгр. за метар. За јачи је саобраћај потребно имати и јаче шине, док код слабијег саобраћаја можемо да се задовољимо и са слабијим шинама. И ако можемо овако слабе шине да употребимо, ипак се

захтева да пруге, које требају да служе јавноме саобраћају, не смеју имати шине испод 14 килограма на метар дужине. Босанске железнице имају шине од 13, 9 до 17,8 кгр. на метар (Röll). Услед тога што је планум мањи и прагови су мањи те и ту имамо уштеде. Особито су велике разлике код земљаних радова, тунела и мостова између железница уског и нормалног колосека.

Да би могли саградити што јефтиније ове железнице, у доста случајева ове железнице употребљавају друмове, и на друмовима се диже железнички насип. Тиме чинимо уштеду и земљишту и избегавамо трошкове око откупа земљишта. У много случајева железнице и немају свога насипа, већ доњи строј самога друма служи за доњи строј саме пруге, прагови се полажу одмах на доњи строј друма. Овај начин и ако је много јефтинији има и својих рђавих страна, јер сужава друм, смета саобраћају, плаши анималну запрегу, те се зато чешће дешавају несретни случајеви!

Ма да је, као што смо већ напоменули, једна од врло добрих особина прилагођавање терену, те смо тиме у могућности да избегнемо у много случајева скупе мостове, виадукте и тунеле, ипак се ни са тим не сме претеривати, јер смо у могућности да паднемо у другу грешку, да нам пруга буде сувише дугачка па тиме веза између појединих места скупља, и трошкови експлоатације, а због тога и подвоз између два места много скупљи.

Врло је интересантна ствар за грађење ових железница, ко подноси трошкове у случају да се сама железнице не рентира а то је готово увек случај. У опште код ових железница не треба ни хвалити да се непосредно рентирају. Каже се, да се ове железнице већ тада могу градити кад приходи покривају трошкове експлоатације. Корист од ових железница треба тражити у смањивању трошкова око грађења друмова и оправљања истих, у дизању економске снаге народа; у подизању индустрије, привреде и у опште радиности, те тиме и сам народ тих крајева може лакше да поднесе порез и остале намете. Корист од ових железница очевидна је и бројевима је доказана, но највећи део користи од њих има само крај кроз који пролазе: држава има само известан део користи: појачана је економска снага народа, повећан је саобраћај на главној мрежи па тиме и рентабилност главне пруге. Из тих узрока државе налазе да

трошкове за оне пруге у првоме реду треба да поднесе народ крајева за које се гради железница, па тек у колико народ не може те трошкове да поднесе треба држава као посредно заинтересована да помогне. Пруска је овај закон о грађењу железница уског колосека најболье израдила: по њему трошкове око подизања железница падају не само на народ оног краја већ нарочито оптерећавају она места поред којих железница пролази, као и оне поред чијих имања пролази (ово важи за велико-поседнике). Облик је њихов различит: или се захтева да рецимо извесна варош купи извесан број акција, или да уступи земљиште или да сагради извесне грађевине и т. д. (види Wie baut u betreibt man Kleinbahnen). Овом мудром одредбом постигло се, да само они крајеви захтевају железнице којима заиста и треба, а пошто је држава на тај начин мање финансиски оптерећена, она може и већи број километара оваких железница да помаже. У Пруској у највећем броју случајева ове железнице сама држава експлоатише, па макар и сами окрузи о своме трошку ову железницу подигли: она то ради за то јер налази да је тиме експлоатација јефтинија и сигурност већа, одржавање боље.

Од интереса је још начин експлоатисања ових железница. Оне обично немају сталних чиновника на станицама. Службу шефа станице врши неко приватно лице: учитељ дотичне општине, неки општински чиновник, а у најчешћем броју случајева поред саме станице подигне се гостионица, па је шеф станице уједно и гостионичар. Тамо где не могу да се нађу погодна лица употребљавају се путујући чиновници и воз чека док они не сврше станичну службу. Разуме се да тамо где је саобраћај јачи има нарочитих сталних чиновника.

Нарочита врста ових железница јесу тако зване градске железнице — трамваји. Њихова је вучна снага сада већином електрична, а раније је била анимална, па чешће и парна. Обичан колосек код ових железница јесте од 1,00 мет. Како се ове железнице почињу све више и за пренос робе употребљавати, то оне имају чешће утицаја при избору колосека.

У ову врсту железница још долазе индустриске, польске и шумске железнице. Обично се тежи да је њихов колосек што уži, премда се, да би се избегло претоваривање и непотребни резервни материјал, чешће узима већ усвојени колосек дотичног краја. Ако железница у том крају још није направльена, а већ

постоје индустриске, пољске или шумске железнице тада се њихов колосек узима за грађење железница у дотичног округа. Индустриске су железнице сталне, пољске и шумске већином покретне, особито ове последње у горњем делу своме. Обично се до извесног места у шуми прави стална железница, која се временом и јавноме саобраћају може да преда, од тог извесног места па даље у шуму гради се покретна, тако да кад посечемо сву зрелу шуму у том крају ми дижемо шине и прагове и идемо на други крај шуме.

Остаје нам још да видимо који колосек од ова три треба изабрати: Пракса је показала да су сва три употребљива, премда против колосека од 60 с. м. за јавни саобраћај још увек се подижу оправдане тужбе. Који треба да се узме зависи од самог земљишта и од других околности дотичног предела, сами трошкови грађења играју врло малу улогу за избор колосека. Тамо рецимо где су врло јаки ветрови колосек од 75 с. м. је неупотребљив, јер је вероватност претурања врло велика. Односно техничких страна колосек од једног метра толико је усавршен да се ни у чему не разликује од нормалног, но има једну врло незгодну страну, да је за индустриске, пољске и шумске железнице доста скуп, те пошто се оне праве обично ужег колосека од 1 метра, то имамо незгоду претоваривања. Колосек од 75 с. м. такође је у последње време врло велики прогрес направио, а како је разлика између 75 с. м. и 60 с. м. доста мало, то могу и приватни људи своје железнице, а тако исто и рударске, пољске и шумске железнице могу се правити са колосеком од 75 с. м., више избегавамо трошкове претоваривања. У осталом једно би се могло рећи као тачно: да као што у једној вароши не смеју све улице бити исте ширине, већ по ширини улице треба да судимо и важност улице и удаљеност од центра, тако исто и једна држава не може узети свуда исти колосек, који би био подједнако свуда добар: по ширини колосека и по доброти пруге, треба да судимо и о важности саме пруге.

Минхен М. Требињац

О ЗДРАВО ДА СТЕ...

О, здраво да сте, српске куће мале,
Расуте куд које под снегом и студи,
Где зором сваком мој се народ буди,
И кандила се с предвечерјем пале
С уздањем крепким пред вечитим Спасом.

О док над вама врази коло воде,
Ви пуне вере, материнским гласом,
Храбрите децу: „Ево олуј оде
С ветрима и бесом!“... И опет сунце
Обасјава вам залеђене шаре
На прозорима... А снежне врхунце
Облила румен к'о светле олтаре
Народне свести...
Сад, будне пре зоре,
Чекате празник иза дуге ноћи,
Јер Спас ко гост ће невидљиви проћи
Широм кроз наше равнице и горе.

О здраво да сте српске куће мале.

Д.

ЖАН МАРТО

I

Један сан

Пошто се говорило о спавању и сновима, Жан Марто рече да је на његов дух један сан учинио неизгладљив утисак.

— Да ли је био пророчански? упита Г. Губен.

— Овај сан, одговори Жан Марто, нема ничега знатнога у себи, па чак није ни нејасан. Али ја сам у њему примио слике са боном ситрином која се ни са чиме не може поредити. Ништа на свету, ништа ми никада није било тако јасно, тако осетно као призори тога сна. Из тих је разлога он занимљив. Он ми је објаснио мистичне обмане. Да у мени није било научнога духа, ја би га зацело сматрао за апокалипсу и откровење, и тражио би у њему начела за управљање собом и правила за живот. Морам вам рећи да сам га уснио у особеним приликама. То је било у пролеће 1895 године: било ми је двадесет година. Кад сам дошао у Париз, преживљавао сам тешка времена. Те ноћи легао сам у један жбун у Версаљској шуми и ако нисам јео већ двадесет и четири часа. Није ми било тешко. Био сам у једноме стању благости и утехе, коју је, с времена на време, оштеао немира прелазио. Чинило ми се да нити спавам нити да сам будан. Једна мала девојчица, једна сасвим мала девојчица, са белом кукуљицом и белом кецељом, ишла је, у зору, на штакама по једној ливади. Њене штаке, при сваком кораку њеном, постајаху све више и подигоше је као на гигаљама. Ускоро посталоше више и од топола које су биле дуж реке. Једна ми жена, која виде моје изненађење,

рече: „Ви, дакле, не знате да штаке у пролеће расту? Но има тренутака када је њихово рашћење страшно.“

„Један човек, коме нисам могао да спазим лице, додаде: „То је климатерични час!“

Тада, лаким и тајанственим шумом који ме уплаши, гране се почеше да пењу око мене. Дигао сам се и отишао до једне равнице која је била покривена тамним, маљастим и мрчним биљкама. Ту сам срео Верноа, јединог пријатеља кога сам имао у Паризу, који је живео онако исто бедно као и ја. Дуго смо ишли мирно један поред другог. По небу, огромне безрачне звезде биле су као колути од бледога злата.

„Овоме сам знао узрок и објаснио га Верноу. „То је оптичка појава, рекао сам му. Наше око није ни зашта.“

„И ја сам продужио, са врло тачним старањем и бескрајним тегобама, предавање које се поглавито оснивало на потпуној сличности човечијег ока и астрономског дурбина.

„Док сам ја тако размишљао, Верно је нашао на земљи, у модрој трави, један огромни црни шешир, у облику диње, оперважен златним ширитом и дијамантским колутом. Он ми рече, метнувши га на главу: „То је шешир председника општине. — Без сумње,“ одговорио сам му.

„И понова предузмем своје предавање. Оно је било тако ватрено, да ми је зној текао са лица. Сваки сам му час губио везу, и понова отпочињао на неодређено време ову фразу: „Велики гуштери који су пливали по првобитним топлим водама имали су око као дурбин...“

„Зауставио сам се тек кад сам приметио да Верноа нема. Ускоро сам га нашао у једноме превоју. Био је на ражњу над ватром од трња. Индијанци, са косом завијеном на врх главе, поливали су га једном великом кашиком и окретали ражањ. Верно ми рече јасним гласом: „Меланија је дошла“.

„Тек сам сада опазио да он има пилећу главу и врат. Али ја сам мислио само о томе да нађем Меланију за коју сам знао, изненадним надахнућем, да је најлепша жена. Потрчао сам, и нешто сам дошао до ивице једне шуме, спазим, по месечевој светлости, једну белу прилику која је бегала. Косе величанствено црвено-жуте просипале су се са потиљка. Сребрна светлост миловала је њена рамена, плава сенка испуњавала је гревај који је делио њена сјајна леђа; и јамице њених слабина, које се подизале и спуштале при сваком њеном кораку, сме-

шиле се божанским смехом. Разговетно сам видео азурну сенку како расте и опада на превоју колена, према томе да ли је нога запета или опуштена. Опазио сам и њена ружичаста стопала. Дуго сам је неуморно гонио лаким кораком као лет какве тице. Али је једна густа сенка обави, и њено непрестано бегање одведе ме на један тако тесан пут да га је једна мала бронзана пећ потпуно препречавала. То је једна од оних пећи с луницима на лакат каквих има по радионицама. Била је загрејана до белог усијања. Врата су јој била усијана и пећ опрвенела све око ње. Један оштшпан мачак био је озго и посматрао ме. Приближивши му се, спазио сам кроз раселине његове опечене коже усијану кашу од растопљеног гвожђа која је испуњавала његово тело. Он је маукао и ја сам разумео да ми тражи воде. Да би је нашао, спустим се косом свеже шуме, засађене јасеновима и брезама. Ту, на дну урвине, текао је један поток. Надкриљавале су га грамаде пешчанога камена и кржљави растови, те му се нисам могао да приближим. Док сам се клизао по једном камену обложеним маховином, лева ми се рука откиде из рамена без ране и без бола. Узех је у десну руку. Била је неосетљива и ладна; додир њен био ми је непријатан. Размишљао сам о томе како сам сад изложен да је изгубим и да је за остатак мога живота мучна подјармљеност да непрестано пазим на њено очување. Решио сам се да поручим једну кутију од абаносовине, те да је у њој затворим ако се не бих служио њом. Како ми је било врло ладно у овој дубодолини, изађем из ње једном сељачком стазицом на једну петрометину, где су сва дрвета била жалосно повијена. Ту је једним жутим путем, ишла једна литија. Била је сељачка, проста, сасвим слична литијама за кишу у селу Бресе, које је наш господар, Г. Беркере, добро познавао. Свештенство, братства, певачи нису ништа особито показивали, изузев што нико није имао ноге и што су сви ишли на малим точковима. Под балдахином сам упознао опата Лактена, сеоскога пароха, који је плакао крвавим сузама. Хтео сам да му викнем: „Ја сам опуномоћени министар.“ Али ми се глас заустави у грлу и, једна велика сенка која је пала на мене, изазва ме да дигнем главу. То је била једна штака мале ћопавице. Оне су се сад попеле на хиљаду метара у небо, и дете сам спазио као какву тачку испред месеца. Звезде се још повећале и побледеле, и међу њима сам разликовао три планете чији је сферични облик из-

гледао сушто човечије око. Изгледало ми је као да распознајем по њиховој површини некакве пеге. Али се ове пеге нису подударале са нацртима Марсовим, Јупитеровим и Сатурновим које сам некада видео у астрономским књигама.

„Кад ми је се мој пријатељ Верно приближио, упитао сам га да ли види канале на планети Марсу. „Министарство је пало“, рече ми он.

„Није имао више на себи трагове ражња којим је био натакнут, али је имао пилећу главу и врат, и био поливен сосом. Осећао сам неодољиву потребу да му изложим своју оптичку теорију, и да понова предузмем своје расуђивање с места где сам га прекинуо. „Велики гуштери, рекао сам му, који су пливали по топлим водама првобитних мора имали су сграђено око као дурбин...“

„Уместо да ме слуша, он се попе на једну певницу која се налазила у пољу, отвори један антифон и поче да пева као какав петао.

Био сам нестрпељив, и с тога му окретох леђа и скочим у један воз који је пролазио. Ту сам нашао једну огромну трпезарију, сличну онима у великим хотелима и прекоморским бродовима. Сва је била превучена кристалима и цвећем. Деколтоване жене и нагиздани људи седели су у недоглед унаоколо, пред светњацима и полилејима који су образовали бесконачну перспективу светлости. Хотелијер ми донесе меса које почнем да једем. Али је оно заударало, и комадић који сам принео устима нагна ме на повраћање. Уосталом, нисам био гладан. Гости напустише сто а ја нисам прогутао ни залогаја. Док су собари односили светњаке, Верно ми се приближи и рече ми: „Ти ниси видео деколтовану даму која је седела до мене. То је била Меланија. Посматрај.“

„И он ми показа кроз завесу пред вратима, у помрчини под дрвима, рамена окупана белом светлошћу. Скочио сам, појурио сам да гоним белу прилику. Овога пута приближио сам јој се, дотакао сам се је. За један тренутак осећао сам како дрхти под мојим прстима прекрасно месо. Али се она измигољи из мојих руку, и ја загрлих трње.

„Ево мог сна.

— Заиста је тужан, рече г. Бержере, позајмљујући своме своме језику просте Стратонике:

Визија самога себе може неки ужас да причини.

II

Закон је мртав али је судија жив

— После неколико дана, рече Жан Марто, деспло ми се да спавам у једном шипрагу Венсенске шуме. Ништа нисам окусио већ тридесет и шест сати.

Г. Губен обриса стаклад на својим наочарима. Имао је нежне очи и строг поглед. Брижљиво је испитивао Жан Мартоа и рече му покудним тоном:

— Како? И овога пута нисте јели од пре двадесет четири сата?

— И овога пута одговори Жан Марто: нисам јео од пре двадесет четири сата. Али нисам имао права. Није пристојно немати леба. То је неправилно. Глад би требала да буде преступ као и скитништво. Али се у ствари оба преступа додирују и члан 269 казни од три до шест месеца затвора људе који немају средстава за издржавање. Скитништво је, каже законик, скитнички живот, људи које нико не признаје, који немају сталног пребивалишта ни срестава за издржавање и који стално не врше ниједан занат, ниједан посао. То су велики кривци.

— Ваља приметити, рече Г. Берже, да је стање ових скитница, које се казни са шест месеци затвора и десет година надзора, баш оно у које је добри свети Франсоа оставио своје другове, у Сент-Мари-д'-Анж, и кћери свете Кларе, светога Франсоа Асиског и светог Антоана Падуанског, ако би дошли да проповедају данас у Паризу, јако би били изложени опасности да оду у заточеничким колима у затвор Префектуре. Тиме ја нисам хтео да прокажем полицији просјаке-калуђере који гамижу код нас и узнемиравају нас. Ови имају срестава за живот и они обављају эве занате.

— Њих поштују јер су богати, рече Жан Марто, а просјачење је забрањено само сиротињи. Да сам навек под мојим дрветом, био би затворен, и то би била правда. Пошто немам ништа, за мене се претпоставило да сам ја непријатељ својине, и право је бранити својину од њених непријатеља. Узвишени је посао судији да обезбеди свакоме оно што има, богатоме богаство а сиромашноме сиромаштво.

— Ја сам размишљао о философији права, рече Г. Бержере, и увидео сам да сва социјална правда почива на овим

према аксиомама: крађа је кажњива; производ крађе је освећен. То су принципи који осигуравају безбедност личности и одржавају поредак у Држави. Ако би један од ових заштитних принципа био занемарен, цело би се друштво срушило. Они су били утврђени од најкада. Поглавица обучен у медвеђу кожу, наоружан секиром од белутка и бронзаним мачем, враћа се са својим друштвом у простор камењем ограђен где су племенска деца била затворена са женама и стадима северних јелена. Они доводе младе девојке и дечаке из суседног племена и доносе камење које је пало с неба, које је било драгоцено јер су од њега правили мачеве који се не савијаху. Поглавица се попне на један брежуљак, у средини обора, и каже: „ови робови и ово гвожђе, које сам отео од слабих и презрења достојних људи, припадају мени. Ко на то пружи руку биће убијен од моје секире.“ Такво је порекло закона. Њихов је карактер стародавни и варварски. И због тога је правда освећење свију неправди, која обезбеђује цео свет.

„Један судија може да буде добар, јер сви људи нису рђави: закон не може да буде добар, пошто је он ранији од сваке идеје о доброти. Промене које су се извршиле у току векова нису измениле његов првобитни карактер. Правници су га ублажавали а оставили су га варварским. По његовој свирепости он треба да буде поштован и да изгледа узвишен. Људи су склони да обожавају рђаве богове, и што ни мало није сурово не изгледа им достојно поштовања. Надлежни верују у праведност закона. Они имају исти морал који и судије, и они мисле као и они да је једно кажњено дело и кажњиво дело. Често сам био дирнут кад видим, у заводу за поправљање или у поротном суду, да се кривац и судија потпуно слажу у идејама о добру и злу. Они имају исте предрасуде, и опшити морал.

— Не би могло да буде другојаче, рече Жан Марто. Бедник који је украо из излога кобасицу или пар ципела није продрео дубоким погледом и неустрашивим духом у порекло права и основе правде. И они који се, као ми, нису бојали да виде освећење снаге и неједнакости у посталку законика, они су неспособни да украду једну пару.

— Али најзад, рече г. Губен, има праведних закона.

— Мислите? упита Жан Марто.

— Господин Губен има право, рече г. Бержере. Има праведних закона. Али закон пошто је израђен за одбрану друштва,

не би могао да буде, у духу са више једнакости него што је друштво. Докле год друштво буде основано на неправди, закони ће имати за функцију да одбране и да подржавају неправду. И они ће у толико више бити достојни поштовања у колико су неправеднији. Знајте такође да и стари закони нису сасвим престављали присутну неједнакост, већ пропалу неједнакост, суровију и грубљу. То су споменици рђавих доба, који су остали у сили и у пријатнијим данима.

— Али их поправљају, рече г. Гуден.

— Поправљају их, одговори г. Берждере. Скупштина и Сенат раде на њима кад немају шта друго да раде. Али основа остаје у важности: она је груба. Право да кажем, ја се не бих бојао рђавих закона кад би их тумачиле добре судије. Кажу, закон је неумољив. Ја га не држим за таквог. Нема ни једног текста који се не може да изопачи. Закон је мртав. Суд је жив; то је велико преимућство које он има над њим. На несрећу га никако не употребљује. Понајчешће он је мртвији, он је сувљи, неосетљивији него ли текст који објашњава. Није ни мало човечански; нема ни мало милосрђа. Кастински дух угушује у њему свако човечанско саучешће.

„Ја говорим овде само о часним судовима.

— Њих је највећи број, рече г. Гуден.

— Њих је највећи број, одговори г. Берждере, ако посматрамо обично поштење и општи морал. Али да ли је доиста бити од прилике поштен човек да би се без заблуда и без злоупотребе вршила страшна власт кажњавања? Добар би судија требао да придружи филозофски дух простој доброти. А то је много да се тражи од једнога човека који прави своју каријеру и жели да напредује. Не водећи рачуна да ће, ако показује виши морал од морала свога времена, постати мрзак својој субраћи и подићи против себе општи гнев. Јер ми називамо неморалношћу сваки морал који није наш. Сви они који су донели мало новог доброга свету доживели су презирање поштених људи. То се баш десило и председнику Мањоду.

„Све те мисли имам у једној малој књизи које је објаснио Апри Лејре. Ове мисли, кад су биле прочитане ражљутише строге судије и часне законодавце. Оне посведочише шири дух и нежнију душу. Оне су пуне милосрђа, оне су човечне, оне су врле. У суду се мислило да председник Мањо нема правничкога духа, и пријатељи г. Мелинови оптужише га да не

поштује довољно својину. А истина је да су „докази“ на које се ослањају мисли г. Мањоа напредни; јер се сусрећу у сваком реду мисли слободнога ума и осећаји племенитог срца.

Г. Бержере, узевши са стола малу црвену свеску, прелиста је и прочита:

„Поштење и деликатност су две врлине бескрајно лакше за вршење кад човек има свега, но кад је лишен свега“.

*

„Оно што се не би могло избећи не би требало да буде кажњено“.

*

„Да би се правично оценио преступ сиромашков, судија треба, за тренутак, да заборави благостање које сам ужива, да би се могао уживети у колико је могуће у јадно стање човека напуштеног од свих.

*

„Судијска брига, у тумачењу закона, не треба да се ограничи само на особени случај који је пред њим, већ да се пружа и на добре или рђаве последице које може проузроковати његова осуда у једном ширем интересу“.

*

„Радник једини производи и излаже своје здравље или свој живот искључивој користи послодавца кога његов капитал само може да срамоти“.

— А ја сам тек на дохват навео, додаде г. Бержере, затварајући књигу. Ево нових речи које одају велику душу!

(Превео с француског **Б. Л.**)

Анатол Франс

ЈАКА КАО СМРТ

ГИ ДЕ МОПАСАН

(СВРШЕТАК)

Он не одрицаше, јер је преживљавао један од оних часова кад се каже сва истина, и промрмља:

— Не, ја сам тада био сувише млад!

Она се изненади.

— Сасвим млад? Зашто?

— Зато што је живот био и сувише пријатан. Само у нашим годинама човек љуби као очајник.

Она упита:

— Оно што ви осећате кад сте покрај ње, јесте ли исто осећали и покрај мене?

— Да и не... а то је готово иста ствар. Ја сам вас љубио онолико колико се може љубити једна жена. Њу ја волим као и вас, пошто сте то ви; али та је љубав постала нешто неодољиво, рушилачко, јаче од смрти. Ја сам везан за њу као за ватру кућа која гори!

Она осети да јој се милосрђе осушило под дахом љубоморе, па ће утешним гласом:

— Јадни пријатељу! Кроз који дан она ће се удати и отпутовати. А кад је више не будете гледали, ви ћете, без сумње, оздравити.

Он одмахну главом.

— Ох! ја сам изгубљен, изгубљен!

— Али не, не! Три месеца је нећете видети. То ће бити довољно. Било вам је доста три месеца па да је заволите више од мене, коју познајете већ дванаест година.

Он је онда замоли у својој бескрајној скрушености:
— Али, ви ме нећете оставити?
— Па шта да радим пријатељу?
Не остављајте ме самог!
— Долазићу вама кад год будем могла.
— Не. Чувајте код себе колико је год могуће.
— Ви ћете бити у њеној близини.
— И у вашој.
— Не треба је виђати пре но што се уда.
— Ох! Ани!
— Или, бар, ретко.
— Могу ли вечерас остати овде?
— Не, не у томе стању у коме сте. Треба вас расположити, треба да идете у Серкл, позориште, ма куда, само не овде.
— Учините ми то, преклињем вас.
— Не, Оливије, то је немогуће. А, после, за вечером ће бити људи чије ће вас присуство љутити.
— Војвоткиња? и... он?...
— Да.
— Па ја сам провео синоћ вече с њима.
— Испричајте ми то! И због тога сте данас задовољни.
— Обећавам вам да ћу бити миран.
— Не, то је немогуће.
— Онда, ја идем.
— Зашто се тако журите?
— Осећам потребу да идем.
— То, то, идите много, идите док се не смркне, убијте се умором, а за тим лезите!
Он устаде.
— Збогом, Ани:
— Збогом, драги пријатељу. Доћи ћу вашој кући сутра изјутра. Хоћете ли да учиним велику несмотреност, као негда, да се претварам као да овде доручкујем у подне, па да доручкујем са вама у један и четврт?
— Да, хоћу. Ала сте добри!
— То је с тога што вас волим.
— И ја, и ја вас волим.
— Ох! не говорите ми о томе.
— Збогом, Ани.

— Збогом.

Он пољуби њене руке, једну за другом, за тим јој пољуби слепоочнице, па онда угао усана. Очи су му сада тиме суве, изглед одлучан.

Када хтеде да изађе, он загрли, обгрли је целу рукама, и, притиснувши уста на њено чело, као да је пио, удишући из ње сву љубав коју је она осећала према њему.

И он оде нагло, не осврнувши се.

Када остаде сама, она паде на столицу на зајеца. Тако би остала до вечери, да Анета, ненадно, не дође да је потражи. Графица, да би имала времена да утаре своје поцрвенеле очи, одговори јој:

— Имам да напишем нешто, дете. Иди, а ја ћу за час доћи за тобом.

До вечери, имала је да се занима великим питањем о доњим хаљинама.

Војвоткиња и њен нећак су вечерали код де Гијероа, као једна породица. Тек што су сели за сто, и још су говорили о синоћној представи, кад уђе управитељ трпезарије, и донесе три огромна букета.

Госпођа де Мортмен се зачуди:

— О Боже, шта је то?

Анета кличе:

— Ох, ала су лепи! Ко ли их је могао послати?

Њена мати одговори:

— Оливије Бертен, нема сумње.

Од како је отишао, она је непрестано на њега мислила. Он јој је изгледао тако тужан, тако трагичан, она је јасно видела његову безизлазну несрећу, и она је сама страшно осећала противудар тога бола, она га је јако волела, тако нежно, тако потпуно, да су јој мрачна предосећања мрвила срце.

У три букета, Анета, нађе три сликареве карте. Он је на свакој написао, писаљком, имена графичино, војвоткињино и Анетино.

Госпођа де Мартмен упита:

— Је ли он болестан, ваш пријатељ Бертен? Његово ми се лице јуче учинило врло рђаво.

И госпођа Гијероа прихвати:

— Да, он ме мало баца у бригу, и ако се он не тужи.

Њен муж додаде:

— Ох! Он ради оно што и ми, стари. Он стари и ако добро изгледа овога тренутка. У осталом ја мислим да нежењени подлежу одједном. Њихови су плодови наглији но код других. Он се, зацело, много променио.

Грофица уздахну:

— О, да!

Фарандал одједном престаде да шапуће с Анетом и рече:

— Има јадан непријатан чланак за њега у јучерашњем Фигару.

Сваки напад, свака критика, сваки неповољни наговештај о таленту њена пријатеља доводили су грофицу изван себе.

— О! рече она, људи Бертенове вредности не треба да воде рачуна о таквим грубостима.

Гијероа се зачуди:

— Гле, неповољан чланак за Оливија, па ја га нисам читао. На којој је страни?

Маркиз га обавести.

— На првој, у заглављу, под натписом: „Модерно Сликарство.“

И посланик преста де се чуди.

— За цело. Нисам га прочитао, јер се тицао сликарства.

Насмејаше се, јер су сви знали да се, осим политике и агрикултуре, Г. де Гијероа није интересовао много за друге ствари.

Затим се разговор заметну о другим предметима, све док не одоше у салон да попију кафу. Грофица није слушала, једва је одговарала, уморена бригом шта ради Оливије. Где је он? Где је ручао! Где преживљује у овом тренутку са својим неизлечивим срцем? Сада је осећала дубоко жаљење што га је пустила да оде, што га није чувала поред себе; и она га је видела у мислима како лута улицама, скрушен, као скитница, осамљен где бежи од бриге.

Док не одоше војвоткиња и њен нећак она није ништа говорила, мучена нејасним страхом и предосећањем, онда леже у постељу, и оста тако, отворених очију у помрчини, мислећи на њега! Прошло је много времена када се њој учини да чу да зазвони звоно у кући. Она задрхта, седе, ослушну. И још једанпут дрхтаво звоњење зачу се кроз ноћ.

Она скочи с постеље, и свом снагом притиште електрично

дугме које требало да пробуди њену собарицу. А затим, са свећом у руци, потрчи у предсобље.

Она, кроз врата, упита:

— Ко је то?

Непознат глас одговори:

— Имате писмо.

— Писмо, од кога?

— Од једног лекара?

— Од кога лекара?

— Не знам, десио се некакав несретан случај.

Не оклевајући, она отвори, и нађе се према једном кочијашу, са шеширом од навоштањеног платна. Он је држао у руци једну артију коју даде њој. Она прочита: „Врло хитно. — Господин граф де Гијероа.“

Рукопис јој је био непознат.

— Уђите, пријатељу, рече она; седите, и очекните ме.

Пред собом њена мужа њено срце поче тако јако да бије да га није могла викнути. Она удари у врата металом свога светњака. Граф је спавао и није чуо ништа. Онда она, нестрпељива, узбуђена, поче ударати ногом, и зачује глас сан који је упита:

— Ко је то? колико је сати?

Она одговори:

— Ја сам. Имам да вам дам једно прешно писмо које је донео један кочијаш. Десио се неки несрећан случај.

Он прошапута иза својих завеса:

— Причекајте, устајем. Сад ћу доћи.

И, после једнога минута, он се указа у собњој хаљини. У исто време када и он дотрчаше две слуге, пробуђене звоњењем. Били су преплашени, збуњени, јер су приметили у трпезарији некога странца где седи на столици.

„Господине, десила се једна велика несрећа. Нашег пријатеља, великог уметника, г. Оливија Бертена, оборио је омнибус, од кога му је точак прешао преко тела. Не могу одмах да кажем какве ће бити могуће последице овог несретног случаја, који може и не бити озбиљан, као што може и да има кобан и брз завршетак. Г. Бертен вас топло моли и преклиње госпођу графицу де Гијероа да дође к њему одмах. Надам се, господине, да ћете, госпођа грофица и ви, учинити по вољи нашем заједничком пријатељу, кога може и не бити међу живима пре но што дан сване.

Dr де Ривил.“

Грофица погледа свога мужа отворених очију, непомичних, пуних страха. Онда одједном она доби, као неки електрични удар, неки потрес женске храбрости који је чинио од њих покашто, у страшним часовима, најхрабрија бића.

Окрећући се својој собарици:

— Брзо, хоћу да се обучем!

Собарица је упита:

— Шта ће госпођа да обуче?

— Ма што. Штогод хоћете.

— Жаче, настави она затим, будите готови за пет минута.

Када се окрете, узбуђена у души, она спази кочијаша који је још чекао и рече му:

— Ви имате своја кола?

— Да, госпођо.

— Да, добро, узећемо их.

Затим потрчи у своју собу.

Безумно, журним покретима, бацала је на себе, придевала, закопчавала, везивала, облачила насумце одело, затим, пред својим огледалом, она подиже и уви косу на два на три, огледајући, и, не мислећи на то овога пута, своје бледо лице и своје усплахирене очи у огледалу.

— Хајдмо, каже, помислите да може умрети.

Гроф, преплашен ишао је за њом посрћући, пипајући ногама мрачне степенице, кушајући да разликује степене да не би пао.

Вожња је била кратка и мукла. Грофица је дрхтала тако јако да су јој зуби цвокотали, и гледала је кроз врата како промичу гасни фењери застрвени кишом. Тротоари су се сијали, булевар је био пуст, ноћ страшна. Ови нађоше, кад приспеше, сликарева врата отворена, вратареву собицу осветљену и празну.

Горе на степеницама лекар, де Ривил, мали просед човек, кратак, округао, брижљиво углађен, врло учтив, пресрете их. Он се дубоко поклони грофици, за тим пружи руку графу.

Она га запита задихано као да јој је пењање уза степенице исцрпло сав дах из груди:

— Како је, докторе?

— Е, госпођо, надам се да ће бити мање озбиљно но што сам у почетку мислио.

Она узвикну:

— Он неће умрети!

— Не. Ја, бар, мислим да неће.

— Одговарате ли ви за то?

— Не. Ја кажем само да се надам да је предамном само једна проста трбушна повреда без унутарњих поремећаја.

— Шта називате ви поремећајима?

— Ране.

— Од куд знате да њих нема?

— Претпостављам.

— А ако би их имао?

— О! Тада, то би било озбиљно!

— Он би могао од тога да умре?

— Да.

— Врло брзо?

— Врло брзо. За који минут, или чак за који секунд. Али охрабрите се, госпођо, убеђен сам да ће бити излечен за петнаест дана.

Она је слушала са дубоком пажњом, да би све сазнала, све разумела.

Она прихвати:

— Каквих би рана могао имати?

— На јетри, например.

— Били то било опасно?

— Да... али би био изненађен када би сад наишла каква компликација. Уђимо њему. То ће му бити веома радо, јер вас очекује са великим нестрпљењем.

Што прво виде, кад уђе у собу, била је бледа глава на беломе узглављу. Неколико свећи и ватра из пећи осветљавали су је, оцртавали профил, појачавали сенку; и, на томе бескрвном лицу, графица примети два ока која је гледао како долазе.

Сва њена храброст, сва њена јачина, сва њена одлучност надоше, толико је то упало и измењено лице било мртвачко. Он, кога је она мало час видела, он је то постао, та сен! Она прошапута кроз усне: „Ох! Боже!“ и пође к њему, дрхћући од ужаса.

Он покуша да се осмене, да би је охрабрио, и гримаса тога покушаја је била страшна.

Када дође уз саму постељу, она стави руке своје лагано на опружене Оливијеве руке опружене поред тела, и промуца:

— Ох! бедни мој пријатељу.

— То није ништа, — рече он тихо, не крећући главе.

Она га је сад гледала, обезумљена због ове промене. Он је био тако блед, да је изгледало да нема ни капи крви под кожом. Његови упали образи као да су ушли у унутрашњост лица, а очи нешто тако угашене биле су упале као да их какав конац вукао унутра.

Он виде лепо страх своје пријатељице и уздахну:

— Богме сте ме лепога затекли.

Она рече, гледајући га нетремице:

— Како се то десило?

Он је чинио, да би говорио, велике напоре, и цело је његово лице, час по, дрхтало од нервних потреса.

— Нисам гледао око себе... мислио сам на друго... О! да... и један ме омнибус оборио и прешао ми преко трбуха...

Слушајући га, она је видела како се тај несрећан случај десио, па рече јако преплашено:

— Је ли вам истекло крви?

— Није. Само сам мало нагњечен... мало изломљен.

Она запита:

— Где се то десило?

Он одговори тихо:

— Не знам. Негде врло далеко.

Лекар догура једну наслоњачу у коју се грофица сруши. Гроф је стајао покрај постеље, и понављао кроза зубе:

— Ох! Јадни мој пријатељу... јадни мој пријатељу... каква страшна несрећа!

Он је зацело осећао велики бол, јер је јако волео Оливија.

Грофица опет понови:

— Ама где се то десило?

Лекар одговори:

— Ни ја сам не знам, или боље не разумем. Код Гоблена, готово изван Париза! Барем је кочијаш, који га је довезао, рекао да га је узео из једне апотеке из тога кварта, у коју су га донели у девет часова у вече!

Онда се наже Оливију:

— Је ли истина да се то десило близу Гоблена?

Бертен склони очи, као да хоће да се сети, па прошапута:

— Не знам.

— Па куда сте ишли?

— Не сећам се више. Ишао сам само!

Јецање које није могла да задржи омаче се преко усана графичиних; затим после некога малог гушења које је за трепут остави без даха, она извади мараму из џепа, покри њоме очи и поче горко да плаче.

Знала је: досећала се! Нешто несношљиво, превелико, пало је на њено срце: кајање што није Оливија сачувала покрај себе, што га је отерала, бацила на улицу, где је, пијан од туге, па под та кола.

Он јој рече оним безбојним гласом што га је сада имао:

— Не плачите. То ме раздире.

Страховитим напором воље, она преста да јеца, отвори очи и упре их нетремице у њега, а ниједан грч не покрете њено лице, преко кога сузе и даље лагано текоше.

Они се гледаше, непомични обоје, држећи се за руке на постељном покривачу, они се гледаше, не знајући да је ту било некога још и њихов је поглед преносио из једнога срца у друго надчовечанске осећаје.

То је била између њих брза, нема и страшна евокација свих њихових успомена, све њихове овако уништене љубави, свега што су сјединили и слили у своме животу, у тој привлачности што их је предавала једно другоме.

Они се гледаше, и потреба да говоре, да чују хиљаду интимних ствари, тако тужних, што су још имали да кажу једно другоме, долазила им је на усне, неодољива. Она осети да јој треба, по сваку цену, удаљити ова два човека што су била иза ње, да јој ваља пронаћи какво средство, какво лукавство, какву инспирацију, она, богата средствима. Она замисли, гледајући нетремице Оливија.

Њен муж и лекар говорили су тихо. Била је реч о потребној нези.

Окрећући главу, она рече лекару:

— Јесте ли довели какву чуварицу?

— Нисам. Више волим да пошљем једнога помоћника који ће моћи боље да бди у овој прилици.

— Пошаљите обоје. Никад није сувише бриге. Можете ли их имати још ове ноћи, јер мислим да нећете остати до ујутру?

— Зацело, ја идем. Ја сам овде већ четири часа.

— Али, пошто одлазите, ви ћете нам послати чуварицу и помоћника?

— То је доста тешко, усред ноћи. Најзад, покушаћу.

— То и треба.

— Они ће може бити обећати, али да ли ће и доћи?

— Мој ће муж поћи са вама, па ће их довести милом или силом.

— Ви не смете овде остати сами, госпођо.

— Ја!... учини она, и као у клицању, чикању, љутоме противљењу против сваког опирања њеној вољи. Онда она изложи, речима које не трпе приговора, потребитост овога положаја. Требало је имати, пре једнога сата, помоћника и чуварицу, да би се предупредио сваки несретни случај. Да би их имали треба да их неко дигне из кревета и доведе. То је могао да учини једино њен муж. А дотле, она ће остати поред болесника, она, чија је то и дужност и право. Она тиме испуњава само своју улогу пријатељице, своју улогу жене. Најзад, она тако хоће и нико не може разуверити.

Њено је умовање било паметно. То је требало признати, те се реше да тако и учине.

Она је устала, на ту помисао да ће они отићи, журећи се да их осети далеко и да остане сама. А сад, да не би учинила што невешто док они нису ту, она је слушала, хотећи да добро разуме, да све упамти, да ништа не заборави препоруке лекареве. Поред ње сликарев собар, слушао је и сам, а иза њега, његова жена, куварица, која је помагала при првоме видању, потврђивала је главом да је и она разумела. Кад графица понови као лекцију све те поуке, она пожури оба човека да оду, понављајући своме мужу:

— Вратите се брзо, нарочито, вратите се брзо.

— Ја ћу вас повести у своме купеу, говорио је лекар графу. У њему ће брже стићи. До један сат већ сте овде.

Пре него што хтеде да оде, лекар је опет дуго испитивао рањеника, да би се уверио да му је стање и сад повољно.

Гијероа је још оклевао. Он је говорио:

— Зар вам се не чини несмотрено ово што чинимо?

— Не. Нема опасности. Њему је потребно само одмор и мир. Госпођа де Гијероа биће добра да га не пусти да говори и да му говори што мање.

Графица је била као уништена, па рече:

— Не треба му ништа говорити?

— О! Не, госпођо. Узмите наслоњачу и седите покрај њега.

Он се неће осећати сам, и то ће му чинити добро; али само да се не мори, да се не мори говором, или чак и размишљањем. Ја ћу бити овде у девет часова изјутра. Збогом, госпођо. Примите исказ мога поштовања.

И он оде клањајући се дубоко, а за њиме гроф који је понављао:

— Не жалостите се, драга. Пре једнога часа, ја ћу се вратити и ви ћете се моћи вратити кући.

Кад они одоше, она ослушну шум доњих врата која се затворише, затим зврјање купеја који се удаљавао улицом.

Слуга и куварица су остали у соби, очекујући наредбе.

— Идите, рече им, ја ћу звонити ако ми буде што требало.

Она се вратила и стала сасвим уз постељу, и, обухватајући рукама два краја узглавља, с обеју страна ове драге главе, она се наже да га гледа. Затим га упита, тако близу до његова лица те се чинило да му је бацала речи на кожу:

— Ви сте се сами бацили под кола?

Он одговори једнако покушавајући да се осмене:

— Не, она су се бацила на мене.

— То није истина, ви сте то навлаш учинили.

— Не, кажем вам да су она крива.

После неколико тренутака ћутања, неколико оних тренутака у којима као душе да се обухватају у погледима она прошапута:

— Ах, драги мој, драги Оливије, да вас ја пустим да одете, да вас не садржим!

Он одговори убеђено:

— То би ми се опет догодило, па ма кад.

Они се опет погледаше, тражећи да виде своје скривене мисли. Он настави:

— Сумњам да ћу оздравити. Страшно ми је тешко.

Она промуца:

— Вама је веома тешко?

— О! да.

Нагињући се ближе, она додирну његово чело, затим очи, па образе, спорим пољупцима, лаким, деликатним као мелем. Она га је једва додиривала крајем усана, једва чујним дахом као што чине деца када љубе. И то је трајало дуго, врло дуго. Он пусти да пада на њ ова киша благих и лаких миловања

која као да га је утишавала, свежила, јер је његово згрчено лице мање дрхтало но пре.

Тада он рече:

— Ани?

Она престаде да га љуби да би га чула.

— Шта је? пријатељу.

— Треба да ми обећате нешто.

— Обећавам вам све што хоћете.

— Ако ли умрем пре но што сване, закуните ми се да ћете ми довести Анету, једанпут, само једанпут! Како бих волео да не умрем док је не видим... Помислите да... сутра... у овај час... ја ћу може бити... ја ћу без сумње заклопити очи за свагда... и да вас више нећу видети... ја... ни вас... ни њу...

Она га прекиде, јер јој се срце цепало:

— Ох! ћутите... ћутите... да, обећавам вам да ћу је довести.

— Заклињете ми се?

— Кунем вам се, пријатељу... Али ћутите, не говорите више. Ви ми задајете велики бол... ћутите.

Њему се од једном све црте згрчише; а после, када то прође он рече:

— Ако нам је остало само неколико тренутака да будемо заједно, не губимо их, користимо се њима да се опростимо. Ја сам вас много волео...

— И ја вас... ја вас још увек волим!

Још он рече:

— Моја је срећа била само у вама. Последњи дани су били мучни... То није ваша погрешка... Ах! јадна моја Ани... како је живот, покашто, жалостан... и како је тешко умрети!...

— Та ћутите, Оливије. Преклињем вас...

Он настави, не слушајући је:

— Ја бих био срећан човек, да ви нисте имали кћер...

— Ћутите... Боже мој! Та ћутите...

Више је изгледало као да размишља, но да говори.

— Ах! онај што је измислио овакав живот и створио човека као да је био слеп, или бар рђав...

— Оливије, преклињем вас... Ако сте ме икада волели, а ви ућутите... не говорите тако.

Посматрао је њу, нагнуту над собом, бескрвну и саму, да је и она личила на самртника, па се ућута.

Онда она седе у наслоњачу, уза саму његову постељу, и опет узе његову руку опружену по покривачу.

— А сад, ја вам забрањујем да говорите. Не мичите се, и мислите на мене, као што ја на вас мислим.

И они се опет почеше гледати, непомични, спојени врелим додиром њихових тела. Она је стезала, лаким стезањем, ову грозничаву руку што је почивала у њеној, а на те позиве он је одговарао скупљајући мало прсте. Свако од ових стезања говорило им је по штогод, изазивало по једну деоницу њихове минуле прошлости, покретало у њиховом сећању нагомилане успомене њихове љубави. Свако од њих је било неко скривено питање, свако је било неки тајни одговор за тужних питања и тужних одговора, ових „сећате ли се тога?“ једне старе љубави.

Њихови духови, у овоме састанку у ропцу, који ће бити, можда, последњи, прелазили су кроза све године целу историју њихове љубави; а у соби се чуло само пуцкање ватре.

Од једном ће он, као да се препуо иза сна, обузет страхом:

— Ваша писма!

Она запита:

— Шта? моја писма?

— Могао сам умрети, а да она не буду уништена.

Она узвикну:

— Ах! шта ме се тиче. О томе није реч. Нека их нађу и нека их прочитају, томе се ја само смејем!

Он одговори:

— Али ја, ја то нећу. Устаните, Ани. Отворите доњу фијоку мога писаћег стола, велику, сва су у њему, сва. Треба да их све узмете и баците у ватру.

Она се не покрете и остаде згрчена, као да јој је саветовао какву подлост.

Он прихвати:

— Ани, учините то, преклињем вас. Ако то не учините, биће ми тешко, нервираће ме, залудиће ме. Помислите да могу пасти ма у чије руке, каквоме адвокату, слузи… или чак вашем мужу… То ја нећу…

Она устаде, још је оклевала, па рече:

— Нећу, то је страшно, то је сувише свирепо. Чини ми се да ми кажете да спалим наша срца.

Он је преклињао, од страха му се лице искривило.

Кад виде да је њему због тога тешко, она се реши и поће

столу. Кад отвори фијоку, виде да је до врха испуњена дебелим слојем нагомиланих писама, она познаде на свима завојима две линије адресе, које је врло често писала. Знала их је она, те две линије — име човечје, назив улице — као и своје име, као што се може знати каква реч која вам је представљала у животу сву наду и сву срећу. Она их је гледала, ове мале четвртасте предмете који су садржавали све што је она могла да каже о љубави, све што је могла да ишчупа из себе и њему да̑, са мало мастила, на парчету беле хартије.

Он покуша да окрене главу на узглавнику да би је могао гледати, па још једном рече:

— Спалите их брзо.

Онда она узе две шаке писама и подржа их мало у својим рукама. То јој се учини тешко, боно, живо и мртво, толико је је у њима било различитих ствари, у овоме тренутку, свршених ствари, пријатних, осећених, проспеваних. То је била душа њене душе, срце њена срца, суштина њена заљубљеног бића што је у руци држала; и она се сети са каквом је дрхтавицом она написала по нека од њих, са каквим узбуђењем, са каквим пијанством живота, обожавати кога, и рећи то.

Оливије понови:

— Спалите, спалите их, Ани.

Истим покретом обеју рука, она баци у пећ два свежња хартије, који се расуше кад падоше на дрва. Затим, она извади и друга из свога писаћег стола, па и њих баци, онда и остала, брзим покретима, сагињући се и исправљајући нагло, да би брзо свршила тај страшан посао.

Када пећ би пуна и фијока празна она је још стајала, очекујући, гледајући скоро угушен пламен под том планином завоја. Он их је нападао с крајева, нагризао им углове, ишао ивицом хартије, гасио се, пламтео, постајао већи. Ускоро се створи, око беле пирамиде, жив појас јасне ватре која обасја целу собу: и та, светлост осветљавајући жену која је стајала и човека у постељи, то је била њихова ватрена љубав, то се њихова љубав претварала у пепео.

Графица се окрете, и, у сјајној светлости ове буктиње она спази свога пријатеља, нагнутог, усплахиреног, на ивици постеље.

Он запита:

— Је ли све ту?

— Да, све.

Ну пре но што ће се окренути њему, она баци на то уништење последњи поглед, на гомили хартије упола изгорене, која се увијала и црнела, она виде како потече нешто црвено. Рекао би човек да је крв. Она као да је потекла из самога срца ових писама, из свакога писма, као из какве ране, и клизила је лагано пламену остављајући пурпуран траг.

Грофица осети у срцу напад надприродног страха и устукну, као да је видела како неког убијају, затим разумеде, одмах је увидела да је видела само како се топи црвени на печатима восак онда се она окрене рањеноме, и, дижући благо његову главу, спусти је пажљиво у средину узглавља. Али он се покренуо, и болови се појачаше. Дисао је нагло, страшни болови су му развукли црте лица, те је изгледало да не зна да је она ту.

Она је чекала да се он мало умири, да подигне очи једнако склопљене, да могадне да рече што.

Најзад она упита:

— Вама је веома тешко?

Он не одговори.

Она се наже њему, мету на његово чело свој прст да би га нагнала да је погледа. И он, зацело, отвори очи, несвесне очи, очи залутале.

Она уплашена понови:

— Вама је зло?... Оливије! Одговорите ми! Хоћете ли да позовем кога... усилите се, реците ми што год!...

Њој се учини да чу како промуца:

— Доведите је... преклињем вас...

Затим он задрхта под покривачем, тело му се згрчи, лице скупи и искриви.

Она је понављала:

— Оливије, о Господе! Оливије, шта вам је? хоћете ли да зовнем кога...

Овога пута он је чуо, јер одговори:

— Не... то није ништа.

И збиља, изгледало је да се умирио, да му је лакше, као да је одједном пао у неки дремљив занос. Надајући се да ће заспати, она опет седе поред постеље, узе му руке и очекну. Више се није мицао, браду наслонио на груди, уста су му била полуотворена услед краткога дисања које као да му је цепало

грцао у процепу. Једино му се прсти, покашто, покретаху, сами собом, лако се грчили, које је графица осећала до корена своје косе, и од тога је тако дрхтала да је хтела да виче. То није било лагано вољно стезање које прича, место уморних усана, све милости њихових срдаца, то су били неугодни грчеви који су издавали само телесне муке.

Сада је обузе страх, ужасан страх, и жеља да оде, да звони, да позове кога, али није смела да се покрене, да не би узнемирила његов мир.

Далек шум кола по улицама продирао је кроз зидове; она је ослушкивала неће ли се зврјање кола зауставити пред вратима, неће ли јој доћи мир да је ослободи, да је отме из овога страшног виђења на само.

Када покуша да извуче своју руку из Оливијеве, он је стењне уздахнувши јако! Тада се она реши да очекне да га не би узнемиривала.

Ватра се гасила у пећи под црним пепелом писама; две свеће се утулише, нешто од намештаја пуче.

У кући је све било мирно, као да је све мртво, само не Ђенмански часовник на зиду степеница који је, редовно, откуцавао часове, половине и четврти, певао у поћи ход Времена, модулишући га својим различитим звуковима.

Графица, непомична, осети да јој у души расте несносни страх. Причини јој се указаше; дух јој бунише страшне мисли; учини јој се да примећује како се прсти Оливијеви хладе у њеним. Је ли то истина? Свакојако, није! Па откуда јој то осећање леденог и који се не може исказати осећања? Она устаде, луда од страха, да му види лице. — Оно је било развучено, мирно, безживотно, равнодушно према свакој невољи, одједном умирено Вечитим Заборавом.

превео с француског

Владислав Росић

ХРОНИКА

КЊИЖЕВНА ХРОНИКА

Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, од проф. Др. Јована Цвијића.

Ова година, која је, ево, већ на измаку, није била баш тако плодна за српску књигу: она није много обогатила нашу књижевност (коју већ конвенционално непрестано називамо сиромашном, и ако то више није тачно), нити је опет и у томе тако незнатноме броју књижевних прилога много књига, које би у истини биле права принова и добит за српску књижевност. Али по овој већ освећеној истини, да где несреће ту и среће има, у 1906. години, нарочито у другој половини те године, добисмо неколико дела трајне вредности, којима би се могла подичити и свака друга књижевност, у којој је сваке године врло знатан број правих књижевних прилога, и по којим ће делима књижевни историчар наш морати увек да се задржи и на 1906. години.

Једно од тих дела је нако хоћете да одређеније кажемо, и најважније међу њима дело проф. Јована Цвијића Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, с проматрањима у јужној Бугарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, Тесалији, Епиру и северној Арбанији, које је недавно угледало света, у издању Српске Краљевске Академије, у две велике књиге.

Ово, у сваком погледу значајно дело плод је седмогодишњега напорнога, истрајнога и врло марљивога проучавања и рада.

Писац је имао смер, да географски и геолошки испита Македонију и Стару Србију, и то су испитивања основа овоме делу. Али је он, наведен проблемима, који су, у овоме његову испитивању, изишли пред њ, овај свој првобитни план рада знатно проширио и обишао и знатне делове Тракије, Епира, Тесалије и северне Арбаније, затим јужну Бугарску, додирујући и суседне делове Мале Азије, те су и резултати ових проматрања и испитивања саопштени у овоме делу, коме су, као што мало час истакосмо, скелет проматрања о Македонији и Старој Србији.

Полазећи од најважнијих резултата досадашњих проучавања, проф. Цвијић је покушао, и у томе је одлично успео, да реши и многа друга питања о Балканском Полуострву: орогенска, о постанку и животу долина, о формирању балканских мореуза, о Јегејском Мору. Радећи ово, утврдио је: да је у горњем Плиоцену и почетком Дилувије било знатних тектонских процеса или поремећаја старих ерозионих површина, да је било издизања и свођења тих површина, и да је то од великог значаја за данашњу пластику Балканског Полуострва; да дилувијална периода није само доба глацијације и глацијалне или плувијалне климе, већ и периода тектонских покрета; да се дилувијална ерозија знатнога износа мора свести и на те тектонске покрете.

Упоредо са овим, он је обраћао пажњу и другим, такођер врло важним питањима, као што су: антропогеографска, етнографска, затим питања о плодности и култури земље и др.

Према основи, коју је писац поставио овоме своме делу, оно ће имати три књиге. У ове две, које су већ изишле, представљени су географски положај и пластичке особине, затим је саопштен већи део детаљних проматрања, уређених на природним целинама: областима, жупама и планинским групама; у свакој је области уочен главни проблем и расправљен је по методама физиографије и геолошке историје развитка. Тако за трећу књигу остају проматрања о великим језерима и њиховој области, о метохијској и косовској Старој Србији и о Епиру и северној Арбанији, а расправиће се и проблеми и групе проблема, који су важни за те области. Ту ће бити представљено и питање о знаменитом Централном Билу, које је према ранијем схватању великим делом пролазило кроз Македонију и Стару Србију.

Кад бисмо били вољни, да читаоце часописа Дела само

мало детаљније упознамо са оним многобројним и разноврсним питањима, која су врло успешно расправљена у овоме, у сваком погледу знаменитоме, делу о Македонији и Старој Србији, морали бисмо испунити готово целу једну месечну књигу нашега часописа, а ми то и не можемо и нећемо, него остављамо стручњацима: географима и геолозима, историчарима и етнографима, да другом приликом и на другом месту детаљније прикажу све оне многе новине за науку, у којима је неисцрпно ово дело. Ми ћемо, да бисмо дали ма и најблеђу слику овога дела, само побројати најважније одељке, који су у ове две књиге. Ти су одељци: Путовања по Македонији, Старој Србији и околним областима јевропске Турске; Географски положај и и опште географске особине; Картометријски подаци; Скопска котлина; Кумановско-прешевска [illegible] удолина; [illegible]тивна област Пчиње и Криве; Овче Поље, штипска околина, Лакавица; Кочанска котлина; Малешевско-осоговске Планине; Плауш и Струмица; Пирин; Велешка клисура; Сливови Тополке и Бабуне, Хас и Клепа; Рајац и Тиквеш; Морихово и Меглен; Циганска клисура; Ђевђелијска клисура и Бојмија; Демир Капија; Солунска кампања и залив; Историја развитка солунског земљишта; Тесалијски Олимп; Сереска котлина и удолина Анџисте; Драмска котлина и Нузратлијско-бучка удолина; Антропогеографска проматрања; Неколика проматрања о етнографији македонских Словена; Границе Македоније и Тракије и подела Тракије; [illegible]; Бивша Мраморно-Суб[illegible]канска плиоценска река; Босфор и Дарданели.

Само ћемо се задржати мало на једноме од ових многих одељака, који и нас и читаоце овога часописа, па и све друге просвећене Србе, мора нарочито интересовати. То је онај одељак о проматрањима о етнографији македонских Словена.

Читаоцима овога часописа тај је одељак већ у целини познат: он је штампан у Делу, у почетку ове године, у јануарској књизи. Читаоцима Дела морају се и сада још сећати оне збиље и онога свестранога претресања свих доказа за и против, онога непристраснога суђења у једноме од најтежих у ономе комплексу многобројних и изукрштаних питања, која, сва укупно, чине тако звани маћедонски проблем? Оно што би многима и многима било немогуће, испало је за руком проф. Цвијићу: да у једноме тако деликатноме питању, као што је питање о етнографији македонских Словена, буде непристрастан судија.

да остане хладан, озбиљан научник, прави свештеник у храму науке. А п баш то, што је проф. Цвијић и у овоме одељку свога великога дела о Македонији и Старој Србији, као и увек дотле, у свима својим научним радњама, остао само и једино научник, коме је истина, и само истина прече од свега, ова су његова Проматрања о етнографији македонских Словена, за најкраће време, пошто су била објављена у Делу и отуда одштампана у засебну књигу, привукла на се најозбиљнију пажњу свих људи, који су се бавили и интересовали македонским проблемом и питањем о етнографији Македоније, и начинила су прави преврат у досадашњем схватању овога питања и у предлозима за његово решење.

Одмах чим су ова Проматрања одштампана из Дела, она су преведена на руски, француски и енглески језик. На руском језику изашла су, у брзо једно за другим, у два издања: једно технички одлично опремљено, у преводу Др. Ивана Шајковића, и друго, опет лепо опремљено, у преводу једног високог службеника у руској дипломатској служби, у Турској; на француском језику прво су штампана у стручном часопису Annales de Géographie (Tome XV), и отуда су одштампана у засебну књигу; на енглеском језику изашла су у преводу Annie O' Brien-a. Упоредо са овим изишло је још једно издање и на српском језику.

И ако су ова Проматрања само одељак великога дела Цвијићева о Македонији и Старој Србији, она су свуда примљена као потпуна целина, засебно дело о македонском проблему, и свуда је књига примљена необично лепо. Због своје озбиљности, свестранога претресања свих спорних појединости, необичне силине и убедљивости својих доказа, необичне, па чак и у правом научном свету ретке непристрасности у излагању и процени свих многобројних факата, који помажу правилном решењу тако сложенога питања о етнографији македонских Словена, књига проф. Цвијића је готово на јуриш освојила све оне праве научне раднике, који су се бавили о томе питању, и сасвим је изменила досадашње гледиште историка и етнографа о начину, на који би ваљало најправилније решити ово питање.

До појаве ове књиге на западу је, под утицајем многобројних, најчешће субвенираних књига и брошира о Македонији, пристрасном и с нарочитим, провидним смером писаних, македонско је питање више мање сматрано као бугарско питање

Проматрањима проф. Цвијића ова је заблуда престала и сад се на македонско питање гледа другим очима и о етнографији македонских Словена се мисли сада, у свима озбиљним, правим научничким круговима, онако како је проф. Цвијић извео у овим својим Проматрањима, а како и јесте у самој ствари: да народна маса македонских Словена нема одређеног народног осећања и народне свести, ни српске ни бугарске, него да је то једна флотантна маса, с предиспозицијама, да се лако преобрате у Србе или у Бугаре, према томе чији утицај на њих буде јачи и који од ова два сродна словенска народа буде више учинио за њихово ослобођење; да име Бугарин, којим се македонски Словени по правилу називају, није етнографско име и не означава етничког Бугарина, и да, према томе, и досадашње етнографске карте Македоније, немачке, француске, енглеске и друге, у ствари нису етнографске карте, као што нису ни говорне или језичне, него су колорисане једино на основу погрешно схваћеног имена Бугарин, којим се македонски Словени често називају, према чему нису тачни ни статистички подаци и таблице о етнографским односима македонскога становништва.

Чак су и немачки научници, који су иначе увек рђаво расположени према нама Србима и нерадо усвајају све оно, што може ма и посредно бити од користи за наше националне тежње, морали примити непристрасно и строго научно мишљење проф. Цвијића о етнографији македонских Словена. Тако је у стручноме немачкоме часопису: Dr. A. Petermanns Mitteilungen aus Justus Peters geographischer Anstalt, који издаје признати географ и проф. Dr. A. Супан, у Готи, један други немачки географ, такође признат као научни радник, а који се нарочито бави о Македонији и македонском проблему, приказује ова проматрања проф. Цвијића и поред осталога о овој радњи Цвијићевој вели и ово:

Овакво основно претресање свакога за и против у расправљању питања о етнографији македонских Словена, и такве закључке, који црпу своју снагу из савесног путовања по земљи и личног испитивања извора не даје нам ни приближно тако убедљиво као ова књига професора Цвијића ни један од оних многобројних списа, који су се до сада бавили о овој теми. Књига проф. Цвијића доказује нам: да македонски Словени немају јасно изражене националне свести; да они под именом Бугарин разумевају или присталице егзархије или се-

ески сиромашнији сталеж Македоније. Сваки би, — вели се даље у овоме приказу, врло површно судио, који би се усуђивао тврдити, да проф. Цвијић, као Србин, заступа српско гледиште. У научним и просвећеним круговима свих народа нађе се појединих људи, који без икаквог шовинизма испитују и строго стварно тумаче и оне ствари, које су од великога интереса за њихов народ, и у тај мали број појединаца несумњиво долази проф. Цвијић. Већ је време, — вели се при крају тога приказа, да се потпуно одбаци оно мишљење о етнографији македонских Словена, које је мишљење, без икаквог личног проучавања у самој земљи, а с толико поуздања, протурио Киперт у јевропске политичке кругове, што је у своје време обмануло и чланове Берлинског Конгреса, па међу њима и самога Бизмарка. Мишљење проф. Цвијића, као правилно и истинито, мора победити.

Ето како суде Немци о Проматрањима проф. Цвијића.

Нас не треба сада да чуди, што се јављају Иширкови, Драганови, Шопови и толики други, под правим и прикривеним именом, и на све начине огледају, да и даље шире заблуде о етнографији Македоније. Исто тако ни проф. Цвијићу не треба тешко да падају све оне грдње и лажи, којима га у последње време обасипљу сви они, којима не годи истина о Македонији, и које незгодно погађа правилно решење македонскога проблема. Он је добио такву сатисфакцију, какву ретко може добити један научник: у питању, око кога је читавих двадесет и више година вођена непрекидна, одлучна и очајна, непомирљива борба, он је казао пресудну реч, која је пресекла сваку даљу борбу, — реч, која је, као истинита и једина која је до сада изречена на проучавању самих етнографских односа међу македонским Словенима, као таква примљена у научноме свету, тако да ће мишљење његово о етнографији македонских Словена, поткрепљено оним и онаквим разлозима, које су сви примили, морати да усвоје и сви трезвенији Бугари, и ако су, искрено да кажемо, до сада Бугари показивали мало расположења, да непристрасно говоре и хладно суде у питањима, која се односе на Македонију.

*

Још једном да поновимо: дело проф. Цвијића: Основе за географију и геологију Македоније и Старе Ср-

бије једно је од најзнаменитијих појава у нашој књижевности, последњих година. Ово дело чини част и Српској Краљевској Академији, у чијем је издању угледало света, и нашем народу, у којем је постало. А своме писцу још више даје права на оно врло угледно место, које је он, већ по својим досадашњим научним пословима с пуно права заузео и међу српским и међу светским научним радницима.

Н. Црнојевић.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Павле Поповић: **Приповетка о девојци без руке.** Студија из српске и југословенске књижевности. (Издање Академијино).

Мислим да ће бити од користи и за студију наших народних умотворина и за г. Поповића што ћу овде саопштити неке своје примедбе на његов свакојако похвале заслужан рад о „Приповетци о девојци без руке“. Преко заблуда води пут науке ка истини. Оно што на том путу највише покреће унапред јесте откривање, сазнање заблуда. И ја мислим у овим редовима то учинити ради оне више сврхе. И после овог кратког увода, у којем сам уједно обележио и границе својих примедаба могу одмах прићи своме задатку.

Морамо из других разлога но аутор. жалити што је г. Поповић био спречен спољашњим сметњама да сâм лично проучи стране верзије, који имају везе са нашим мотивима о девојци без руке. Овако је он одмах од почетка пошао за другим, за туђим. а не за својим судом. Страни испитивачи нису њему послужили као помоћ за његова испитивања, него је он дошао да помогне, допуни њихова испитивања. То је донело собом једну велику незгоду. Пошавши за другим, а не могући се потпуно ослонити на своје критичко суђење наш аутор је природно морао у заблудама, којима обилује свако испитивање ових предмета. отићи даље од својих вођа — случај, који се у овакој прилици обично дешава.

Сишије, после специјалних студија ове теме поставио је најзад два типа приповетке о девојци без руке. Г. Поповић не само да се са свим ослонио на ту деобу у два типа. него је отишао и за један. свакојако несретан корак даље. Не само да он представнике та два типа сматра као главне представнике. он их сматра и као узор и извор осталим мање значајним представницима. За њега је н. пр. „Манекина“ не само најпотпунији представник приповетке о девојци

без руке, она или нека слична страна приповетка је извор и то по мишљењу г. Поповићеву једини могући извор нарочито карактеристичнијих наших нар. приповедака с тим мотивом.

У књижевним, писаним споменицима изворе није тешко утврдити. Невероватно је до каквих су све детаља утврђени извори разних мотива средњевековне писане књижевности. Међутим извори мотива усмене књижевности још су једнако скривени у тешку таму. Зато им треба приступати веома обазриво.

Те обазривости г. Поповић није имао у довољној мери. Једна наша нар. приповетка по фабули личи на „Манекину“ Филипа де Ремија, Сира од Боманоара. Пошто је писан Манекине из 13 века, а српска приповетка свакојако познијег датума г. Поповић закључује да је овој извор онај француски роман. Post hoc ergo propter hoc. За науку врло фаталан метод закључивања. А како лако г. Поповић дође до свог закључка!

„Откуд је, дакле, пита се он, приповетка дошла? Са стране, једино, из страних књижевности“. Тако аподиктички тврди г. Поповић. Да није дошла из страних нар. приповедака сведочи то што нема довољно међусобне сличности. „У осталом и да то претпоставимо, шта смо добили тим? Те су (стране) приповетке јамачно и саме постале из страних књижевних дела; и нека је и наша из њих постала, она ипак води порекло од књижевних дела, посредно истина, али тек“.

Ја овакве тврдње не само да не бих могао потписати, него се у толико чудим да их је г. Поповић могао и изрећи и не покушавши учинити их вероватнима. По чему може г. Поповић закључивати да су све оне многобројне српске народне приповетке са мотивом о девојци без руке, скупљене са разних крајева српства — дознао сам да их има и више но што је г. Поповић забележио — и све оне многобројне стране — словенске, германске и романске приповетке с тим мотивом постале из књижевних дела? Шта у тим приповеткама одаје књижевни извор њин? То г. Поповић и не покушава показати и доказати Међутим, с оном лакоћом, са којом се да чак утврдити књижевни карактер и извор херцеговачке „Оливе“ не може се ни претпоставити књижевни извор српских верзија „Манекине“. „Олива“ је по приказу г. Поповића пуна толиких несумњиво књижевних детаља да се по том приказу може с правом сумњати да ли је та приповетка у опште и заслужила назив народне приповетке, или је само по очуваном сећању једног човека из народа преудешена Поповићева прича одн. превод „Оливе“. Ни једног другог примера

те версије не налази г. Поповић у нашој народној књижевности. Та једина версија је из Херцеговине. Међутим писац одн. преводилац књижевне приповетке о „Оливи“ био је свештеник у Будви (или Котору), и његова радња се често прештампавала, па и данас још прештампава и чита у оном крају. Није дакле никакво чудо, ако је неки од њених многобројних читалаца детаљније запамтио и причао другима, па је тако можда не непосредно од читаоца, него посредно дошла и до оног, од кога је као народна забележена (дабоме без икакве сумње у њен чисто народни извор и карактер, као што се без сумње и другим ревносним скупљачима нар. блага дешавало и дешава!)

Међутим о народном некњижевном карактеру срп. версија Манекине и осталих које г. Поповић доводи с њом у везу не може бити сумње, те је и питање о књижевном извору њихову много компликованије и теже. Те версије су скупљене тако рећи са свих крајева Српства и Југословенства: из Србије одн. Војводине, из Босне и Хрватске, из Маћедоније и Бугарске, те већ и по томе захтевају много јаче доказе за тврдњу да су потекле из једног извора и то преко леринске приче из књижевног извора са стране. Тих јачих доказа, убедљивије демонстрације како је то било могућно нема у књизи којом се бавимо.

Овде не могу пропустити једну споредну примедбу. Кад г. Поповић апсолутно верује у књижевни извор нар. приповедака, како му није чудно да она несумњиво књижевног, страног извора версија „Олива“ поред све њене утврђене популарности није даље имала никаква дејства, док „Манекина“ за коју нема апсолутно ни једног стварног доказа ни спомена, да је донета са стране Србима освоји целокупну традицију народну и изазове безбројне версије на свима странама Српства, по г. Поповићевом приказу?

При томваља имати на уму и ово:

Филип де Реми сир од Бомано ара није свој роман Манекину створио својом инспирацијом. Он је имао извор. Јункер у својој историји франц. књижевности вели да је имао пред собом један енглески извор ове приповетке чија је грађа „вероватно византијског“ порекла и која је у средњем веку имала око 20 разних обрада. У колико се Бомано аров роман индивидуално одваја од тих двадесетак разних обрада, колико је у њему византијског елемента, и не би ли можда извор српских манекина ваљало пре доводити у везу, или их паралелисати са тим византијским грађама? То су питања на која г. Поповић остаје дужан одговора. Једини византиј-

ски извор који он наводи за неке версије јесте из доба после Бомаоара. А раније?

Што пак г. Поповић није изближе ни додирнуо ни једну од многобројних приповедака о Костанци (као најпознатију на пр. Чосерову „The Man of Law's Tale, Erzählung des Rechtsgelehrten“ у „Кантербуријским Приповеткама“), нити њин однопај према приповеткама о девојци без руке, не могу му уписати у врлину.

Међутим, Бомаоар је и свој други роман „Jean et Blonde“ израдио по једној приповеци несумњиво нефранцуског, германског порекла, која је особито у Енглеза била популарна (King Horn — у франц. књижевности Horn et Rimel). Та приповетка о Хорну и Римели у франц. версији написана је у почетку 13 века, а крајем истог употребио ју је Бомаоар за свој већ именовани роман (види Јункерову Историју франц. књиж.). Ја ћу овде потрошити на њу неколико речи — видеће се зашто! Хорн је донекле пандан гоњеној девојци и њега гоне. Афрички краљ потуче и убије данског краља Алуфа, а сина Алуфовог Хорна, дечка са 15 другара да метнути у трошну лађу и пустити на милост и немилост мору. По лађа ипак сретно пристане у Бретању. Ту краљ Хунлаф прими Хорна, у кога се одмах заљуби краљева кћи Римела. Хорна опанкају. Мора да остави двор и Бретању. На растанку му Римела да прстен и обећа да ће га чекати 7 година. За тим долазе авантуре Хорнове. После 7 година Римелу хоће силом да удаду за недрагога краља Модина. Али баш на дан свадбе долази Хорн, задаје Модину неке загонетке; долази на свадбу, седа међу сиротније госте да га не познају и одаје се Римели, када га ова дође да послужи вином, тиме што спусти у вино онај, веренички — прстен (види Јункера l. c.).

Указивати на паралелне црте у ове приповетке и приповедака о гоњеној девојци и жени коју пањкају и гоне и најзад је нађе муж — оди вереник и позна по некој амајлији — није потребно, оне су очевидне. Мотиви се и сувише понављају. Навео сам ово само због завршетка. Синије по г. Поповићу налази да је то завршно упознање помоћу прстена карактеристично за Манекину и мисли да је „то без сумње потекло из инвенције самог песника“. (в. цитат у књизи г. П. стр. 52). Међу тим не само да то није без сумње, него је шта више вероватније претпоставити да је Бомаоар тај моменат, или идеју за њ узео из Хорна, којим се служио за свој други роман, па га за своју сврху употребио и индивидуалисао.

Прстен и упознање прстеном долази и иначе у средњевековној књижевности у најразноврснијим мотивима, али махом као накнадно,

доцније унет моменат, што му мал' те не сасвим одузима специфичан карактер. (Види врло инструктивне Висманове Студије о Краљу Хорну у Anglia IV.)

У Хорну до душе то није венчани прстен, но веренички, ал баш веренички прстен — у чорби и у погачи — долази у приповеткама које г. Поповић изводи из леринске приче као из срп. Манекине, и служи му као важан карактер — битан знак. Значи, дакле, да нема специфичног значаја, но према промењеној ситуацији и он се мења и подешава. Према том тај карактеристикон не би био тако несумњив и специфичан за Манекину и г. Поповић је са својим закључцима с ослонцем на тај моменат у најмању руку сувише пренаглио.

Али да претпоставимо да је леринска нар. приповетка постала као што тврди г. Поповић баш из Боманоарове Манекине. Како је она дошла до нас из Француске? Г. Поповић тај пут, начин како је та приповетка требала доћи к нама објашњава тако да нико не може веровати у ту могућност. Боманоаров роман био је славан по свој Европи, жонглери га певали и за време последњег крсташког рата допао тако и Србима. Г. Поповић не казује на основу чега мисли то и откуд мисли да су га жонглери певали. Јесу ли жонглери певали романе? Аутори веле да се романи нису певали но читали. Но ако су их певали, јесу ли могли жонглери певати један роман од 8590 стихова? Какав би то певач био и каква публика! Приказивачи мистерија нису могли приказати за дан више од 5000 стихова. Наша најдужа нар. песма „Женидба Максима Црнојевића“ има нешто преко 1220 стихоа. Да претпоставимо да је ову могао гуслар у најбољем случају испевати за 1 сат: онда би јадном жонглеру за Манекину требало 7 сати. Или бисмо требали замислити да је онај жонглер који је донео Манекину Србима, повадио из ње баш оне моменте, за које је знао да ће се Србима највише допасти и да ће се у Срба најлепше очувати! И откуд то да се та француска Манекина нигде тамо на страни, ближе свом извору не очува тако „чиста“ као далеко овамо у скривеном, удаљеном куту јужне Маћедоније, пошто је своје нечистије потомке распрострла по целом Српству, а сама управо и није остала Манекина, т. ј. девојка без руке, јер је очувала обе своје руке? Може ли то бити? С друге стране откуд сличности чак у једном интересантном детаљу између грчке историје Ореста и старог данског, поготову, мита о Хамлету, који је био основа Шекспирову Хамлету, кад никакве књижевне нити инесионе нема међу њиховим изворима? (в. Vischer: Schakespeare — Vortrage

Bd. I.) откуд она додирка између Молијера и једног француског фаблијоа, кад никакве зависности нема међу њима (в. Petit-Julleville: Hist. d. langue et litter. franç. tome II.)? И јели се све учинило кад се на сва ова и оваква питања одговори: све те сличности морају се објаснити једино преносом, сеобом чак и кад се сеобом то апсолутно не може објаснити.

Верујући у карактеристичност, специфичност завршног момента — упознање помоћу прстена — он г. Поповићу служи као најјачи доказ за француски извор наведене, леринске приповетке. Ми смо мало посумњали у специфичност тога момента, а истакли то да ова српска јадница и није девојка без руке. Г. Поповић осећајући тежину овакве констатације покушава објаснити да је тај мотив можда постојао у леринској, одн. народној приповеци па временом отпао. Вероватност да је он постојао налази г. Поповић у том што се око девојке у страном граду скупљали људи да је гледају и што цар зажели да је види. Међу тим ту је веома мало вероватноће. Да се за јунака народне приповетке кад дође у стран град заинтересује не само свет него и сам цар, није ништа необично. А још кад ова девојка не ће да каже ко је и откуда је, а уз то је и тако необично лепа да се и царевић у њу после заљуби — онда то довољно објашњава заинтересованост грађана и цара за њу. Last not least — у њу треба доцније да се заљуби царевић, за то треба да дође на двор — и онда је природно да и цар зажели да је види и ако она није без руке.

Међу тим ако се тај мотив — губљење руке — сматра као карактеристичан за ову приповетку онда би његов познији недостатак ваљало несумњиво, или бар близу вероватноће утврдити. На жалост ми уопште не налазимо у расправи г. Поповића, које мотиве он сматра као карактеристичне за приповетку о девојци без руке. Напротив према потреби један исти мотив једанпут је значајан, а други пут није; његово присуство одређује припадање какве са свим удаљене приповетке у дотичну групу, док његово одсуство ништа не смета да нека приповетка остане и даље у истоме кругу. Леринска приповетка остаје у кругу девојке без руке и ако има руке, док Вукова приповетка „Царева кћи овча" припада овој групи само због тога што губи руку и ако је сви други моменти вуку у другу групу.

И то је једна ненакнадива мана овог г. Поповићевог рада. Њему се управо не зна тачна основа. По са свим спољашњим знацима, једва далеко сродним он доводи многе приповетке у везу са приповетком о девојци без руке, док не дође најзад тако далеко у тра-

коњу и одређивању нових верзија, да наводи две приповетке за које и сам мисли да „вероватно не спадају овамо“. Из са свих споредних повода он опширније наводи нар. песму о Павловици, на чешће додирује и родоскрвне но са свим различне мотиве наше народне поезије. По лакоћи с којом се он удаљава на те мотиве управо ми је чудо да није довео и нар. песму „Душан хоће да узме сестру“ у везу са Манекином. Осим родоскрвне љубави и овде као „Манекини“ цар пита црквене поглавице за савет, и ови се даду подмитити и одобравају цареву намеру. Ово је бар много сличније „Манекини“ од почетка бугарске приче о „Попу што хоће да узме ћер“. Кад се већ тако далеко оде, онда се могу врло многе нар. песме и приповетке довести у међусобну везу и извести из какве књижевне работе. Тако је г. Поповић нашао прилике да спомене и Јанкову „Божју Реч“ и право је чудо да није споменуо Артуса, који такођер у незнању и defacto обљуби своју сестру, и Едипа, којему је суђено да обљуби своју матер.

Леринску приповетку г. Поповић сматра као најкарактеристичнију за први тип, и мисли и труди се доказати да је она страног порекла. Ми смо истакли своје сумње против тога мишљења г. Поповићева. За оне даље приповетке, у којима се тек по неки мотив из Манекине налази г. Поповић и нема никаква доказа да су оне страног, истог порекла сем једне специјално за ту сврху претпостављене могућности: да су се те приче развиле из леринске, пошто је она дуже времена живела у традицији народној. Пошто нема никаквих доказа за ту могућност, није потребно износити ни доказе против тога. Вреди се само запитати: Морају ли се све те удаљене и раштркане приповетке изводити из једне, и то баш из леринске, приче односно „Манекине“?

Сишије на једном месту каже и г. Поповић цитира те речи: „Све што бих смео претпоставити о пореклу наше традиције, јесте го, да се она образовала из споја двају прича: приче Peau d'âne и једне приче из циклуса жена невино гоњених“. Чудо је да важност ове констатације г. Поповић није довољно запазио. За мене је и пре јасно било да је „Манекина“ једна спојена „сливена прича“. Мотив родоскрвне љубави, с њим у вези губљење руке, спаја се са мотивом гоњене жене — изгубљена рука као почетак мучења згодна спона за та два мотива. Према том свом карактеру — спојене приче Манекина је познијег датума од постанка оних приповедака из чијих је елемената она спојена. Пре ње ти су елементи екзистовали одвојени. Према томе оне приповетке у којима су ти елементи остали

и даље одвојени не морају, управо и не треба без нарочитих разлога да се изводе из Манекине, него баш из тих ранијих, старијих од ње, односно и даље мање више независно од ње очуваних мотива.

У осталом, у самој већ спојеној приповетци о девојци без руке, онај други елеменат — на правди гоњене жене добија толику превагу над првим, да га тако рећи сасвим потискује, управо он се независно од првог развија до многостране разноврсности тако да га Сишије схваћа као други тип. Ова појава са свим је природна и разумљива. Први елеменат — родоскрвна љубав, један од најстаријих трагова поезије и као што и Библија тврди остатак оног тамног доба људске повести, када родоскрвњење није било укинуто ни схваћено као грех — тај елеменат је даљим развитком губио своју *животну* моћ. Осим тога он је у себи имао мало способности за развијање у оном правцу, у коме би одговарао народној фантазији. Он у ствари претпоставља свега ове две-три могућности: отац (или брат) заљуби се у своју кћер (сестру) по неком чудном аманету, или и без тога, што се просто заљуби, или се родоскрвна љубав извршила у незнању; или што хоће да се очува наслеђено имање. (За ово последње види и нар. песму „Душан хоће да узме сестру“). Иначе, изван тих могућности он прелази у царство мита — као у Едипу, Артусу. У оне две-три могућности налазимо заиста тај мотив мал те не у свима усменим књижевностима и у суровијим почетцима писане књижевности.

Међутим мотив на правди гоњене жене не само да је имао животне моћи, јер се непрестано могао подмлађивати из *стварног живота*, он је и по природи својој био способан да се *многострано* развије и да се прикаже у најразноврснијим облицима. Кад се томе дода још и гоњење невине девојке онда је лако замислити колико се тај елеменат проширио. Он сачињава неке од најлепших споменика средњевековне књижевности. Г. Поповић је сам неке споменуо. Ја бих навео још легенду о „витезу са лабудом“, „Бевона од Хамптона“, „Окасена и Николету“, „Флор и Бланшфлору“, Шекспирову Имогену и све њене многобројне сестре по судбини и т. д.

Као notabene да споменем једну малу опаску. Г. Поповић наводећи примере о гоњеним *девојкама*, наводи све саме гоњене *жене*. А разлике ипак има. Гоњење девојке може се само спојити са гоњењем жене, никако оно не може бити облик, ни верзија овога гоњења.

Све ово што смо навели г. Поповић је врло мало имао у виду. Отуд је врло лако могао све усмене верзије првога типа да изведе

из Маневине, као што у народни карактер херцеговачке „Оливе“ нико неће ни посумњати; а све версије другог типа из Агапија одн. Мираџула. Код његове никаквом сумњом не уздрмане вере у приоритет књижевних версија народних приповедака то је лако било учинити. Разлике међу појединим приповеткама и кад су крупније за њега не утичу битно, док сличности и најнезнатније чешће решавају о карактеру приче. За једну прилику решава то што је пар затворио своју кћер у мрачан затвор, други пут што је коза била позлаћена као и долап, трећи пут што се девојка моли на мору Богу, или што је лађа трошна (без весала и једрила) и т. д. Међутим очевидно је да ни један од ових момената не може бити и није карактеристичан. Још кад знамо да г. Поповић у опште није ни истакао карактеристичне моменте ове групе приповедака, онда је важност ових незнатнијих момената још мања.

Ако прегледамо редом важније моменте приповетке о девојци без руке, шта видимо? Родоскрвни моменат није карактеристичан — он долази у врло многим другим приповеткама које са девојком без руке немају никакве везе, међутим у многим приповеткама које се убрајају у ову групу тај моменат недостаје. Моменат о одсецању руке и сувише је несталан и сувише разноврсно мотивисан, често га и нема, да ни он не може представљати карактеристикон ове групе. (Кад се већ наводе приповетке у којима се овај мотив најразноврсније мотивише и комбинује нека је допуштено указати на Лавинају у Шекспирову „Titus Andronicus“, којој из освете одсеку обе руке и језик — да не може ни причати ни написати своју несрећу. Извор Шекспиров — одн. ранијег писца те драме коју је Шекспир нешто мало дотерао — јесте Овид („Метаморфозе“) и Сенека. А треба имати и то на уму да је и код Римљана пре и после Христа било популарних прича. (в. E. Faguet: Hist. d. lit. franç. I. vol).

Гоњење жене такође није карактеристично, напротив оно утврђује да је девојка без руке само један непотпуно израђен тип, недовољно специјално изражен представник велике групе гоњених жена у средњевековној књижевности. Примера ради да наведемо само то да имамо у приповетци о витезу са лабудом (chevalier au cygne) ове сродне елементе: Витез овај узима једну шумску девојку — као неку вилу — можда би овом одговарале оне чудне жене са звездом на челу! — после свадбе одлази у рат, жена му се код куће породи; мати његова — свекрва — оклевета је мужу јавивши му да је родила мале аждаје које су одмах одлетеле, а не децу, коју она у истини нареди побити, но слуга који је имао то да изврши ражали

се и не изврши налог итд. Ипак све ово не може ништа друго значити — пошто је прича о витезу са лабудом потпуно карактеристична — него то, да се слични мотиви употребљавају у приповеткама и песмама, које су са свим независне и потпуно одељене и различне једне од других. У једну приповетку уђе временом један мотив који јој је сасвим стран. У колико је нека приповетка популарнија и жилавија у толико више разних мотива прима и у толико јаче, интензивније их у себе апсорбује. Легенда о Артусу у почетку је са свим уско ограничена на његова јуначка дела. Доцније је у њу уплетена и фантастична фигура Мерлинова и легенда о Гралу, и историја Тристанова и т. д. Приповетка о гоњеној жени можда је у почетку проста. Но временом улазе у њу најразноврснији елементи из разних других група, као и нови елементи маште и живота. Ваља још имати на уму да и поред све разноврсности облика у којима се јавља та приповетка — мотивâ и ситуацијâ из којих је она састављена нема тако много; већином се у свима тим разноврсним облицима јављају исти мотиви и ситуација, негде њих више негде мање, са мањим изменама у реду којим следују и сл.

И не само с том приповетком, тако је са целом средњевековном литературом. Поред свег шаренила и разноврсности коју на први поглед опажамо, при ма и површнијој анализи видећемо да је свега један доста уско ограничен број мотива и ситуација, које се свуда и увек понављају, у свима могућим везама и облицима. Тако је примера ради указао г. Др. Ћурчин на паралелу у ситуацији између нем. песме о „Хилдебранду“ и срп. народне о „Секулићу Пави и аги од Рибника“. Није ми познато да је г. Ћурчин том приликом указао на пољску верзију приче о Валтеру, коју помиње Wülker у својој „Историји енглеске литературе“, и која би за нас због племенске сродности са Пољацима свакојако била од интереса, и нека је овим на њу указано. — Тако би се могла констатовати сличност у ситуацији песме о Јанковићу Стојану, који као непознат долази на свадбу и међу сватове своје жене и већ наведенег витеза Хорна, сличност у толико већа што у неким версијама Хорна овај на свадби и пева и то са алузијама на Римелу (cf. Wissman: Studien in King Forn, Anglia IV p. 393/4) и ако су обе ситуације доведене, узроковане сасвим различним претходним догађајима. И још многе друге.

На неким важнијим од тих мотива може се лепо опазити како се спонтано развијају одговарајући еволуцији самог друштва. Тако је општа црта да као што је облик књижевних и народних дела у почетку лишен сваке орнаментике, нарочито свега апстрактног —

значајно је што се у овом погледу истиче како у Француској, националној епопеји о Роланду нема сем једно две ни једне метафоре нити фигуре, него је све конкретно, реално преставлено — [1] — да су тако и сами мотиви у почетку са свим конкретни, реални па постепено добијају дубље, душевне садржине, одговарајући племенитијим цртама друштва. Тако да се задржимо на већ споменутом мотиву родоскврне љубави, једном од најстаријих мотива поезије свију народа. Он је у најранијем облику — н. пр. у првим књигама библије, са свим прост, сиров, конкретан факат живота. Доцније када друштво не гледа у њему више то, стваран факат опажамо како се тај мотив увија у нарочите облике. Да се преставе сада вероватним оно што стварност документује као невероватно, потребно је спојити га са једним нестварним, за обичан свет необичним обликом. Тако већ рано видимо како љубав оца према кћери која у почетку не треба никаква објашњења, нити нарочитог мотива, временом добија нарочиту, необичну и за тим скроз нереалну мотивацију. Жена одн. мати оставља тај аманет, она и сама постаје све више необична нестварна као и њен аманет (бива са звездом на челу, нарочитим бојом и т. д.). Напослетку цео тај мотив, изгубивши сваку конкретну садржину прелази у царство мита, бајке, легенде, мистерија. Артус обљуби своју сестру под чаром неке више, ванприродне силе, која тим остварује своје, за човека загонетне, планове. (Види „мистично и дубоко осећану“ обраду Артусове легенде од Томе Малорија). Тако је са Едипом. Тако, да наведем један близак пример, Бетовић објашњава, одн. мотивише љубав Мире према свом оцу мистичним утицајем њенога сна. Таку мотивацију захтева већ сама спонтана еволуција тога момента, која у себи илуструје извесни ступањ друштвене еволуције. У нашим кржљавим верзијама Едипа — оба Наход — Симеуна тога елемента још нема.

Тако имамо још један леп пример. Од негда општег друштвеног обичаја, који одговара извесном ниском ступњу еволуције друштва, да девојку, младу, не проси и не доводи младожења, него му је за њ доводе други остао је траг у обичајима и књижевним споменицима. У Артусу, у Северном Миту (Volsunga Saga) налазимо документ — већ познијег облика тога обичаја — да се прву ноћ меће мач између младе и девера. Спомена о том има и у нашим нар. предањима, а слушао сам да тај обичај и данас постоји негде

[1] Види: Junker: Gesch. d frant. Literatur u Rémy de Gourmond „Promenades literaires“, u „Probleme du style“.

у нашем народу, и ако се овде не може ни помислити да је он дошао к нама из Данске, са Исланда, из Енглеске или тако што, или ваљда чак из Артуса или из Volsunga Saga! Доцније, у колико тај обичај губи од своје реалне важности у толико се више заодева облицима фантазије. Девојку не проси и не доводи за се прави младожења или зато што је она неприступачна као Брунхилда, или што младожења из ког било разлога не може да је проси, него мора други да га заступи, као што је у популарној средњевековној приповетци о „Амису и Амиленсу" с којим има извесне далеке сличности у нашој нар. песми Женидба Максима Црнојевића. И, у први мах мање, за тим све више и више тај мотив, та ситуација — која је у почетку суšта стварност — постаје толико импрегнирана мистичним и легендарним елементима, да за своју екзистенцију потребује нарочити, нереални, митски свет, као што је у Вагнеровој обради „Нибелуншког прстена", или у Морисовој епопеји о „Сигурду Волсунгу".

На таким мотивима да се посматрати не само развитак поезије, него и развитак друштва. Они су интересантни не само за психологију народâ, него и за културну историју.

Можда би критична истраживања и испитивања наше народне поезије у овом правцу довела до правилне оцене њене праве вредности, која свакојако, у то не може више бити сумње, није ни близу онолика како се у почетку у опште мислило, па и данас још у извесним круговима мисли; али је и у срп. приповетци о девојци без руке већа него што по г. Поповићу изгледа, по коме одн. по Сипшјеу, су тој приповеци Словени дали само мотив о клању деце, све остало је страног порекла. Једно је тачно а то је, да ако се при мислило да би студија срп. нар. поезије могла у многом објаснити постанак и извор нар. поезије код осталих европских народа, данас се мора с много више оправдања мислити да би студија народне (усмене) и књижевне поезије европских народа у многом објаснила природу, па понекад и изворе наше народне поезије.

Кад погледамо с колико је чисто душевних, суптилних црта импрегниран Артус, па колико је елемената дубље културе ушло у Северни Мит — онда већ површном погледу наша нар. поезија, лишена тих елемената изгледа застала још на оном ступњу где су мотиви поезије још свише реални, стварни, конкретни. Једино у косовском циклусу налази се нешто трага те суптилније, душевне културе, спојене са елементима хришћанске митологије, да се тако изразим.

Лако је опазити да и најслабије књижевне верзије приповетке

о девојци без руке, у којима се eo ipso мора претпоставити више културног садржаја, заиста и садрже више суптилних, нереалних елемената, док и у оригиналним народним верзијама, у колико се удаљују од реалних, конкретних факата, у толико се отвара слободно поље необузданој фантазији, која у себи самој ужива и са детињском радошћу иде до екстравагантности.

Не могу пропустити да не наведем овде два пасуса из Пти-Жилељеве историје француске књижевности, за које је штета да их г. Поповић није запазио.

„Свака приповетка, изузимајући епизоде украсне, које су споредне и пролазне и зависе од разних приповедача, садржи скуп чињеница конститутивних, непокретних и нужних, које се намећу свакоме приповедачу у прошлости, садашњости и будућности".

И мало даље ово:

„Али огромна већина популарних прича, којима се очајно тражи извор, отима се од сваког ограничења (l. c. p. II vol. p. 67).

Веома важне констатације у којима има много истине, да не кажемо да је у њима цела истина. Ми смо видели колико се г. Поповић марљиво и узалудно трудио да докаже стран при том још књижеван извор срп. популарним приповеткама о девојци без руке. Настаје питање: је ли све то потребно? Морају ли те срп. народне приче бити пореклом искључиво и једино из страних књижевности? Не може ли се замислити да сличност живота, ситуације, културне средине — може створити и сличне духовне продукте, нарочито још у средњем веку када индивидуалности у књижевност још и нема и када мотива за литературу има свега неколико којима се забавља цео културни свет тога доба? И кад није могућно утврдити одвојене изворе нарочито популарним приповеткама, које рекао бих имају печат културне средине — не треба ли прихватити мисао о полигенетичном карактеру тих приповедака, који се помиње на цитираној страни Пти-Жиљовиљеве књиге? Као што данас на пр. жена тако рећи на један исти начин занима литературу целог културног човечанства, не може ли се замислити да и у средњем веку под подједнаким духом културе жена такође свуда на сродан начин занима свет? И као што се не може само комуникацијом тумачити овај појав данас, тако и у средњет веку не може он зависити само од комуникације, тим мање што је општа комуникација у средњем веку могла бити само слабија од данашње.

Ако икоја група приповедака има полигенетички карактер то је група приповедака о невино гоњеној жени, од које је једна грана

и приповетка о девојци без руке. То још и данас потврђује њена огромна распрострањеност по целој Европи, њено и даље разрађивање, импрегнирање новим мотивима и др. Она је по свом општем карактеру израз једне раније ниже културне средине, но што је данашња т. зв. културно-европска средина; зато у срединама сродним оном ранијем нижем ступњу она и данас налази хране и разумевања — а то су средине широких народних маса. Будући општег карактера — она у основи нема посебан, националан, или етнички значај и за то се сеоба њена даје тешко утврдити. Ваљало би наћи какав специфичан знак, показати његово прелажење првобитних народних граница. Али то је код приповедака о девојци без руке апсолутно немогуће. У њима нема ничег специфично француског или немачког, што би било донето Словенима, нити ја од своје стране верујем у „несумњиво словенски карактер мотива о клању деце, јер тога мотива има у западној европској књижевности и пре него што је словенског утицаја тамо и могло бити, на пр. у „Амису и Амиленсу" а иначе се убијање деце од стране најближих рођака налази већ и у старим келтским приповеткама (в. Lady Guest, The Mabinogion) и енгл. баладама (види: Percy's Religues etc.).

Друкчије је са мотивима несумњиво специфично етичка карактера. Ту је сеобу лако утврдити. Да је енглеска песма о Роланду само одјек, ако не превод француске — то је лако утврдити. Да југословенске песме о Краљевићу Марку и о Косову могу бити само од нас поникле и то је јасно, и ако и у овакним песмама и приповеткама може бити примљених, страних елемената. За франц. Роланда се тврди да је германског порекла, али и само то. Ипак целокупан карактер оваких дела је посебан, одвојен, самоникао, често [illegible] за какав догађај, личност, која је кадра продрети у васколику душу народа.

Но ако је код оваких мотива лако замислити па често лако и показати сеобу њихову од народа у народ, код оних првих, оних општега карактера то сељење је тешко утврдити но је у опште питање да ли оно и постоји, особито у овој мери у којој то г. Поповић верује.

Књига г. Поповића није ме могла у моме уверењу поколебати. Она ме није могла убедити да је у нас приповетка о девојци без руке дошла са стране и да јој је једини извор на страни. Напротив она тражи да ни неприродан, управо немогућ начин обј[illegible] [illegible] чему се може наћи природно и могућно објашњење. С тога оно на мене прави утисак узалудног тражења тачног одговора на једно нетачно постављено питање.

Додатак. Ради потврде својих напред изнетих примедаба и ради илустрације г. Поповићева рада ја сам у згодном положају да изнесем овде накнадно два врло важна документа.

Први и главнији од њих врло је чудан и ја не знам управо шта у овој прилици да претпоставим. Ради контроле своје критике и ближег упознавања извора г. Поповићеве студије, загледао сам између осталог и у свеску „Romania" где је Сушије саопштио каталанску верзију Манекине. Г. Поповић спомиње ту верзију, тврди да ју је прочитао и из њеног почетка цитира два места (стр. 51, 53 и 54 г. Поповићеве књиге). Међу тим ако ју је заиста до краја прочитао како је могао потписати и узети као најјачи доказ за Боманоарово порекло српске приповетке Сушијеову ранију[1] тврдњу да познање помоћу венчаног прстена не долази ни у једном од страних књиж. дела, од чега је г. Поповић направио специфични знак „Манекине". Како је, велим, могао г. Поповић то учинити када баш у тој каталанској, писаној књижевној, верзији долази баш тај по г. Поповићу специфични моменат? Ја ћу га овде навести: Када је гоњена краљица у Риму, видела и познала краља шпанског „qui era son marit, ella fou molt alegre, hi en continent va traure da la sua bossa un anell fet e obrat de stranya guisa, ab lo kual lo rey d' Espanya havia presa per muller la reyna". Исти таки прстен имао је на својој руци и краљ, а дао га истом приликом направити (del sposament del matrimoni). Познавши краља, краљица га покаже своме сину „qui era de edat de VI anys", рекне му да му је то отац и да му прстен с овим речима: „Vet aquest anell, ven te a ell eajonollet als seus peus e besa li la ma, e digues li: „Pare meu, tenits aquest anell queus dona la mia mare". Тако и буде. Краљ видећи у детета прстен затражи матер детињу, — познање и радост. Ја сам већ напред посумњао у специфични карактер овог мотива, ево доказа да он није ни искључиво својствен Манекини. По осталим главним моментима ова, каталанска верзија јесте у средини између „Манекине" и српске приповетке — првој ближа нешто јер прича по неким детаљима и по свом књижевнијем карактеру, другој ближа него Манекина по другим детаљима, по мање књижевном карактеру, по томе што је куд и камо краћа од „Манекине" и садржи само ток приповетке без дигресија. Тако је интересантно да и у њој,

[1] Боманоарова дела са Сушијеовим уводом штампана су 1884—85 год. каталанску верзију је Сушије копирао 5 година доцније, не могући је другчије набавити.

каталанској верзији недостаје сакаћење девојке, те да је г. Поповић извео из ње порекло леринске приче, не би се морао онако узалуд трудити да објасни недостатак тога важног момента: он би био просто прешао из каталанског извора.

Ако је г. Поповић заиста до краја проучио ову верзију, онда је свакојако остао дужан објашњења, зашто је ту верзију сасвим пренебрегао у тим најважнијим моментима и који су кадри сасвим поништити и оно мало вероватности што је г. Поповић изнео за француско порекло леринске приповетке.

Није моје да испитујем и расправљам постоји ли зависност између каталанске верзије и франц. „Манекине“ и ако би се по методу г. Поповића та зависност дала лако утврдити. Да то поред све лакоће не би морало бити и тачно, и да познање прстеном нема ничег специфичног, да у опште књижевни карактер ни ове приповетке није тако несумњив као што г. Поповић претпоставља за све — то напомиње и сам Сишије, који у уводу овој верзији каже: „Ова новела (приповетка) где важна црта одсецања руке недостаје, могла би се навести по својим репетицијама и кехатности у стилу, као поткрепљење оног мишљења по коме књижевни жанр приповетке изводи своје порекло из усмене приповетке.“ (Romania XXX. p. 519).

Из тога увода важно је навести и то да је Сишије мислио издати серију нових верзија и чланака — напред каже да су му неки текстови били познати тек после публикације Увода Боманоаровој „Манекини“. На крају тога низа мислио је „допунити своје упоређење разних верзија“ и „вратити се на општа питања, које покреће ова приповетка“. Међутим на томе је и остало, даљих чланака нема ни у „Романији“ нити сам их могао иначе где наћи. Већ и из саопштења пак јасно је да би Сишије и сам морао неке своје раније тврдње кориговати, као што је после овога јасно да г. Поповић нема шта да коригује него просто да избрише све своје претпоставке о Манекини и њеном директном утицају на српску приповетку.

Други од мојих накнадних докумената такође је врло инструктиван. Проучавајући изворе Шекспирова „Кимбелина“ (Cymbeline), имао сам прилике да се забавим студијом пок. Гастона Париса о циклусу приповедака о Опклади (Le cycle de la „Gageure“). Можда би се неко могао и у нас потрудити да скупи и среди све српске приповетке ове групе. Главне контуре су ово: Муж (негде брат, краљ, витез, трговац) хвали другоме своју жену (сестру), особито њену верност и да се не би никоме дала преварити. Овај се клади да ће је обљубити. Ноћу улази у њену собу, у знак да је био код ње одсече

јој у сну (негде је успава неким прашком) прст (на коме је прстен). Но жена подметне слушкињу (нећаку и т. д.), а сама остане чиста и верна. Негде слушкиња помаже галану, да и ако не успе у својој жељи, он добије или украде неку амајлију од жене, или је види у сну и сазна за неки знак на њој (младеж испод сисе, који је као ружа, љубичица и т. д. После великих заблуда ипак побеђује и призна се верност жене.

Приповетка ове теме необично је распрострањена. Парис наводи верзије ваљда од свих европских народа — чак од Цигана. Има је и међу руским биљинама (бавио се тим и Веселовски), па колико је мени познато и у нас.

Међу некима има велике сличности. Парис истиче врло фрапантну сличност између грчке приче и келтске верзије у романси о Талјесину (види Lady Guest: The Mabinogion p. 263). Поред све велике сличности, Парис се устручава да их доведе у зависност једну од друге и све што може да претпостави то је да им је основа — најголији скелет — она два три основна мотива — општа заједничка, те можда отуд и извор заједнички (индијски, вавилонски?) Иначе изрично каже: „Ниједна од наших приповедака не излази директно из које друге од ових што су нам остале очуване — треба дакле замислити да је маса посредних верзија пропала. Далеко од тога да одриче усмени карактер ових приповедака он напротив тврди да: „Популарне приповетке које имамо не излазе из књижевних средњевековних дела: њихови (т. ј. књижевни) извори и најстарији нису ранији од XVI столећа". Као прва тако је и ова друга мисао дијаметрално супротна апријорним и аподиктичним тврдњама г. Поповића о књижевном карактеру пар. приповедака и о директној зависности једних од других, коју г. Поповић доказује чак и онде где ни општи, основни елементи нису слични.

При том ваља знати да је Гастон Парис био један од најјачих заступника теорије о сељењу приповедака и да је мишљење које сам горе навео из Пти-Жилвљеве историје истакнуто баш у супрот његовом.

На завршетку свога резимеа Парис се дотиче онога што сам назвао спонтаним развитком и посматра развитак ових приповедака од првих сурових облика ове похвале женине верности до франц. романа „Le comte de Poitiers", „Roman de la Rose", и Roman de la Violette" и до Шекспирове Имогене у Кимбелину.

За ове Парисове закључке може се рећи да су скромни, али им

ге мора признати и да су критични, и да је студија, наука из њихове скромности ипак доста добила.

Г. Поповићеви закључци су додуше смели, али, на жалост, и врло некритични и наука мора прво тек да их провери, а када то учини онда је принуђена да их одбаци.

Беч. 4 (17) XII 06.

Др. Свет. Стефановић.

Свет. комад у четири чина. Написао Бранислав Ђ. Нушић. 105 Српска Књижевна Задруга. 1906.

Свет је изашао у последњем издању Српске Књижевне Задруге и даван је неколико пута узастопно у Народном Позоришту, пред пуном салом. Тиме је познат ширем кругу, и ја немам потребе излагати му садржину.

Комад има тезу: како се свет плеће у све: свој хлебац једе, а туђу бригу води. Тај је свет унео своју бригу и у скромну кућу Томе Мелентијевића, чиновника у пензији. И што је најинтересантније, томе брижноме свету није требало много муке и теже сплетке, па да начини прави дар-мар у тихој и скромној кући Томиној.

Први чин, прост и монотон, простији је и монотонији, по прилици, у којој се приказује, од живота пензионара, који плеви башту, чита новине и храни пилиће. Јер се он, у место да брзо истакне моменте једног тако скромног живота, развио у читав систем излагања пензионарског живота у опште. Он чак иде тако далеко, на пример, да једнога старог човека, роба навике, учи пред крај живота картању.

За тим, даље, овај је чин читав анахронизам и место да представља кућу данашњега датума, изгледа да је сав позајмљен од Стерије. И још више. Тома има чак уоквирен венчани венац и на његовој полеђини неке значајне породичне догађаје. У данашњим данима један чиновник пише историје на леђима оквира, док и палилулске рабаџије имају своје књижице за рачуне и белешке. И после, колика је то полеђина, кад је на њој дато спомена неколиким догађајима исписаним оловком, широким стилом старе чиновничке безличности.

Срећом, публика воли г. Нушића и зна га као врло духовита човека и доброга драмског писца. Ја сам посматрао овај наклони

свет, ову добру публику, која воли, и видео сам, осетио сам, како се она отима ситној досади и чека оно друго, оно забавно, оно Нушићево. Чекала је и дочекала.

Други чин уноси живот, уводи интригу и њен пустошан учин. Приспела је старија кћи, Нада, за удају, и због ње се прави русвај у кући, која сад улази у свет и од своје га стране прима. Док носачи носе старински намештај на таван и у собу уносе нов: док се женскадија, невична распореду намештаја новога стила, споразумева; док госпођа Стана бира за себе шешир новог кроја и нове, веће, пене: док јадни г. Тома, резигниран и донекле пркосан, проба неугодна седишта нових столица: док посете, г-ђа Живановићка и г-ђа Томићка, већ истресају туђу бригу из својих торбица сплетака, које разносе по пријатељским кућама: док учитељ музике, пун темперамента, уноси слатку забуну у распаљиву и разиграну машту неуке шипарице, Јелкице: док се интересујете за симпатичне просиоце и слушате љубазну проводаџику, — ви у свему томе осећате ишпансиране дамаре стварнога живота. Осећате оно лако врење ражуборених гласа друштва пред нама, приливе набујале младости, развијену потребу јачег покрета, попуштене међе односа, штетно и разорно дејство сплетке, бол и тугу, које пакост и нискост уносе у топлу моралну средину скромне и честите породице, потресе безбрижности и вечиту зебњу од лажне формуле: шта ће рећи свет?

Свет је ушао у кућу, разорио мир, развејао патријархалност, поставио нови поредак и домаћине начинио својим бедним и послушним луткама. А ти домаћини, та, опет анахронизмом, одцепљена породица, показује неку неоправдану савитљивост пред туђом ћуди, неко необјашњиво повијање по сваком спољњем ветру. И муж и жена лабави до тупавости, поводљиви до бесмислице. Довољна је само кроз зубе наговештена, ситна и неозбиљна примедба; довољна је свачија реч са стране, па да се вршља по кући и чине преображаји од данас до сутра. Ево примера.

Госпођа Стана узела скуп шешир, јер свет каже: „Шта се ту упреподобила, па се направила пуки сиромах, а овамо хоће да уда ћер? Нема ни честитог шешира?“

Стари, угодни намештај замењује се новим, јер свет каже: „Хоће да удају ћер и обећавају не знам овакав и онакав мираз и не знам какав намештај уз девојку, а овамо види се какав ће намештај девојка донети... Ваљада онакав какав је у њиховој кући?“

Тома узима за млађу кћер учитеља музике, јер му свет пребацује да је напустио децу и није их васпитао.

Отпуштају Кају, која их већ петнаест година верно служи. Отпуштају, јер је свет напунио уши младожењи да им је она рођака.

Тома тера свога пријатеља Симу, јер је свет изнео да ће он дати мираз девојци.

Отпуштају учитеља музике, јер свет каже да је Нада заљубљена у њега и да му се заверила, па је сад несрећна, што је силом удају за другога.

Облаче Јелкици дугачку сукњу, јер свет каже да је силом праве младом, не би ли само Нада млађа изгледала.

На просто анонимно писмо, по коме се тврди да муж није равнодушан према лепој, младој, новој служавци, ову отпуштају из службе. И не само то, но ова достава начини читаву расиру. Жена, која је век провела са својим озбиљним и честитим мужем, одмах поверује писму и узима ствар за готову.

Г-ђа Томићка саветује на само Томи да што пре пожури са свадбом и он то слуша. А да пожури због тога, што је младожења, частећи своје другове, код петог, шестог пива, рекао: „боља мајка, него ћерка.“ Та је реч, једна пивска шала, изазвала љубомору код Томе и она је била довољан разлог да он посумња и у честитост своје жене. Та љубомора, у даљој анализи, има и једну недоследност. Тома не прекида сасвим са новим зетом, него на против жели што пре свадбу, да га привеже за породицу и тиме унесрећи и себе и своју жену и своју ћерку.

Јелкици враћају кратку сукњу (то још нигде није било!), јер свет вели: „г. Тома, чим му се запросила једна ћерка, а он брже боље другој пустио дугачку сукњу; мисли одмах ће потрчати ко год, да и ову другу запроси.“

Ја сам наводио тачно сваку мотивацију, која је узрок преокрету у Томиној кући. Све су оне ништавне и не би се могле примити за озбиљне, нити имати стварних последица. Али се све то не опажа на први мах, и читаоци и публика, која присуствује сценама, сви се засене занимљивим опсервацијама, тачним пренашањем тога онога, што би свет у оваквој једној прилици рекао. После се смеће с ума, да све то што свет рекне не може увек имати и последица.

Рећи и радити, за драму, као и за све, у осталом, није једно исто. Место голих речи, место празног и отрцаног „рекла, казала,“ требало је свет увести у кућу, или кућу извести у друштвени вртлог. Ту би се створиле ситуације, развиле емоције, истакле побуде, сударали интереси, компликовао однос. Једном речи: јавио би се живот у свету, са оним нијансама, које обележавају и рељефније истичу без-

број одлика и облика, којима се свет приказује. Не би се онда интриге, тако с поља овлаш придодане, јављале без мотивације; него би имале свој рођај у самој ситуацији, присно изведене из логике догађаја. Оне би имале своју природност и своју унутарњу снагу; своју студију: синтезу сцена и анализу типова и карактера.

Не би се, онда, пало у погрешку, да се прикупи врећа сплеткашких речи, речи „које лете“, и да се све то изручи над главама једне збуњене породице. Не би, онда, све то изгледало намештено, прикупљено само због тренутнога ефекта.

Ради потврде тих намештених ситуација у конструкцији драме, најбољи и највећи пример биће оно кидање Томино са светом. Кад је стање постало са свим тегобно, Тома је решен да одмах рашчисти ситуацију. Прво му паде у очи Јелкица, са дугачком сукњом и он неће више да је види у њој. „Друго и друго... Он чак и не може да се сети шта је то важно друго, а улази служавка и он њу тера из куће. Треће... улази учитељ музике, као по команди, као поручен (а он је у овом случају баш и поручен) и са њим се рашчишћава. Четврто... улази младожења (опет поручен) па се и са њим кида. Него... Тома хоће кућу да разори и иде прозору да зовне оне носаче, што сте их у почетку другог чина видели, зове их (а они су баш највише поручени од стране писца) да селе нови намештај на таван, а да с тавана скину стари.

Избачен је нови намештај, избачен је свет, и отпочео је стари живот са новим примесама. Женскадија се нерадо враћа старој досади. Плачу и уздишу, па је чак чудновато како девојке, од којих је једна била добила младожењу, а друга дугу сукњу и љубав учитеља музике, могу наћи и трунке задовољства у старој кући. Како могу, на пример, онако детињасто радосно миловати мачка, као оно у првом чину, кад им је приличило у раскиду са детињством и на прагу новог живота.

Не чудите се откуда сад опет мачак, кад га је Каја, служавка, однела. Јер није ту само мачак, него је и Каја, него је и Сима. Сви су ту; вратио се сасвим стари живот. Па ипак остаје много што шта нерашчишћено. Остаје сплетка између мужа и жене, остаје рачун између родитеља и унесрећене ћерке, остаје жеља за учитељем музике. Од свега овога што је остало, да се пречисти, најтеже је место разрачунавање између Наде и родитеља. Оно тихо, скромно девојче, које прави оцу цигарете, које је у патријархалности толико однеговано, да и служавку воли и поштује као своје, одједном постаје бездушан и циничан створ. Она баца матери у лице тешку увреду

да јој је преотела младожењу и вели јој да је не може више поштовати. Ова се, даље, разрачунава и са старим, поштеним оцем и креше му у седи брк, да су због њега отерали служавку. О, Саваоте, Саваоте, што рекао утучени Тома, оволика се нелогичност није очекивала од таквога опажајнога и финога посматрача, као што је г. Нушић.

У колико је ова ситуација драстична и одвећ непријатна, у толико је наивност Јелкине са љубавним писмом апсурдна. То је једно тако водвиљско, тако Твеновско којешта, да ни мало не личи једној драми са тезом. И ја немам ни тренутка потребе и то још доказивати.

Завршетак драме је ефективан, позоришни, са нешто отуженим моралисањем и баш за то несимпатичан. И још оно обраћање публици, непосредно пред рампом, по начину органисте Целестина или по методу рекламе агентуре Трикош и Каколе, такође је застарело и просто.

Па ипак, и поред свих ових критичких напомена, комад је имао успеха на позоришту и постао обилно посећеном пиесом са нашег, српског репертоара. Опажаји, духовитост, лака конверзација, разумевање драмске технике, одмереност размере ситуација, компликованост (и ако спољна) у интризи, поентирање драмских момената, поступност у груписању ситуација, — све то даје једну живу и занимљиву целину, и ако лаку, површну, умерено шарену, неодређен прелаз од драме са озбиљном тезом ка нижим драмским врстама.

Свет је имао успех у позоришту, имаће га исто тако и пред читалачком публиком. И Српска Књижевна Задруга није погрешила што је и ову нову српску драму уврстила у коло својих издања.

Бор. П.

БЕЛЕШКЕ[1]

КЊИЖЕВНОСТ

Михаило Т. Банковић: Деца XX века, драма у четири чина. — Београд, 1906. 8°. Стр. 7—130.

Ако за коју књигу вреди оно Шекспирово: што лепше корице тим гора садржина, то за ову. Све што је лепо то је на њој. И то треба нарочито похвалити и истаћи у земљи у којој је техничка форма и штампарска израда последња брига. Корице су тако ретко укусне, артија тако раскошна и пријатна за чуло пипања, слог тако укусан, читак и пријатан за око, израда тако сувремена, да смо дуго, по прочитању књиге, размишљали о томе. И то су лепе стране те књиге.

Та књига има и интересантних страна. Мислимо на онај списак дела којима се писац послужио при писању ове драме. Књигу из књига писати зове се компилација. Ова пак књига није компилација, јер у том штампаном списку сусрећемо и добре писце. Интересантна је страна, па и претенциозна, и сам наслов који носи књига: наслов који изискује главу најбољега кова, широких концепција, бујне маште. Те лепе и те интересантне стране које се налазе на књизи стају четири динара.

Летопис Матице Српске. — Последња свеска Летописа донела је, поред осталих ствари, и чланак О Књижевној Критици из уваженог пера г. Марка Цара. Г. М. Цар је, својим познатим живописним и занимљивим стилом, изнео свој, мало и сувише аподиктичан и законски, критички требник. Он се, мора се рећи, много и много разликује од оног који је раније изнео у Зори мостарској; он се доста разликује и од оног који он спроводи кроз своје студије. Раније је, да само констатујемо, изразио своју наклоност ка импресионистичкој критици, са жаром и веома отсечно; доцније се изразио за Тенов детерминизам чинећи му само једну малу примедбу, опет са жаром и веома отсечно; данас се, у поменом чланку „теориско-практичних разматрања“ изразио за Бенедете Кроће-а своје врсте естетску критику, са жаром и отсечно. Кад се зна, да он већ скоро двадесет и осам година пише и ради, промене кроз које је прошао, не би требале да

[1] Ко од писаца или издавача жели да му се дело прикаже у овоме листу, међу белешкама или међу рефератима, нека изволи свој спис или своје издање уредништву овога листа послати.

буду чудне. Па опет, оне су чудне. Чудне су с тога, што се не види извесна система по којој се развијао. Правци су којима је припадао и којима припада толико искључиви и контрадикторни да им један човек, једно за другим, не може припадати а да му се не учини приговор да је и сувише пријемчив, акцептиван, несистематичан и некритичан дух. Закључак би био: Г. Марко Цар се није мењао; Г. Марка Цара су мењали.

Иста свеска Летописа донела је и, па нашој позорници већ играну, Молијерову комедију Пучанин као Властелин у преводу г. Симе Матавуља. И тако даље.

Душан Синобад: Писма из Милана, поводом међународне изложбе у Милану 1906. Београд. Штампарија Д. Димитријевића. 1906. 8⁰. Стр. 5—115. Цена 1 динар.

Г. Душан Синобад је, за литературу, непознат човек. Што је г. Душан Синобад непознат писац то још ништа не смета да он буде добар писац. Али, г. Душан Синобад није добар писац. Међутим г. Душан Синобад је написао један путопис. И тај путопис послао на приказ. И тај путопис је рђав. Колико је тај путопис рђав види се на страни 34, где писац стаје пред да Винчијеву Тајну Вечеру, и све што његово око на њој види то је да је она девет метара широка и четири и по висока. Зашто ли људи пишу кад немају или не могу ништа да кажу?

ЧИТУЉА

† **Луко Зоре,** чији књижевни и политички рад ретко коме да није познат, умро је крајем прошлога месеца на Цетињу. Родио је се у Цавтату 1846 године, где је свршио и основну школу. Свршивши гимназију, 1865 оде у Беч и упише се на филозофски факултет Бечкога Универзитета. Од свршетка филозофије, 1869, па све до 1897 био је професор латинског, грчког и српског језика у Котору, Дубровнику, и тако даље. Био је једно време и школски надзорник у Босни, али се, као Србин, није могао слагати са антисрпским радом босанске владе и с тога напусти то место.

Његова књижевна каријера почиње још од уређивања дубровачког листа „Словинца“ на коме је и сарађивао са Јосипом Берсом и Марком Царем. Први значајнији рад његов појавио се је 1870, у „Старинама“: „Рибање у нашем приморју“. Даље, у „Раду Југословенске Академије“, штампао је расправе: „О Јеђупки Андрије Чубрановића“, „Примједбе прилогу историје дубровачке књижевности“, „Грађа за књижевно-повјесну оцјену Гундулићеве Аријадне“, и т. д. Затим, у публикацијама наше Академије, „Палетковање“, „Туђинке“, и т. д. Не треба заборавити ни оне крупније и ситније, важније и неважније расправе растурене по многобројним листовима нашим. Не треба заборавити, даље, ни његову латинску граматику која је још увек добра.

Знатан је, ако не и више од књижевног му рада, његов политички рад. Места у којима је живео то су неминовно захтевала. Колико је цењен његов политички рад види се и по томе што је 1883 године био изабран за посланика на далматинском сабору у Задру, а године 1897 на царевинском већу у Бечу. И, од 1897, напушта школу и пуном се снагом баца у политику. Прва му је дужност била да, заједно с Фабрисом и другима, поради на буђењу свести у Дубровнику. Колико је он успео најбоље показују хапшења и притисак од стране аустриске владе. Даљи рад његов, као одговорног уредника „Срђа“, још је у живим успоменама код свију који су пратили борбе по Далмацији.

Фердинанд Бринетјер. — 26 новембра, по старом, умро је у Паризу чувени критичар, убеђени политичар и дугогодишњи главни уредник старог часописа „la Revue des deux mondes“ Фердинанд Бринетјер.

Родио је се 1849 у Тулону, средње школе свршио је у Марсељу и, још врло млад, дошао у Париз са жељом да ступи у Нормалну Школу. Пошто је на испитима пао ода се слободној професури од које је и живео. Тај колебљиви и зависни положај није га ни мало збунио. Напротив, за то време радио је напорно и стекао знање с каквим је ретко ко располагао. Он је тај који је говорио да један критичар мора и треба да прочита све што је изашло. И та бескрајна и скоро невероватна радљивост је прва црта његова.

Друга је његова црта: он је био ратничка и нападачка природа и као критичар и као политичар. Као критичар био је одсудни противник савременог романа (в. Академијом награђени „le Roman naturaliste“), теорије „уметност ради уметности“, XVIII и XIX века „личне књижевности“. И као што је страсно — могао да мрзи, тако је, што је и неминовно код таквог темперамента, страсно могао и да воле. Његов љубимац био је религиозни XVII век, који му се свидео поглавито с тога што је тај век имао исте идеје које је и он имао у XX веку. Он је од књижевности тражио да има извесну мисију а та се је мисија потпуно поклапала с хришћанским схватањима морала. И ту су се додирнули критичар и политичар. Као критичар, даље, био је најмоћнији и најубеђенији скоро аскета преживеле и укрућене догматике што је [illegible] од традиција, вечних и непромењивих начела, човека, који је волео „ред“, сталне законе и непромењиве истине, човека који је био последњи велики католик. И што га је од[illegible]вало као критичара то га је одликовало и као политичара. Иста искључивост, иста аподиктичност, страсност у борби, жучност у нападима. Његова збирка предавања о политичким питањима „Discours de combat“ прави су бојни покличи једног до фанатизма убеђеног католика, моћног говорника и окретног и темпераментног полемичара.

Он је био и теоретичар. Познато је да је у „Еволуцији родова“ хтео да примени доктрину еволуције из природних наука на књижевност. И у књижевности, држао је он, прожет Дарвиновим и Хекеловим начелима као и у природним наукама постоје родови који се из нижих у више развијају. Она би књижевност, разуме се, била на највишем ступњу која би била објективна, безлична, мисионарска у религиозном смислу те речи, која би проповедала извесне моралне идеје. Лична пак књижевност, индивидуалистичка, напротив, заузимала би најнижи ступањ. Та његова теорија пала је много раније по што је он умро. Ни он сам је није, у последње време ценио.

Главнија су му дела ово: „le Roman naturaliste“ (1883); „Histoire et littérature, 3 свеске (1884—1886); Questions et nouvelles questions de critique (1890); Études critiques sur la littérature française (1880—1899); l'Évolutions des genres dans l'histoire de la littérature française (1880) и др.

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић
(Дубровачка ул. бр. 17.).
Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)